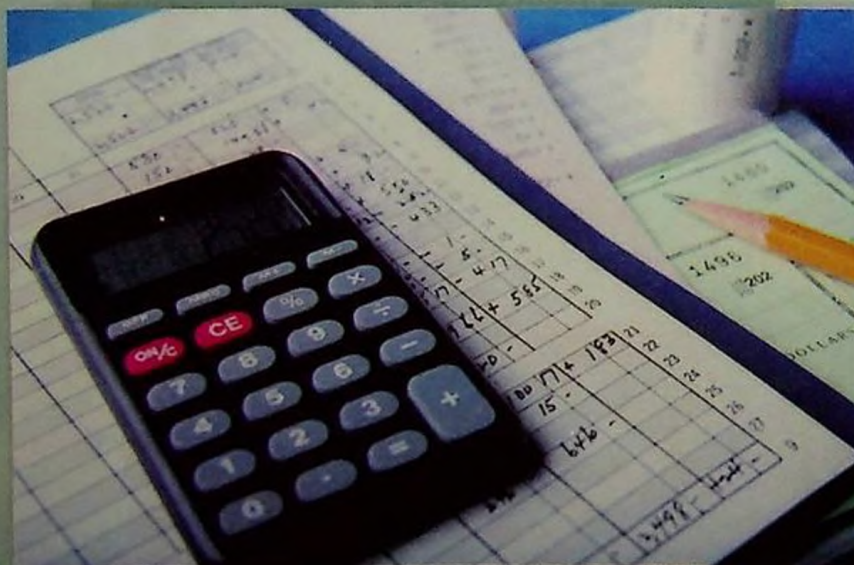


31
H13

H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev

IQTISODIY STATISTIKA



31
H13

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NABIYEV H.G'., NABIYEV D.H.

IQTISODIY STATISTIKA

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi tomonidan darslik sifatida
tavsiya etilgan*

207658

TOSHIKENT 2008 yil
Instituti
Axborot Resurs Markazi

**H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T
«Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.**

**O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining
akademigi S.S.G'ULOMOV umumiy tahriri ostida**

**Taqrizchilar: N.M.SOATOV – iqtisod fanlari doktori,
O'zbekistonda xizmat
ko'rsatgan fan arbobi,
professor;**

**YO.A.ABDULLAYEV – iqtisod fanlari doktori,
O'zbekistonda xizmat
ko'rsatgan fan arbobi,
professor**

ISBN 978-9943-236-31-6

© «Aloqachi» nashriyoti, 2008-y.

SO'Z BOSHI

Iqtisodiy statistika — ko'p qirrali ijtimoiy statistika fani-ning muhim qismi bo'lib, u ommaviy iqtisodiy va ijtimoiy voqea va jarayonlarning miqdor tomonini sifat tomonidan ajratmagan holda o'rganadi. U statistik ko'rsatkichlar tizimi orqali bozor iqtisodiyoti faoliyatining shartlari, jarayonlari va natijalarini aks ettiradi, jamiyat taraqqiyoti qonunlarini mutloq va nisbiy miqdorlarda ifodalaydi va rivojlanish tendensiyalarini tahlil qiladi.

Darslik, xo'jalik yuritishni bozor iqtisodiyoti tizimining quyidagi bo'limlarini: bozor, uning turlari va tarkibi, bozor faoliyatini amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmi, qurollari va bunda davlatning roli, tadbirkorlik va mulk formalari, O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti va tadbirkorlikning o'ziga xos xususiyatlarini yoritishdan boshlanadi.

Milliy hisoblar tizimi — makroiqtisodiy statistikaning asosiy uslubi, asosiy markaziy bo'limi sifatida qaralgan. Asosiy hisoblamalar tizimini tuzish tamoyillari, ulardan makroiqtisodiy tahlil va bashoratlash maqsadida foydalanish usullari ko'rsatilgan. Muhim milliy hisoblamalar va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishlar tahlil qilingan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarni asosiy kuzatish birligi sifatida qayd etilib, ularni iqtisodiy sektorlar va tarmoqlar bo'yicha tasniflangan.

Mamlakatning asosiy boyligi va ishlab chiqaruvchi kuchi bo'lgan aholi statistikasida: aholi haqidagi ma'lumotlar manbalari, aholining soni va tarkibi ko'rsatkichlari, aholi tabiiy

va mexanik harakatlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar, aholining kelajakdagi sonini bashoratlash algoritmi keltirilgan.

Mehnat bozori statistikasida aholining iqtisodiy faol va nofaol qismi, mehnat resurslari balansi, band bo'lganlar soni va tarkibi, ish kuchidan foydalanish ko'rsatkichlari va ularning mohiyati ifoda qilingan.

Asosiy e'tibor ish vaqti balansi va undan foydalanish ko'rsatkichlariga qaratilgan.

Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmi va uning tarkibi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Uning mohiyati, iqtisodiy aktivlar, milliy boylik hajmini aniqlashning metodologiyasi to'liq ko'rib chiqilgan. Milliy boylik va milliy mulk tarkibi, ularni baholash usullari, harakati, holati, to'liq va qoldiq qiymati bo'yicha balansi hamda ulardan foydalanish darajasiga katta e'tibor berilgan.

Agar birinchi uchta blok ko'rsatkichlar ishlab chiqarish omillari: mehnat, kapital, yer va tadbirkorlikni statistik ko'rsatkichlariga qaratilgan bo'lsa, ulardan keyingi blok ishlab chiqarish jarayonining natijalariga bag'ishlangan. Bunda avvalo, ishlab chiqarish jarayoni, ularni bozor va nobozor qismlari bir-biridan ajratilgan.

Iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalaydigan statistik ko'rsatkichlar tizimi, ularning tarkibi, ular orasidagi bog'lanishlar yoritilgan. Bu ko'rsatkichlar orasida yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi (YaIM) markaziy o'rinni egallaydi, chunki u mamlakatlarning iqtisodiy qudratini aks ettiradi. Uning hajmini aniqlashning: ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish usullari, nominal va real YaIMni, YaIM deflyatorini aniqlash usullari ko'rsatilgan. Milliy iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari mahsuloti hajmini aniqlashning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazish bo'yicha xizmatlarni xarakterlash uchun savdo (muomala) statistikasi ko'rsatkichlari: tovar aylanish hajmi, tarkibi, tezligi, zaxiralari ko'rsatkichlaridan foydalanilgan.

Tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun har qanday ishlab chiqaruvchi ma'lum xarajatlarni amalga oshiradi. Keyingi blok ko'rsatkichlar shu xarajatlarning hajmi, tarkibi, darajasi va dinamikasini aks ettiradi. Foyda va rentabellik ko'rsatkichlari shu xarajatlar hajmi bilan bog'liq bo'lib, ular korxonalar moliyaviy holatini ifodalaydi.

Milliy hisoblar tizimidagi milliy daromad va boshqa daromad ko'rsatkichlari statistikasi bo'limida davlat budjeti daromadlari va xarajatlari ko'rsatkichlariga, budjet kamomadi, bank, sug'urta, pul muomalasi, inflyatsiya va kredit statistikasining asosiy ko'rsatkichlari keltirilgan.

Investitsiyalar va investitsion faoliyat statistikasida investitsiyalar tarkibi, kapital qo'yilmalar, moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar va ularning samaradorligini o'rganishga alohida e'tibor berilgan.

Yuqorida bayon etilgan ko'rsatkichlar tizimi mamlakatning makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalasa, ijtimoiy faoliyat natijalarini ijtimoiy rivojlanish va aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari orqali hisoblanadi. Bu blokka aholining daromadlari, turmush darajasi, uning dinamikasi, ijtimoiy infratuzilma ko'rsatkichlari, aholining har xil material boyliklar va xizmatlardan foydalanish darajasi, uning tarkibi, aholining ta'lim va madaniy darajasi, salomatlik darajasi hamda boshqa aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, aholining daromadlari va xarajatlarining balansi bayon qilingan.

Mualliflar — yangi avlod iqtisodchi kadrlarni statistik yo'nalishda tayyorlash bo'yicha yangi-yangi uslubiyotlarni

taklif etganlar. Fanni o'qitish jarayonida ilg'or pedagogik va informatsion texnologiyalardan foydalaniladi.

Shu bilan birga, muallif darslikni tayyorlashda taqrizexilar i.f.d., prof. Soatov N.M., i.f.d., prof. Abdullayev Yo.A., TDIU «Statistika» kafedrası a'zolari o'z hissalarini qo'shganlarini ta'kidlab o'tishni lozim deb topadi.

Har bir bob xulosa, savol, test va masalalar bilan tugallangan va bunday usul o'quvchilarga materiallarni yaxshi o'zlashtirish imkoniyatini beradi.

Darslik barcha iqtisodiy oliy o'quv yurtlari fakultetlarining «Statistika» ta'lim yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan bakalavr darajasi talablariga mo'ljallangan. Undan aspirantlar, magistrlar va boshqa talabalar, shuningdek, davlat va mahalliy boshqaruv organlari xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

Ushbu darslik «Statistika» ta'lim yo'nalishi uchun yozilgan ilk darslik bo'lgani uchun kamchiliklardan xoli emasligini mualliflar oldindan e'tirof etib, uning mazmuni bo'yicha qilingan xolisona taklif va maslahatlarni bajonidil qabul qilishlarini bildiradilar va sezgir kitobxonlar (hamkasblar) o'z fikrlarini quyidagi manzilgohga yuboradilar deb umid qiladilar: Toshkent-700151, Uchtepa tumani, A.Tojiyev ko'chasi 28-uy.

I bob. XO'JALIK YURITISHNING BOZOR IQTISODIYOTI TIZIMI

1-§. Bozor, uning turlari va tarkibi

Bozor tovarlarni sotish va olish munosabati, almashuv sohasidagi bozor subyektlari orasidagi iqtisodiy munosabatlar yig'indisidan tashkil topadi. U ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonida tovar ishlab chiqaruvchilar, sotuvchilar va xaridorlar orasidagi muhim iqtisodiy bog'lovchi zveno sifatida qatnashadi. Bozorda talab va taklif, raqobat va bahoni shakllanishi bilan bog'liq bo'lgan murakkab o'zaro bog'langan jarayonlar amalga oshiriladi. Har xil omillar ta'sirida, talab va taklifga mos ravishda yuzaga keladigan bahoning shakllanishi asosida obyektiv ravishda tovarlarning qiymati yotadi. Mehnatning ijtimoiy xarakterga egaligini yuzaga chiqaruvchi omil — bu pul bo'lib, u qiymatning ifodasi hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchi o'zining ishlab chiqargan tovarini jamiyatga kerak yoki kerak emasligini faqat bozorda aniqlaydi: agar tovar pulga almasha, demak, mehnat tan olinganini, almashmasa, mehnat zoe ketganligini ko'rsatadi.

Bozor — inson faoliyatini tartibga solib turuvchi eng yaxshi, eng samarali va eng odil mexanizm hisoblanadi. Xalqimiz «otang ham bozor, onang ham bozor», deb to'g'ri aytgan. Shuning uchun insoniyat o'z boshidan kechirgan — har qanday formatsiya va bosqichlardan o'tib, xo'jalik yuritishning bozor iqtisodiyotida to'xtaldi va bu sohada ildam qadam tashlamoqda.

XX asr davomida bozorni yo'qotishga harakat qilgan mamlakatlar: Rossiya, Xitoy, Efiopiya. Shimoliy Koreyada ommaviy ochlik yuz berdi. Bozor harbiy kommunizm va Ulug' Vatan urushi davrida millionlab insonlarni halokatdan qutqardi.

Bozor haqidagi ta'limotga A.Smit o'zining «Xalqlar boyligining sabablari va tabiatining tadqiqoti» (1776-y.) nomli asarida asos solgan. Bu ta'limotga asosan mehnat taqsimoti har bir ishlab chiqaruvchini mustaqil ravishda turli xil tovar (xizmat)larni ishlab chiqarishga moslashtiradi va bu tovar (xizmat)lar keyincha bir-biri bilan almashinadi. Shu jarayonni amalga oshirish uchun bozor kerak bo'ladi. Bozorda har bir almashuvchi o'ziga kerakli mahsulotlarni olib, o'zining shaxsiy va xo'jalik ehtiyojlarini qondiradi. Bu jarayonda, albatta, bozorning «ko'zga ko'rinmas qo'li» ishtirok etadi.

Ijtimoiy mehnat taqsimoti qanchalik rivojlangan bo'lsa, inson shunchalik boshqa inson bilan hamkorlik qilishga majbur bo'ladi. Bunday holatda «siz menga kerak narsani bering, men ham sizga kerak narsani beraman» degan prinsip asosida harakat qilinadi. Shu prinsip asosida har bir inson o'ziga kerakli tovar va xizmatlarni oladi.

Bozor tarixiy kategoriya bo'lib, u tovar ishlab chiqarish va almashish mavjud bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning barchasida mavjud bo'lgan.

Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida bozor aloqalari tasodifiy xarakterga ega bo'lib, jamoalar uchrashgan joylarda yuzaga kelgan. Asta-sekin bunday munosabatlar jamoalar ichiga kirib borgan, ibtidoiy jamoa tuzumini yemira borgan va quldorlikni paydo qilib, uni rivojlantirgan. Natijada, yirik mehnat taqsimoti amalga oshirilib, chorvachilik, dehqonchilikdan ajragan, savdogar sinfi paydo bo'lgan.

Quldorlik tuzumida mikrodarajada avval bir-biri bilan ajralgan holda yashagan ishlab chiqaruvchilar orasida iqtisodiy aloqalar o'rnatilgan va rivojlantirilgan. Bozorga, asosan oziq-ovqat va boshqa iste'mol buyumlari, qullar va zebziynat mahsulotlari tushgan.

Feodalizm davrida bozor munosabatlari ancha kengayib shaharlar rivojlangan, savdo kapitali faoliyat boshlagan, yirik geografik kashfiyotlar qilingan, Yevropaga oltin oqib kela boshlagan, qishloqlarda barshinadan obrokka va pul rentasiga o'tilgan. Bozor munosabatlarining rivojlanishi kapitalistik manufakturaning rivojlanishiga olib kelgan.

Kapitalni birlamchi jamg'arish jarayoni bevosita xodimlarni (dehqonlar, hunarmandlar va h.k.) ishlab chiqarish vositalaridan ayirib, ularni proletarlarga aylanishi bilan boshlangan. Ular o'zlarining ishchi kuchlarini tovar sifatida sotib, olingan ish haqqi hisobidan iste'mol predmetlarini sotib olganlar. Kapitalistlar esa faqat ish kuchini emas, balki ishlab chiqarishni yo'lga qo'yganlar. Foyda ketidan quvish, raqobat kurashi, ishlab chiqarish kuchlarini tez rivojlanishi bularning borgan sari bozor munosabatlarini tez o'sishiga olib kelgan, yirik sanoat, qishloq xo'jaligi va boshqa tarmoqlar uchun ichki va tashqi bozorlarni tashkil qilgan.

Monopolistik kapitalizmgacha bo'lgan davrda, ozod raqobat, mikrodarajada ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish, tarmoqlar ichida raqobatlarining kuchayishi, ijtimoiy iste'mol tarkibini o'zgarish kabi holatlar kuchaydi kapital ixtiyoriy ozod holda ko'proq foyda keltiruvchi tarmoqlarga ko'chirildi. Natijada, umumiy o'rtacha foyda va ishlab chiqarish bahosi tashkil topdi.

Ozod raqobatni monopoliyalar hukmronligi bilan almashuvi bozorning xajmini, xarakterini va faoliyat shakllarini o'zgartirib yubordi. Bozorning takror ishlab chiqarish

jarayonlarini va nisbatlarini tartibga keltiruvchi roli yo'qolib, uning o'rnini monopoliyalar egalladi.

Bozorning samarali faoliyat olib borishi uchun har xil mulk shakllari (xususiy, korporativ, davlat va h.k.) bo'lishini va xo'jalik yuritishni taqozo qiladi. Bozorning o'zaro bog'langan uch xil turi paydo bo'ldi: 1) tovar va xizmatlar bozori; 2) resurslar bozori; 3) moliyaviy bozor.

Tovar va xizmatlar bozori oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat tovarlari, har xil xizmatlar ko'rsatish savdo birlashmalarini, ulgurji va chakana savdoni, marketing tashkilotlarini tashkil bo'lishini taqozo qiladi.

Resurslar bozori yerni, kapitalni va ishchi kuchi savdosini o'z ichiga oladi.

Ishchi kuchi bozori yonlangan ishchi, mutaxassis, rahbar va boshqalar mehnati bozorini o'z ichiga olib, mehnat birjalarining rivoji bilan bog'liq bo'ladi. Birjalar ishchi kuchiga taklifni tashkil etadilar, ishga joylashtiradilar, ishsizlarni ish bilan ta'minlash ishlarini olib boradilar, jamoa mehnatini tashkil qiladilar va h.k. bilan shug'ullanadilar.

Moliyaviy bozor moliyaviy mablag'lar (pullar, aksiyalar, obligatsiyalar, cheklar va h.k.)ga bo'lgan talab va taklifni o'zida aks ettiradi. Ularning faoliyati fond birjalarida amalga oshiriladi. Fond birjalariga qimmatli qog'ozlar bilan savdo qiluvchi yakka sotuvchilar va har xil moliya-kredit tashkilotlari a'zo bo'lishlari mumkin.

Zamonaviy bozor murakkab tarkibga ega. Yuqorida qayd etilgan uch xil bozor, o'z navbatida, subbozorlarga, bozor subyektlariga bo'linadi. Bozor segmentlarini quyidagi belgilari bo'yicha ajratish mumkin: 1) bozor obyektlarini iqtisodiy vazifalariga ko'ra — iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishchi kuchi bozori, mehnat bozori, qimmatbaho qog'ozlar bozori, ikkilamchi xomashyo bozori va h.k.; 2) geografik joy-

lashishi bo'yicha — mahalliy, hududdagi, milliy, dunyo bozorlari; 3) raqobat turlari va chegaralanish darajasiga qarab — monopolistik, oligopolistik, monopsonistik, ozod, aralash bozorlar; 4) ishlab chiqarish tarmoqlari bo'yicha — oziq-ovqat, avtomobil, kompyuter, neft, kitob va h.k. bozorlar; 5) sotish xarakteri bo'yicha — kichik va katta ulgurji, chakana va h.k. bozorlar.

Bozor tufayli har xil tovarlar va xizmatlar umumiy masani tashkil qiladi, ularning ichida tovar ishlab chiqaruvchidan boshqa tovar ishlab chiqaruvchilar o'ziga kerakli har xil tovarlarni sotib olishi mumkin. Shu munosabat bilan tovarlar savdo-sotig'idagi miqdorlar nisbati haqidagi savol tug'iladi. Bu savolga qiymatning mehnat nazariyasi javob beradi. **Qiy-mat qonuni** — tovar ishlab chiqaruvchining obyektiv iqtisodiy qonuni. Uning mohiyati shundan iboratki, tovarning qiymati, uni ishlab chiqarish va sotishgacha sarflangan ijtimoiy zaruriy mehnatning hajmi bilan o'lchanadi.

Shu bilan bir qatorda, bozor qonuniyatlarini, bahoni tashkil bo'lishi, tovar-pul almashuvini, resurslardan samarali foydalanishni tahlil qilishda, iqtisodiy ta'limotining yana bir yo'nalishi «merjantalizm» ta'limotidan ham foydalanish mumkin. Unga asosan tovarning real «qiymati» xaridor va sotuvchi tomonidan uning **foydalilik darajasi** bilan o'lchanadi. Bu baho tovarning sifati va u xaridor iste'molini qondira olish darajasi bilan bog'liq bo'ladi. Xaridorning iste'moli qondirila borgan sari tovarning foydalilik darajasi kamayib boradi. Masalan, qorni och odamga ovqatning birinchi porsiyasi foydali va qimmatroq bo'ladi. Qorni to'ya borgan sari keyingi porsiyalarning foydasi va qimmati pasayib boradi. Bunday holat «foydalilik darajasini pasayib borishi haqida»gi qonunda o'z aksini topgan. P.Samuelson yozadi: «Tovarlarning hajmi ortib borishi bilan uning foydalilik dara-

jasi (yoki oxirgi porsiya keltirgan qo'shimcha foydalilik) pasayish tendensiyasiga ega bo'ladi»¹.

Merjantalizm nazariyasiga asosan bozorda odamning xulq-atvori quyidagilar bilan belgilanadi:

- 1) ne'matning resurs sifatidagi aniq bahosi;
- 2) undan foydalanish yo'nalishlari;
- 3) oxirgi maksimal samarani olish uchun eng kam xarajat qilish yoki eng ko'p foyda olishni ta'minlash.

Bunday prinsipal baholash insonning bozor iqtisodiyotidagi mo'ljallari, subyektiv-psixologik baholash natijalariga bog'liq. Mikrodarajada inson xulq-atvori shunday bo'lishi kerakki, unda u xarajatlarni ortib va foydaning kamayib ketishiga yo'l qo'ymasligi, ishlab chiqarish jarayonida iqtisod qilishga va natijalarni ko'paytirishga erishishi lozim.

Merjantalizm nazariyasi, Marksning mehnat nazariyasiga to'g'ri kelmasa ham, lekin u talab, taqdim, baho va raqobatning bozor muvozanatiga va uning konyukturasiga ta'sirini tahlil qilish, xaridorning didi, ta'bi, talabi va ehtiyojini to'g'ri o'rganish, tovar ishlab chiqaruvchilar va xaridorlarning bozordagi xulq-atvorini baholash imkoniyatini beradi.

Zamonaviy globallashuv davrida dunyo bozorining o'rni va roli tobora ortib bormoqda. U bir-biri bilan qat'iy savdo-iqtisodiy aloqada bo'lgan va bir-biri bilan bog'langan ayrim mamlakatlarning milliy bozorlarini o'z ichiga oladi.

Dunyo bozori uchun ozod xalqaro savdo prinsipi mavjud bo'lib, unda ishtirok etuvchi davlatlar fritreder (ozod savdo) siyosatiga rioya qiladilar. Bunda oltin standarti hukmronlik qiladi, ya'ni ayrim mamlakatlar valutalari oltinga almashiladi va konvertatsiya qilinadi. Bunda ko'p davlatlar bilan savdo

¹ Самуэлсон П. Водный курс. Пер. с англ. — М., «Прогресс», 1964 — С.426.

qilinib, tovarlarga bo'lgan dunyo baholari, asosan bir-biri bilan teng bo'lgan.

Dunyo bozori faqat tovarlar va xizmatlar bozorini emas, balki kapital, ishchi kuchi va valuta bozorlarini ham o'z ichiga oladi. Kapitalning dunyo bozori kapital migratsiyasi natijasida paydo bo'ladi. Kapital o'ziga doim ishonchli va foyda olish mumkin bo'lgan joyni qidiradi. Dunyo bozori-ning ajralmas qismi bo'lib dunyo qimmatli qog'ozlar bozori hisoblanadi va uni tashkil bo'lishida fond va valuta birjalari ishtirok etadilar. Ishchi kuchining dunyo bozori ularning mamlakatlararo migratsiyasi natijasida payda bo'ladi. U migratsion oqimlarning yo'nalishiga, mutaxassislar, olimlar, ishchilar va boshqa migrantlarning mehnatga chorlash sharti va usuliga katta ta'sir ko'rsatadi.

Dunyo tashqi aloqalari geografiyasida tarkibiy o'zgarishlar yuz bermoqda. 1980-yillarning o'rtalarida AQSHning iqtisodiy ustunligi kamaydi, GFRning dunyo eksportidagi, Yaponiyaning kapital eksportidagi roli ortdi. Dunyoning uchta iqtisodiy markazi paydo bo'ldi: AQSH, G'arbiy Yevropa va Yaponiya. Dunyo savdosida Xitoyning va to'xtovsiz rivojlanayotgan «Yangi industrial mamlakatlar» (Janubiy Koreya, Gonkong, Singapur va boshqalar)ning salmog'i ortdi.

Transmilliy va xalqaro milliy mamlakatlarning xalqaro bozordagi faoliyati har xil formalarda davlatning faol ishtiroki bilan amalga oshiriladi. XX asr oxiri va XXI asr boshida Yevropa, Lotin Amerikasi va Afrika mamlakatlarida yirik xalqaro ittifoqlar va tashkilotlar paydo bo'ldi va ular faol harakat qilmoqdalar. Shu jumladan, Xalqaro Savdo Tashkiloti (VTO), Yevropa Ittifoqi (YeS), Xalqaro valuta fondi (MVF), Xalqaro savdo palatasi (MTP), Xalqaro sanoatchilar va tadbirkorlarning xalqaro kongressi (MKPP), Osiyo-Tinch

okeani iqtisodiy jamiyati (ATES) va qator boshqa internatsional guruhlarini keltirish mumkin.

2-§. Bozor iqtisodiyotini tashkil etishning umumiy muammolari

Resurslar chegaralangan sharoitda jamiyat yashashi va o'sishi uchun mikro va makro darajadagi iqtisodni barpo etishda uchta bir-biri bilan bog'liq muammolarni hal qilish lozim.

Birinchidan, nima ishlab chiqarish lozim yoki qanday tovarlar, xizmatlar ishlab chiqarilishi lozim va qancha ishlab chiqarish kerak?

Ikkinchidan, tovarlar qanday ishlab chiqariladi yoki kim ishlab chiqaradi, qanday resurslardan foydalaniladi, qanday texnika va texnologiyada ishlab chiqariladi.

Uchinchidan, ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar **kimga** mo'ljallangan yoki ular kimning ixtiyorida, ulardan kim foyda ko'radi? Boshqacha qilib aytganda, yalpi ichki mahsulot jamiyat a'zolari orasida qanday taqsimlanishi kerak?

Yuqorida qayd etilgan uchta muammo har bir ijtimoiy-iqtisodiy tizimda turlicha hal etiladi. Birinchi ibtidoiy tuzumda nima, qanday, kimga kabi muammolar ma'lum udumlar asosida amalga oshirilib avlodlardan-avlodlarga o'tib kelgan. Rejali-taqsimlanadigan iqtisodiyotda bu muammolarni davlat markazlashgan holatda hal etgan. Bozorga asoslangan kapitalistik iqtisodiyotda bu muammolar prinsipial boshqacha asosda raqobatli bozor asosida, talab va taqdim orqali, baho, foyda, zarar va h.k.lar tizimi orqali hal qilinadi. Korxonalar, iqtisodiyot nuqtai nazardan tanlovda eng ko'p foyda keltiradigan tovarlarni (nima?) ishlab chiqaradilar. Buning uchun bir mahsulot ishlab chiqarish uchun eng iqtis-

sodiy va samarali ishlab chiqarish vositalaridan foydalaniladi (qanday?). Har bir shaxsning iste'moli hajmi, tarkibi, Tovar-ning sifati, iste'mol qilish usuli va h.k. uning ish haqqi hajmiga bog'liq (kimga?). Mana shu muammolar jamiyat iqtisodiyotini qanday tashkil etilishiga bog'liq bo'lib, ular maqbul ravishda madaniy va ijtimoiy mo'ljallangan bozor mexanizmi orqali hal qilinadi.

Shuni qayd etish lozimki, birona ijtimoiy-iqtisodiy tuzum (ibtidoiy, rejali va bozor tizimi) «sof holda» uchramaydi. Odatda, amaliyotda bozorni, buyruqli va odatlarni elementlarini birlashtirgan qo'shma iqtisodiyot mavjud bo'ladi.

Yuqorida qayd etilgan savollarga javob berish uchun jamiyat ixtiyorida ma'lum iqtisodiy resurslar mavjud bo'ladi (ishlab chiqarish omillari). Bu resurslarni ikki kategoriyaga ajratish mumkin: a) material resurslar (mulkiy omillar) — yer, boshqa tabiiy resurslar; kapital (investitsion resurslar); b) inson resurslari (shaxsiy omil) — mehnat va tadbirkorlik faoliyati.

Agar iqtisodiy resurslar chegarasiz ko'p bo'lganda edi, yuqorida uch masalani (nima, qanday, kimga) hal etishning hech qanday muammosi bo'lmas va tovarlarni cheksiz miqdorda ishlab chiqarish mumkin bo'lar edi. Ammo iqtisodiy resurslar (ishlab chiqarish omillari) quyidagi xususiyatlarga ega: ular chegaralangan miqdorda yoki juda kam miqdorda uchraydilar. Shu bilan bir qatorda jamiyatning ehtiyojlari chegarasiz. Shuning uchun doimo qanday tovarlarni ishlab chiqarish va xizmatlarni ko'rsatish va qandaylaridan voz kechish muammosi turadi. Shu bilan bir qatorda insonlarning ehtiyojini qondirish uchun chegaralangan resurslardan qanday foydalanish, nimalarni ishlab chiqarish uchun foydalanish lozim degan savol tug'iladi.

Chegaralangan resurslar bo'la turib ulardan samarali foy-

dalanish va ko'proq mahsulot ishlab chiqarish yoki optimal variantga erishish lozim.

Binobarin, iqtisodiyotdagi tanlov jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasini aniqlashni taqozo qiladi.

Faraz qilaylik jamiyatni normal yashashi uchun ikki xil mahsulot: don va tank ishlab chiqarish lozim bo'lsin. U holda jamiyat butun resurslarini don yetishtirish uchun sarflaydi va 5 mln.t. don ishlab chiqarish yoki resurslar 100% tank ishlab chiqarish sarflaydi va 15 ming dona tank ishlab chiqariladi. Yoki yana boshqa variantlar ham bo'lishi mumkin: don ishlab chiqarishni kamaytirish hisobiga, ma'lum miqdorda tanklar ishlab chiqariladi yoki tanklarni ishlab chiqarishni kamaytirish hisobiga don ishlab chiqarishni ko'paytirish mumkin.

Don va tanklarni ishlab chiqarishni muqobil imkoniyatlari

Muqobil imkoniyatlar variantlari	Tanklar, ming dona	Don, mln.t.
A	60	0
B	56	4
D	48	8
E	36	12
F	20	16
G	0	20

Bu variantlarni grafiklarda ham ifodalash mumkin: gorizontal yo'nalishida (abssissa) don va vertikal yo'nalishda (ordinata) — tanklar miqdori. Agar grafikdagi kesishgan nuqtalar A, B, D, E, F, G ni birlashtirilsa va chizilsa, unda jamiyat-

ning ishlab chiqarish imkoniyatlarini ifodalovchi egri chiziqqa ega bo'lamiz.

Ishlab chiqarish imkoniyatlarini ifodalovchi egri chiziq mehnat resurslari to'liq band bo'lgan holda jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini va bir mahsulotni ko'proq ishlab chiqarilsa, ikkinchisi kamayishi lozim bo'lishini ko'rsatadi. Buning uchun resurslarning bir qismi ikkinchi mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanishi kerak. Masalan, po'latni tank ishlab chiqarish uchun sarflasa ham bo'ladi, don ishlab chiqarish uchun sarflasa ham bo'ladi, unda dehqonchilik uchun lozim bo'lgan traktorlar ishlab chiqariladi.

Albatta, jamiyat o'z ishlab chiqarish imkoniyatlaridan (egri chiziqning ichki qismi) to'liq foydalanishi lozim, chiziqdan tashqari bo'lgan imkoniyatning o'zi yo'q, undan foydalanib ham bo'lmaydi (Z-nuqtasi). Mavjud imkoniyatlardan J-nuqtasi qadar foydalanish bor imkoniyatlardan to'liq foydalanmaslikni ifodalaydi (ishsizlik, ishlab chiqarish fondlaridan to'liq foydalanilmaslik va h.k.). Shunday zaxira resurslarining mavjudligi zarur bo'lgan holatda donni ham, tankni ham ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatini beradi. Yoki don ishlab chiqarishni kamaytirmasdan tank ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatini beradi. P. Samuelson ikkinchi jahon urushi vaqtida SSSR va AQSH iqtisodiyotida yuz bergan holatni ta'riflab quyidagi klassik misolni keltiradi. AQSHda ishsizlikning va ozod material resurslarini mavjudligi qishloq xo'jaligi ishchilarini qisqartirmasdan qurol-aslahalarni ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatini, SSSR dagi ishsizlikning yo'qligi, ishlab chiqarish apparatidan to'liq foydalanishning mavjudligi natijasida, iqtisodiyotni fuqarolik mahsulotlar ishlab chiqarishdan harbiy qurol-aslahalar ishlab chiqarishga o'tkazishga imkoniyat berishga

O'zbekiston Davlat zangoriy hoshiya

to'g'ri keldi, don ishlab chiqarishni kamaytirib, tanklarni ishlab chiqarish ko'paytirildi.

3-§. Bozor faoliyatini amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmi va qurollari

Bozor — tovarlarni ishlab chiqaruvchilar bilan ularni iste'molchilari o'rtasidagi bog'lovchi zveno bo'lib, u o'z ichiga asosiy iqtisodiy qurollarni (talab va taklif, baho, raqobat va h.k.) oladi va ular yordamida bir-biri bilan bog'liq bo'lgan: nima ishlab chiqarish, qanday qilib va kimga ishlab chiqarish lozim kabi muammolarni yechadi.

Bozor mexanizmi qurollari ichida talab va taklif muhim rol o'ynaydi. **Talab** — aholining to'lay olish qobiliyatiga qarab, bozorda sotib olishi mumkin bo'lgan tovarlar hajmi va imkoniyatini bildiradi. **Taklif** — mavjud bo'lgan bahoda savdoda bo'lgan tovarlar hajmini bildiradi. Talab va taklifning bir-biriga bo'lgan nisbatiga qarab tovar va xizmatlarning bahosi kelib chiqadiki, bu bozor konyunkturasi deb ataladi. Talab, taklif va tovarlarning bahosi orasida murakkab sabab-oqibat va funksional aloqalar borki, ular iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, psixologik va boshqa omillar ta'siri ostida shakllanadi. Bunda baholar faqat talab va taklifgagina bog'liq bo'lmay, balki talab va takliflarning o'zi bahoga bog'liq bo'ladi va ularga ta'sir ko'rsatadi. Har xil tovarlarga bo'lgan talab quyidagi omillarga: tovarlarning bahosiga, hajmiga, tarkibiga va daromad darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Agar qisqa vaqt oralig'i olib qaralsa, talab va taklifni boshqarish bahoni o'zgartirish, reklama, tovar zaxiralarini o'zgartirish va h.k. bilan amalga oshiriladi.

Uzoq muddatga esa ishlab chiqarish va muomala xarajatlari, shaxsiy iste'moldagi progressiv tarkibiy o'zgarishlar,

aholining pul daromadlari va xarajatlari ta'sir ko'rsatadi.

Yaqin vaqtlargacha O'zbekistonda va MDH davlatlari ichida taklifning talab darajasidan orqada qolish natijasida **tovarlar defitsiti** mavjud edi. Natijada tovarlarning bahosi ko'tarilib, o'z qiymatidan uzoqlashdi. Baholarning ortishi ham ochiq, to'g'ri pul bilan, shuningdek, bekik yo'l bilan, ya'ni tarkibiy o'zgartirishlarni amalga oshirib, xaridorga ma'naviy eskirgan sifati past tovarlar eski baholarda taklif etildi. Bunday holat normal kengaygan takror ishlab chiqarish jarayonini buzadi, ishlab chiqaruvchi hukmronligini o'rnatadi, tovarlarning «prilavka ostidan» sotishni yuzaga keltiradi. Natijada ma'naviy eskirgan tovarlarni yangilanish jarayoni kechikadi, ilmiy-texnik taraqqiyoti to'xtab qoladi, tovarlarni va xizmatlarni sifati yaxsxilanmaydi va ishlab chiqarish samaradorligi pasayadi.

Bunday salbiy holatlarni o'zgartirish uchun tovarlarni ishlab chiqarish va sotish jarayoniga iqtisodiy usullar ta'sirini kuchaytirish, bozorni o'zining qonunlari asosida tartibga solish, jumladan, talab va taklif qonuni asosida bozor mexanizmini takomillashtirish lozim bo'ladi. Bunda albatta, baho mexanizmi orqali o'z ta'sirini o'tkazuvchi qiymat qonuni asoslarini nazarda tutish lozim bo'ladi. Shu bilan birga quyidagi zamonaviy iqtisodiy qonunlarni: monetarizm, merjantalizm, neokaysianliklarni nazariy asoslarini ham hisobga olish kerak. Bu nazariyalar U.Petti, A.Smit, D.Rikardo, K.Markslar yaratgan qiymat qonunidan farq qilsa ham, ular katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Ular bozor mexanizmining funksiyasini amalga oshirishning, jumladan, talab, taqdim va tovarlarning foydaliligi bahoning shakllanishi, raqobat kabi ma'lum muammolar, makro va mikro iqtisod darajasidagi menejment va marketing bilan bog'liq bo'lgan ma'lum muammolarni hal qilish imkoniyatini yaratadi.

Bozorning iqtisodiy mexanizmini bajarishda baho alohida funksiyani bajaradi. Bahoning darajasi va uning dinamikasi tovar ishlab chiqaruvchi uchun mahsulot hajmi va tarkibini aniqlashda, texnologiyani va tovar ishlab chiqarish xarajatlarini va ularni sotish imkoniyatlarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Baholar ko'p jihatdan tovarlarni kimga mo'ljallanganini, uni kim va qanday miqdorda iste'mol qilishini ko'p jihatdan belgilab beradi. Agar baholar oshib ketsa, ishlab chiqaruvchi uchun bunday tovarlar uchun talablarni ortganini bildiradi, shuning uchun ularni ko'proq ishlab chiqarish lozimligini va foydani ko'paytirish mumkinligini bildiradi. Natijada talab va taklif darajasi normallashib, baholar pasayadi. Baholarning pasayishi, aksincha, tovarlar ko'payib ketganini ko'rsatadi. Bunday holat ishlab chiqaruvchilarni bunday tovarlarni kamroq ishlab chiqarishga undaydi. Natijada tovarlarning ortiqchaligi kamayadi, baholar ko'tariladi.

Bozor bahosi mexanizmi, tovar qiymatining puldagi ifodasi bo'lib, u ishlab chiqaruvchilarni chegaralangan resurslardan ratsional foydalanish, samarali xo'jalik yuritish uchun rag'batlantiradi. Bozor baholari orqali quyidagi jarayonlar amalga oshiriladi:

- har xil tovar va xizmatlar ishlab chiqarish nisbati va tarkibi tashkil topadi;

- chegaralangan va noyob ishlab chiqarish omillari (mehnat, yer, texnika, xomashyo), axborot va h.k.lardagi ratsional foydalaniladi;

- eng intensiv ishlab chiqarish texnologiyalari joriy etiladi, ishlab chiqarish xarajatlari minimal darajaga keltirilib, tovarlarning sifati ko'tariladi va foyda hajmi ortadi;

- sinflar, jamiyatning ijtimoiy guruhlar va fuqarolari orasida olgan daromadlariga muvofiq milliy daromadning taqsimoti va ayrboshlashni amalga oshiradi.

Konkurensiya (raqobat) bozor mexanizmining lozim elementi bo'lib, uch iqtisodiy muammolarni hal qilishda faol ishtirok etadi: nima, qanday va kim uchun ishlab chiqarish lozim? Tadbirkorning maqsadi — eng ko'p foyda olish — ishlab chiqarish hajmini kengaytirishni, uning xarajatlarini kamaytirishni, tovarlarni sifatini oshirishni taqozo etadi. Shuning uchun tadbirkorlar orasida ko'proq foyda olish maqsadida raqobat yuzaga keladi. Taklif talabdan ortiq bo'lsa, sotuvchilar orasida raqobat, agar talab takliflardan ortiq bo'lsa, sotib oluvchilar orasida raqobat kuchli bo'ladi.

Iqtisodchi olim F.Xayek fikri bo'yicha, raqobat iqtisodiy o'sish imkoniyatini qo'ldan boy bergan davlatlar uchun zarur. Bozor raqobati ilgari hech kimga ma'lum bo'lmagan va foydalanilmagan ishlab chiqarish resurslarini aniqlash imkoniyatini beradi. Bunda bozorlarga yanada sifatliroq va arzonroq tovarlar kelib tushadi, insonlarning yangidan-yangi ehtiyojlari aniqlanadi va ularni yanada madaniy usullar bilan qondirish imkoniyati yaratiladi. Agar kim bozor tufayli yangi tovar va texnologiyalarni o'zlashtirsa, talabni qondirishni yangi usullarini joriy etsa, raqobat kurashida o'sha yengib chiqadi. Shunday qilib, raqobat kishi bilmas «iqtisodiy majburlash» mexanizmini yaratadi va shu orqali kishilar o'zlarining ishlash faolligini oshirishga majbur bo'ladilar.

Raqobat o'z xarakteriga qarab ozod raqobat davrida va monopoliyalar hukmronligi davrida har xil bo'ladi. Monopolistik kapitalizmga cha bo'lgan davrda ozod (mukammal) raqobat hukm suradi. Bu davrda bozorda juda ko'p sotuvchilar va oluvchilar harakat qiladilar, ularning mahsuloti bir xil bo'lib, kapital tarmoqlararo ozod ravishda oqib o'tadi, tovar ishlab chiqaruvchilarning kirish va chiqish to'siqlari bo'lmaydi, bozor haqida ochiq va oydin ma'lumotlar beriladi. P.Samuelsonning aytishicha, bu davrda hech qaysi so-

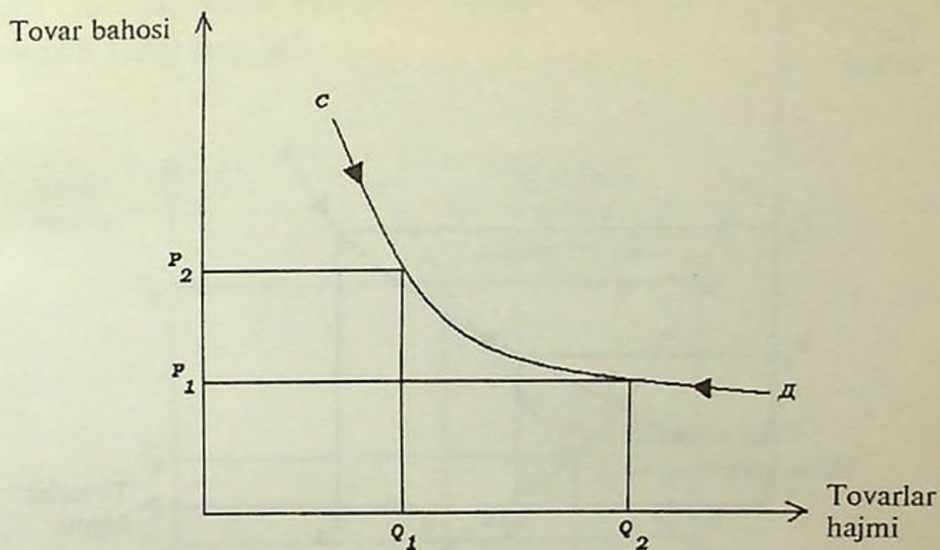
tuvchi yoki oluvchi bozor bahosiga o'z ta'sirini o'tkaza olmaydi va bozor subyektlari o'zlarini bozorning iqtisodiy va yuridik qonunlariga mos ravishda tutadilar.

Monopoliyalar paydo bo'lgach, raqobat holati o'zgardi, nomukammal (monopolistik) raqobat paydo bo'ldi. Ammo raqobatni bunday ikkiga ajratish (mukammal va nomukammal) shartli hisoblanadi va ularning har biri sof holda harakatda bo'lmaydi, lekin bozor mexanizmi faoliyatini aniqlash tadbirkorlarning xulqlarini iqtisodiy ta'riflash uchun raqobatni ikki turga ajratish lozim.

Ozod (mukammal) raqobat nazariyasining asoslari ingliz iqtisodchisi A.Marshall tomonidan ishlab chiqilgan. Bu nazariyaga asosan, firma ko'proq foyda olish maqsadida, tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi. Bu ishni barcha firmalar amalga oshirgani uchun resurslardan samarali foydalanadi va buning natijasida yutadi. Bunda ozod raqobat nazariyasi ba'zi bozor mexanizmlaridan holi ravishda qaraladi; birinchidan, daromadlarni taqsimlash tizimidan, talab va taqdimga ta'sir etuvchi omillardan, iqtisodiy o'sish muammolaridan ajratib qaraladi. Ikkinchidan, xaridorlar tovarlarni past baholarda sotib oladilar, chunki ishlab chiqarish omillari xarajatlari (mehnat, kapital, yer) ekvivalent ayriboshlash asosida amalga oshiriladi.

Ozod raqobat asosida bozor mexanizmi harakatining asosiy prinsiplarini ba'zi misollar asosida o'rganamiz. Tovarning bozor bahosi bilan, xaridorlar tomonidan bo'ladigan talablar orasida ma'lum nisbatlar mavjud bo'ladi. Baho qancha yuqori bo'lsa, unga bo'lgan xaridorlar soni kamayib, talab ham kamayadi, baho past bo'lganda, aksincha, xaridorlar soni ortadi, talab ham ko'payadi.

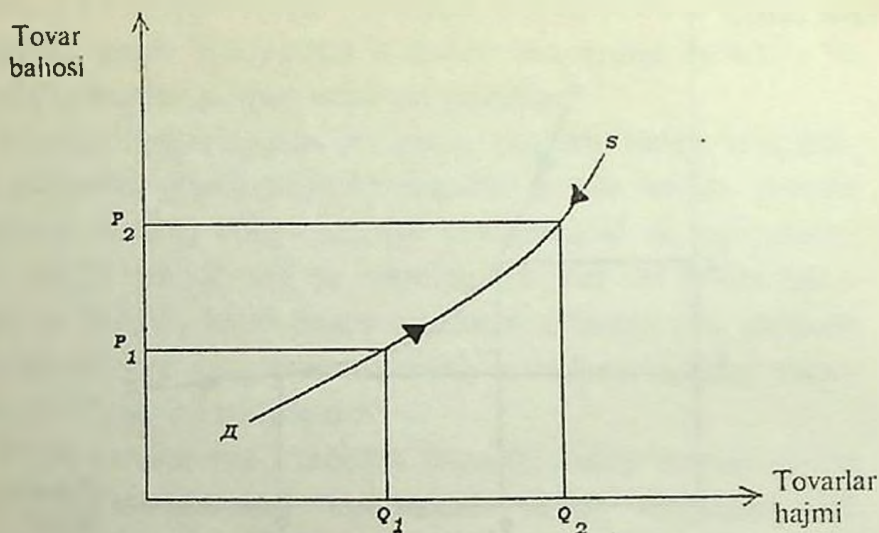
Bunday holatni grafik asosida quyidagicha tasvirlash mumkin:



Tovarning hajmi va bahosi orasidagi nisbat

Bunda SD-chizig'i talabning egri chizig'i. Agar baho R_2 darajasida bo'lganda talab Q_1 darajasida bo'ladi, agar baho R_1 darajasigacha kamaysa, talab Q_2 darajasigacha ortadi. SD qiyshiq chizig'i **talabning kamayishi qonuni** ifodalaydi, unga asosan, agar tovarning bahosi ortsa, unga talab kamayadi (boshqa sharoitlarni hisobga olmaganda). Talabning kamayish qonuni, avvalo, xaridorlar daromadining chegaralangani bilan bog'liq. Bahoning pasayishi xaridorlar sonini ko'paytiradi (iste'molni qondirish darajasigacha).

Agar bozor konyunkturasini sotuvchi tomonidan qaralsa, u tovarni yuqori bahoda sotishni istaydi. Grafikda bunday holat quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.



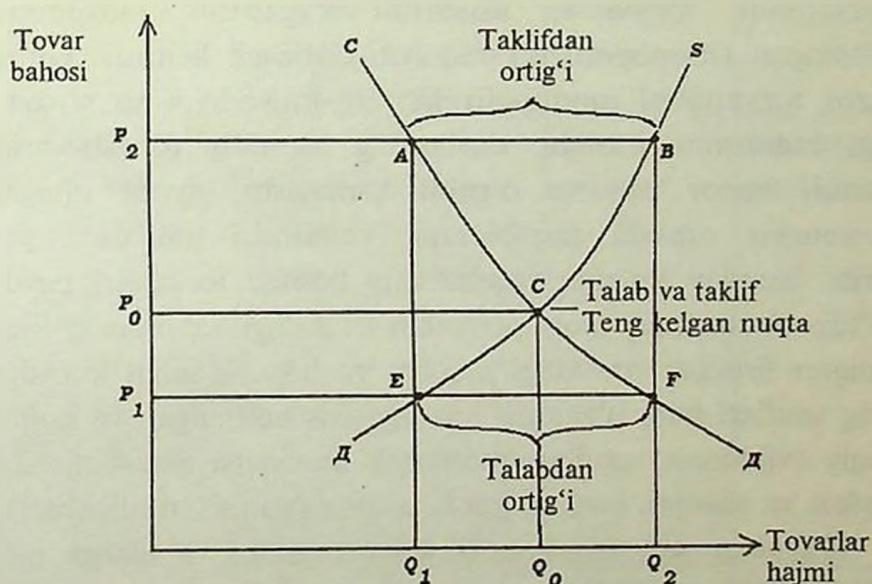
Bunda SD-chizig'i taklifning egri chizig'i

Agar baho R_1 darajasida bo'lganda taklif Q_1 darajasida bo'ladi, agar baho R_2 darajaga ko'tarilsa, taklif ham Q_2 darajasiga ko'tariladi.

Har qaysi tovar uchun o'zining talab va taklif egri chizig'i mavjud bo'ladi va ular har xil omillar ta'sirida qo'shilib ketadi. Masalan, tovarlarga bo'lgan talab darajasiga, bahodan tashqari yana aholining daromadlari darajasi, xaridorlar soni, bozorning hajmi, tovarning foydalilik darajasi, moda va h.k. ta'sir qiladi. Tovarlar taklifga, eng avvalo, ularni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari ta'sir ko'rsatadi, agar baho o'zgarmagan holda bu xarajatlar kamaytirilsa, taklif hajmi ortadi.

Yuqorida ko'rilgan egri chiziqlar bahoning ta'siri ostida talab va taklifni o'zgarishini ifodalaydi. U holda quyidagi savol tug'iladi: agar talab va taklif teng kelsa, unda baho qanday bo'lishi kerak. Bu savolga javob berish uchun ikkita egri chiziqni (SD, SD) bir-birining ustiga qo'yish kerak. Bu

egri chiziqlar kesishgan joy — nuqta (S)da talab va taklif teng torozili baho deyiladi.



Yuqori baho R_2 da talab kamayadi va tovarlar taklifi ortadi (AV oralig'i), bunday holat sotuvchilar raqobati natijasida takliflardan ortiq tovarlar hosil bo'ladi va baho kamayadi. Agar tovarning bahosi (R_1) talab va taklif teng kelgan nuqtadan past bo'lsa, talabdan ortiq tovarlar hosil bo'adi (EF oralig'i). Tovarga bo'lgan talabdan ortig'i ($Q_2 - Q_1$) va xaridorlar raqobati Shveytsariya iqtisodchisi A.Valras ta'limiga ko'ra o'sha ortiqcha tovarlar yo'q bo'lguncha baho ortib boraveradi. Faqat S nuqtasida talab va taklif tenglashadi va tovarga bo'lgan qat'iy teng baho hosil bo'ladi. Shuni ham aytish lozimki, bozorda tovarlar juda ko'p va ularning bahosi bir-biri bilan o'zaro bog'liq. Bunda bir tovar bahosining o'zgarishi boshqa tovarlar bahosining ortishiga (kamayishiga) olib keladi. Tovar bozori umumiy tenglashuvi shartini

o'rganish uchun, butun baho tizimini nazarda tutish lozim bo'ladi.

XIX va XX asr bo'sag'asida kapitalizmning monopolistik rivojlanish darajasiga o'tish raqobatni tugatmadi, balki uni mazmunini, forma va usullarini o'zgartirib, mukammal bo'lmagan (monopolistik) raqobatni yuzaga keltirdi. Uning bozor mexanizmi monopoliyalarning iqtisodiyot va siyosatdagi hukmronligi bilan, davlatning iqtisodiy funksiyalarini o'sishi, bozor roli va o'rnini kamayishi, ayrim olingan korxonalar orasida raqobatning yo'qolishi natijasida yuz berdi. Bunday holatga raqobatning boshqa formalari paydo bo'ldi: bir tarmoq monopoliyalari orasidagi va monopoliyalashgan firmalar orasidagi raqobat va h.k. Raqobat kurashi-ning usullari ham o'zgardi: bozorga xos bo'lmagan va nohuquqiy (vijdonsiz) usullar; moliyaviy maxinatsiyalar, iqtisodiy baykot va shantaj, boshqa jinoiy usullar (yoqish, o'ldirishlar).

Quyidagi jadvalda har xil bozor tarkibi va ularga mos kelgan raqobat turlari ko'rsatilgan

Raqobat usullari	Bozorning belgisi		
	Ishlab chiqaruvchilar soni va mahsulot turlari	Baholar ustidan nazorat	Bozorga kirish shartlari
Ozod raqobat (mukammal)	Ko'p sonli firmalar (bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchilar)	Nazorat yo'q	yengil
Mukammal bo'lmagan (monopolistik) To'liq mo-	Shu mahsulot faqat bir firmada ishlab chiqariladi	Sezilarli nazorat	Juda og'ir

nopoliya			
Duopoliya	Bir xil mahsulotlar ikkita firmada ishlab chiqariladi	Ozroq nazorat	Qiyin
Oligopoliya	Bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi firmalar soni nisbatan ozroq	Ba'zi nazorat	Sezilarli to'siqlar
a) bir xil mahsulot			
b) monopolistik (o'xshash mahsulotlar)	Bir xil yoki bir biriga o'xshash mahsulotlar ishlab chiqariladi		
	Har xil mahsulot ishlab chiqaruvchilar soni ko'p	Yuzaki nazorat	Nisbatan oson
Monopsoniya	Har xil mahsulot ishlab chiqaruvchilar soni ko'p	Nazorat to'liq	Juda qiyin

Jadvaldan ko'rinishicha, bozor iqtisodiyoti sharoitida mukammal va mukammal bo'lmagan raqobat tarkibida har xil raqobat usullari mavjud bo'ladi.

Ozod raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi firmalar soni ko'p bo'lib, kapitalni tarmoqlararo oqib o'tishi uchun chegara qo'yilmaydi. Bunday holat baholar ustidan nazorat olib borish imkoniyatini bermaydi.

To'liq monopoliya davrida bir mahsulotni ishlab chiqaruvchi va sotuvchi bitta bo'lib, hech qanday o'rnini bosuvchi tovarlar bo'lmaydi. Bunday holatda monopolist eng yuqori foyda olish maqsadida tovarlarga eng yuqori baho qo'yadi. Bahoni monopoliyaning o'zi qattiq nazorat qiladi.

Duopoliyada monopollashtirish darajasi, to'liq monopoliyaga nisbatan pastroq (bir mahsulotni ikki firma ishlab chiqaradi), baho ustidan nazorat ham pastroq bo'ladi.

Oligopoliya ikki xil bo'ladi: a) korxona hajmi katta bo'lib, unda bir xil mahsulotlar ishlab chiqariladi; b) har xil bo'lmagan mahsulotlarni sotuvchi bir necha sotuvchilar, bunda baho ustidan nazarot yuzaki bo'ladi.

Monopolistik raqobat sharoitida baholar ortishi bilan ularni sotish hajmi ham ortadi. Bunda mahsulot sifati baland bo'lib uning iste'mol qiymati ortadi. Shuning uchun baho ortsa ham, xaridorlar soni kamaymaydi.

Monopsoniya ma'lum tovarning xaridori bitta bo'lib, u sotib olish hajmini chegaralaydi. Bunday holat shu tovarning bahosini pasaytiradi, natijada sotuvchining foydasi kamayib, sotib oluvchining foydasi ortadi. Monopsoniya raqobatning mukammal bo'lmagan turi bo'lib, u asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida yuzaga keladi; ularning bahosi hatto ishlab chiqarish xarajatlarini qoplamasligi mumkin.

Yetakchi monopoliyalar yuqori sifatli va nisbatan arzon mahsulotlarni ishlab chiqarish qobiliyatiga ega. Bunday monopoliyalar kichik va o'rta firmalar bilan raqobatni yo'qotmagan holda, raqobatni yangi turlari va usullarini yaratadi: sotish bozorini, xomashyo bazasini, ilmiy-texnika taraqqiyotini, kreditning foydali shartlarini va h.k. egallaydi. Baho raqobati turlari ham o'zgarib ketadi: a) har xil sifatli mahsulotlarga bir xil baho o'rnatiladi; b) katta xaridorlar

uchun e'lon qilingan baholardan har xil chegirmalar belgilanadi; d) bahosiz raqobat usullari qo'llaniladi.

O'rta firmalar bozorning yangidan-yangi talablariga moslasha biladilar. O'rta firma hajmi katta bo'lmasdan ehtiyoj katta bo'lgan alohida olingan tovarlarni yirik yetkazuvchisi sifatida ishtirok etadi. Raqobat sharoitida o'rta firmalar quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha rivojlanadi: a) ishlab chiqarishni to'xtovsiz o'rttirish va sotish, b) ishlab chiqarishni ixtisoslashtirishni saqlagan holda, yirik monopoliyaga aylanish; d) yalpi ishlab chiqaruvchiga aylanish, bunday holat kam uchraydi.

Kichik firmalar roli va o'rnini doim ortib bormoqda. Ular iqtisodiyotda yuz beradigan tarkibiy siljishlarga moslashishga doim tayyor. Ular monopoliyalar to'ldira olmaydigan «qiytim iqtisodiyot»ni to'ldirishga yordam beradilar. Kichik firmalar o'z faoliyatida mustaqillikni yo'qotib qo'yishdan ehtiyot bo'ladilar. Shu bilan ular ishlab chiqarishni ixtisoslashtiradilar, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirib, katta daromad olish imkoniyatiga egadirlar.

Eksplerentlar — birinchi bo'lib yaratish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ular, odatda, sinalgan an'anaviy biznes bilan emas, balki yangi texnik yo'nalishlarni boshlovchisi bo'lib hisoblanadilar. Hali u yo'nalishlarning tijorat tomonidan foydaliligi aniq bo'lmasa ham, kelajakda tovarlarni ishlab chiqarish va muomala xarajatlarini kamaytirish, sotish hajmini va foyda hajmini ortishi kutiladi.

4-§. Tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va foyda

Bozor iqtisodiyotida tovarlarni ishlab chiqarish va muomala xarajatlari alohida o'rin tutadi. Tovar ishlab chiqaruvchi uchun ular qanchalik kichik bo'lsa, shuncha yaxshi,

chunki ularning hajmi sotilayotgan mahsulotning bahosi va hajmiga foyda hajmi va normasiga, jamg'arish va ishlab chiqarishni kengaytirishga, firmaning raqobatdoshligiga kuchli ta'sir etadi.

Tovarlarning raqobatbardoshligi faqat ishlab chiqarish xarajatlari darajasiga emas, balki muomala xarajatlariga ham bog'liq. Ikki xil muomala xarajatlari mavjud: a) **qo'shimcha** xarajatlar — tovarlarning iste'mol qiymatiga qo'shiladi va ularga mahsulotlarni qadoqlash, sortlarga ajratish, transportga ortish-tushirish, asrash va h.k. xarajatlar kiradi; ular ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lib, tovarlarning qiymatini oshiradi; b) **sof xarajatlar** — tovarlarning almashuv qiymati bilan bog'liq bo'lib sotuvchi va kassirlarning ish haqqi, reklama xarajatlarini o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari haqidagi ilm ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan ishlab chiqilgan. Masalan, K.Marks ishlab chiqarish xarajatlariga ish haqqi, mehnat vositalari amortizatsiyasi, xomashyo, materiallar va h.k.larni kiritgan. Demak, ishlab chiqarish xarajatlari tovarlar qiymatini bir qismini tashkil etadi, chunki unga foyda summasi kirmaydi. Bundan tashqari, K.Marks ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilganda bahoning qiymatga mos kelmay qolishini nazarda tutmagan va ishlab chiqarish xarajatlarini ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bog'liqligini ko'rib chiqmagan. Ishlab chiqarish xarajatlarining zamonaviy nazariyasi A.Marshall, Dj.S.Mill, Dj.Robinson va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, yuqorida qayd etilgan holatlarni ham, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlarini baho bilan, mahsulot hajmiga va taklifni hisobga oladi.

Shu holatlarni hisobga olgan holda, ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy turlarini ko'rib chiqamiz.

Doimiy xarajatlar, ishlab chiqarish hajmiga bog'liq

bo'lib, u o'z ichiga imoratlarni ijaraga olish, uskunalarga xarajatlarni, firmaning avvalgi xarajatlari (qarzlarni uchun foizlar va h.k.)ni, soliqlar, saqlash to'lovlarini, personal ish haqqini va h.k.larni oladi. Agar absissa o'qida mahsulot hajmi (Q)ni va ordinat o'qida ishlab chiqarish xarajatlari (S)ni aks ettirsak, u holda doimiy xarajatlar (FC) to'g'ri chizig'i ustida absissa o'qiga parallel ravishda yotadi.

Doimiy, o'zgaruvchi va umumiy ishlab chiqarish xarajatlari qiyshiq chizig'i.

O'zgaruvchi xarajatlar, ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bog'liq bo'lib, ularga xomashyo va materiallar, xodimlar ish haqqi va h.k.lar kiradi. Chizmadagi VC chizig'iga qaraganda ishlab chiqarish xarajatlari dinamikasi tekis emas. Avval ishlab chiqarish hajmi orta borishi bilan ular tez o'sadi (OA qismi). Ammo ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi ortib borgan sari yalpi ishlab chiqarishdagi iqtisod qilish omili harakatga keladi va natijada ishlab chiqarish xarajatlari, ishlab chiqarishni kengaytirishga qaraganda sekinroq ortib boradi (AB qismi). Keyinroq, daromadlarni pasayish qonuni to'liq kuchga kiringach, joriy o'zgaruvchi xarajatlar, ishlab chiqarish hajmiga nisbatan tezroq o'saboradi (B nuqtadan keyingi egri chiziq).

Umumiy xarajatlar (TS), doimiy va o'zgaruvchi xarajatlar yig'indisi bo'lib ($TS=FC+VC$), ular mahsulot hajmiga (Q) bog'liq yoki $TC=f(Q)$ bo'ladi.

O'rtacha umumiy xarajatlar, barcha xarajatlarni mahsulot hajmiga bo'linganiga teng ($ATC=TC/Q$)

O'rtacha doimiy xarajatlar, barcha doimiy xarajatlarni mahsulot hajmiga bo'linganiga teng ($AFC=FC/Q$).

O'rtacha o'zgaruvchi xarajatlar, barcha o'zgaruvchi xarajatlarni mahsulot hajmiga bo'linganiga teng ($AVC=VC/Q$).

Demak, $ATC=AFC+AVC=(FC+VC)/Q$

Xarajatlarni doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarga ajratish **qo'shilgan qiymatni** aniqlashga yordam beradi. Uning hajmi korxona yalpi mahsuloti hajmidan material xarajatlarni ayrimasiga teng. Qo'shilgan qiymat hajmini tarmoqlar va ishlab chiqarishlar bo'yicha qo'shib chiqilsa, mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmi kelib chiqadi. Milliy hisoblar tizimi bo'yicha yalpi ichki mahsulot hajmiga quyidagi elementlar kiritiladi: ish haqqi, amortizatsiya, korporatsiyalar foydasi, renta, ssuda kapitaliga foiz, biznesga bo'lgan egri soliqlar. Bu ko'rsatkich ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasini va samaradorligini baholash imkoniyatini beradi.

Ishlab chiqarish samaradorligini o'rganish muammolariga italiyalik iqtisodchi V.Pareto o'zining hissasini qo'shgan. Uning nazariyasiga ko'ra, mukammal raqobat davrida bir firma foydasining ortishi, ikkinchisini foydasini kamaytirish hisobiga bo'ladi. V.Pareto nazariyasi, chegaraviy foydalilik va chegaraviy xarajatlar mos kelishi holatiga asoslangan. Chegaraviy xarajatlar ishlab chiqarish hajmi orta borishi bilan kamayish tendensiyasiga ega bo'ladi. Ammo bunday holat ma'lum vaqtgacha saqlanadi, keyinchalik ishlab chiqarish hajmining ortishi umumiy, o'rtacha va chegaraviy xarajatlarni ortishiga olib keladi.

Bunday holat ishlab chiqarish hajmi ortishining ijobiy va salbiy samaradorligi nomini olgan.

Ijobiy samara — o'rtacha umumiy xarajatlar pasayishi bilan bog'liq bo'lib, ularning pasayishiga quyidagi omillar ta'sir etadi.

1. **Mehnatni ixtisoslashtirish.** U yordamchi operatsiyalarda ish vaqtini yo'qotishni oldini olish imkoniyatini beradi.

2. **Boshqaruvchi personalni ixtisoslashtirish.** Bozorda marketing bo'yicha malakali mutaxassis moliyachi yoki keng

ma'noli muhandisga nisbatan samaraliroq faoliyat olib boradi. Binobarin, boshqaruvchi personalni me'yorida ortishi, o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishi bilan birga kechadi. Informatsiyani qayta ishlash va uzatish uchun kompyuterlardan keng va maqsadga muvofiq foydalanishga keng yo'l ochib beriladi.

3. **Kapitaldan samarali foydalanish.** Ishlab chiqarish hajmini yetarli darajada kengaytirish davrida yangi texnologiyalarni qo'llash natijasida qat'iy samaraga erishiladi.

4. **Qo'shimcha mahsulotlarni ishlab chiqarish.** Yirik ishlab chiqarish asosiy ishlab chiqarish chiqindilaridan qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatiga ega (o'g'itlar, dori-darmon buyumlari, tahlovchi materiallar va h.k.) ishlab chiqarishga jalb qilingan resurslardan qayta foydalanish natijasida, resurslar miqdori yanada ortadi.

Salbiy samara — ishlab chiqarishning umumiy xarajatlari hajmi ortishi bilan bog'liq. Bunga sabab asossiz ravishda ma'muriy apparat hajmining ortishi hisoblanadi. Bunda yirik firmalarning har xil bo'limlarini bir-biriga moslashtirish qiyin bo'ladi. Bunday holatda salbiy samaraning oldini olish uchun har bir bo'limga mustaqillik berilib, ular orasida raqobat amalga oshiriladi.

5-§. Mikro va makroiqtisodiyotning iqtisodiy mexanizmi tizimida davlatning o'rni va roli

XIX asrning iqtisodiy tajribasi aniqladi, XX asr tajribasi esa aniq ko'rsatdiki, bozor iqtisodiyoti ham kamchiliklar va qarama-qarshiliklardan xoli bo'lmay, balki har doim ham chegaralangan va kamyob resurslardan samarali foydalanish imkoniyatini beraolmaydi. Bozor tizimi insonlarni ishlab chiqarish va shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun, uch bir-

biri bilan bog'liq nima, qanday va kim uchun ishlab chiqarish lozim degan savollarga har doim ham to'g'ri va samarali javob bera olmaydi. Bozor faqat birlashtiruvchi, tashkil etuvchi va yaratuvchi omil bo'lmagan, balki buzuvchi va boshqarilmaydigan kuch ham bo'lishi mumkin. U o'zining asosiga qo'yilgan iqtisodiy tenglik degan yo'lni o'ziga moslashtirish uchun stixiyali, ba'zi buzilishlar, amalga oshira olmasliklar orqali yuzaga chiqaradi. Bunday holat ijtimoiy mehnatni yo'qotishga olib keladi, ba'zida ishlab chiqaruvchilar talab va taklifni bilmagan holda, kam o'rganilgan bozorga chiqaradilar. Bunday holatda talab, taklif va baho, inflatsiya, takror ishlab chiqarishning siklik xarakteri, krizislarni ham o'z ichiga olib, ko'p ishlab chiqaruvchilarni vayron bo'lishiga, ishsizlar sonining ortishi va qashshoqlikka olib keladi. Maksimal foyda olishga qaratilgan bozor iqtisodiyoti, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni (tabiatni muhofaza qilishni fundamental ilmini rivojlantirish, xizmat ko'rsatuvchi sohani: madaniyat va ta'limni, sog'liqni saqlash va h.k.), shuningdek, makrodarajadagi boshqaruvni va mamlakat mudofaa masalalarini to'liq hal qila olmaydi.

Alohida olingan bozor mexanizmini, tenglik va ijtimoiy odillik muammolarga befarqligi tufayli, daromadlarni odil taqsimlanmasligi, insonlarni ijtimoiy muhofaza qilinmasligi, ijtimoiy nomutanosibliklarga olib kelishi mumkin. Shuni ham qayd etish lozimki, bozor iqtisodiyoti o'ziga xos bo'lgan ozod raqobatni buzib, ishlab chiqarishni bir qo'lda yig'ilishi va monopolizmga moyil bo'ladi. Ana shu holatlar bozor iqtisodini manfiy tomonlarini ko'rsatadi. Professor A.Ya.Lifshitsning ta'kidlashicha «Bozor iqtisodiyoti — uning o'zi yaratgan uch kasalikka — monopolizmga, inflatsiyaga

va ish faolligining pasayishiga qarshi tura olmaydi»¹.

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zaruriyati paydo bo'ladi. Bozorni faqat o'zini-o'zi boshqarishga ishonib ishlash, jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojiga zarar keltiradi, ijtimoiy tizimning mavjud bo'lishiga xavf soladi. Bunday holat, ayniqsa, 1929–1933-yillar, 1937–1938-yillar dunyoda yuz bergan iqtisodiy krizislar davrida yaqqol ko'rindi, o'sib va rivojlanib kelayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini ko'p yillarga orqaga surib yubordi. Og'ir va buzilishga olib kelgan krizislar bozor iqtisodiyotini ham davlat tomonidan tartibga keltirib turishi lozimligini ko'rsatdi. Shu munosabat bilan davlatning bozor iqtisodiyotiga aralashuvi shakl va usullari bo'yicha uchta chegara, variant belgilangan.

Makro va mikro iqtisodiyotning o'zini-o'zi boshqarish

A.Smit iqtisodiyotni boshqarishda davlat emas, balki iqtisodiyotning o'zi asosiy rol o'ynaydi deb hisoblagan. XVIII asr merkantilizmi o'rniga kelgan, iqtisodiy liberalizm g'oyalari to'liq va chuqur A.Smit asarlarida yoritilgan, bular ichida uning taniqli asari «Xalqlar boyligi sabablari va uning tabiati tadqiqoti»(1776-y.)ni keltirish mumkin.

Bozor o'zini-o'zi tartibga tushirib turadi degan g'oyani ilgari surib, u «ko'zga ko'rinmaydigan qo'l, davlatning hech qanday aralashuvisiz tadbirkorlarni o'z manfaatlari yo'lida jamiyatga kerak bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga majbur etadi» deb uqtirdi. A.Smit fikricha, davlat iqtisodiyotga qancha kam aralashsa, uning samaradorligi shuncha ortadi. Ozod raqobat davrida bu fikr ma'lum obyektiv asosga ega bo'ldi, chunki bu davrda bozor iqtiso-

¹ Лифшиц А. Государство и рыночная экономика //Российское экономический журнал.-1992.-№11.-С.125.

diyoti o'z funksiyasini samarali qilib bajardi.

A.Smit siyosiy iqtisodning subyektiv neoklassik yo'nalishini (XIX asrning 70-yillarida paydo bo'lgan) qo'llab-quvvatlagan safdoshlariga ham ega bo'lgan: bular taniqli iqtisodchilar: K.Menger, F.Vizer, E.Bem-Baverk, U.Djevons, L.Valras, V.Pareto, Dj.B.Klark va A.Marshall. Ular mikrodarajada tadbirkorlarni ozod raqobat davrida faoliyat yuritadigan optimal rejimni aniqlashga, harakat qildilar. Davlatga esa ular ikkinchi darajali o'rinni berdilar va uni ma'lum ekstremal sharoitda iqtisodiyotga aralashishi mumkin deb ko'rsatdilar.

A.Smitning g'oyasi hozirgi monopolizm davriga to'g'ri kelmasa ham, uning ba'zi fikr-mulohazalari zamonaviy neoklassik nazariya tarafdorlari (monetarizm, ratsional kutish, takliflar) tomonidan qayta ishlab chiqilmoqda. Bu nazariya tarafdorlari (M.Fridman, Dj.Xiks, R.Solou, I.Fisher) keysianlik qarashlariga qarshi bo'lib, o'zini-o'zi boshqaruvchi kapitalistik bozor xo'jaligiga alohida qat'iylik mansub bo'lib, unga davlatning aralashuvi hojati yo'q deb qaraydilar. Ularning fikricha tadbirkorlardan olinadigan soliqlarni kamaytirish, foydali biznes uchun boshqa sharoitlar yaratish (budjet defitsitini pasaytirish, bahoni erkinlashtirish, ortiqcha pul emissiyasiga yo'l qo'ymaslik), shuningdek, fuqarolik va ijtimoiy choralar uchun xarajatlarni kamaytirish, xususan, minimal ish haqqini belgilamaslikka chaqiradilar.

Pulning rolini oshirib, monetaristlar davlatni faqat pul emissiyasini ya kreditni boshqarishi mumkin deb uqtiradilar.

Monetarizm g'oyalari (M.Fridman va boshqalar) ba'zi mamlakatlarda 1980–1990-yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy yo'nalishlarda o'z aksini topdi. Eng yaqqol ravishda bu g'oya «tetcherizm (Angliya)da» va «reygonomika

(AQSH)da», Cxili, Isroil, shuningdek. Rossiyada va boshqa sobiq sotsialistik mamlakatlarda koʻrildi.

Mikro va makroiqtisodiyotni bozor elementlarini qoʻllagan holda markaziy rejalashtirish va tartibga solish. Iqtisodiyotni markaziy rejalashtirish va tartibga solishda va unda xalq xoʻjaligida kengaygan takror ishlab chiqarish nisbatlarini oʻrnatish va saqlab turish yuqoridan berilgan koʻrsatkichlar asosida amalga oshiriladi. Bunday usul SSSR davrida, ayniqsa, besh yillik rejalar tuzilgan davrlarda qoʻllaniladi. Bunda sanoat, qishloq xoʻjaligi va boshqa tarmoqlarni markaziy rejalashtirish ishlari bozor munosabatlarning alohida olingan elementlari bilan toʻldirar edi. Bunga misol sifatida 1920-yillarda qoʻllanilgan yangi iqtisodiy siyosatni keltirish mumkin.

1960-yillarda SSSRda iqtisodiy islohotlar oʻtkazilish davrida korxonalarga oʻz foydalari hisobidan ishlab chiqarishni rivojlantirish fondlarini, ijtimoiy-madaniy fondlarni va moddiy manfaatdorlikni taʼminlash uchun ruxsat berildi.

1970-yillarda sanoat, qishloq xoʻjaligi va boshqa tarmoqlarda xoʻjalik hisobini taʼminlashda bozor usullarini qoʻllash kuchaydi. Ammo bular ham administrativ-buyruq va markazdan taqsimlash usulini oʻzgartira olmadi. Faqat 1980-yillar amalga oshirilish jarayonida asta-sekin bozor iqtisodiyotiga oʻtaborildi va shunga mos ravishda davlatning roli ham oʻzgarib bordi.

Kapitalistik davlatlarda davlatning roli, ayniqsa, AQSHda 1929—1933-yillar krizisidan soʻng kuchaytirildi. Bu sohadagi amaliy ishlar Keysianlik gʻoyalarini amalga oshirish bilan birga olib borildi va uning nomi «Ruzveltning yangi kursi» deb ataldi. Markaziy zveno sifatida bu ishda davlatning iqtisodiyotdagi roli quyidagi sohalarda davlatning krizisga qarshi siyosatini amalga oshirishda, ishlab chiqarishning pasayishi

natijasida ko'rilgan zararlarni bartaraf etishda, iqtisodiyotni normal holatini saqlashda, moliya va pul muomalasini tartibga keltirishda, yalpi ishsizlikni yo'qotishda kuchaytirildi.

Chuqur krizislar davrida davlat tomonidan amalga oshiriladigan iqtisodiy islohotlarga quyidagilarni kiritish mumkin: iqtisodning muhim tarmoqlari faoliyatiga davlatning to'g'ri aralashuvi; ish haqqi va baholarni qotirib qo'yish; ishsizlikni hisobga olish va boshqarish, nafaqalar berish, mehnat birjalarini tashkil qilish va bandlik bo'yicha davlat xizmatlarini olib borish, iqtisodiyot sohasida davlat qonunlarini amalga oshirish (trestlarga qarshi qonuniyatlar, vijdoniy raqobat haqida qonun, kredit-bank sohasi, qimmatli qog'ozlar bozori, ekologik qonuniyatlar).

Makro va mikro darajada qayta takror ishlab chiqarish jarayoni bozor iqtisodiyoti bilan birlashib davlat tomonidan boshqarish.

Hozirgi davrda davlatning iqtisodiyotdagi roli yanada ortib bormoqda, lekin uning mazmuni, forma va usullari o'zgarib ketdi. Davlat boshqaruvi teskari usullarining roli sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishda yanada ortdi, lekin davlatning iqtisodiyotga to'g'ridan-to'g'ri aralashuvi qisqardi.

XX asrda davlatning iqtisodiyotdagi roli va o'рни markazlashtirildi. Bu muammolarning fundamental asosi ingliz iqtisodchisi Dj.M.Keynsning «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936-y.) nomli asarida o'z aksini topgan.

Keynsning g'oyalari «keyns inqilobi» deb nom olgan va u bozor iqtisodining klassik va noklassik qarashlardan haqiqiy to'ntarishni amalga oshirdi. Keyns bozorning o'zi krizislardan xoli bo'lish imkoniyatiga ega degan g'oyalari rad etdi. U davlatning budjet-soliq va kredit-pul siyosati orqali iqtisodni

ko'zlagan xo'jalik yurituvchi subyektlarga psixologik ta'sir ko'rsata olishini, samarali ijtimoiy talabni qiziqтира olishni va shu orqali bozorni tartibga solish va iqtisodiy o'sishni tezlatish, bandlik darajasini ko'tarilishini ko'rsatib berdi.

Bu nazariyaning o'zagi bo'lmish ijtimoiy talabni davlat tomonidan iqtisodiy boshqarish, bozor konyunkturasini siklik tebranishini tekislash va magistik to'rttaburchak maqsadli parametrlarini ta'minlashni (iqtisodiy o'sishning qat'iy darajalarini saqlash, ishsizlikni pasaytirish, stabil baholar, sikl davomida savdo va to'lov balanslarini ta'minlash) bir-biri bilan uzviy ravishda bog'liq. Bularning barchasi davlat va fuqarolar tomonidan samarali talabni shakllanishi yoki Keyns nazariyasi asosida o'z iqtisodiyotlarini rivojini ta'minladilar. Ammo 1970-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab ingliz iqtisodchisi Xayek va uning tarafdorlari Keyns nazariyasiga qarshi chiqdilar. Natijada, dunyoda kapitalizm rivojlanish yo'llarini ko'rsatuvchi ikki xil muqobil oqim yuzaga keldi: postkeynsian va neoklassik oqimlar. Postkeynsian oqimi — iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarilishini qo'llaydi, neoklassik oqim esa bozor o'zini-o'zi boshqarilishini tan oladi. Bu ikkala oqim ma'lum iqtisodiy sharoitlarda o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega bo'lsa ham, lekin mikro va makroiqtisodiyotda davlatning aralashuvi obyektiv zaruriyat ekanligini hayotning o'zi taqozo etmoqda.

Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish yo'llari, shakllari, usullari va qurollari.

6-§. Mikrodarajadagi tadbirkorlik va mulk formalari

Tadbirkorlik faoliyati bozorning zarur elementi bo'lib hisoblanadi. Bu degan so'z tadbirkorlik faqat maksimal foyda olish emas «tadbirkor» degan termin XVIII asrda A.Smit va

boshqa iqtisodchilarning asarlarida paydo bo'ldi. Bizning davrimizda, tadbirkor haqida gap kelganda xo'jalik yuritish san'ati, iqtisodiy va tashkiliy ijod, boshqarish, shijoat ko'rsatish, yangilik yaratish, tijorat riskiga tayyor bo'lish va h.k. kabi tushunchalar tushuniladi.

Bozor tadbirkorlik faoliyati har xil tashkiliy-iqtisodiy formalarda amalga oshiriladi.

Yakka tadbirkorlik kichik biznesga kiritiladi hamda u xususiy va oilaviy mulk formasiga asoslangan. Kichik biznes ikki xil usulda tashkil etilishi mumkin: a) tadbirkorning o'zi va oila a'zolari mehnatiga asoslangan mehnat faoliyati; b) yollangan xodimlar mehnatini jalb qilish yo'li bilan amalga oshirilgan xususiy (oilaviy) tadbirkorlik.

O'rtoqlik har xil mulk (payli, qismli) egalari asosida birlashtirish. Paylar asosida va yordamida quyidagi funksiyalar amalga oshiriladi: 1) o'rtoqlik a'zolari o'rtasida qo'shilgan payga proporsional ravishda foydani taqsimlash; 2) firma faoliyati bilan bog'liq masalalarni yechishda o'rtoqlik a'zolari qo'shilgan payga proporsional ravishda qatnashadilar. Payning nominal qiymati deganda, kapitalning o'rtoqlikka kiritilgan paytdagi qiymati tushuniladi. Uning balansdagi qiymati esa payga to'g'ri kelgan kapital qiymatini qo'shgandagi qiymatiga aytiladi.

Aksionerlik jamiyatlari aksionerlik mablag'lari bilan pay sifatida ishtirok etuvchi ishtirokchilar (aksionerlar) yig'indisi. O'rtoqlikdan farqli o'laroq aksioner jamiyatlari aksiyalar ko'rinishidagi pul formasida o'z kapitallarini tashkil etadilar. **Aksiya** — bu qiymatli qog'oz-pul bo'lib, uning egasining aksioner kapitalidagi qismi (ulushi)ni anglatadi va shu ulushga asosan u kapitaldan olingan daromadning qismini (dividendni) oladi.

Aksiyalar nomi bilan, shuningdek, ko'rsatgan odam nomi

bilan chiqariladi. Dividendlarni olish usuli bo'yicha aksiyalar imtiyozli va odatdagicha aksiyalarga bo'linadilar.

Imtiyozli aksiyalar belgilangan dividendga ega bo'ladi, uni birinchi bo'lib olish huquqiga ega bo'ladilar, lekin uning egasiga aksioner jamiyati majlislarida ovoz berish huquqini bermaydi.

Odatdagi aksiyalar egalari imtiyozli aksiya egalari olgan daromaddan qolgan qismini oladilar, lekin uning egasiga majlislarda ovoz berish huquqi beriladi.

Yopiq va ochiq aksionerlik jamiyatlari mavjud bo'lib, ularning aksiyalari fondlar bozorida sotiladi va sotib olinadi. Aksioner jamiyatlarining yuqori organi bo'lib, ovoz beruvchi aksionerlar majlisi hisoblanadi va ular boshqaruvchi va nazorat qiluvchi organlarni — Direktorlar kengashi, Boshqaruv hay'ati, Taftish komissiyasi va boshqalardan saylaydilar.

Kapitalni tashkil etishning aksionerlik formasi mulkchilikni qo'shilishi, xo'jalik yuritish formalari va iqtisodiy qiziqish bozorning har xil tashkiliy-iqtisodiy formalarini tashkil topishiga va rivojiga sabab bo'ladi: firmalar, Xolding kompaniyalari, investitsiya fondlari va h.k.

Xolding kompaniyalari bir qancha aksioner jamiyatlarini «nazorat paketini» o'z qo'lida asrab, ularga nisbatan «ona» kompaniya sifatida yuzaga keladi, ular esa o'z navbatida unga «qiz» kompaniyalar hisoblanadi. Shu bilan birga ushbu «ona» kompaniya boshqa quvvatliroq kompaniyaga nisbatan «qiz» kompaniya bo'lib ham hisoblanishi mumkin. Bunday bozor mexanizmi «qatnashish tizimi» deb ataladi va ular katta hajmdagi kapitalni nazorat qiladilar. «Investitsiya fondlari» ham shunga xizmat qiladilar, ular ko'p sonli kichik investorlar kapitallarini birlashtiradilar, u mablag'larni har xil kompaniyalar aksiyalarini sotib olishga ishlatadilar va o'z manfaatlari yo'lida foydalanadilar.

Davlat korxonalari hayotiy zarur, katta aholiga ega bo'lgan yoki katta hajmdagi kapital talab qiladigan tarmoqlarda (energetik, temir yo'l transporti, aloqa, aerokosmik kompleks va boshqalar) tashkil etiladi. Davlat korxonalarini asosiy uch guruhga bo'lish mumkin: budjet korxonalari, davlat korporatsiyalari, aralash aksionerlik kompaniyalari.

Budjetdagi korxonalar davlatning ma'muriy boshqaruvi tizimiga qarashli ma'lum vazirliklar tarkibiga yoki mahalliy boshqaruv organiga kiradi. Ular davlat hisobiga subsidiyalashtiriladi, korxona rahbarlari davlat organlari tomonidan tayinlanadi va ularning xodimlari davlat xizmatchilari safiga kiritiladi.

Davlat korporatsiyalari bozor iqtisodiyoti davriga eng ko'p uchraydigan korxonalar bo'lib, ular o'zining faoliyatida davlat organi elementlari bilan birga tijorat korxonalari elementlarini ham o'zida saqlaydi. Davlat korxonalarining tijorat faoliyatining iqtisodiy asosi bo'lib davlat fondlari, aksiyador kapitali va kapitallashtirilayotgan foyda hisobiga tashkil etilgan **xususiy kapital** hisoblanadi. Bunda yana qarzga olingan kapital, bank kreditlari va boshqa moliyaviy tashkilotlar kreditlaridan foydalaniladi. Ularning mahsulotlari va xizmatlari chegaralangan bahoda sotiladi, bunda zarar ko'rib ishlaydigan korxonalarga subsidiyalar beriladi. Shuning uchun ularning rentabellik darajalari va samaradorlik ko'rsatkichlari xususiy firmalarnikidan farq qiladi.

Aralash korporatsiyalar aksionerlik jamiyatlari va ma'suliyati cheklangan o'rtoqlik jamiyatlari sifatida tashkil topadi; ularning aksiyalari ham davlatga, ham xususiy qo'yuvchilarga tegishli bo'ladi. Aralash korporatsiyalar aksionerli jamiyatlari haqidagi qonunga asosan faoliyat yuritadilar, yuridik shaxs hisoblanadilar, davlat korporatsiyalariga qaraganda ko'proq mustaqillikka ega bo'ladilar. Ularning

xo'jalik faoliyati xuddi xususiy firmalaridagi tadbirkorlik, tijorat asosida amalga oshiriladi va hosil bo'lgan dividendlarni ham davlat, ham xususiy aksiyadorlar oladilar.

Yuqorida qayd etilgan korxonalarning tashkiliy-iqtisodiy formalari ideal hisoblanmaydi, ular o'z faoliyatida ham ijobiy, ham salbiy tomonlarga ega. Masalan: davlat korxonalari resurslarni to'plash, sanoat bazaviy tarmoqlarni rivojlantirishdagi qulayliklar bilan bir qatorda, monopollashuv va byurokratizimda qiynaladilar, samaradorligi past, raqobatbardoshligi bo'sh, bozor talablariga asta-sekin moslashadi. Shu va boshqa kamchiliklar davlat korxonalarini 1980-yillarda G'arb mamlakatlari so'nra Sharqiy Yevropa, Rossiya va boshqa mamlakatlarda ularni barchasini xususiylashtirish jarayoni amalga oshirildi.

Yana, misol tariqasida **jamoat tadbirkorligini** olib qaraylik, uning talabgorlari juda ko'p. Uning ijobiy tomonlari bilan birga, korxona imkoniyatlarini chegaralaydigan, xohlangan iqtisodiy va ijtimoiy natijalarga erishishga kafolat berilmaydi. Masalan, ularda ish haqining ortishi, har doim ham oxirgi natijalar bilan solishtirilmaydi. Natijada jamg'arish fondi kamayadi, iqtisodiy o'sish va ITT to'xtab qoldi, davlatdan imtiyozlar va dotatsiyalar olishga majbur bo'ladi.

7-§. O'zbekiston iqtisodiyotida bozor va tadbirkorlikning o'ziga xos xususiyatlari va statistikaning vazifalari

Ishlab chiqarishni natural holatdan oddiy tovarga, so'ngra kapitalistik — tovar ishlab chiqarish bosqichiga o'tishdan iborat qonuniy holat bozorni oyoqqa turishida progressiv bosqich hisoblanadi. Bozor mexanizmidan foydalanib, kapitalizm kishilik jamiyatini iqtisodiy rivojida ancha ilgari surib yubordi.

Bozor iqtisodiyotini tashkil bo'lishidagi tarixiy o'ziga xos xususiyatlar uning qaysi variantini tanlash uchun ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Ikki xil guruh davlatlarni ajratish mumkin. Birinchi guruh mamlakatlarda bozor iqtisodiyotining tashkil bo'lishi «past»dan boshlangan, bunda ishlab chiqarishni konsentratsiya va markazlashuvi asosida uning xususiylashuvi, mashina texnikasi bilan qurollangani kichikni sekin-asta kattaga aylanuvi bilan amalga oshirilgan. U bozor munosabatlariga o'tishning traditsion usuli bo'lib, u ko'pchilik sanoati rivojlangan mamlakatlarga xos.

Ikkinchi guruh mamlakatlar bozor iqtisodiyotiga «yuqori»dan amalga oshirilgan ishlab chiqarish va muomalani milliy lashtirishga asoslangan. Natijada har xil kichik korxonalarining progressiv bozor formalari paydo bo'lib, ular xususiy, korporativ va boshqa mulk formalariga asoslangan. Tabiiyki, bunday tarixiy o'ziga xos xususiyatlar bozor iqtisodiyoti modeliga ta'sir ko'rsatadi. Ammo O'zbekistonda va boshqa MDH davlatlarida oqibat natijada qanday bozor iqtisodiyoti tashkil topishini aytish qiyin.

Real iqtisodiyotda bozorning har xil variantlari va shuning bilan birga bozor iqtisodiyotining har xil modellari mavjud. Ularning biri yirik sanoati rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lib, ular Amerika, G'arbiy Yevropa va Osiyoda, ikkinchisi Rossiya va MDH mamlakatlariga xos bo'lib, ularda o'tish iqtisodiyoti davri hisoblanadi, uchinchisi Afrika va Osiyo mamlakatlariga xosdir. Ularda davlatning kuchli ta'siri ostida, resurslar jalb etilmoqda, mamlakatning industriyalashtirish, yangi tarmoqlarni yaratish, ishlab chiqarish va ijtimoiy turmush infratuzilmasini rivojlantirish masalalari yechilmoqda. Shuningdek, sog'liqni saqlash va ta'limga alohida e'tibor berilmoqda.

Bozor modelining tashkil topishi va amalga oshirishda

boshqa mamlakatlar tajribasini to'g'ridan-to'g'ri ko'chirib bo'lmaydi (Xitoy, Polsha, Germaniya, Yaponiya, Argentina, Janubiy Koreya, Chexiya va boshqalar). Shuni nazarda tutish kerakki, Yaponiya, Germaniya va Janubiy Koreyaning «iqtisodiy mo'jiza» modeli ham, «shokovaya terapiya» usulini qo'llagan «Polsha modeli» ham, Argentina islohotlar tajribasi ham, boshqa iqtisodni islohot qilish usullari «sof holda» O'zbekiston iqtisodiga o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olmagan holda ko'chirib bo'lmaydi.

Islohotlar asosiga XIX asr sanoat kapitalizimini emas, balki zamonaviy madaniy va ijtimoiy muhofazalangan bozor iqtisodiyotini asos qilib olish kerak.

Bozor islohotlari har xil formada bo'lishidan qat'i nazar, ularda mulk formasi, xo'jalik yuritish masalalari va ijtimoiy natijalar bo'yicha umumiylik mavjud. Kelajakda O'zbekistonda, rivojlangan mamlakatlardagi kabi madaniylashgan va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tiladi va u uchta bir-biri bilan bog'liq munosabatlaridan tashkil topadi: a) erkin bozor bloki, u o'z ichiga konkurensiyani, o'zini-o'zi boshqarishni va o'zini-o'zi rivojlantirishni oladi; ikkinchi blok, makro va mikrodarajada davlat tomonidan boshqariladigan iqtisodiy jarayonlar (bunday faoliyat baho, soliqlar, kredit, sug'urta va h.k. oraqli amalga oshiriladi); d) ijtimoiy blok, bunda aholining kam ta'minlangan qismi, kambag'al oilalar inflyatsiyadan, ishlab chiqarishning pasayishidan, ishsizlik va qashshoqlikdan himoya qilinadi.

Bozor iqtisodiyoti jarayonida xo'jalik faoliyati tadbirkorlik faoliyati asosida (biznes) amalga oshiriladi va u daromad (foyda) olish bilan bog'liq bo'ladi. Tadbirkor o'z faoliyatida asosan quyidagi ishlarni amalga oshiradi: birinchisi, omilliy, bunda pul mablag'lari, ishlab chiqarish fondlari, xodimlar va boshqa tadbirkorlik faoliyati uchun lozim bo'lgan omillar

ishlab chiqarishga jalb qilinadi; ikkinchidan, tashkiliy, bunda yuqorida qayd etilgan omillar ko'zlangan maqsadga erishish maqsadida birlashtiriladi va bir-biriga moslashtiriladi; uchinchidan, ijodiy ishlar, yangiliklarni joriy qilish, tijorat va risk bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish va h.k.

Aytilgan gaplar barcha mamlakatlar tadbirkorlari uchun, shu jumladan, O'zbekiston tadbirkorlari uchun ham taalluqli bo'lib, ular ham foyda oladilar. Lekin madaniyatli tadbirkorlik — bu murakkab va ko'p tomonli faoliyat bo'lib, u qattiq iqtisodiy madaniyatni talab qiladi. Bunda gap yangicha iqtisodiy tafakkur haqida, bozor qonunlariga va raqobatga mos keladigan yuqori kasbiy darajaga erishgan, hisoblash texnikasi va telekommunikatsiya asoslarini, menejment va marketingni biladigan, tijorat risklari darajasini hisoblay oladigan kishilarni talab qiladi. Tadbirkorlikda bozor munosabatlariga ma'naviy-psixologik jihatdan tayyorgarlikning alohida roli bo'lib, unda bozorning urf-odatiga rioya qilish, mollarni o'z vaqtida yetkazib berishda bitim shartlariga rioya qilish, bitimning hamma shartlarini o'z vaqtida, sifatli qilib bajarish lozim bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish, kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlanishi statistikasining o'rni va rolini yanada oshirib yubordi.

O'zbekiston Respublikasida, mamlakat statistikasiga rahbarlikni Davlat statistika qo'mitasi amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi, uning viloyatlardagi, Qoraqalpog'iston Respublikasidagi, Toshkent shahridagi va boshqa shahar va tumanlardagi organlari, shuningdek, unga qarashli tashkilotlar, muassasalalar va o'quv yurtlari mamlakatning davlat statistikasining yagona statistika tizimini tashkil etadi.

Davlat statistika qo'mitasi tomonidan belgilangan statistik

ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash turi hamda usullari, statistik ko'rsatkichlarni hisoblash uslubiyoti O'zbekiston Respublikasining statistik andozasi hisoblanadi. Statistik dasturlar davlat statistika qo'mitasi faoliyatining asosi bo'lib hisoblanadi va ular davlat budjeti tomonidan moliyalashtiriladi. Barcha boshqa tadqiqotlar buyurtmachilar hisobidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan «Davlat statistika to'g'risida»gi Qonun 2002-yil 12-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlangan.

Qonunning 3-moddasiga asosan Davlat statistika qo'mitasining vazifalari quyidagilardan iborat¹:

- ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlar hamda ularning natijalari to'g'risidagi statistik ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, to'plash, saqlash, umumlashtirish, tahlil etish va e'lon qilish;

- xalqaro standartlarga mos keluvchi yagona statistika uslubiyotini ta'minlash;

- davlat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, yuridik shaxslar, davlat muassasalari va xalqaro tashkilotlarni, shuningdek, jamoatchilikni belgilangan tartibda statistika ma'lumotlari bilan ta'minlash;

- statistika ishlarini tashkil etish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy-statistik tasniflagichlar tizimini hamda korxonalar va tashkilotlarning yagona davlat reestrini yuritish va h.k.

¹ O'zbekiston Respublikasi Qonunlar to'plami 2002-y., T., 26-bet.

Savollar, testlar va masalalar

1. Bozor kategoriyasiga umumiy baho bering.
2. Bozorning qanday turlarini bilasiz?
3. Bozorning tarkibi qanday?
4. Bozor iqtisodiyotini tashkil etishning umumiy muam-molari: — nima ishlab chiqarish lozim;
— qanday tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish lozim;
— qancha va kimga ishlab chiqarish lozim?
5. Har bir tuzumda bular qanday hal qilinadi?
6. Bozor faoliyatini amalga oshirishning iqtisodiy mexa-nizmi va uning qurollari (talab, taklif, raqobat va uning tur-lari).
7. Tovarlarni ishlab chiqarish va foyda. Qo'shilgan qiy-mat.
8. Mikro va makroiqtisodiyotning iqtisodiy mexanizmi tizimida davlatning o'rni va roli qanday?
9. Davlatning iqtisodiyotini tartibga solish yo'llari, for-malari, usullari va qurollari qanday?
10. Mikrodarajadagi tadbirkorlik va mulk formalari.
11. O'zbekiston iqtisodiyotida bozorni va tadbirkor-likning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
12. O'zbekiston Respublikasining «Davlat statistikasi to'g'risida»gi Qonun qachon qabul qilingan va nechta mod-dadan iborat?
13. Davlat statistika qo'mitasining vazifalari nimalardan iborat?
14. Bozor — bu:
 - a) tovarlarni olish-sotish joyi;
 - b) oluvchi va sotuvchi orasidagi bog'lovchi zveno;
 - d) talab va taklif amalga oshiriladigan joy;
 - e) tovarlarni oldi-sotdi munosabati bilan ayriboshlash so-

hasida uning subyektlari orasidagi iqtisodiy munosabatlar yig'indisi;

f) tovarlarni baholarini aniqlaydigan joy.

15. Bozor va tovar ishlab chiqarish orasida qanday bog'lanish mavjud?

a) bozor ijtimoiy talablarni qondirish uchun tovar ishlab chiqarish zarur;

b) tovar ishlab chiqaruvchilarning sarflangan mehnatini jamiyat tomonidan qabul qilinishi yoki qabul qilinmasligi faqat bozorda ma'lum bo'ladi;

d) bozor bo'lmasa tovar ishlab chiqaruvchi mahsulotlarini sota olmaydi;

e) tovar sotilishi uchun albatta, uni bozorga olib chiqish lozim;

f) bozorda bir tovar ikkinchisiga almashadi. Bunda almashuvchilarning har biri o'ziga tegishli mahsulotlarni oladi va o'zining shaxsiy yoki xo'jalik iste'molini qondiradi.

16. Monopoliyaning qanday xususiyatlari mavjud?

a) shu xil mahsulot ko'p ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqariladi;

b) yagona sotuvchi mavjud bo'lib, mahsulotni uning o'zi ishlab chiqaradi;

d) mahsulotni ko'pchilik ishlab chiqaradi, lekin sotuvchi bitta bo'ladi;

e) ishlab chiqaruvchi bitta bo'ladi, lekin sotuvchi ko'p bo'ladi;

f) bozorda tovarlar bahosini ko'pchilik nazorat qiladi.

17. Monopoliyaning mohiyati nimada?

a) ma'lum tovarni sotib oluvchisi bitta bo'lib, u olinadigan narsalarini chegaralab qo'yadi;

b) bunday holat shu tovar bahosini pasaytiradi va oluvchiga eng ko'p foydani ta'minlaydi;

- d) mukammal bo'lmagan raqobat yuzaga keladi;
- e) tovarlarni sotib oluvchisi ko'p bo'lib, ishlab chiqaruvchisi ham ko'p bo'ladi;
- f) tovar ishlab chiqarish ham ko'payadi, sotib oluvchi ham ko'payadi.

18. Oligopoliya nima?

- a) mukammal bo'lmagan raqobat;
- b) oligopoliyada raqobat baho sohasida yuzaga kelmasdan, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishda, sifatini yaxshilashda, xizmat madaniyatini oshirishda yuzaga keladi;
- d) bir firma tovarlar bahosini pasaytirs, qolganlari ham pasaytiradi;
- e) baholar muvozanati yuzaga keladi;
- f) tovarlar ishlab chiqarish ko'payadi.

19. Duopoliya nima?

- a) shu mahsulotni ishlab chiqarish bir firmada emas; balki ikkita firmada amalga oshiriladi;
- b) baholar ustidan nazorat o'rnatiladi;
- d) ishlab chiqarish ustidan nazorat o'rnatiladi;
- e) bir xil bo'lmagan mahsulotlarni sotuvchilari bir nechta;
- f) ko'p xil mahsulotni sotuvchisi bitta.

20. Tovarlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari denganda nimalarni tushunasiz?

- a) ish haqqi, mehnat vositalari amortizatsiyasi, xomashyo, materiallar va h.k. sarfi;
- b) tannarx va qiymat orasidagi farq;
- d) doimiy xarajatlar va o'zgaruvchi xarajatlar;
- e) mahsulotlarni sotish bilan bog'liq xarajatlar;
- f) qo'shimcha xarajatlar, sof xarajatlar.

21. Qo'shilgan qiymat hajmi qanday aniqlanadi?

- a) korxona yalpi mahsuloti bilan joriy material xarajatlar orasidagi farq;

b) MHTda qo'shilgan qiymat tarkibiga quyidagilar kiritiladi: ish haqqi, amortizatsiya, foyda, renta, ssuda kapitali foyizi, biznesga teskari soliqlar;

d) foyda summasi va ish haqqi fondi qo'shiladi;

e) yalpi ishlab chiqarish hajmidan undan foydalanilgan asosiy fondlar amortizatsiyasi ayriladi;

f) mahsulotni sotishdan tushgan tushumdan har xil soliqlar ayriladi va subsidiyalar qo'shiladi.

22. O'rtacha umumiy ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish omillari qaysilar?

a) mehnatni ixtisoslashtirish;

b) boshqaruv personal mehnatini ixtisoslashtirish;

d) kapitaldan samarali foydalanish;

e) yordamchi mahsulotlar ishlab chiqarish;

f) ishlab chiqarishni ilmiy asosda tashkil etish yuqoridagi javoblarning barchasi to'g'ri.

23. Davlatning iqtisodiyotini boshqarish:

a) yo'llari:

— qonun bilan;

— administrativ usul bilan;

— ssudalar orqali;

b) formalari:

— to'g'ri;

— teskari;

d) usullari:

— administrativ;

a) xususiy biznesni administratsiyalashtirish:

b) davlat tadbirkorligi

— iqtisodiy;

a) pul-kredit;

b) budjet-soliq;

d) indikator dasturlash va tartibga solish;

e) qurollari:

— litsenziyalash, baho limiti, ish haqqini me'yorlashtirish;

— davlat investitsiyalari, andozalar va h.k.;

— kredit imtiyozlari, valuta investitsiyalari va h.k.;

— soliq foizlari va imtiyozlari;

f) bu javoblarning barchasi to'g'ri, davlat bularning barchasidan foydalanadi.

24. Tadbirkorlik bozor faoliyati quyidagi tashkiliy-iqtisodiy formalarda amalga oshiriladi:

— kichik biznes;

— o'rtoqchilik;

— aksioner jamiyatlari;

— xolding kompaniya;

— davlat korxonalari;

— budjet korxonalari;

— davlat korporatsiyalari;

— aralash korporatsiyalar.

Bularni barchasi O'zbekistonda mavjud bo'lib, ularni har birini tariflang.

II bob. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA XO'JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNI SEKTORLAR VA TARMOQLAR BO'YICHA TASNIFLASH

1-§. Iqtisodiy faoliyat tushunchasi va kategoriyalari

Insonlarni har xil ehtiyojlari (tabiiy, ruhiy va iqtisodiy)ni qondirish uchun olib borilgan maqsadga muvofiq faoliyati jamiyat hayotining asosi hisoblanadi.

Iqtisodiy ehtiyojlar — har bir shaxsni qandaydir iqtisodiy buyumni xohlash, shu shaxsning fikricha, shu buyum unga qandaydir foyda keltiradi va shuning uchun uni egallashga undaydi.

Iqtisodiy buyumlar tarkibini o'rganish uchun har xil guruhlashlar amalga oshiriladi va ular har xil belgilar bo'yicha ularning tarkibini aks ettiradi. Shundan guruhlarning asosiy-lari quyidagilar:

- 1) borlik usuli bo'yicha — material (mahsulot)lar va nomaterial (xizmat)lar;
- 2) iste'mol jarayonidagi roli bo'yicha — to'g'ri (bevosita iste'mol qilinadi) va teskari (qayta ishlangach foydalaniladi);
- 3) iqtisodiyotda foydalanish darajasi bo'yicha — ko'p marta va bir marta ishlatiladigan buyumlar;
- 4) qondirish darajasi bo'yicha — to'ldiruvchi buyumlar (birgalikda iste'molni qondiradilar) va o'rnini bosuvchilar (bir-birini o'rnini bosadi);
- 5) kelib chiqish joyi bo'yicha — sharoit yaratuvchilar

(ular asosiy ishlab chiqarish bilan hosil bo'ladilar) va raqobatlashuvchilar (bir xil iste'mollarni qondiradilar).

Iqtisodiy buyum — bu chegaralangan miqdorda mavjud bo'lgan buyumlar. Bu buyumlarning barchasi foydalilik xususiyatiga ega.

Foydalilik — bu iqtisodiy buyumning insonni ehtiyojini qondirish qobiliyati.

Iqtisodiy qobiliyat — bu foydalilikni yaratish jarayoni. U inson va jamiyatning ehtiyojini qondirish uchun mahsulotlar va xizmatlar yaratishga qaratilgan faoliyatlar yig'indisidir. Bu mahsulotlar va xizmatlar hajmi doim chegaralangan bo'ladi shu uchun ular iqtisodiy qiymatga ega. Noiqtisodiy faoliyatga hozirgi vaqtda tekin amalga oshiriladigan uy xizmatlari, xob-bilar, shuningdek, noqonuniy faoliyat kiradi.

Ishlab chiqarish faoliyati — MHT prinsiplariga asosan, ular mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarishga qaratilgan. Unga tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi korxonalar, davlat muassasalari va tashkilotlari, notijorat tashkilotlari faoliyati, shuningdek, bir xususiy binoda yashovchi uy xo'jaliklarining ishlab chiqarish faoliyati (aholining xususiy yordamchi xo'jaliklari, yakka mehnat faoliyati) va h.k. uy xo'jaliklarining ishlab chiqarish faoliyatiga sotish uchun yoki o'zi foydalanishi uchun ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar qiymatidan qat'i nazar, bozor xizmatlari ham kiradi.

2-§. Milliy hisoblar tizimining klassifikatsion birliklari

Institutsion birliklar — bular bozor xo'jalik yurituvchi subyektlar bo'lib, ular aktivlarga ega bo'lishlari, majburiyatlar olishlari, iqtisodiy faoliyat olib borishlari va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazishlari mumkin bo'ladi.

Institutsion birliklar — yuridik, shuningdek, jismoniy

shaxslar (yoki ularning guruhi), uy xo'jaligi usulida ham bo'lishi mumkin.

Institutsion birliklarga — yuridik shaxslarga quyidagilar kiradi: korporatsiyalar, davlatni boshqarish tashkilotlari, notijorat tashkilotlar.

Yuridik shaxslarning asosiy turlari — bular mulkka ega bo'lgan tashkilotlar, bular o'z nomlaridan fuqarolik huquqini va faoliyat bilan bog'liq majburiyatlar oladilar. Yuridik shaxs mustaqil balansga yoki smetaga ega bo'ladi, mustaqil qarorlar qabul qiladi, o'zining moddiy va moliyaviy resurslaridan foydalanadi, majburiyatlar oladi, iqtisodiy faoliyat olib boradi va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazadi va o'z majburiyatlari bo'yicha to'liq javob beradi.

Faoliyatning asosiy maqsadiga muvofiq yuridik shaxslar xo'jalik va noxo'jalik tashkilotlarga bo'linadi.

Xo'jalik tashkilotlariga faoliyatlarini asl maqsadi foyda olish bo'lgan, noxo'jalik tashkilotlarga esa bunday maqsad bo'lmagan xo'jaliklar kiradi.

Xo'jalik tashkilotlari bo'lgan yuridik shaxslar, xo'jalik jamoalari va o'rtoqlik usulida, ishlab chiqaruvchi kooperativlar, davlatning yana boshqa korxonalari sifatida tashkil bo'lishi mumkin.

Noxo'jalik tashkilotlari bo'lgan yuridik shaxslar o'zlarining nizomida belgilangan vazifalarini bajarguncha xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin. Ular jamoa birlashmalari usulidagi notijorat tashkilotlar, iste'molchi birlashmalar, qonunda belgilangan xayriya yoki boshqacha fondlar sifatida mavjud bo'ladi.

Yuridik shaxs sifatida tashkil topmagan xo'jalik subyektlari bo'lib quyidagi firmalar, vakilliklar, shaxsiy mehnat bilan shug'ullanuvchi fuqarolar, xususiy yordamchi xo'jaliklar bo'lishi mumkin.

Agar qandaydir birlik institutsional birlikning barcha talablariga javob beraolmasa, unda statistika quyidagi prinsiplarga amal qiladi:

1) uy xo'jaliklari barcha hisoblamalarini olib bormasalar ham, o'z resurslaridan mustaqil ravishda foydalanadilar, shuning uchun ular institutsional birlik bo'lib hisoblanadilar;

2) barcha hisoblamalarni to'liq olib bormaydigan birliklar, mustaqil ravishda xo'jalik yurituvchi institutsional birliklar tarkibiga kiritiladi.

3) Barcha hisoblamalarni to'liq olib boradigan, lekin yuridik shaxs bo'lmagan birliklar, ularni nazorat qilib turuvchi institutsional birliklar tarkibiga kiritiladi.

BMTning statistika komissiyasi 1989-yilda «Barcha iqtisodiy faoliyat turlari xalqaro andozalarga mos tarmoqlar klassifikatsiyasi»ni texnik belgilari bo'yicha ishlab chiqqan.

XATKdagi klassifikatsion birliklar nisbati¹

Faoliyat turlari bo'yicha klassifi- katsiya	Territorial belgi	
	Bir yoki bir necha joyda joylashgan	Bir joyda joylashgan
Faoliyatning bir yoki bir necha turi	Korxona yoki korxonalar guruhi	Joydagi birlik
Faoliyatning bir turi	Faoliyat turlari birligi	Muassasa yoki bir xil ishlab chiqarish birligi

Ikkita belgi bo'yicha — faoliyat turi va joylashgan joyiga qarab institutsional birliklar quyidagicha bo'linadi:

¹ Новиков М.М. Введение и системы национальных счетов: учебное пособие. — М., 1995. — С.18.

— faoliyat turlari birligi — faoliyat tarkibi va xarakteri bo'yicha bir xil institutsional birliklar, ular bir joyda yoki ko'p joyda joylashgan bo'lishi mumkin;

— muassasalar yoki bir xil ishlab chiqarish birliklari — faoliyat tarkibi va xarakteri bo'yicha bir xil institutsional birliklar, ular bir joyda joylashgan bo'lishi mumkin. Muassasa institutsional birlikka yoki uning qismiga mos kelishi mumkin, lekin ikkita institutsional birlikka bo'ysunishi mumkin emas;

— joydagi birliklar — bir yoki bir necha xil faoliyatni birlashtirishi mumkin va bir joyda yoki ko'p joyda joylashishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy turi bir xil mahsulot (xizmat)larni ishlab chiqaradi. Bir xil faoliyat turi bir oddiy jarayondan tashkil topishi ham mumkin (avtomobillar ishlab chiqarish).

Xo'jalik subyektlarini iqtisodiy faoliyat turlariga kiritishda quyidagilarni bir-biridan ajratadi:

1) **asosiy faoliyat** — bu qo'shilgan qiymatni yaratilishiga eng ko'p hissa qo'shuvchi faoliyat. Ayrim mahsulot turlari bo'yicha bunday ma'lumotlarni olish mumkin emas. Shuning uchun asosiy faoliyatni aniqlash maqsadida yalpi ishlab chiqarish hajmidagi eng ko'p soliqqa ega bo'lgan tovar va xizmatlarni olish tavsiya etiladi yoki bunda xodimlar soni tarkibida eng ko'p soliqqa ega ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlar ulushini olish tavsiya etiladi;

2) **yordamchi faoliyat** — asosiy faoliyatni qo'llab-quvvatlab turish uchun amalga oshiriladigan faoliyat bo'lib, uni asosiy faoliyatdan ajratib bo'lmaydi (tashish, asrash, tayyorlash, boshqarish, ta'minlash, marketing, ta'mirlash va tuzatish ishlari);

3) **qo'shimcha faoliyat** — bunda boshqa tarmoqlar mahsulotlari ishlab chiqariladi va ular XATKdagi kabi tarmoqlarga kiritiladi.

Yordamchi va qo'shimcha faoliyat mahsulotlari bozorda sotishga yoki boshqa maqsadlarda foydalanishi mumkin.

3-§. Institutsional birlik turlari

Institutsional birliklarga quyidagilar kiradi:

1. Korporatsiya va kvazikorporatsiyalar. Korporatsiyalarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- qonun bilan korxona va tashkilot sifatida, boshqa institutsional birliklarga bog'liq bo'lmagan holda tuziladi;
- mustaqil yuridik shaxs bo'lib, yagona davlat registrida qayd etiladi;
- maqsadi foyda olish hisoblanadi;
- aksiya egalarining jamoa mulkida bo'ladi;
- xo'jalik faoliyati natijasida olingan foyda aksionerlarga tegishli bo'lib, ular olgan qog'ozlar hajmiga proporsional ravishda taqsimlanadi;
- yopilgan paytda aksionerlar o'z ulushlarini oladilar;
- direktorlar kengashi rahbarlikni amalga oshiradi;
- muomalaga aksiyalar chiqara oladi;
- qonun oldida bitim va majburiyatlarini bajarish bo'yicha, shuningdek, soliqlar to'lash bo'yicha ham javobgar bo'lib hisoblanadi.

Korporatsiyalar oilasi (aksiyalarga birgalikda egalik qiladi) korporatsiyalar — koglomeratini tashkil etadi. Ular bir emas, balki ko'p institutsional birliklarni o'z ichiga oladi. Ular ichida ona korporatsiya — katta siyosatga ta'sir ko'rsatish huquqiga ega bo'ladi.

Kvazikorporatsiya — bu nokorporativ korxona bo'lib, uni boshqarish korporatsiyalarni boshqarishga o'xshab ketadi. U mustaqil institutsional birlik bo'lib hisoblanadi. Kvazikorporatsiyalarga quyidagilar kiradi:

— institutsional birliklar-norezidentlarga qarashli nokorporativ korxonalar (firmalar, xorij kompaniyalar vakilliklari — bular milliy iqtisodiyotda faoliyat olib boradilar);

— davlatni boshqarish organlariga qarashli nokorporativ korxonalar bo'lib, ular foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqaradilar;

— uy xo'jaliklari nokorporativ korxonalari.

Kvazikorporatsiyalar korporativ korxonalarga tenglashtiriladi va iqtisodiyotning sektori tarkibiga kiritiladi.

2. Davlatni boshqarish organlari (DBO) bir necha bo'g'inlarga bo'linadi:

— markaziy hukumat — yuridik shaxs bo'lib, u siyosiy jarayonlar natijasida tashkil topadi va qonun chiqarish, amalga oshirish huquqi va sud hokimiyatiga ega bo'ladi;

— hududlarni boshqarish davlat organlari;

— joylardagi bajaruvchi davlat organlari.

Markaziy hukumat quyidagi daromad turlarini oladilar: soliqlar, poshlinalar, to'lovlar, qarzga olingan mablag'lar, xususiyLashtirishdan olingan mablag'lar, har xil fondlar va h.k.

Markaziy hukumat xarajatlariga quyidagilar kiradi:

— jamoa foydalanishi uchun ko'rsatilgan xizmatlar (mudofaa, tartib, sog'liqni saqlash, ilm va ta'lim va h.k.ni tashkil etish);

— uy xo'jaliklarini imtiyozli ta'minlash (JKX xizmati, arzon non mahsulotlari, sut va h.k.);

— transfertlar (subsidiyalar, yordam, imtiyozlar) ayrim kategoriyalar uchun, shu jumladan, pensiyaga qo'shimchalar, yo'lkira, tabiiy ofatlardan ko'rilgan zararlar va h.k.

3. Uy xo'jaliklari (UX) — umumiy yashash sharoitlari va ba'zi tovarlar va xizmatlarni birga iste'mol qilish maqsadida o'z daromadlari va moddiy boyliklarini birlashtirgan kishilar guruhi. Uy xo'jaliklari iste'mol qilish bilan birga ishlab

chiqarish faoliyati bilan ham shug'ullanadilar. Boshqa institutsional birliklardan farq qilib, uy xo'jaliklari o'z resurslaridan foydalanadilar va hisoblamalarni to'liq yuritmaydilar.

4. **Notijorat muassasalari (NTM)** — bular iqtisodiy faoliyat subyektlari bo'lib, ular tovar va xizmatlar ishlab chiqaradilar, lekin foyda olishni nazarda tutmaydilar. NTMlar faoliyatining asosiy turlari:

- korporativ korxonalar, DBT, UX, ayrim shaxslarga jamoa xizmatini ko'rsatish;

- aholi ayrim turlarini ijtimoiy himoyalash.

NTMlar har xil institutsional birliklar tomonidan tashkil etilishi mumkin va ular bozor hamda nobozor ishlab chiqarish bilan shug'ullanishlari mumkin.

A) **Bozor NTM** — o'z xarajatlarini to'liq yoki bir qismini to'laydilar. Ular quyidagi xizmatlarni amalga oshiradilar:

- to'lovli ta'lim va kasalxonalar;

- korxonalar xizmatidagi notijorat tashkilotlar (savdo palatalari, ilmiy-tekshiruv muassasalari, reklama byurosi, tadbirkorlar assotsiatsiyasi va h.k.

B) **Nobozor NTM** — moliyalashtirishning boshqa manbalariga tayanadi (to'lovlar, sadaqa, budjetdan moliyalashtirish) va ularga quyidagilar kiradi:

- NTM — o'z a'zolariga xizmat ko'rsatadi (iste'molchilar birlashmasi, uyushmalar, siyosiy partiyalar, ilmiy va diniy jamiyatlar), xizmatlar tekinga ko'rsatiladi;

- NTM — xayrli ishlar bilan shug'ullanish, ularning resurslari to'lovlar, sadaqalar, davlat dotatsiyalari hisobiga tashkil topadi;

- NTM — davlat tomonidan moliyalashtiriladi va nazorat qilib turiladi. Bular buxgalteriya hisobi, statistika, sog'liqni saqlash va ta'lim sohalari bo'yicha andozalar ishlab chiqarish bilan shug'ullanadilar.

4-§. Faoliyat turlarining tarmoq klassifikatsiyasi

Statistika oldida iqtisodiyotning tarkibini tashkil etuvchi elementlarini baholab berish vazifasi turadi. Shu masalani hal qilish uchun milliy hisoblar tizimi iqtisodiy faoliyat natijalarini ikkita belgi bo'yicha guruhlaydi: tarmoqlar va sektorlar bo'yicha.

Bir xil yoki bir-biriga o'xshash faoliyat olib boruvchi ishlab chiqarish birliklari yig'indisi iqtisodiyotning tarmog'ini tashkil etadi.

Bir yerda joylangan, bir xil faoliyat bilan shug'ullanuvchi yoki asosiy ishlab chiqarish faoliyatiga qo'shilgan qiymatning ko'proq ulushi to'g'ri keluvchi korxonalar yoki korxona bo'limlari yig'indisi tarmoq deb ataladi.

Tarmoqlar klassifikatsiyasi xalqaro andozasi (TKXA) — bu iqtisodiy faoliyat turlarini klassifikatsiyalash bo'lib, uni BMTning statistika komissiyasi ishlab chiqqan va tasdiqlagan, 1990-yilda e'lon qilingan. TKXA ko'p bo'g'inli qilib ishlagan bo'limlar, bo'limlar osti, guruhlar va sinflardan tashkil topgan.

TKXA tarkibi (1990-y. e'lon qilingan)

Seksiyalar		Guruhlar soni				
		Jami	Shu jumladan, darajaga qarab			
			I bo'lim	II bo'lim	III bo'lim	IV bo'lim
	Jami:	526	17	60	159	290
	Shu jumladan:					
A	Qishloq xo'jaligi, ov- lash va o'rmonchilik	18	1	2	6	9

B	Baliqchilik	4	1	1	1	1
C	Tog'-kon sanoati	28	1	5	10	12
D	Qayta ishlovchi sanoat	210	1	23	61	125
E	Elektroenergiya, gaz va suv ta'minoti	11	1	2	4	4
F	Qurilish	12	1	1	5	5
G	Chakana va ulgurji savdo, avtomobillarni, mototsikllar, xo'jalik buyumlari, shaxsiy buyumlarni ta'mirlash	50	1	3	17	29
H	Mehmonxona va restoranlar	6	1	1	2	2
I	Transport, ombor xo'jaligi va aloqa	33	1	5	10	17
J	Moliyaviy vositachilik	21	1	3	5	12
K	Ko'chmas mulk bilan operatsiyalar, ijara va tijorat faoliyati	54	1	5	17	31
L	Davlatni boshqarish va mudofaa, majburiy ijtimoiy sug'urtalash	13	1	1	3	8
M	Ta'limi	11	1	1	4	5
N	Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	11	1	1	3	6
O	Boshqa kommunal, ijtimoiy va shaxsiy xizmatlar	36	1	4	9	22
P	Xususiy uy xo'jaligi yonlangan xizmat ko'rsatish	4	1	1	1	1

Q	Eksterritorial tash- kilotlar va organlar	4	1	1	1	1
---	--	---	---	---	---	---

Tarmoq klassifikatorining ko'p darajali bo'lishi, mehnat taqsimotining har xil darajada bo'lishi va milliy iqtisodiyotlarda mehnatni turli xil tashkil etilishi bilan bog'liq.

Bo'lim va guruhlar quyidagilarni e'tiborga olgan holda tuzilgan:

- ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar harakteriga qarab (jismoniy tarkibi, ishlab chiqarish darajasi);
- ulardan foydalanish darajasi;
- ishlab chiqarishni tashkil etish;
- homashyo turi;
- qayta ishlash, ishlab chiqarish texnologiyalari.

Sinflarni shu sinfga qo'shilgan birliklar ishlab chiqargan mahsulotlarning asosiy qismini e'tiborga olgan holda belgilanadi.

XATK xalqaro andozalar uslubiyoti bo'yicha solishtirishni istovchilarga mo'ljallangan. Bunda mamlakatning XATK milliy klassifikatsiyalar bilan mos kelmay qolishi mumkin. Lekin milliy klassifikatsiyalarni qayta guruhlash natijasida XATKga mos kelishini nazarda tutish lozim.

Masalan, O'zbekiston Respublikasida hozirgi vaqtda iqtisodiy faoliyat turlarini umumdavlat klassifikatori qo'llanilmoqda, u respublikaning xalqaro amaliyotda qabul qilingan hisob va statistikaga o'tish dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Rossiya Federatsiyasida iqtisodiy faoliyat, mahsulot va xizmat turlari umumrossiya klassifikatori qo'llanilmoqda. Rossiyada, shuningdek, xalq xo'jaligi tarmoqlari klassifikatsiyasi ham qo'llanilmoqda, unda ishlab chiqaruvchi tarmoqlar va xizmat qiluvchi tarmoqlar bir-biridan ajratilgan.

Umumrossiya iqtisodiy faoliyatlar klassifikatsiyasining vazifasi quyidagilardan iborat:

— xo‘jalik yurituvchi subyektlar, ular amalga oshirayotgan xo‘jalik faoliyati turlari asosida guruhlangan;

— MHT prinsiplari asosida iqtisodiyotni makroiqtisodiy modellashtirish masalalarini hal qilish uchun;

— statistik ma’lumotlarni xalqaro almashishda ularni solishtirish imkoniyatini yaratish lozim.

Bo‘limlar — klassifikatsiyasining jamlovchi kategoriyalari. Ular tarmoqlar iqtisodiyotini yiriklashtirib ko‘rsatadi. Umumrossiya iqtisodiy faoliyatlar klassifikatsiyasi, xalqaro iqtisodiy faoliyatlar klassifikatsiyasiga o‘xshab 17ta bo‘limdan iborat (ular lotin harflari A dan Q gacha).

Bo‘limlar kategoriyasi — tarmoq klassifikatsiyasining eng yuqori bo‘g‘ini bo‘lib, u mos ravishda tarmoq faoliyatini qo‘shadi. Bo‘limlar darajasida yirik tarmoqlar bo‘yicha jamlovchi ko‘rsatkichlar hosil bo‘ladi. Bo‘limlarga ko‘p tarmoqli ishlab chiqarish birliklari kiritiladi.

Bo‘lim ostiga birlashtirilgan faoliyat turlari ikki belgili kategoriyalar bo‘lib, ular 01 dan 99 gacha bo‘lgan raqamlarga kodlashtirilgan (rezervlarni ham qo‘shgan holda). Rezervlar mavjud klassifikatsiyani buzmaganda yangi paydo bo‘lgan ishlab chiqarishlarni qo‘shish imkoniyatini beradi. Har bir bo‘lim, bir yoki bir necha bo‘lim ostini o‘z ichiga oladi. Bo‘lim ostidagi bo‘limlar ishlab chiqarilayotgan mahsulot va xizmatning xususiyatiga qarab, ulardan foydalanish, xomashyo va tayyor buyumlarni qayta ishlash texnologiyasi bo‘yicha tuziladi. Har xil rivojlanish darajasiga ega bo‘lgan jahon hamjamiyati mamlakatlar ishlab chiqarish birliklari 60ta bo‘lim osti bo‘limga birlashtirilgan.

Tarmoq klassifikatsiyasini uchinchi darajasi — guruhlar uch belgili kategoriyalar bo‘lib hisoblanadi. Masalan, 01

bo'lim ostida quyidagi faoliyatlarni ajratish mumkin: 011, 012 va h.k. Guruhlarga nisbatan bir xil faoliyatlar kiritiladi. Tarmoq klassifikatorining 3 darajasida 211ta faoliyat turi tashkil etilgan bo'lib — bular bo'lim ostiga nisbatan bir xil faoliyat turlari hisoblanadi.

IFTKning to'rtinchi darajasi — sinflar — to'rt belgili kategoriyalar bilan ifodalangan. Sinflarning kod belgilariga uchinchi daraja guruhlar shifri to'liq kiritilib, unga to'rtinchi son qo'shiladi. Sinflar darajasida aniqlik kirituvchi bo'lim bo'lmasa, unga «0» qo'shib qo'yiladi.

Sinflar — eng bir xil kategoriyalar bo'lib, ular institutsional birliklar bazasida faoliyat turlari tarmoqlaridan tashkil topadi. Sinflarga ajratishning muhim belgisi bo'lib, tovar va xizmat turlari hisoblanadi. Jami 406 ta sinf kodlashtirilgan. Ularning ba'zilari uchinchi daraja kategoriyalari bilan mos keladi va bunday faoliyat turlarining juda ham bir xil emasligidan dalolat beradi.

Ishlab chiqarishning bir xillik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib quyidagilar: ixtisoslash koeffitsiyenti va qamrab olish koeffitsiyentlari hisoblanadi;

Tarmoqning **ixtisoslanish koeffitsiyenti** — shu tarmoqda xarakterli bo'lgan tovar va xizmatlar (qo'shilgan qiymat)ning shu tarmoqdagi ulushi bo'yicha aniqlanadi.

Qamrab olish koeffitsiyenti shu tarmoqdagi harakatda bo'lgan tovar va xizmatlarning mamlakat bo'yicha shunday tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishdagi ulushi bo'yicha aniqlanadi.

5-§. Institutsional birliklarning rezidentlik statusi

Xalqaro statistikada ichki (vatan) iqtisodiyot va milliy iqtisodiyot kabi tushunchalarni bir-biridan ajratadilar. Ichki iqtiso-

diyot chegarasini aniqlash uchun MHTda quyidagi tushunchalardan foydalaniladi:

1. iqtisodiy territoriya;
2. iqtisodiy qiziqish markazi;
3. rezident.

Mamlakatning iqtisodiy territoriyasi — ma'muriy tomondan shu mamlakat hukumati orqali boshqariladigan territoriya bo'lib, uning chegarasida fuqarolar, tovarlar va kapitallar erkin harakat qiladilar, shuningdek, iqtisodiy territoriyaga quyidagilar kiradi:

— havo kengligi, shu mamlakat territoriyasidagi suvlar va xalqaro suvlardagi kontinental shelf, bunda shu mamlakat xomashyo, yoqilg'i qazib olish huquqiga ega va h.k.;

— xorijdagi «territorial anklavlar» — boshqa mamlakatlardagi zonalar bo'lib, ulardan davlat organlari tomonidan foydalaniladi (ijara yoki mulk sifatida) diplomatik, harbiy, ilmiy yoki boshqa maqsadlarda, masalan, elchixonalar, konsulxonalar va boshqa diplomatik muassasalar.

«Ozod zonalar» yoki mamlakat iqtisodiy territoriyasidan tashqaridagi shu mamlakat korxonalari qaysi mamlakat territoriyasida joylashgan bo'lsa, o'sha mamlakat iqtisodiy territoriyasiga kiradi.

Mamlakat ichki iqtisodiyoti shu mamlakat territoriyasida faoliyat olib boruvchi rezident va norezidentlarni o'z ichiga oladi. Uning doirasida yalpi ichki mahsulot tashkil topadi.

Milliy iqtisodiyot faqat rezidentlar faoliyatini o'z ichiga oladi (qanday iqtisodiy territoriyada bo'lishidan qat'i nazar). Uning doirasida yalpi milliy daromad tashkil topadi.

Iqtisodiy qiziqish markazi quyidagi belgilar bo'yicha aniqlanadi:

— shu institutsional birlikning iqtisodiy qiziqishi uchun mamlakat iqtisodiy territoriyasida uning juda bo'lmaganda

bitta mulk obyekti bo'lishi kerak;

— uzoq vaqt mobaynida mamlakat iqtisodiy territoriyasida katta hajmda ishlab chiqarish faoliyati va operatsiyalari olib borishi kerak.

Rezident (fuqarolikka o'xshash) — iqtisodiy qiziqishi shu mamlakat iqtisodiy territoriyasida bo'lgan institutsional birlik bo'lib, u katta hajmda iqtisodiy faoliyat va operatsiyalar bilan uzoq yoki noma'lum vaqt davomida (yil va ortiq vaqt) faoliyat olib boruvchi yoki olib bormoqchi bo'lgan birlik hisoblanadi. Institutsional birliklarning iqtisodiy qiziqishlari shu mamlakat iqtisodiy territoriyasi bilan bog'liq bo'lsa, ular shu mamlakat rezidentlari hisoblanadi.

Rezident institutsional birliklarga quyidagilar kiradi:

— mamlakat territoriyasida doimiy yashash uchun qayd etilgan jismoniy shaxslar (uy xo'jaligi a'zolari);

— yuridik shaxslar va mamlakat territoriyasidagi yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi subyektlar;

— mamlakatning xorijdagi diplomatik, konsullik, savdo ishlari vakillari va boshqa rasmiy vakillar.

Norezidentlar — mamlakat territoriyasida iqtisodiy qiziqishi bo'lmagan xorij mamlakatlar institutsional bo'limlari.

Mamlakat territoriyasida bir yildan ortiq davrda iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi korxonalar, tashkilotlar va uy xo'jaliklari shu mamlakatning rezidentlari hisoblanadilar.

Qisqa muddatga yoki bir yildan kam muddatga kelgan shaxslar (turistlar, artistlar, sportsmenlar, olimlar, mavsumiy ishchilar va h.k.) shu mamlakat rezidentlari hisoblanmaydilar.

Xorijiy mamlakat talabalari mamlakatga kelib o'qisalar ham bu mamlakat rezidentlari emas, agar ular o'z mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarni yo'qotgan bo'lsalar, o'sha

mamlakat rezidentlari hisoblanadilar.

Samolyot ekipajlari, kema ekipajlari shu mamlakat terri-
toriyasidan tashqarida ishlasalar ham, uy xo'jaligi a'zolari si-
fatida shu mamlakat rezidentlari hisoblanadi.

Institutsional birliklarni rezidentlar qatoriga qo'yish belgilari

Institutsional birliklar turlari	Rezidentlik statusiga kiritish belgilari
Korporatsiyalar	Institutsional birlik sifatida qayd etil- gan mamlakat
Davlatni boshqarish organlari (DBO)	Ularning yurisdiksiyasi o'tadigan iqti- sodiy terri toriya
Notijorat tashkilotlar (NTT)	Institutsional birlik sifatida qayd etil- gan mamlakat
Uy xo'jaliklari (UX)	Uy xo'jaliga joylashgan joy, a'zolari birgalikda yashashi uchun binoning mavjudligi

6-§. Iqtisodiyotni sektorlarni tarkibi

Iqtisodiyotni sektorlarni guruhlash asosi bo'lib institut-
sional birliklar hisoblanadi. Bunday sektorlarni guruhlarining
maqsadi daromad va xarajatlar, moliyaviy aktivlar va passiv-
lar oqimini o'rganishdan iborat.

Iqtisodiy sektor — o'xshash maqsad, funksiya va moliya-
lashtirish manbasiga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar
bo'lib, ular o'xshash iqtisodiy xulqqa ham ega bo'ladilar.

Institutsional birliklar quyidagi sektorlarga birlashtiriladi:

— nomoliyaviy korxonalar — moliyaviy xizmatlardan

tashqari mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaruvchi korxonalardir;

- moliyaviy muassasalar;
- davlat muassasalari;
- uy xo‘jaligi xizmatidagi notijorat tashkilotlar;
- uy xo‘jaligi;
- tashqi iqtisodiy aloqalar («qolgan dunyo»).

Iqtisodiyot sektorlarining o‘ziga xos xususiyatlari

№	Bozor iqtisodiyoti sektorlari	Institutsional birliklar	Maqsad va vazifalar	Resurslar
	1	2	3	4
1	Nomoliyaviy korxonalar	Davlat, kooperativ, xususiy, aksioner, qo‘shma va h.k. korxonalar	Xarajatlarni qoplash va foyda olish maqsadida mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish	Mahsulot va xizmatlarni sotishdan olingan foyda: davlat budjetidan subsidiya va dotatsiyalar
2	Moliyaviy muassasalar	Kredit beruvchilar	Moliyaviy mablag‘larni ishlab chiqarish, sotib olish va taqsimlash, korxonalar uy xo‘jaliklari va h.k.larga kreditlar berish	Olingan majburiyatlar natijasida (depozitlar, moliyaviy lizing, obligatsiyalar) hosil bo‘lgan fondlar va olingan fozizlar; sug‘urtalash kontraktlari

				bo'yicha tushgan to'lovlar va pensiya fondiga to'lovlar; sug'urta, komission mukofotlari.
3.	Davlat muassasalari	Davlat budget muassasalari, umumiy boshqaruv, moliyaviy boshqaruv, iqtisodiyotni tartibga keltirish, ichki ishlar, mudofaa, to'lovsiz ta'lim, sog'liqni saqlash	Nobozor xizmatlarni ko'rsatish, ular jamoani iste'moli uchun mo'ljallangan, milliy daromad va milliy boylikni qayta taqsimlash	Boshqa sektorlar tadbirkorlik birliklarini majburiy to'lovlari (soliqar, yig'uvlar), poshlinalar, qarzlar, budget mablag'lari, har xil fondlar
4.	Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar	Ijtimoiy tashkilotlar: partiyalar, kasaba uyushmalari, jamiyatalr va h.k.	Ayrim guruh uy xo'jaliklariga nobozor xizmatlarini (yakka va jamoa holda) ko'rsatish	Ixtiyoriy yig'imlar va sadaqalar, budgetdan moliyalashtirish, mulkdan daromad, davlat dotsiyalari
5.	Uy	Qo'shim-	Renzidentlar uy	Birgalikdagi

	xo'jaliklari	cha xo'jaliklar, fermer xo'jaliklari, hunarmand- lar, yuridik shaxs bo'lmagan xususiy tashkilotlar	xo'jaliklarida aholi to- monidan ishlab chiqarilgan va iste'mol qilin- gan tovar va xizmatlar	turar joylari, moliyaviy va material boy- liklar, mas'ul ki- shi yoki xo'- jaliklarning boshqa a'zolari tomonidan olin- gan daromadlar (ish haqqi, mulkdan olin- gan daromad, tadbirkorlik da- romadi, trans- fertlar, kredit- lar)
6.	«Qolgan dunyo»	Xorij iqtisodiy birliklari	Tashqi iqtisodiy aloqalar	Mamlakat qonunlari asosi- dagi har xil turdagi resurslar

1. «Nomoliyaviy korxonalar» sektoriga har xil mulk va tashkiliy-huquqiy taraflarga ega bo'lgan, bozor uchun tovarlar ishlab chiqaruvchi va nomoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi iqtisodiy nomoliyaviy rezident birliklari kiradi. Bu birliklar resurslari, asosan mahsulotlarni sotishdan tashkil topadi, ammo ba'zi hollarda xarajatlar subsidiyalar va davlat budjetidan ajratiladigan dotatsiyalar hisobidan qoplanadi.

Shuningdek, bu sektorga quyidagilar kiradi:

a) bozor faoliyati bilan band bo'lgan notijorat tashkilotlar

(masalan, notijorat tovar xomashyo birjalari);

b) tadbirkorlar xizmatidagi notijorat tashkilotlar (savdo palatalari, qishloq xo'jaligi, sanoat va savdo assotsiatsiyalari va h.k.). Ularning resurslari asosi bo'lib, qiziquvchi tadbirkorlarning ajratmalari yoki to'lovlari hisoblanadi;

d) o'zlarining nizomdagi vazifalarini amalga oshirish uchun notijorat tashkilotlar tomonidan yaratilgan xo'jalik jamiyatlari, ular foydasining bir qismi notijorat tashkilotlar budjetiga tushadi, shuningdek, konsultatsiyalar, axborotlar va boshqa xizmatlar uchun to'lovlar (masalan, pul-buyum materiallar, auksion va boshqalar tashkil etishdan).

2. «Moliyaviy muassasalar» sektori mulk formasidan qat'i nazar, tijorat asosida moliyaviy va sug'urta operatsiyalari bilan band bo'lgan institutsional birliklardan tashkil topadi.

Kredit muassasalari quyidagilardan tashkil topadi:

- mamlakat milliy banki;
- depozitli moliyaviy muassasalar, tijorat banklari, kredit jamiyatlari va assotsiatsiyalari;
- moliyaviy lizing hisobiga resurslar tashkil etuvchi boshqa moliyaviy vositachilar, ular depozit muassasalar bo'lib hisoblanmaydilar;
- yordamchi moliyaviy tashkilotlar: qimmatbaho qog'ozlar va h.k. bilan operatsiyalar o'tkazuvchi makler idoralari.

Ularning asosiy funksiyalari: moliyaviy resurslarni ishlab chiqarish, sotib olish, saqlash va taqsimlash; qimmatbaho qog'ozlar ishlab chiqarish, pul mablag'larini asrash va korxonalar, uy xo'jaliklari va boshqalarga kreditlar berish.

Bu birliklarning resurslari, asosan olingan majburiyatlar hisobiga (depozitlar, sertifikatlar, obligatsiyalar, moliyaviy lizing va h.k.) tashkil topadi.

Sug'urta muassasalariga hayotni baxtsiz hodisalardan

sug'urtalash bilan, shuningdek, korxonalar va uy xo'jaliklari mulklarini sug'urtalash bilan shug'ullanuvchi institutsional birliklar kiradi. Bu birliklar resurslarni sug'urtalash kontraktlaridan tushgan tushumlar hisobidan tashkil topadi.

Pensiya fondlari — yonlangan xodimlarning kelajakda nafaqaga chiqishlari uchun daromad manbalarini yaratish maqsadida tashkil etiladi.

3. «Davlat muassasalari» sektori — davlat budjeti tomonidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar bo'lib, ular butun iqtisodiy tizimda insonlar xulqiga ta'sir o'tkazish maqsadida jamoa iste'moli uchun nobozor xizmatlari ko'rsatish, shuningdek, milliy daromad va milliy boyliklarni qayta taqsimlash bilan band bo'lgan tashkilotlardir.

Davlat muassasalari tarkibiga quyidagilar kiradi:

— davlat budjeti hisobiga moliyalashtiriladigan va umumiy boshqarish, moliya, iqtisodiyotni rejalashtirish va tartibga keltirish, ilmiy tadqiqot faoliyati, atrof-muhitni muhofazalash, ichki tartibni saqlash bilan, shuningdek, ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy tarbiya va sport, madaniyat, san'at, ijtimoiy sug'urtalash sohalarida aholiga bepul yoki imtiyozli xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi davlat muassasalari va tashkilotlari;

— davlatning nobudjet fondlari: (bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi fond; investitsion fond; konversiya fondi va h.k.).

4. «Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar» alohida uy xo'jaliklari guruhlariga nobozor xizmatlari ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi institutsional birliklarni o'z ichiga oladi. Sektor quyidagi xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlarni o'z ichiga oladi:

a) uy xo'jaliklarini ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va san'at, dam olish, hordiq chiqarishlar, ijtimoiy xizmatlar va

h.k. sohasida yakka talablari;

b) siyosiy partiyalar, kasaba uyushma tashkilotlari va h.k. sohada jamoa talablarini qondirish bilan shug'ullanadi.

Bu sektorga davlat muassasalari tomonidan tekshirilmaydigan va moliyalashtirilmaydigan tashkilotlar kiritiladi. Ularning resurslari, asosan uy xo'jaliklarining ixtiyoriy to'lovlari va mulkdan olingan daromadlardan tashkil topadi.

Uy xo'jaliklari xizmatidagi tashkilotlarining quyidagi turlari ajratiladi:

— o'z a'zolari tomonidan (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy jamiyatlar, ixtiyoriy sport jamiyatlari va h.k.) moliyalashtirilgan va o'z a'zolariga xizmat ko'rsatadigan tashkilotlar;

— moliyaviy resurslari asosan pul va natural usuldagi sadaqalar hisobiga tashkil topadigan, uy xo'jaliklariga nobozor tovar va xizmatlar beradigan xayriya jamiyatlari va fondlar;

— korxonalarning o'z xodimlariga va ularning oila a'zolariga ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatadigan bo'limlari, ular notijorat muassasalar hisoblanib, mablag'larni transfertlar sifatida korxona ta'sis etuvchi oluvchilar, masalan: ixtiyordagi turar joylar, kasalxonalar, poliklinikalar, madaniyat saroylari va h.k.

5. «Uy xo'jaliklari» sektori yakka shaxslar va ular guruhini ham iste'molchi, shuningdek, tadbirkorlik bilan ishlab chiqaruvchi sifatida qaraydi. Ularni na yuridik, na iqtisodiy jihatdan uy xo'jaligi egasidan ajratib bo'lmaydi.

Uy xo'jaligi sektoriga — hajmi va usulidan qat'i nazar shu mamlakat rezidentlari kiritiladi, shu jumladan, ishchi va xizmatchilarning yordamchi xo'jaliklari, kooperativ a'zolari, yakka hol dehqon xo'jaliklari va hunarmandlar, xususiylar korxonalar, ular mustaqil yuridik statusga ega emaslar.

Uy xo'jaliklarini sektor ichidagi klassifikatsiyasida ular-

ning ichidan «mas'ul shaxs»ni ko'rsatishadi. MHT bunday shaxs sifatida eng ko'p daromad keltiruvchi shaxsni hisoblaydi. Bunda har doim ham mas'ul shaxs oila boshlig'i bo'lmaydi.

Mas'ul shaxs statusiga qarab 4ta sektor osti guruhleri ajratiladi:

- mas'ul shaxsi bo'lgan uy xo'jaliklari — ish beruvchilar (yonlanma xodimlarga ega bo'lgan nokorporativ korxonalar);

- mas'ul shaxsli uy xo'jaliklari — nokorporativ korxonalar egalari yonlanma xodimlarsiz;

- mas'ul shaxsli uy xo'jaliklari — mulkdan daromad oluvchilar yoki transfertni oluvchilar (pensiylar, stipendiylar, nafaqalar). Uy xo'jaliklarining saqlashi — yig'ilgan daromadlar hisoblanadi.

6. «Tashqi iqtisodiy aloqalar» sektori («qolgan dunyo») shu mamlakat rezidentlari bilan olib borayotgan operatsiyalari hajmiga qarab o'lchanuvchi xorij iqtisodiy birliklarini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiyot sektorlari tarkibidagi institutsional birliklar guruhi sektorning ichki tarkibini tashkil etuvchilar va sektor osti bo'lib hisoblanadilar. Yuqorida qayd etilgan tarkib milliy iqtisodiyotni o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib to'ldirilishi mumkin.

Savollar, testlar va masalalar

1. Iqtisodiy faoliyatning asosiy kategoriyalarini ta'riflab bering.
2. Institutsional birlik nima?
3. Xalqaro andozaviy tarmoqlar klassifikatsiyasi nimani xarakterlab beradi?
4. Quyidagi tushunchalar: iqtisodiy birlik, faoliyat turlari birligi, korxona, joydagi birlik, muassasalarni ifodalab bering.
5. Korxonalarining qanday faoliyat turlarini bilasiz?
6. Korporativ va nokorporativ korxonalarni tushuntiring va xarakterlab bering.
7. Davlatni boshqarish organlarining klassifikatsiyasini keltiring.
8. Notijorat muassasalarining qanday asosiy turlarini bilasiz?
9. Uy xo'jaliklarini ifodalab bering.
10. Institutsional birliklarning rezidentlik statusini ifodalab bering. Mamlakatning rezidenti va norezidenti kim?
11. Faoliyat turlari tarmoq klassifikatsiyasining ko'p pog'onali bo'lishining mohiyati nimada?
12. Ishlab chiqarish birligi ko'rsatkichlari nimani baholaydi?
13. Bozor iqtisodi sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarni sektorlama klassifikatsiyasi.
14. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarni tarmoqlama klassifikatsiyasi.

III bob. MILLIY HISOBLAR TIZIMI (MHT) – MAKROIQTISODIY STATISTIKANING ASOSIY USLUBI, ASOSI VA MARKAZIY BO'LIMI

1-§. Milliy hisoblar tizimi haqida tushuncha: asosiy yo'nalishlar va ta'riflar

MHT – jahonning barcha mamlakatlarida qo'llanilayotgan makrodarajadagi bozor iqtisodiyotining holati va uning rivojlanishini o'rganishda foydalaniladigan zamonaviy axborotlar tizimi bo'lib hisoblanadi. Bu tizimning ko'rsatkchilari va tasniflari o'zida bozor iqtisodiyoti tarkibini, uning institutlari va faoliyat mexanizmini aks ettiradi. MHT davlatni boshqaruvchi organlar tomonidan bozor iqtisodiyotini tartibga solish maqsadida 1953-yildan boshlab, faqat rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda qo'llanilgan bo'lsa, hozirgi kunda 150dan ortiq mamlakatlarda qo'llanilmoqda.

MHTda buxgalteriya hisobining ba'zi muhim jihatlari (masalan, operatsiyalarni ikki yoqlama yozish prinsipi)dan foydalaniladi va uning maqsadi ko'p jihatdan buxgalteriya hisobining maqsadlariga mos tushadi: boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun informatsiya bilan ta'minlanadi. Lekin buxgalteriya hisobidagi ma'lumotlar korxona (kompaniya) darajasidagi qarorlarni qabul qilish uchun foydalanilsa, MHTda esa butun mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha qaror qabul qilish uchun foydalaniladi. Shuning uchun u ma'lum darajada butun iqtisodiyotning buxgalteriya hisobi hisoblanadi.

«Milliy hisoblar» tushunchasi bundan 50 yilcha avvall

gollandiyalik iqtisodchi V.Kliff tomonidan tavsiya etilgan. V.Kliff «Milliy hisoblar» deyilganda buxgalteriya hisobi va balanslardan iborat jadvallar tizimini tushungan va ularda makrodarajadagi iqtisodiyotni tartibga soluvchi yozuvlar o'z aksini topgan.

MHTni rivojlantirishda Dj.Keyns katta hissa qo'shgan va u MHTni o'zaro bog'langan ko'rsatkichlar tizimi sifatida qaragan (daromad, iste'mol, jamg'arish) va uning ma'lumotlari davlat organlari tomonidan iqtisodiy siyosatni amalga oshirish va bozor iqtisodiyotini tartibga solish uchun amalga oshiriladigan ishlarni belgilab olishda foydalanilgan.

Hozirgi zamon iqtisodiyotida har xil iqtisodiy operatsiyalar amalga oshiriladi: korxonalar xomashyo va materiallar sotib oladilar, har xil mahsulotlar ishlab chiqaradilar, xodimlarga ish haqqi va davlatga soliqlar to'laydilar, banklardan qarizlar oladilar, bo'sh qolgan mablag'larni mashina va uskunalarga investitsiya qiladilar va h.k. Iqtisodiy jarayonlarda korxonalardan tashqari quyidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar, masalan, moliyaviy tashkilotlar (banklar, investitsion fondlar, sug'urta kompaniyalari va h.k.), davlatni boshqaruv organlari, uy xo'jaliklari, har xil notijorat tashkilotlar (kasaba uyushmalar, siyosiy, diniy tashkilotlar va h.k.) ham qatnashadilar. Ular ham tovar va xizmatlar, pullar, kreditlar, aksiyalar va boshqa moliyaviy vositalar bilan har xil operatsiyalarni amalga oshiradilar. Bunday barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar o'zaro birgalikda faoliyat olib boradilar, yangi qiymat yaratish jarayonida tovarlar, xizmatlar va aktivlar bilan almashadilar. Iqtisodiyotda yuz berayotgan hodisalarni va iqtisodiy jarayonlarning muhim natijalarini bilish maqsadida avvalo xo'jalik yurituvchi subyektlar haqidagi ma'lumotlarni, ular amalga oshirgan operatsiyalari, ularning aktiv va passivlari haqidagi ma'lumotlarni tartibga solish lozim bo'ladi. Bunday

tartibga solish MHT doirasida maxsus qoidalar va jarayonlar asosida amalga oshiriladi. Ularning maqsadi: makrodarajadagi iqtisodiyotning holati va rivojlanishini yoritish, muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar: yalpi ichki mahsulot, oxirgi foydalanish, investitsiyalar, jamg'arish, ixtiyordagi daromad va ular orasidagi bog'lanishlarni bilish va h.k. Bunday tartibga keltirish natijasida olingan ma'lumotlar quyidagi ishlarni amalga oshirishda qo'llaniladi:

- davlat boshqaruv organlari tomonidan makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirish uchun;

- korxonalar va kompaniyalarni boshqarayotgan tadbirkorlar va biznesmenlar tomonidan mamlakatdagi umumiy makroiqtisodiy holatni o'rganish uchun;

- xalqaro tashkilotlar (BMT, XVF, Jahon banki, OESR) tomonidan xalqaro iqtisodiy bitimlarni tuzishda (masalan, mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishida yordam ko'rsatish, kreditlar berish va h.k.).

Xalqaro tashkilotlar faqat MHTdagi muhim iqtisodiy ko'rsatkichlarni yig'ishi bilan emas, balki ular MHTning nazariyasi va metodologiyasi bilan, xalqaro andozalarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanadilar. Hozirgi vaqtda shunday andozalar sifatida BMTning statistik komissiyasi tomonidan 1993-yilda ishlab chiqarish andozalari qo'llanilmoqda.

MHTni o'z funksiyasini to'liq bajarishi uchun «iqtisodiy ishlab chiqarish» chegarasini, ya'ni YaIM va milliy daromadni yaratish qayerda, qanday chegarada amalga oshirilayotganini bilish nihoyatda muhim hisoblanadi.

Ma'lumki, bunday chegara ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi natijasida o'zgarib boradi. Bunday chegarani aniqlashda quyidagi iqtisodchi olimlarning: F.Kene, A.Smit, K.Marks, A.Marshall va boshqalarning ilmiy ishlari katta ta'sir ko'rsatgan. SSSR davrida makroiqtisodiyotni tahlil qil-

ish uchun qo'llanilgan xalq xo'jaligi balansida iqtisodiy faoliyat chegarasiga faqat moddiy ne'mat ishlab chiqarish soha tarmoqlari kiritilgan. Nomaterial xizmat ko'rsatuvchi soha tarmoqlari (boshqaruv, mudofaa, sog'liqni saqlash, ta'lim va h.k.) esa ishlab chiqarmaydigan sohaga kiritilgan.

Bu sohada faqat milliy daromadni qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish jarayoni amalga oshiriladi deb qaralgan. MHT da iqtisodiy ishlab chiqarish chegarasi kengaytirilgan va bunda quyidagi tovar va xizmatlar unga kiritilgan:

- tovarlar ishlab chiqarish, shu jumladan, o'zi uchun ishlab chiqarish ham (masalan, fermerlar tomonidan o'zi uchun ishlab chiqargan qishloq xo'jaligi mahsulotlari);

- sotish uchun ko'rsatilgan xizmatlar;

- moliyaviy vositalar faoliyati (banklar, investitsiya fondlari, sug'urta kompaniyalari va h.k.);

- davlatni boshqaruv organlari tomonidan ko'rsatilgan nobozor xizmatlar (boshqaruv sohasidagi jamoa xizmatlari, mudofaa, sog'liqni saqlash, ta'lim sohasidagi yakka holdagi xizmatlar va h.k.);

- yollanma xizmati (oshpaz, bog'bon, haydovchi)lar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar

- uy-joy egalari tomonidan o'zlariga ko'rsatilgan xizmatlar.

MHTning yana bir muhim yo'nalishi «daromad» ko'rsatkichini hisoblashga qaratilgan. Ingliz iqtisodchi olimi Dj.Xiks ta'limotiga ko'ra «daromad» bu o'zining to'plangan boyliklarini kamaytirmagan holda o'ziga hech qanday moliyaviy majburiyatlarni olmagan holda iste'mol tovarlari va xizmatlarini sotib olishi mumkin bo'lgan maksimal pul summasidan tashkil topadi.

MHTning yana bir yo'nalishi bu ishlab chiqarish omillarining qiymatni yaratishdagi rolini aniqlashga qaratilgan.

Avvalgi davrda qiymatni faqat tirik mehnat yaratadi deb qaralgan bo'lsa, MHT ta'limotiga asosan yer va kapital ham xuddi mehnat kabi qiymat yaratishda qatnashadi deb qaraladi.

1993-yilda qabul qilingan MHTning yana bir muhim xususiyati shundan iboratki, unda xo'jalik yurituvchi subyektlar quyidagi 5ta institutsional sektorlar bo'yicha guruhlariga ajratilgan:

1. nomoliyaviy korporatsiyalar va kvazikorporatsiyalar;
2. moliyaviy korporatsiyalar va kvazikorporatsiyalar;
3. davlatni boshqarish;
4. uy xo'jaligi;
5. uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar.

Har bir xo'jalik yurituvchi subyekt iqtisodiy jarayondagi bajarayotgan funksiyasiga qarab, yuqoridagi sektorlarning biriga kiritiladi. Masalan, nomoliyaviy korporatsiyalarning funksiyalari tovarlar ishlab chiqarish va nomoliyaviy xizmatlar ko'rsatishdan iborat. Ular ishlab chiqargan tovarlar bozorda ishlab chiqarish xarajatlarini qoplovchi va foyda olishni ta'minlovchi baholarda sotadilar; moliyaviy korporatsiyalarning funksiyasi bo'sh qolgan moliyaviy mablag'larni bir joyda to'plab, ularni investorlarga ma'lum shartlar asosida beradilar. Shunday qilib, moliyaviy korporatsiyalar resurslarni saqlovchilar va investitsiyalarni moliyalashtiruvchilar orasida **vositachi rolini** o'ynaydilar.

Davlatni boshqarish muassasalarining funksiyasi milliy boylik va milliy daromadni qayta taqsimlash, shuningdek, butun jamiyatga bepul xizmat ko'rsatish (boshqarish, mudofaa, ilmiy tadqiqotlar va h.k.).

Uy xo'jaligiga kiritilgan birliklar o'z ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish jarayonida qatnashadilar va bozorda tovarlar va xizmatlarni sotib oladilar. Bundan tashqari, uy xo'jaliklari

kichik nokorporativ korxonalarni (fermerlar, oilaviy restoran, magazinlar va h.k.) egalari hisoblanadi. Bu nokorporativ korxonalar bozorda sotish uchun tovar va xizmatlarni ishlab chiqaradilar, bundan tashqari yana o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ham ishlab chiqaradilar. Nokorporativ korxonalar faoliyatining moliyaviy natijasi bo'lib, aralash daromad hisoblanadi va u ham foyda elementlarini, ham ish haqqini o'z ichiga oladi. Nokorporativ korxonalarning uy xo'jaliklari tarkibiga kiritilishiga sabab, ularning daromad va xarajatlarini o'z egalarining daromad va xarajatlardan ajratish qiyin bo'lgan.

Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarning (ijtimoiy, siyosiy, diniy tashkilotlar) funksiyalari shu tashkilotlar a'zolariga bepul xizmat ko'rsatishdan iborat.

Shunday qilib, MHTda behisob miqdordagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning barchasi beshta nisbatan bir xil guruhlarga — sektorlarga birlashtirilgan. MHTda har bir sektor uchun andozaviy hisoblamalar yig'indisidan foydalaniladi va quyidagi operatsiyalar: ishlab chiqarish, daromadlarni hosil bo'lishi, daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash, ularni saqlash va jamg'arish, moliyaviy aktivlarni sotib olish va moliyaviy majburiyatlar olish kabilar hisobga olinadi.

2-§. Asosiy hisoblamalar tizimi

Hisoblamalar MHTning eng muhim qismi hisoblanadi. Ularda institutsional birliklar yoki korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, uy xo'jaliklari va h.k.lar amalga oshirgan iqtisodiy operatsiyalar qayd etiladi. Qayd etilgan operatsiyalar shu mamlakat rezidentlari yoki xorij mamlakatlar rezidentlari orasida amalga oshirilgan bo'lishi mumkin.

Hisoblamalardagi qayd etilganlar alohida iqtisodiy ope-

ratsiyalarga tegishli bo'lmay, balki iqtisodiy operatsiyalar guruhiga tegishli bo'ladi, masalan, iste'mol, jamg'arish, eksport va h.k. ba'zi yozuvlar iqtisodiy operatsiyalarga tegishli bo'lmagan (bunda ikki va undan ortiq institutsional birliklar orasidagi ixtiyoriy ravishdagi o'zaro bog'lanish nazarda tutiladi), balki ekstraordinar hodisalar (yong'in, tabiiy ofat, urush va h.k.) natijasida aktivlar hajmining o'zgarishini aks ettirishi mumkin.

Hisoblamalardagi ayrim qayd etishlar — iqtisodiy jarayonlar har xil tomonlarini aks ettiruvchi har xil analitik jamlovchi ko'rsatkichlar ham bo'lishi mumkin. Bu ko'rsatkichlarning ko'pchiligi, masalan, qo'shilgan qiymat, jamg'arish, birlamchi daromadlar balans usuli bilan yoki resurs qismi summasi bilan, ulardan foydalanish qismi orasidagi farq sifatida yoziladi. Yuqorida qayd etilganidek, butun iqtisodiyotga taalluqli bo'gan ko'rsatkichlar: masalan, YaIM, milliy daromad, milliy boylik kabi ko'rsatkichlar agregat ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi.

Tuzilishi bo'yicha MHT hisoblamalari buxgalteriya hisobi hisoblamalariga o'xshaydi. Ular T-formasiga ega bo'lib, ularni balanslashtirishning ikki xil usuli mavjud. Ularning ba'zilari balans usulida yoki balanslashtiruvchi modda so'ngra, keyingi hisoblama uchun boshlovchi modda bo'lib hisoblanadi.

Boshqa hisoblamalar «aniqlash bo'yicha» balanslashtiriladi. Buning mohiyati shundaki, unda hisoblamaning resurs qismi bilan, ulardan foydalanish qismi orasidagi farq aniqlanadi. Shunday hisoblamalardan biri «tovar va xizmatlar» hisoblamasidir. U tovarlar va xizmatlarni har xil maqsadlarda foydalanishni aks ettiradi: iste'mol, jamg'arish va boshqalar. Bu hisoblamada balanslashtiruvchi modda bo'lmaydi. Ammo agar moddalar to'g'ri aniqlansa,

hisoblama avtomatik ravishda balanslashadi. Agar balanslashmay qolsa, u holda hisob-kitob ishlarida noaniqliklarga yo'l qo'yilgan bo'ladi.

MHT hisoblamalarida ikki tomonni bir-biridan ajratish lozim bo'ladi: resurslar va resurslardan foydalanish (bunda buxgalteriya hisobidagi debet va kredit emas). Qayd etish lozimki, har bir hisoblamadagi resurslardagi yozuvlar yig'indisi, resurslardan foydalanishdagi yozuvlar yig'indisiga teng bo'lishi shart.

MHTda hisoblamalarning aniq tasnifi mavjud. Quyidagi hisoblamalar guruhini bir-biridan ajratish lozim:

- iqtisodiyot sektorlari uchun hisoblamalar;
- iqtisodiyot tarmoqlari uchun hisoblamalar;
- ayrim iqtisodiy operatsiyalar uchun hisoblamalar;
- butun iqtisodiyot uchun hisoblamalar (yig'ma hisoblamalar).

Iqtisodiyot sektorlari uchun hisoblamalar, o'z navbatida quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- joriy hisoblamalar;
- jamg'arish hisoblamalar;
- aktivlar va passivlar balanslari.

Joriy hisoblamalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish hisoblamasi;
- daromadlarni hosil bo'lishi;
- daromadlarni birlamchi taqsimlash;
- daromadlarni pul formada qayta taqsimlash;
- ixtiyordagi daromadlardan pul formada foydalanish;
- daromadlarni natural formada qayta taqsimlash;
- tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlardan foydalanish hisoblamalari.

Jamg'arish hisoblamalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- kapital bilan operatsiyalar hisoblamalari;

— moliyaviy hisoblama;
— aktiv va passivlardagi boshqa o'zgarishlar hisoblama-
lari;

a) aktiv va passivlardagi boshqa o'zgarishlar hisoblama-
lari;

b) aktiv va passivlarni qayta baholash hisoblamalari.

Aktiv va passivlar balanslari o'z ichiga quyidagilarni
oladi:

— davr boshidagi aktiv va passivlar balansi;

— davr oxiridagi aktiv va passivlar balansi.

Endi har bir joriy hisoblamalarni ko'rib chiqamiz:

I. Ishlab chiqarish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Oraliq iste'mol	1. Ishlab chiqarish
3. Yalpi qo'shilgan qiymat (1-2)	
Jami foydalanilgan	Resurslar jami

Ishlab chiqarish hisoblamasi ishlab chiqarish natijalarini yoritish uchun mo'ljallangan. Uning o'ng tomonida aks ettiriluvchi ishlab chiqarish, ishlab chiqarish natijalarini o'lchovchi boshlang'ich nuqta bo'lib hisoblanadi. Keng ma'noda ishlab chiqarish — ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar qiymatini aks ettiradi. Uni hisoblash jarayonida ishlab chiqarishning o'zida sarflangan tovar va xizmatlar qiymati ayirib tashlanmaydi. Shuning uchun ishlab chiqarish tarkibida takroriy hisoblamalar mavjud bo'ladi.

Iqtisodiyotning har xil sektor va tarmoqlarda har xil usullarda hisoblangan ishlab chiqarish hajmi bir-biridan farq

qiladi. Masalan, nomoliyaviy sektorda ishlab chiqarish hajmi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$P=R+S;$$

bunda, P — ishlab chiqarish;

R — sotilgan mahsulot hajmi;

S — ishlab chiqarilgan, lekin sotilmay qolgan tayyor mahsulotlar zaxiralarining ortishi, bunga tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i ham qo'shiladi.

Sotilmay qolgan tayyor mahsulotlar zaxirasining ortishi quyidagi formula bo'yicha hisoblanishi mumkin:

$$S=S_1-S_0;$$

bunda, S_1 — davr oxirida zaxiralar qiymati;

S_0 — davr boshidagi zaxiralar qiymati.

Aytish lozimki, MHTda quyidagi muhim qoidaga rioya qilinadi: tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilgan vaqtidagi baho bilan baholanadi, sotilgan vaqtidagi baho bilan emas. Yuqori inflatsiya mavjud bo'lgan davrda bunday farq juda yuqori bo'lishi ham mumkin.

Mahsulot ishlab chiqarish vaqtidagi baho bilan baholash maqsadida MHTda zaxiradagi tayyor lekin sotilmay qolgan mahsulotlarni yuqori inflatsiya davrida baholash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$S^1=L-M$$

bunda, L — tovarlarni zaxiraga qo'yish vaqtidagi baho bilan baholangan mahsulotlar qiymati;

M — tovarlarni zaxiradan olish vaqtidagi baho bilan baholangan mahsulotlar qiymati.

Bank muassasalarining ishlab chiqarish hajmi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$R=T_1-T_0$$

bunda, R — banklarning ishlab chiqarish hajmi;

T_1 — mablag'larni jalb qilgani va joylagani uchun

xaridorlarning banklarga to'lagan foizlari;

T_0 — banklar tomonidan ozod moliyaviy resurslarni jalb etgani uchun banklarning xaridorlarga to'lagan foizlari.

Demak, banklar resurslarni saqlovchilar bilan investorlar orasidagi vositachi rolini o'ynaydilar. Aytish lozimki moliyaviy vositalarning ishlab chiqarish hajmiga xaridorlarning quyidagi xizmatlar uchun to'lovlari: boyliklarni seyflarda saqlash, investitsiyalash bo'yicha berilgan maslahatlar, valuta almashtirish va h.k. ham qo'shiladi.

Sug'urta kompaniyalar mahsulot hajmi quyidagicha aniqlanadi:

$$P=R-K+Q-N$$

bunda, R — sug'urta kompaniyalarga to'langan sug'urta mukofotlari;

K — sug'urta kompaniyalari to'lagan sug'urta to'lovlari;

Q — sug'urta kompaniyalari tomonidan texnik zaxiralarni qimmatbaho qog'ozlarni va boshqa moliyaviy mablag'larni investitsiyalashdan olingan foizlar;

N — sug'urtalangan texnik zaxiralar hajmining ortishi.

Oraliq iste'mol — ishlab chiqarish jarayonida sarflangan tovar va xizmatlar qiymati, masalan, ishlab chiqarishda sarflangan xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asbob-uskunalar qiymati, shuningdek, reklama agentliklari, yuridik konsultatsiyalar, transport agentliklari va h.k. xizmatlari uchun to'lovlar va h.k.

Imoratlar, uskunalar va mashinalar ijarasi uchun to'lovlar ham oraliq iste'molning muhim moddasi hisoblanadi. Lekin asosiy kapital iste'moli oraliq iste'mol hisoblanmaydi. Oraliq iste'mol qiymati oxirgi foydalanish bahosida hisoblanadi va unga barcha savdo-transport ustamalari ham qo'shiladi.

Shuni qayd qilish lozimki, oraliq iste'mol sotib olingan vaqtidagi baho bilan emas, balki ishlab chiqarishda foydalanilgan vaqtdagi baho bilan o'lchanadi.

Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ) — iqtisodiy faoliyatning muhim ko'rsatkichi bo'lib, u ishlab chiqarish hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq sifatida aniqlanadi. Agar ishlab chiqarish asosiy baholarda (mahsulotlarga subsidiyalar qo'shilib, soliqlar ayrilgan holda) baholangan bo'lsa, YaQQ ham shu baholarda baholanadi, agar u ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa (mahsulotlarga soliqlar qo'shilib, lekin qo'shilgan qiymat soliqlari, subsidiyalarni hisobga olmagan holda) YaQQ ham shu baholarda baholanadi. Keng ma'noda barcha sektor va tarmoqlar YaQQ yig'indisi Yalpi ichki mahsulotga teng. Ammo amalda YaIM va YaQQni baholashdagi o'ziga xos xususiyatlarni e'tiborga olib, ular orasidagi bog'lanishni quyidagicha izohlash mumkin:

$$GDP=VA+N-S$$

bunda, GDP — yalpi ichki mahsulot;

VA — asosiy baholarda hisoblangan iqtisodiy barcha sektorlarning yalpi qo'shilgan qiymati;

N — mahsulotlarga bo'lgan barcha soliqlar summasi;

S — mahsulotlarga bo'lgan subsidiyalar.

Agar YaQQ ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa, YaQQ va YaIM orasidagi bog'lanish quyidagicha bo'ladi:

$$GDP=VA+VAT+V$$

bunda, VA — ishlab chiqaruvchilar bahosida hisoblangan iqtisodiyotning barcha sektorlari yalpi qo'shilgan qiymati;

VAT — qo'shilgan qiymat solig'i;

V — import solig'i — import subsidiyasi.

Yalpi qo'shilgan qiymat ko'rsatkichiga asosiy kapital iste'moli xarajatlari ham qo'shilgani uchun uni yalpi ko'rsatkich deyiladi. Asli uni qo'shilmaslik kerak edi, ammo uning hajmini MHT talabi darajisida yoki tiklashdagi qiymati bo'yicha doim ham aniqlab bo'lmaydi.

Daromadlarni hosil bo'lishi hisoblamasi YaQQni qanday elementlarga ajralishini ko'rsatadi. YaQQning asosiy elementlari hisoblamasining chap qismida keltiriladi.

II. Daromadlarni hosil bo'lishi

Foydalanish	Resurslar
2. Ish haqqi 3. Ishlab chiqarishga boshqa soliqlar 4. Asosiy kapital iste'moli 5. Foyda (aralash daromad) 1-2-3-4	1. Yalpi qo'shilgan qiymat
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Ish haqqi ikki komponentdan tashkil topadi: ish haqqi va ijtimoiy sug'urta ajratmalari. Ish haqqi YaQQni yaratishda qatnashgan rezidentlar va norezidentlarga to'langan ish haqqini bildiradi (masalan, mamlakatda vaqtincha turgan xorij mamlakatlar ishchilariga to'lovlar).

Ishlab chiqarishga boshqa soliqlar — ishlab chiqarishning ayrim omillariga soliqlar: yer, imorat, transport vositalari, ish haqqi fondiga. Bu modda sof asosda qayd etiladi yoki ishlab chiqarishga bo'lgan boshqa subsidiyalarni ham ayriladi.

Asosiy kapital iste'moli — asosiy fondlarning tiklashdagi bahosi bo'yicha hisoblangan amortizatsiya summasi.

Foyda — bu modda nomoliyaviy va moliyaviy korporatsiyalarning daromadlarini hosil bo'lishi hisoblamasida paydo bo'ladi.

Aralash daromad — nokorporativ korxonalar uchun balanslashtiruvchi modda bo'lib, u uy xo'jaligi sektorining daromadlari tashkil topishi hisoblamasida paydo bo'ladi. Uy xo'jaligi tarkibida nokorporativ korxonalar (kichik fermerlar, kichik ustaxonalar, restoran va magazinlar, ularda oila a'zolari xizmat qiladilar) ham bo'ladi.

III. Daromadlarni birlamchi taqsimlash

Foydalanish	Resurslar
5. Mulkdan olingan daromadlar (to'langan)	1. Foyda (aralash daromad) 2. Mulkdan olingan daromad
6. Birlamchi daromadlar qoldig'i (1+2+3+4-5)	3. Ishlab chiqarish va import soliqlari 4. Ish haqqi
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Daromadlarni birlamchi taqsimlash hisoblamasi ishlab chiqaruvchi sektorlarda olingan birlamchi daromadlarni kelib tushishi va ularni qabul qiluvchi sektorlarga o'tkazilish jarayonini ko'rsatishdan iborat. Uning o'ng tomonida olingan birlamchi daromadlar chap tomonida esa — mulkdan olingan daromadlarning to'lanishi va balanslashtiruvchi modda — birlamchi daromadlar qoldig'i keltiriladi.

Foyda (aralash daromad) — korporatsiyalarning birlamchi daromadlari (moliyaviy va nomoliyaviy), shuningdek, mayda nokooperativ korxonalar daromadlari.

Mulkdan olingan daromadlar — iqtisodiyotning barcha

sektorlarida olingan birlamchi daromadlar: foizlar, dividendlar, renta, bevosita xorij investitsiyalaridan olingan daromadlar. Lekin yashaladigan va yashalmaydigan binolar uchun ijara haqqi mulkdan olingan daromad emas, balki xizmatlar uchun to'lovlar sifatida qaraladi.

Ishlab chiqarish va import soliqlari — davlat boshqaruv organlarining birlamchi daromadlari. Aytish lozimki, daromadlar va mulkdan olingan daromadlar birlamchi daromadlar sifatida qaralmaydi va qayta taqsimlash to'lovlari sifatida qaraladi.

Ish haqqi — o'z mamlakati va xorij davlati YaIMni yaratishda ishtirok etgani uchun mamlakat rezidentlariga to'langan ish haqqi. Shunday qilib, hisoblamadagi ish haqqi, daromadlarni hosil bo'lishi hisoblamasidagi ish haqqiga teng kelmaydi, chunki unda rezident va norezidentlarga to'langan to'lovlar, shu mamlakat YaIMni yaratishda qatnashganlariga to'lanadi. Demak, bu ikkita ish haqqi faqat favqulotda arifmetik jihatdan teng bo'lib qolishi mumkin, xolos.

Milliy daromad, shu mamlakat rezidentlari tomonidan olingan birlamchi daromadlar yig'indisini beradi. Milliy daromad ham yalpi asosda, ham sof asosda aniqlanishi mumkin (asosiy kapital iste'molini hisobga olgan va olmagan holda). Yalpi asosda hisoblangan yalpi milliy daromad deb, sof asosda hisoblangan esa sof milliy daromad deb ataladi.

Yuqorida qayd qilinganidek, YaIM bilan YaMD ko'rsatkichlari orasidagi farq, shu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan daromadlari qoldig'idan tashkil topadi. Odatga ko'ra, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda YaMD YaIMdan ko'p, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa uning aksi YaMD YaIMdan kam. Bunga sabab, rivojlangan mam-

lakatlar, xorijga qo'yilgan investitsiyalardan ko'proq daromad oladilar.

IV. Daromadlarni pul formada qayta taqsimlash hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Joriy transfertlar (to'langan)	1. Birlamchi daromadlar qoldig'i
4. Ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Joriy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblama daromadlarni pul formada qayta taqsimlanishini ifodalashga mo'ljallangan. Hisoblamalarning boshlang'ich moddasi — avvalgi hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi yoki birlamchi daromadlar qoldig'i. Daromadlar MHTda transfert deb nomlangan qayta taqsimlash to'lovlari yordamida qayta taqsimlanadi.

Transfertlar — tovarlar, xizmatlar, aktivlar yoki mulkchilik huquqlarining bir tomonga harakati, ikkinchi tomonga uning qiymatiga teng bo'lgan ekvivalent oqimlarini ifodalovchi operatsiyalar bo'lib hisoblanadi.

Transfertlarning joriy va doimiy turlari mavjud bo'lib, ular natural formada bo'lishi mumkin. Daromadlarni qayta taqsimlash hisoblamasida transfertlar joriy pul formada qayd etiladi:

- daromadlar va mulk huquqiga joriy soliqlar;
- ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- ijtimoiy to'lovlar;
- sug'urta mukofotlari va to'lovlari;

– boshqa qayta taqsimlashlar (jarimalar, ustamalar, xayrli ishlar va h.k.

Hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi bo'lib, ixtiyordagi daromad hisoblanadi. Bu ko'rsatkich ham yalpi, ham sof asosda, (asosiy kapital iste'molini e'tiborga olingan holda) hisoblanishi mumkin.

Iqtisodiyotning barcha sektorlari tomonidan olingan ixtiyordagi daromadlar yig'indisi, ixtiyordagi milliy daromad (yalpi yoki sof)ga teng bo'ladi va u MHTning muhim agregati hisoblanadi.

Yalpi ixtiyordagi milliy daromad (YaIMD) yalpi milliy daromaddan xorijdan olingan joriy tarnsfertlar qoldig'idan katta bo'ladi.

V. Ixtiyordagi daromaddan pul formada foydalanish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Joriy transfertlar (to'langan)	1. Birlamchi daromadlar qoldig'i
4. Ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Joriy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblama ixtiyordagi daromaddan foydalanish bilan bog'liq operatsiyalarni qayd etish uchun mo'ljallangan.

Oxirgi foydalanish xarajatlari quyidagilardan iborat:

a) uy xo'jaliklarida oxirgi iste'mol xarajatlari;

b) davlatni boshqarishda oxirgi iste'mol xarajatlari;

d) uy xo'jaligi xizmatidagi notijorat tashkilotlarning oxirgi iste'mol xarajatlari.

Qayd etilgan iste'mol xarajatlari, o'ziga tegishli sektorlarning hisoblamalarida qayd etiladi.

Jamg'arish — hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi. Iqtisodiyotning barcha sektorlari jamg'arish summalarining yig'indisi MHTning yana bir agregati — milliy jamg'arish hajmini ifodalaydi.

VI. Daromadlarni natural formada qayta taqsimlash hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Natural formadagi ijtimoiy transfertlar (to'langan)	1. Ixtiyordagi daromad
4. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Natural formadagi ijtimoiy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Albatta, iqtisodiyotning barcha sektorlari ham daromadlarni natural formada transfertlarni oluvchi yoki beruvchi bo'lib hisoblanmaydi. Oluvchi bo'lib uy xo'jaligi sektori, to'lovchi bo'lib esa uy xo'jaligi xizmatidan notijorat tashkilotlar va davlatni boshqarish organlari hisoblanadi. Korporatsiyalar (nomoliyaviy va moliyaviy) ijtimoiy transfertlar (uy xo'jaliklari tomonidan) hajmi, natural formada to'langan (davlatni boshqarish muassasalari) ijtimoiy transfertlar hajmiga teng bo'ladi.

Agar uy xo'jaliklari ixtiyoridagi daromadga yana natural formada olingan ijtimoiy transfertlar qo'shilsa, MHTning yana bir agregati — uy xo'jaliklarning **tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad** ko'rsatkichi olinadi. Bu oqim uy xo'jaligiga

berilgan barcha tushumlarni aks ettiradi va ular iste'mol qilishi va saqlashi mumkin bo'lgan imkoniyatlarni aks ettiradi. Bu ko'rsatkich aholining turmush darajasini o'rganish imkoniyatini beradi.

Davlatni boshqarish sektorining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadi, shu sektorning ixtiyordagi pul daromadi bilan, uy xo'jaligi ixtiyoriga natural formada berilgan ijtimoiy transfertlar orasidagi farqqa teng. Shunday sxema asosida uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarning tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari hisoblanadi.

Shunday qilib, iqtisodiyot sektorlarining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari ularning ixtiyordagi pul formadagi daromadlar yig'indisiga teng. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromaddan foydalanish quyidagi sxema asosida amalga oshiriladi.

VII. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Amaldagi oxirgi foydalanish	1. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad
3. Saqlash (1-2)	
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Amaldagi oxirgi foydalanish barcha oxirgi foydalanish xarajatlari va natural formadagi ijtimoiy transfertlar (olin-gan/berilgan)ni o'z ichiga oladi.

Uy xo'jaliklari oxirgi amaldagi iste'moli ularning oxirgi iste'mol xarajatlari va natural formadagi ijtimoiy transfertlar yig'indisidan iborat bo'ladi.

Davlatni boshqarish organlarining oxirgi amaldagi

iste'moli, ularning oxirgi iste'moli xarajatlari va uy xo'jaliklariga berilgan natural formadagi ijtimoiy transfertlar farqiga teng. Boshqa sektorlar amaldagi oxirgi iste'molga ega emas. Moliyaviy va nomoliyaviy korporatsiyalar sektori oxirgi foydalanish xarajatlariga ega emas. Uy xo'jaligi xizmatidan notijorat tashkilotlar oxirgi foydalanish xarajatlariga ega, lekin ular barchasi shaxsiy oxirgi foydalanish xarajatlari sifatida ifodalanadi. Bu degan so'z, ularning amaldagi oxirgi foydalanish nolga teng bo'ladi.

Hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi — **saqlash** bo'lib, u pul formadagi ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasiga teng bo'ladi.

Endi jamg'arish hisoblamalariga o'tamiz. Bu guruhning birinchi hisoblamasi — kapital bilan operatsiya deb ataladi.

VIII. Kapital bilan operatsiya hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
4. Asosiy kapitalni yalpi jamg'arish	1. Saqlash
5. Material aylanma mablag'lar zaxirasining o'sishi	2. Kapital transfertlar (olin-gan+)
6. Boyliklarni sof sotib olish	3. Kapital transfertlar (to'lan-gan-)
7. Yer va boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish	
8. Sof kreditlash (sof qarz berish)	
(1+2-3-4-5-6-7)	
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblamaning vazifasi kapital xarajatlarni moliyalashtirish manbalari va ulardan qanday yoʻnalishlarda (kapital xarajatlarining turlash) foydalanilganini koʻrsatishdan iborat.

Kapital xarajatlarning asosiy manbai — saqlash (ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasidan oʻtish, unda saqlash balanslashtiruvchi modda boʻlib hisoblanadi).

Kapital xarajatlarni moliyalashtirishning asosiy manbai — saqlash ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasidan oʻtadi, bunda saqlash balanslashtiruvchi modda boʻlib hisoblanadi. Keyingi moliyalashtirish manbai — **kapital transfertlar** yoki bir vaqtning oʻzida qayta taqsimlash toʻlovlari (masalan, korxonalarni davlat budjetidan qayta toʻlovsiz moliyalashtirish, xususiylashtirish jarayonida kapitalni oʻtkazish, avvalgi yillar qarzlarini kechib yuborish va h.k.).

Asosiy kapitalni yalpi jamgʻarish — bino va inshootlarni qurish qiymati, shuningdek, mashina, uskuna, transport vositalarini va asosiy fondlari boshqa turlarini sotib olish.

Material aylanma mablagʻlar zaxirasini ortishi — xomashyo, materiallar, yoqilgʻi, asboblarni, tugallanmagan ishlab chiqarish tayyor, lekin sotilmay qolgan mahsulotlar va h.k. qiymatining ortishi.

Boyliklarni sof sotib olish (sotishdan tashqari) — zargarlik buyumlari, sanʼat asarlari, antikvariat, oltin va boshqa qimmatbaho materiallarni sotib olish, ular oʻz qiymatlarini uzoq vaqt asrash imkoniyatiga ega boʻladilar. Boyliklar yuridik, shuningdek, jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqarish va isteʼmol uchun emas, balki aktivlarni inflatsiyalardan asrash uchun sotib olinadi.

Yerni va boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish yer bilan birga boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni (patent, litsenziyalar, avtorlik huquqi va h.k.) sotib olishni oʻz ichiga oladi.

Sof kreditlash (sof qarz olish) — moliyaviy resurslar hajmini ifodalovchi balanslashtiruvchi modda bo'lib, u iqtisodiyotning bir sektorini ikkinchi sektoriga bergan va o'zni qoplanadigan (yoki olgan) kapital xarajatlarni moliyalashtirishni ifodalaydi.

Masalan, joriy davrda qandaydir bir mamlakat iqtisodiy faoliyati natijalarini xarakterlovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan:

No	Ko'rsatkichlar	Mln. AQSH dollari
1.	Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati joriy bahoda	3980
2.	Oraliq iste'mol	1680
3.	Mahsulotlar va importga soliqlar	260
4.	Mahsulotlar va importga subsidiyalar	64
5.	Yonlanma ishchilarning ish haqqi	980
6.	Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340
7.	Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80
8.	«Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar	26
9.	«Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar	50
10.	«Tashqi dunyo»dan olingan joriy transfertlar	22
11.	«Tashqi dunyo»ga berilgan joriy transfertlar	10
12.	Yakuniy iste'mol xarajatlari:	
	— uy xo'jaligi	860
	— davlat muassasalari	360
	— uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar	40

13.	«Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar	12
14.	«Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar	14
15.	Yalpi jamg'arish:	
	— asosiy kapitalni	440
	— moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi	60
16.	Tovar va xizmatlar importi	500
17.	Tovar va xizmatlar eksporti	1076

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi hisoblamalarni tuzamiz:

1. Ishlab chiqarish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSH dollari	Resurs	Mln. AQSH dollari
6. Oraliq iste'mol	1680	1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar	3980
	2496	2. Mahsulot va importga soliqlar	260
7. Yalpi ichki mahsulot, bozor bahosida (5-6)		3. Mahsulot va importga subsidiyalar	
		4. Yalpi ishlab chiqarish, bozor bahosida (1+2-3)	64
			4176
8. Jami (6+7)	4176	5. Jami (4)	4176

Ishlab chiqarish hisoblamasining balanslashtiruvchi mod-

dasi bozor bahosidagi yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'lib, u daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

2. Daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSH dollari	Resurs	Mln. AQSH dollari
3. Mehnat haqqi	980	1. Yalpi ichki mahsulot, bozor bahosida	2496
4. Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340		
5. Ishlab chiqarish va importga sub-sidiyalar	80		
6. Yalpi foyda va yalpi aralash daromad (2-3-4+5)	1256		
7. Jami (3+4-5+6)	2496	Jami (1)	2496

Yalpi foyda va yalpi aralash daromad — hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlarni birlamchi taqsimlanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

3. Daromadlarni birlamchi taqsimlash hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSH dollari	Resurs	Mln. AQSH dollari
7. «Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar	50	1. Yalpi foyda va yalpi aralash daromad	1256
8. Yalpi milliy daromad (6-7)	2472	2. Mehnat haqqi	980
		3. Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340
		4. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80
		5. «Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar	26
9. Jami (7+8)	2522	6. Jami (1+2+3-4+5)	2522

Yalpi milliy daromad — bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlarni ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

4. Daromadlarni ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSH dollari	Resurs	Mln. AQSH dollari
4. «Tashqi dunyo»ga		1. Yalpi milliy	

berilgan joriy transfertlar		daromad	2472
5. Yalpi milliy ixtiyordagi daromad (3-4)	10	2. «Tashqi dunyo»dan olingan joriy transfertlar	22
	2484		
6. Jami (4+5)	2494	3. Jami (1+2)	2494

Yalpi milliy ixtiyordagi daromad — bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlardan foydalanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

5. Daromadlardan foydalanish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSH dollari	Resurs	Mln. AQSH dollari
3. Yakuniy iste'mol xarajatlari:		1. Yalpi milliy ixtiyordagi daromad	2484
— uy xo'jaligi	860		
— davlat muassasalari	360		
— uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar			
4. Yalpi milliy jamg'arish (2-3)	40 1224		
5. Jami (3+4)	2484	2. Jami (1)	2484

Yalpi milliy jamg'arish — bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va kapital bilan operatsiyalar

hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

6. Kapital bilan operatsiyalar hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSH dollari	Resurs	Mln. AQSH dollari
5. Yalpi jamlanish:		1. Yalpi milliy	
- asosiy kapital	440	jamg'arish	1234
- moddiy aylanma		2. «Tashqi dun-	
vositalar zaxiralari	60	yo»dan olingan	
6. Sof kredit (+)		kapital transfertlar	12
yoki sof qarzlari	760	3. «Tashqi dunyo»ga	
(-)(4-5)		berilgan kapital	
		transfertlar	14
7. Jami (5+6)	1260	4. Jami (1+2-3)	1260

Bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi sof kreditlar hisoblanadi.

7. Tovar va xizmatlar hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSH dollari	Resurs	Mln. AQSH dollari
6. Oraliq iste'mol	1680	1. Yalpi ishlab	3980
7. Yakuniy iste'mol	1260	chiqarilgan tovar va	
xarajatlari		xizmatlar, asosiy ba-	
8. Asosiy kapitalni	440	hoda	
yalpi jamlanishi			

9. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi	60	2. Tovar va xizmatlar importi	500
10. Tovar va xizmatlar eksporti	1076	3. Mahsulot va importga soliqlar	260
11. Statistik farqlanish (5-6-7-8-9-10)	160	4. Mahsulot va importga subsidiyalar	64
12. Jami (6+7+8+9+10+11)	4676	5. Jami (1+2+3-4)	4676

Ushbu guruhning keyingi hisoblamasi — moliyaviy hisoblama. Bu hisoblamaning o'ng tomonida moliyaviy majburiyatlarni olish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar qayd qilinadi, chap tomonida esa — moliyaviy aktivlarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar qayd etiladi. Moliyaviy hisoblama quyidagi ko'rinishga ega:

Moliyaviy hisoblama

Foydalanish	Resurslar
8. Monetar oltin va SPZ	1. Sof kreditlash (sof qarz olish)
9. Depozitlar va mavjud pullar	2. Depozitlar va naqd pullar
10. Qimmatbaho qog'ozlar (aksiyalardan tashqari)	3. Qimmatbaho qog'ozlar (aksiyalardan tashqari)
11. Aksiyalar	4. Aksiyalar
12. Kredit va qarzlar	5. Kreditlar va qarzlar
13. Sug'urta kompaniyalarining texnik rezervlari	6. Sug'urta kompaniyalarining texnik rezervlari

14. Boshqa kreditorlik yoki debitorlik qarzlari	7. Boshqa kreditorlik yoki debitorlik qarzlari
Jami foydalanish	Jami resurslar

Shuni qayd qilish lozimki, moliyaviy hisoblamada moliyaviy aktivlar yoki moliyaviy majburiyatlarning o'zi emas, balki ma'lum davrda ularning o'zgarishi aks ettiriladi. Moliyaviy yo'nalishlarning ba'zi operatsiyalari resurslar va foydalanishning har xil moddalarida o'z aksini topadi, masalan, olingan qarzlari, hisoblamaning o'ng tomonida aks ettirilib, shu bilan birga chap tomonida o'ziga mos holda «depozitlar» (o'sish) moddasida ham aks ettiriladi. Boshqa tomondan, ba'zi operatsiyalar hisoblamaning bir tomonida aks etishi mumkin, masalan, qarzlari berish, chap tomonida aks ettirilib hisoblamaning o'ng tomonida mos ravishda depozitlarning qisqarishi moddasida ham aks ettiriladi.

Nihoyat, shu guruh hisoblamalarining uchinchisi — aktiv va passivlarni boshqa o'zgarishlari hisoblamasi — aktiv va passivlarni ekstraordinar xarakterdagi sabablar bilan o'zgarishi ifodalanadi: katastrofa, urush, yong'in va h.k. Bu hisoblama quyidagi ko'rinishga ega:

Aktiv va passivlarni boshqa o'zgarishlari hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Passivlar qiymatining favqulodda hodisalar natijasida o'zgarishi	1. Aktivlar qiymatini favqulodda hodisalar natijasida o'zgarishi
Jami foydalanish	Jami resurslar

Davr boshi va oxirgi tuziladigan aktiv va passivlar balansi

sxemasi ixtiyordagi resurslarning (aktivlarni) hajmi va tarkibini ifodalaydi.

**Aktiv va passivlarning davr boshidagi
balansi**

Foydalanish	Resurslar
1. Nomoliyaviy aktivlar	3. Moliyaviy majburiyatlar
2. Moliyaviy aktivlar	4. Xususiy kapitalning sof qiymati (1+2-3)
Jami foydalanish	Jami resurslar

Xususiy kapital sof qiymati — shu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi. Agar iqtisodiyot barcha sektorlari xususiy kapitalni sof qiymati qo'shilsa, MHTning yana bir agregati — **milliy boylikni** olish mumkin.

Davr boshi va davr oxiriga aktiv va passivlar balansini tuzish milliy boylik ortganini (kamayganini) aniqlash va ular tarkibini o'zgarishini bilish imkoniyatini beradi. Masalan, bu ma'lumotlar aktivlar umumiy hajmida nomoliyaviy yoki kamayganini ifodalaydi.

Ma'lumki, bir sektorning moliyaviy aktivlari ikkinchi sektorning moliyaviy majburiyatlari bo'lib hisoblanadi (monetar oltindan tashqari) va agar tashqi dunyo bilan aloqalarni e'tiborga olinmasa, bu moddalar butun bir iqtisodiy chegarada bir-birini o'rmini qoplaydi.

Yuqorida qayd qilinganidek, MHTda sektorlar hisoblamalaridan tashqari, iqtisodiyot **tarmoqlari** bo'yicha ham hisoblanadi.

Har bir tarmoq uchun ikkita hisoblama hisoblanadi: ishlab chiqarish hisoblamasi va daromadlarni tashkil topishi

hisoblamasi tuziladi: ularning sxemasi xuddi sektorlar hisoblamalari kabi tuziladi.

Va nihoyat, MHTda ba'zi **muhim operatsiyalar** bo'yicha hisoblamalar guruhi tuziladi, masalan, «tashqi dunyo» sektori hisoblamasi bo'yicha tovar va xizmatlar hisoblamasi tuziladi. Bu hisoblamalarning mazmuni quyidagicha:

Tovar va xizmatlar hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
1. Ishlab chiqarish	4. Oraliq iste'mol
2. Import	5. Oxirgi iste'mol
3. Mahsulotlarga sof soliqlar	6. Yalpi jamg'arish
	7. Eksport
Jami foydalanish	Jami resurslar

Hisoblamaning bir tomonida barcha tovar va xizmatlar resurslari (ishlab chiqarish va import) qayd etiladi, boshqa tomonda esa resurslardan qanday maqsadlarda foydalanilgani qayd etiladi.

Tovar va xizmatlar hisobotlari ma'lumotlari asosida YaIM hajmi ikki usulda aniqlanadi: oxirgi foydalanish va ishlab chiqarish usuli.

YaIMni oxirgi foydalanish usulida aniqlash uchun oxirgi foydalanish moddalarini qo'shib import ayriladi yoki foydalanish summasidan, yalpi jamg'arish va eksportdan import ayriladi.

YaIMni ishlab chiqarish usulida aniqlash uchun yalpi ishlab chiqarishdan oraliq iste'mol ayriladi plus mahsulotlarga sof soliqlar. Hisoblama sxemasida ishlab chiqarish asosiy baholarda baholanadi.

Lekin agar ishlab chiqarish ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa, 3-modda «QQS va importga soliqlardan, importga subsidiyalar ayriladi» deb ataladi.

Bunday holda ishlab chiqarish usulida aniqlangan YaIM (ishlab chiqaruvchi bahosida) yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq plus QQS va importga soliqlardan importga subsidiyalar ayriladi.

MHT asosida tahlilning yana bir muhim yo'nalishi iqtisodiyotning tarkibini o'rganish va uning ma'lum vaqt ichida o'zgarishini o'rganish hisoblanadi.

O'zbekiston YaIMning 2000–2005-yillardagi tarkibi (tarmoqlar bo'yicha, joriy baholarda, %%)¹

	2001	2002	2003	2004	2005
Jami	100	100	100	100	100
shu jumladan:					
Mahsulotlar ishlab chiqarish	48,6	49,7	48,5	48,9	50,7
shu jumladan:					
Sanoat	14,5	14,5	15,0	17,5	20,7
Qishloq xo'jaligi	30,9	30,1	28,8	26,4	25,0
Qurilish	4,9	4,9	4,5	4,8	4,9
Boshqa sohalar	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1
Xizmat ko'rsatish	38,4	38,2	38,1	37,0	38,5
shu jumladan:					
Transport va aloqa	8,1	8,2	8,5	10,2	11,3
Savdo va umumiy ovqatlanish	9,6	9,9	9,4	9,6	9,2

¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida.

Boshqa bozor va nobozor xizmatlar	20,7	20,1	20,2	17,2	17,8
Mahsulot va eksportimport operatsiyalariga sof soliqlar	12,8	12,1	13,4	14,1	11,0

2000–2005-yillar davomida iqtisodiyotning barcha sohaları yalpi ichki mahsulot real hajmining o'sishini ta'minladi. Bunday holatga, asosan qishloq xo'jaligi, savdo, umumiy ovqatlanish va boshqa xizmat ko'rsatish tarmoqlarining o'sishi ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Respublika yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi barqaror ravishda o'sib bordi va 2005-yilda 38,2% foizni tashkil qildi, bu 2000-yil ko'rsatkichidan 18,4%ga ortiqdir.

3-§. MHTdan makroiqtisodiy tahlil va bashoratlash maqsadida foydalanish

MHT asosida amalga oshiriladigan tahlilning asosiy yo'nalishlaridan biri iqtisodiy o'sish darajasi va iqtisodiy konyunkturaning tebranishi hisoblanadi.

YaIM hajmini o'zgarmas baholarda hisoblab uning dinamikasini o'rganish muhim yo'nalishlardan biri bo'lib, u ko'p jihatdan mamlakat iqtisodiy salohiyatini investitsiyalar hisobiga oshirish bilan bog'liq bo'ladi. Iqtisodiy konyunkturaning tebranishi ko'p jihatdan mavjud asosiy fondlardan foydalanish darajasiga bog'liq.

Iqtisodiy o'sish darajasi ko'rsatkichlaridan mamlakatning u yoki bu davrdagi o'sish tendensiyalarini o'rganish, olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning samaradorligini o'rganish uchun foydalaniladi.

**Masalan, MDH mamlakatlarida YaIM
(o'zgarmas baholarda, 1991-yilga nisbatan foiz hisobida)¹
dynamikasi**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
O'zbekiston	98,6	102,7	107,0	111,4	120,0	127,7
Ozarbayjon	53,3	59,3	65,1	72,0	80,1	88,3
Armaniston	76,8	84,2	95,0	108,2	119,1	124,6
Belorussiya	89,7	94,0	98,7	105,4	107,0	109,3
Gurjiston	47,6	49,8	52,5	57,1	63,3	65,6
Qozog'iston	76,0	88,5	97,2	106,1	116,2	126,6
Qirg'iziston	72,2	76,1	76,1	81,2	87,0	91,4
Moldova	42,0	45,0	48,5	51,6	54,7	57,0
Rossiya	70,8	74,3	77,8	83,3	89,5	95,9
Tojikiston	41,0	45,0	49,3	54,3	59,7	63,4
Ukraina	47,4	51,7	54,2	58,8	66,6	72,6

Ma'lumotlar asosida MDH mamlakatlarini YaIM hajmini o'sish sur'atlari bo'yicha ikki guruhga ajratish mumkin: 1) 1991-yil darajasiga yetib, o'tib ketgan mamlakatlar: O'zbekiston, Qozog'iston, Armaniston va Belorussiya; 2) 1991-yil darajasiga yetmagan mamlakatlar: Ozarbayjon, Gurjiston, Qirg'iziston, Moldova, Rossiya, Tojikiston va Ukraina.

MDH davlatlari ichida YaIM ko'rsatkichi bo'yicha eng yuqori darajaga erishgan mamlakat O'zbekiston bo'lib, uning YaIM (o'zgarmas baholarda) 1991-yilga nisbatan 127,7%ni tashkil etdi. Moldova esa YaIM endi 57,0%ni tashkil etdi, xolos.

¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida.

O'zbekiston YaIMning mintaqaviy tuzilishida eng katta ulush Toshkent shahrida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotga tegishli bo'lib, respublika YaIM umumiy hajmiga nisbatan 17,0 foizni (2000-yilda — 11,6 foiz) tashkil qildi, uning ko'payishi qurilish va sanoat tarmoqlarining yuqori o'sish sur'atlari (tegishli ravishda 7,3 foiz va 7,0 foiz) bilan izohlanadi. Respublika YaIMni yaratishda ikkinchi o'rinni Toshkent viloyati egallab, uning respublika YaIM umumiy hajmidagi ulushi 10,4 foizni tashkil etadi.

Tahlilning keyingi yo'nalishi YaIMdan foydalanish tarkibini o'zgarishini o'rganishdan iborat: oxirgi iste'mol, yalpi jamg'arish, sof eksport. Ushbu tahlil asosida yana uy xo'jaliklari iste'moli tarkibini o'rganish mumkin (masalan, oziq-ovqat mahsulotlari sotib olish ulushi), YaIMning mudo-faaga, boshqarishga, sog'liqni saqlashga, ta'lim va ilmiy tadqiqot ishlariga sarflangan qismi.

O'zbekistonning 2001–2005-yillardagi YaIMdan foydalanish tarkibi¹

	2001	2002	2003	2004	2005
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:					
1. Yakuniy iste'mol uchun xarajatlar jami	80,0	76,5	72,3	68,8	65,9
a) xususiy	60,6	57,6	53,8	51,7	49,6
b) davlat	19,4	18,9	18,5	17,1	16,3
2. Yalpi jamg'arish	21,1	22,9	20,8	23,9	23,7
a) asosiy kapitalga	27,9	21,9	22,1	22,1	22,4

¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida.

b) moddiy aylanma mablag'lar	-6,8	+1,0	-1,3	1,8	1,3
3. Sof eksport	-1,1	+0,6	+5,9	7,3	9,4

YaIMdan foydalanish tarkibida ham ijobiy o'zgarishlar yuz bergan: yakuniy iste'mol uchun xarajatlar ulushi kamayib, yalpi jamg'arish va sof eksport ulushi ortib borgan. Bunday holat mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanib borayotganini, uning kelajagi yanada porloq ekanini va xalqning turmush darajasi rivojlanib borayotganini ifodalaydi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Milliy hisoblar tizimining mohiyati nimada va uning qanday asosiy xususiyatlarini bilasiz?

2. 1993-yilda qabul qilingan MHTda xo'jalik yurituvchi subyektlar qanday institutsional sektorlarga ajratilgan?

3. Milliy hisoblar tizimida iqtisodiy faoliyat natijalari ko'rsatkichlari va ularni hisoblash usullari qanday?

4. MHTning muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlari orasidagi bog'lanishlarni qanday ifodalash mumkin?

5. MHTdagi asosiy hisoblamalar tuzish va ularni hisoblash:

- ishlab chiqarish hisoblamasi;
- daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasi;
- daromadlarni birlamchi taqsimlanish hisoblamasi;
- daromadlarni ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasi;
- daromadlardan foydalanish hisoblamasi;
- kapital bilan operatsiyalar hisoblamasi;

– tovar va xizmatlar hisoblamasi.

6. Joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar asosiy bahoda 360 mln. AQSH dollari, mahsulotlar va importga sof soliqlar – 90 mln. AQSH dollari, oraliq iste'mol – 162 mln. AQSH dollari bo'lsa, yalpi ichki mahsulotni bozor bahosida hisoblang va «ishlab chiqarish» hisoblamasini tuzing.

7. Quyidagi ma'lumotlar asosida «daromadlarni hosil bo'lishi» hisoblamasini tuzing: Hisobot yilida yalpi ichki mahsulot bozor bahosida 400 mln. AQSH dollari, ishlab chiqarish va importga sof soliqlar – 116 mln. AQSH dollari, yonlanma ishchilarning mehnat haqqi – 160 mln. AQSH dollarini tashkil etsa, yalpi foyda va yalpi aralash daromadni aniqlang.

8. Quyidagi ma'lumotlar asosida yalpi milliy daromad ko'rsatkichini hisoblang va daromadlarning birlamchi taqsimlanishi» hisoblamasini tuzing (mln. AQSH dollari):

1. Iqtisodiyotdagi yalpi foyda va yalpi aralash daromad – 1260

2. Yollanma ishchilarning mehnat haqqi – 1200

3. Ishlab chiqarish va importga soliqlar – 560

4. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar – 120

5. «Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar – 40

6. «Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar - 72

9. Joriy yilda yalpi milliy daromad 2400 mln. AQSH dollari, «Tashqi dunyo»dan olingan joriy transfertlar – 8 mln. AQSH dollari, «Tashqi dunyo»ga berilgani esa – 6 mln. AQSH dollari bo'lsa, yalpi milliy mavjud daromadni aniqlang va «daromadlarni ikkilamchi taqsimlanishi» hisoblamasini tuzing.

10. Joriy yilda uy xo'jaliklarini yakuniy iste'moli 1400 mln. AQSH dollari, uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarning yakuniy iste'moli – 60mln. AQSH dol-

lari, davlat muassasalari yakuniy iste'moli — 400 mln. AQSH dollari tashkil etgan. Yalpi milliy mavjud daromad o'rganilayotgan yilda 2200 mln. AQSH dollari bo'lsa, «daromadlardan foydalanish» hisoblamasini tuzing.

11. Joriy yilga iqtisodiyot bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln.AQSH dollari)

1. Yalpi Milliy jamg'arish — 804
2. «Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar — 20
3. «Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar — 24
4. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi — 500
5. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi — 80
6. Sof sotib olingan yer va nomoddiy aktivlar — 40

Berilgan ma'lumotlar asosida «kapital bilan operatsiyalar» hisoblamasini tuzing.

12. Joriy yildagi quyidagi ma'lumotlar asosida «tovar va xizmatlar» umumlashgan hisoblamasini tuzing (mln.AQSH dollari)

1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar asosiy bahoda — 5000

2. Oraliq iste'mol — 2400
3. Tovar va xizmatlar eksporti — 640
4. Tovar va xizmatlar importi — 500
5. Mahsulotlarga sof soliqlar — 140
6. Importga sof soliqlar — 60
7. Yakuniy iste'mol xarajatlari — 1560
8. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi — 640
9. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi —

360

13. Hisobot yilida mamlakat iqtisodiy faoliyati natijalarini ifodalovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm, joriy baholarda):

1.	Yalpi ishlab chiqarish tovar va xizmatlar qiymati, asosiy bahoda	2000
2.	Oraliq iste'mol	940
3.	Mahsulotlar va importga soliqlar	140
4.	Mahsulotlar va importga subsidiyalar	42
5.	Yollanma ishchilarning mehnat haqqi	500
6.	Ishlab chiqarish va importga soliqlar	180
7.	Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	50
8.	«Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar	13
9.	«Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar	25
10.	«Tashqi dunyo»dan olingan transfertlar	11
11.	«Tashqi dunyo»ga berilgan transfertlar	5
12.	Yakuniy iste'mol xarajatlari: - uy xo'jaligi - davlat muassasalari - uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar	40
13.	«Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar	6
14.	«Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar	7
15.	Yalpi jamg'arish: - asosiy kapitalni - moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi	230 40
16.	Tovar va xizmatlar importi	260
17.	Tovar va xizmatlar eksporti	448

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi hisoblamalarni tuzing: ishlab chiqarish hisoblamasi, daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasi, daromadlarni birlamchi taqsimlanish hisoblamasi, daromadlarni ikkilamchi taqsimlash hisoblamasi, daromadlardan foydalanish hisoblamasi, sarmoya bilan operatsiyalar hisoblamasi, tovar va xizmatlar hisoblamasi.

IV bob. AHOLI STATISTIKASI

1-§. Aholi — statistikaning o'rganish obyekti

Aholi (demografiya) statistikasi — ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning eng qadimgi va muhim tarkibiy qismi bo'lib, u aholi yashash sharoitida yoki hayotida yuz bergan demografik hodisa va jarayonlarni statistik hisobga olish va tahlil qilish usullarini ishlab chiqadi va amaliyotda qo'llaydi.

U ijtimoiy fan bo'lib, o'zining bilish jarayonida umuminsoniy falsafa va iqtisodiyot nazariyasi fanlariga suyanadi va aholini yashash qonuniyatlarini miqdor va sifat jihatlarini ifodalaydi. Bular aholining tabiiy va mexanik harakati, mamlakat hududlari bo'yicha joylanishi, takror paydo bo'lishi va uning ijtimoiy tuzilishi haqidagi qonunlardir. Ilmiy ta'limotga asosan bu qonunlar zaminida jamiyatning ishlab chiqarish munosabatlari — iqtisodiy tuzumi yotadi. Shuning uchun bu qonunlar iqtisodiy tuzum bilan birgalikda o'rganilishi kerak.

Har qanday davlat (tuzum)ning aholisi o'z tarkibi bo'yicha har xil bo'ladi va vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi. Shuning uchun aholining rivojlanish qonununiyatlari, uning tarkibini o'zgarishi va uning ko'p tomonlari aniq tarixiy sharoitlarni hisobga olgan holda o'rganilishi kerak.

Mamlakatimizning bozor iqtisodiyotiga o'tishi tufayli aholini, jamiyatda ro'y berayotgan jarayonlarni, turmush sharoitlarini statistik o'rganishga qiziqish yanada ortib bormoqda, chunki aholi birinchidan ishlab chiqarish jarayoni-

ning bevosita ishtirokchisi va ikkinchidan bu jarayon natijasining iste'molchisi ham hisoblanadi.

Aholi statistikasining o'rganish obyekti ma'lum hududda yashovchi odamlar jamoasi hisoblanib, ular tug'ilishi va vafot etishi hisobiga o'zini-o'zi tiklab turadi. Bunda kuzatish birligi alohida odam, oila yoki uy xo'jaliklari bo'lishi mumkin. Aholi statistikasida statistik kuzatish obyekti bo'lib, odamlarning har xil to'plamlari bo'lishi mumkin: barcha aholi (mavjud yoki doimiy yashovchi), aholining ayrim guruhlar (mehnatga layoqatli aholi, ishsizlar, nafaqaxo'rlar, shahar yoki qishloq aholisi, erkak yoki ayollar va h.k.), yoshlar yoki aksincha, yoshi ulug'lar, yil davomida tug'ilganlar (yoki boshqa davr orasida) yoki vafot etganlar va h.k. Odatda, kuzatish obyekti va birligi tadqiqot maqsadiga bog'liq holda tanlanadi.

Aholi statistikasining ma'lumot manbalari quyidagilardan iborat: aholi ro'yxati — aholi haqidagi ma'lumotlarning birinchi va asosiy manbai bo'lib, u aholi haqida har tomonlama to'liq va aniq ma'lumotlarni beradi. Lekin umumiy aholi ro'yxatini o'tkazish — katta mehnat va mablag' talab qiladigan jarayon bo'lgani uchun BMT statistik hay'ati uni har o'n yilda bir marta amalga oshirishni taklif qilgan.

Ro'yxatga olishlar orasida esa mamlakatda yuz bergan demografik va ijtimoiy jarayonlar haqidagi ma'lumotlarni joriy hisob yoki tanlama kuzatish ma'lumotlaridan olish mumkin. Aholining tabiiy va mexanik harakati haqidagi ma'lumotlar asosida har bir hududdagi yillik aholi sonini hisoblash mumkin.

Aholini statistik o'rganish natijalari asosida turli xil ijtimoiy-iqtisodiy masalalar yechiladi va aholi statistikasining vazifalari quyidagilardan iborat:

— aniq hudud, moment va sharoitda aholi sonini aniqlash;

– aholini mamlakatning ayrim hududlari bo'yicha joylanishini (zichligini) tahlil qilish;

– aholi tarkibini (jinsi, yoshi, millati, ijtimoiy holati, ma'lumoti, bandligi va h.k.) o'rganish;

– aholini takror paydo bo'lishi (tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish, nikohdan o'tish va uni bekor qilish) jarayonlarini o'rganish;

– aholi migratsiyasi (ko'chib kelishi, ko'chib ketishi) jarayonlarini o'rganish;

– aholi soni va tarkibi kelajagini bashoratlash va h.k.

2-§. Aholi soni statistikasi

Statistikaning eng muhim birlamchi vazifalaridan biri aholi sonini va uning mamlakat hududlari bo'yicha joylashishini o'rganishdan iborat. Yuqorida aytilganidek, aholi soni haqidagi asosiy ma'lumot manbai bo'lib, aholi ro'yxati hisoblanadi va u aholi sonini ma'lum kun yoki ma'lum momentga (kritik momentga) nisbatan ifodalaydi. Ro'yxatlar orasida ma'lum aholi punktining aholisi soni avvalgi aholi ro'yxati ma'lumotlari va aholining joriy hisobi, ularning tabiiy va mexanik harakati ma'lumotlari asosida hisob-kitob qilish yo'li bilan balans sxemasi bo'yicha aniqlanadi: yil oxiridagi aholi soni=yil boshidagi aholi soni+yil davomida tug'ilganlar soni+kelganlar soni-o'lganlar soni-yil davomida ko'chib kelganlar soni.

$$A_1 = A_0 + T + K_{y\text{el}} - O' - K_{y\text{et}};$$

Aholi sonini hisobga olish aholi yashaydigan punktlar bo'yicha amalga oshiriladi va u doim o'zgarib turadi. Aholi haqidagi ma'lumot tenglashtirilgan vaqt – **kritik moment** deb ataladi.

Bunda doimiy va vaqtincha yashaydigan aholi sonini bir-biridan ajratish lozim.

Doimiy yashaydigan aholiga — hisob o'tkazilgan davrda qayerda bo'lishidan qat'i nazar, shu aholi punktida ro'yxatdan o'tgan va yashaydigan shaxslar kiradi.

Bu ko'rsatkichlarni to'liq hisobga olish uchun vaqtincha yo'q bo'lganlar va vaqtincha yashayotganlar kabi ko'rsatkichlar bilan to'ldiriladi.

Vaqtincha yashayotganlarga doimiy yashash joyi boshqa punktda bo'lib, hisobga olinayotgan vaqtda shu punktga kelgan shaxslar (odatda 6 oydan oshmasligi kerak) tushuniladi.

Vaqtincha yo'q bo'lganlar doimiy shu punktda yashab, lekin hisob vaqtida vaqtincha (odatda 6 oydan oshmasligi kerak) boshqa hududga ketgan shaxslar tushuniladi. Lekin bu qoidadan ba'zi bir cheklanishlarga yo'l qo'yiladi. Masalan, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari talabalari amalda o'quv joylaridagi doimiy aholi soniga qo'shiladi.

Har qanday punktdagi aholi soni yil davomida sezilarli darajada o'zgarib turishi sababli, har xil ko'rsatkichlarni hisoblash maqsadida statistikada aholining o'rtacha yillik soni aniqlanadi.

Aholining o'rtacha yillik soni, odatda aholini yil boshidagi va yil oxiridagi sonini hisobga olgan holda o'rtacha

$$A = \frac{A_0 + A_1}{2}$$

arifmetik formula bo'yicha aniqlanadi:

Aholining soni bir necha teng oraliqdagi muddatlar, masalan, choraklar bo'yicha berilgan bo'lsa, u holda o'rtacha xronologik formula bo'yicha aniqlanadi:

$$A = \frac{1/2 A_1 + A_2 + A_3 + \dots + \frac{1}{2} A_n}{n - 1}$$

Mamlakat aholisi uning hududi bo'yicha joylanishi nuq-

tai nazardan shahar aholisi va qishloq aholisiga bo'linadi. **Shahar aholisiga** shaharlarda va shahar ko'rinishidagi posyolkalarda yashovchi, **qishloq aholisiga** esa qishloq joylarida yashovchi barcha shaxslar kiradi. (Aholini bunday shahar va qishloq aholisiga ajratishni, ularni ishlab chiqarish belgisi bo'lgan mehnat xarakteriga qarab: qishloq xo'jaligida va unda bo'lmagan aholiga ajratish bilan almashtirmaslik lozim). U yoki bu aholi punktini shaharga kiritish qonun bilan belgilanadi.

O'zbekiston aholisi soni 2004-yil 1-aprelda 25 670 ming kishini tashkil etdi. Ularning 60 foizdan ortig'i qishloq aholisi tarkibiga 40 foizga yaqini esa shahar aholisi tarkibiga kiritilgan.

Aholi umumiy soni bo'yicha O'zbekiston MDH davlatlari ichida Rossiya va Ukrainadan so'ng uchinchi o'rinda turadi. Aholi zichligi 1 km² ga 54,4 kishini (2004 y.) tashkil etdi. O'zbekistonda Markaziy Osiyo mintaqasining 40 foiz aholisi yashaydi.

O'zbekistonning o'ziga xos demografik xususiyati shundaki, bu yerda aholining o'sish sur'atlari yuqori. Keyingi yillarda aholi tabiiy o'sishining bir qadar pasayishiga qaramasdan, respublikamizda bu ko'rsatkich MDH davlatlari orasida eng yuqori ko'rsatkichlardan biri bo'lib qolmoqda.

Shunday qilib: $DA = MA - VYa + VY$

$MA = DA + VYa - VY$

DA — doimiy aholi soni

MA — mavjud aholi soni

VY — vaqtincha yo'q bo'lgan aholi soni

VYa — vaqtincha yashayotgan aholi

soni.

Masalan, «A» shahri bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud (ming kishi):

- 1) yil boshida mavjud aholi soni — 315
- 2) shulardan vaqtincha yashayotgan shaxslar soni — 11
- 3) vaqtincha yo'q bo'lgan shaxslar soni — 19
- 4) yil oxirida shaharda doimiy yashovchilar soni — 307
- 5) shulardan vaqtincha yashayotganlar soni — 12
- 6) yil oxirida vaqtincha yo'q bo'lganlar soni — 18

U holda: 1) DA yil boshida = $315 - 15 + 19 = 323$ ming kishi
 2) DA yil oxirida = $307 - 12 + 18 = 313$ ming kishi
 3) DA soni o'zgarishi = - 10 ming kishi
 4) MA yil boshida = $323 + 11 - 19 = 315$ ming ki-

shi

- 5) MA yil oxirida = $307 + 12 - 18 = 301$ ming kishi
- 6) MA soni o'zgarishi = - 14 ming kishi

Bunda aholining yil boshi va oxiridagi ikki xil sonini hisoblashdan maqsad, har xil ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni aniqlash hisoblanadi: ularga uy-joy, bog'cha-yasli, o'quv yurtlari binolari va kasalxonalarni qurishda har bir aholi yashaydigan punktning doimiy aholisi sonidan, shahar transportini to'xtovsiz ishlashini va kunlik oziq-ovqat bilan ta'minlash maqsadida mavjud aholi sonidan kelib chiqishi kerak. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoit aholining hududlar bo'yicha tarqalishini va ayrim hudud yoki ma'muriy birliklar bo'yicha soni va zichligi aniqlanadi. Zichligini aniqlash uchun shu hududda yashovchi aholi sonini hudud kengligiga (km^2) bo'lib aniqlanadi. Masalan, O'zbekiston bo'yicha bu ko'rsatkich 2004-yilda o'rtacha 54,4 kishi (25,6 ming kishi/447,300 km^2)ga teng bo'lgan. Lekin bu ko'rsatkich mamlakatning ayrim hududlari bo'yicha bir-biridan keskin farq qiladi.

3-§. Aholi tarkibi statistikasi

Aholining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi muhim demografik tasnifi bo'lib hisoblanadi. Mamlakat aholisining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi har kalendar yilning boshida, aholi soni aniqlangach hisoblanadi. Hisoblash, aholisi 100 mingdan ortiq bo'lgan shaharlar va viloyatlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Yosh tarkibi odatda quyidagi variantlarda beriladi: bir yilliklar, besh va o'n yoshlar. Mehnatga layoqatli yoshdan kichik bo'lganlar, mehnat yoshidagilar va mehnat yoshidan o'tganlar guruhleri bir-biridan ajratiladi.

Odatda bunday guruhlashga qo'shimcha sifatida maxsus grafiklar-jinsi-yoshi piramidalari tuziladi. Ular yosh tarkibini ko'rinarli ravishda qayta ishlab chiqadilar, ularni demografiyasi zonalarini aniqlaydilar.

Aholining o'rtacha yoshi arifmetik formula bo'yicha aniqlanadi:

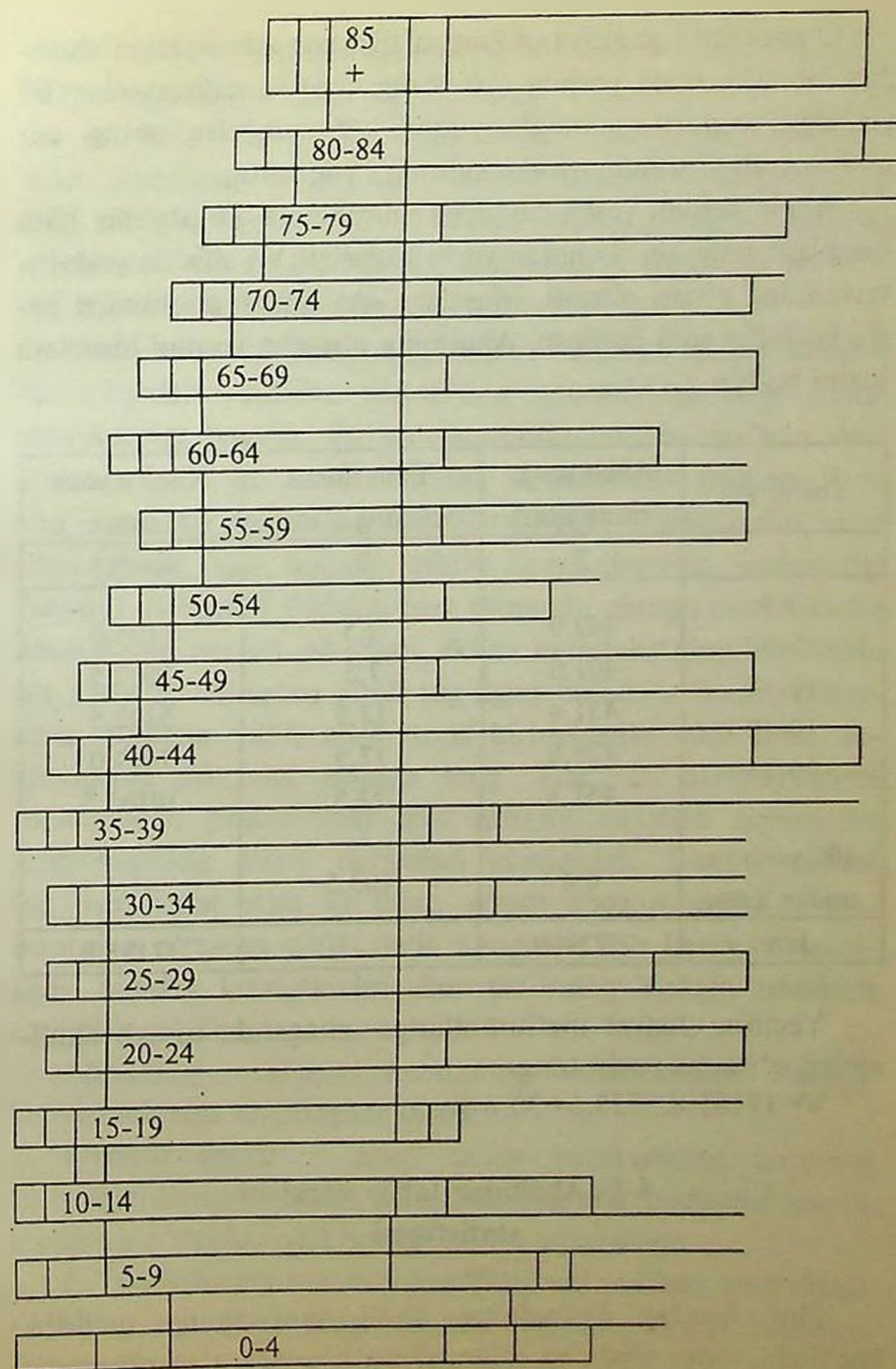
$$V = \sum V_i \times A_i : \sum A_i$$

bunda, A_i — i— yoshdagi aholi soni;

V_i — yosh ko'rsatkichi;

$\sum V_i \times A_i$ — odam — yilning umumiy soni — ma'lum yoshdagi odam sonini shu yoshga ko'paytmasi;

$\sum A_i$ — aholining umumiy soni.



O'zbekiston aholisi tarkibini o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, unda yoshlar (16 yoshgacha) va nafaqaxo'lar (60 yoshdan yuqori) salmog'i yuqori. 60 yoshdan so'ng esa umumiy aholi sonida ayollar salmog'i yuqoriroq.

Aholi sonini yoshi bo'yicha guruhlariga ko'paytirib ham hisoblash mumkin. U holda yoshi kattaligi (Vi) sifatida yosh intervalining o'rtasi olinadi. Masalan, «A» tuman aholisining yoshi bo'yicha soni berilgan. Aholining o'rtacha yoshini hisoblash lozim bo'lsin.

Yoshi, yili	Aholi soni, ming kishi	Yosh inter- valining o'rtasi	Kishi - yosh soni
1	2	3	4=2x3
0-4	442,0	2,5	1105,0
5-9	401,0	7,5	3007,5
10-14	431,4	12,5	5392,5
15-19	426,8	17,5	7469,0
20-25	451,8	22,5	10165,5
-----	-----	-----	
100 yosh va undan katta	0,4	103,5	41,4
Jami	5728,6	-	17185,8

Yechim: Jadval ma'lumotlariga qaraganda tuman aholisining o'rtacha yoshi teng:

$$V=17185,8:5728,6=30,0 \text{ yosh.}$$

4-§. Aholining tabiiy harakati statistikasi

Har qanday hududning aholi soni uning tuzilishi, tug'ilishi, vafot etishi va migratsiyasi hisobiga o'zgarib turadi.

Aholi sonini tug'ilishlar va vafot etishlar hisobiga o'zgarishi aholining tabiiy harakati deb ataladi.

Aholining tabiiy harakati, avvalo mutloq ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi: tug'ilishlar soni — T , vafot etganlar soni — VE , tabiiy o'sish soni — $(T-VE)$. Shular qatoriga nikohdan o'tganlar soni — $NO'T$ va nikohdan o'chganlar soni — $NO'CH$ ko'rsatkichlari ham kiradi.

Aholining tug'ilishi, vafot etishi va tabiiy o'sish darajasi va o'zgarishi kishilar hayotining ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlariga bog'liq. Bu ko'rsatkichlar, avvalo ma'lum davr (masalan, bir yil) uchun mutloq miqdorlarda aniqlanadi va shu jarayonlar haqida ma'lum fikr yuritish imkoniyatini bersa ham, lekin ular bunday tabiiy harakatlarning intensivligi (tezligi) darajasini ifodalab bera olmaydi. chunki mamlakatlar aholisi soni har xil. Masalan, ikkita mamlakatning har birida bir yilda 20 mingdan aholi tug'ilgan bo'lib, u mamlakatlarning o'rtacha yillik aholi soni birinchisida 40,0 mln, ikkinchisida 60 mln. kishiga teng. Tug'ilish darajasi qaysi mamlakatda yuqori yoki past ekanini aniqlash uchun bu jarayonlarning nisbiy darajalari aniqlanadi. Buning uchun tug'ilish, vafot etish va tabiiy o'sish absolut sonini mamlakatning o'rtacha yillik aholi soniga bo'lish kerak. Statistika bunday ko'rsatkichni har bir ming kishiga nisbatan (promille) ifodalanadi.

Aholining tabiiy harakatini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

Birinchi guruh — aholi tabiiy harakatining umumiy ko'rsatkichlarini aniqlash uchun demografik hodisalar sonini aholining o'rtacha yillik soniga bo'lib aniqlanadi.

1. Tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti ma'lum hududdagi aholining har 1000 tasiga nechta tug'ilish to'g'ri kelishini ifodalaydi

Tug'ilish umumiy $K^t = T \times 1000\% / \bar{A}$:

«A» shahrining o'rtacha yillik aholi soni 400 ming kishi.
2004-yilda 5,6 ming kishi tug'ilgan.

Umumiy tug'ilish $K^t = 5.6 / 400 \times 1000\% = 14\%$;

Demak, shahardagi har ming kishiga 14 bola tug'ilganini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichni ham vaqt bo'yicha, ham hududlar bo'yicha solishtirish mumkin.

2. Vafot etishning umumiy koeffitsiyenti har ming kishidan nechitasi vafot etganini ifodalaydi.

Umumiy vafot etish $K^t = VE / \bar{A} \times 1000\%$

«A» shahrida 2004-yilda 4,0 ming kishi vafot etgan.

Umumiy vafot etish $K^t = 4,0 / 400 \times 1000\% = 10\%$

Demak, shahardagi har ming kishidan 10 tasi vafot etganini ifodalaydi.

3. Aholining tabiiy o'sish koeffitsiyenti har 1000 kishiga to'g'ri kelgan tabiiy o'sish darajasini ko'rsatadi.

Tabiiy o'sish $K^t = T - VE / \bar{A} \times 1000\%$

«A» shahri uchun tabiiy o'sish koeffitsiyenti

Tabiiy o'sish $K^t = 5,6 - 4,0 / 400 \times 1000\% = 4\%$ yoki

Tabiiy o'sish $K^t = 14 - 10 = 4\%$

Demak, shahardagi har ming kishiga 4ta tabiiy ko'payish to'g'ri kelgan.

O'zbekiston mustaqilligi yillarida yangicha demografik holat yuz berdi: bular, ayniqsa, aholi tug'ilishi, tabiiy takror paydo bo'lishi, migratsiya va urbonizatsiya sohalarida yuz berdi.

Umuman, o'sish darajasi va aholi sonining mutloq o'sishi ancha pasaydi.

Keyingi o'n yil ichida (1991–2000-yy.) O'zbekiston aholisi 3,9 mln. kishiga ortdi va 25.0 mln. kishini tashkil etdi. O'rtacha har yil aholi 1,8%ga ortdi yoki o'rtacha yillik absolut o'sish — 390 ming kishini tashkil etdi.

Avvalgi o'n yillikda (1981–1990-yy.) O'zbekiston aholisi 4,1 mln. kishiga yoki har yili 410 ming kishiga ortgan, o'rtacha o'sish tempi 2.5%ni tashkil etgan.

Undan avvalgi o'n yilda (1959–1970-yy.) esa mamlakat aholisi o'rtacha 3,8%ga ortgan.

Aholining o'sish tezligining kamayishi asosan migratsiya hisobiga va tug'ilishning kamayishi hisobiga amalga oshgan. Qishloqda tug'ilish 25,5%₀ga tenglashib, respublika bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichga tenglashib qoldi va yana pasayish tendensiyasiga ega.

«Ijtimoiy fikr» nomli markaz ma'lumotlariga qaraganda pasayish 2010-yilgacha davom etadi. 2001–2010-yillar davomida o'rtacha o'sish darajasi 1,4%ni tashkil etib, 2010-yilda aholi soni – 27,9 mln. kishini tashkil etadi. Tug'ilish K^t -17,6%gacha pasayadi, vafot etish K^t ortadi. 2010-yildan boshlab ijtimoiy-iqtisodiy muhitni yaxshilanishi hisobiga tug'ilish biroz ortadi va 2025-yilda O'zbekiston aholisi – 34,7 mln. kishiga yetadi.

4. Yashash koeffitsiyenti tug'ilish va vafot etish orasidagi nisbatni ifodalaydi:

$$\text{Yashash } K^t = T/VE \times 100\%_0; \text{ yoki}$$

$$\text{Yashash } K^t = \text{Umumiy tug'ilish } K^t / \text{Umumiy vafot etish } K^t$$

Yuqoridagi misolda «A» shahrida yashash koeffitsiyenti =1,4 (tug'ilganlar soni vafot etganlar sonidan 1,4 marta ko'p)ga teng.

Nikohdan o'tish va nikohdan o'chish koeffitsiyentlari ham shularga o'xshab aniqlanadi.

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlar – maxsus va yakka koeffitsiyentlar demografik jarayonlar sonini o'sha guruh aholi soni bilan solishtiriladi. Bu ko'rsatkichlar mamlakatdagi demografik ahvolni keng ma'noda o'rganish imkoniyatini beradi.

1. Tug'ilishning maxsus koeffitsiyenti yil davomida bola

tug'ish yoshidagi har 1000 ayoldan (yosh guruhi 15–49 yosh) qanchasi bola ko'rganini ifodalaydi:

$$\text{Maxsus tug'ilish } K^t = T/A_{15-49 \text{ yosh}} \times 1000\%$$

Bunda, $A_{15-49 \text{ yosh}}$ – 15–49 yoshdagi ayollarning o'rtacha yillik soni tug'ilishning umumiy va maxsus koeffitsiyentlari orasida quyidagicha bog'lanish mavjud:

$$\text{Maxsus tug'ilish } K^t = \text{Umumiy tug'ilish } K^t/d$$

Bunda $d = A_{15-49}/A$ – 15–49 yoshli ayollarning umumiy aholi sonidagi salmog'i.

«A» shahridagi 15–49 yoshli ayollarning umumiy aholi sonidagi salmog'i 24,5% bo'lsa,

$$\text{Maxsus tug'ilish } K^t = 14\%/0,245 = 57,1\%$$

2. Tug'ilish va vafot etishning yosh koeffitsiyentlari. Masalan, vafot etishning yosh koeffitsiyenti ma'lum yoshdagi kishilarning vafot etish darajasini ifodalaydi:

$$\text{Vafot etish } K^t = X/\bar{A}_x \times 1000\%$$

Uchinchi guruh – andozaviy koeffitsiyentlar bo'lib, ular aholini takror paydo bo'lishini hududlar bo'yicha yoki bir hududdagi har xil vaqtlar orasidagi o'zgarishlarni aniqlash imkoniyatini beradi.

Ikkita «A» va «V» aholi punktlari bo'yicha 2004-yilda quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Yoshi, yil	A		V		Hudud
	VE koeffitsiyenti	Ax jamiga nisbatan %	VE koef. X	Ah, jamiga nisbatan %	Ah jamiga nisbatan %
0-30	2	60	2	30	42
30-60	6	30	5	30	41
60-yuqori	22	10	21	400	17
Jami	5,2	100	10,5	100	100

Berilgan ma'lumotlarga qaraganda vafot etish, koeffitsiyenti yosh kategoriyalari bo'yicha kichik bo'lsa ham, «V» punktida «A» punktiga nisbatan yuqori. Bunday holat aholining yosh tarkibi har xil bo'lganligi sababli sodir bo'lgan: «V» punktidagi aholi tarkibi ancha yosh. Tarkib omili ta'sirini yo'qotish maqsadida andozaviy ko'rsatkichlarni hisoblaymiz (masalan, hudud bo'yicha olingan aholi tarkibi asosida):

$$\text{«A» uchun } VE_k^t = 2 \times 42 + 6 \times 41 + 22 \times 17 / 100 = 7,04\%$$

$$\text{«V» uchun } VE_k^t = 2 \times 42 + 5 \times 41 + 21 \times 17 / 100 = 6,46\%$$

Bu ko'rsatkichlar asosida aytish mumkinki, «A» punktida vafot etish koeffitsiyenti yuqoriroq.

Shunday qilib, demografik jarayonlarni o'rganish jarayonida faqat umumiy ko'rsatkichlardan foydalanish yetarli emas. Aholini takror paydo bo'lish jarayonini faqat o'zaro bir-biri bilan bog'langan ko'rsatkichlar tizimi to'liq aks ettirishi mumkin: umumiy, yakka, maxsus, andozaviy ko'rsatkichlar.

Sobiq SSSR davlatining parchalanishi va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar natijasida aholining mexanik harakati faollashib ketdi. Qochoqlar va majburiy ko'chishlar soni ortdi. Bular haqidagi ma'lumotlar davlatning migratsiya xizmati tomonidan to'planib, Davlat statistika qo'mitasiga beriladi. Qochoqlar va majburiy ko'chishlar sonining ortishi qabul qiluvchi tomon uchun qo'shimcha tashvishlar yaratadi: ishga joylash, uy-joy bilan ta'minlash, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, tibbiy yordam ko'rsatish va h.k.

Aholining tabiiy va mexanik harakati sababli aholi sonining o'zgarishini o'rganish uchun aholining umumiy o'sish koeffitsiyenti aniqlanadi. Uni bir necha usul bilan aniqlash mumkin:

$$\text{Umumiy o'sish } K^t = \text{tabiiy o'sish } K^t + \text{Mexanik o'sish } K^t;$$

$$\text{Umumiy o'sish } K^t = (T - VE) + (K - Ch) / \bar{A} \times 1000\%;$$

Umumiy o'sish $K^t = A_1 - A_0 / \bar{A} \times 1000\%$

«A» shahrida 2004-yil boshida 398 ming kishi yil oxirida esa 402 ming kishi mavjud bo'lgan. Yil davomida 3 ming kishi ko'chib kelib, 1,0 ming kishi ko'chib ketgan.

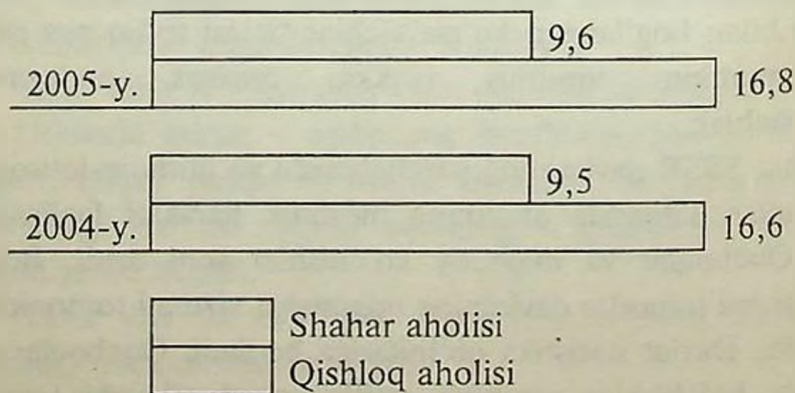
Mexanik o'sish $K^t = 3,; -1,0/400 \times 1000\% = 6\%$

Umumiy o'sish $K^t = 4\% + 6\% = 10,0\%$

Shunday qilib, barcha omillar hisobiga aholining o'sishi 10%₀ga, shu jumladan, mexanik o'sish 6% tashkil etgan.

O'zbekiston 2005-yil statistik axborotnomasi ma'lumotlariga ko'ra, 2006-yilning 1-yanvar holatiga respublikada mavjud aholi soni 26,4 mln. kishini tashkil qildi va yil boshidan 292,1 ming kishiga yoki 1,1%ga ko'paydi.

Aholi sonining dinamikasi (1-yanvar holatiga, mln.kishi):



Aholining tabiiy o'sishi 399,0 ming kishini tashkil etdi, shu jumladan, 295,2 ming kishi qishloq aholisiga to'g'ri keladi.

2005-yilda migratsiya saldosi, dastlabki ma'lumotlarga ko'ra minus 107.0 ming kishini tashkil qildi.

Aholining tabiiy harakati yanvar-dekabr oylarida quyidagicha ifodalanadi:

	Ming kishi		O'sish, kamayish (-)	Har 1000 kishiga	
	2004 y	2005 y ¹ .		2004 y.	2005 y [*] .
Tug'ilganlar	540,4	538,0	-2,4	20,8	20,5
o'lganlar	130,4	139,0	8,6	5,0	5,3
jumladan bir yoshgacha bolalar	8,2	7,7	-0,5	15,4 ^{2*}	14,3 ^{**}
Tabiiy o'sish	410,0	399,0	-11,0	15,8	15,2
Nikohlar	155,8	183,3	27,5	6,0	7,0
Ajrashishlar	17,4	16,4	-1,0	0,7	0,6

Hisobot davrida tug'ilganlar soni 538,0 ming kishini tashkil qildi va 2004-yilning shu davriga nisbatan 2,4 ming kishi yoki 0,4 foizga kamaydi, tug'ilish koeffitsiyenti 20,5 promilleni tashkil qildi.

Tug'ilishning eng past darajasi Toshkent shahrida (15,7 promille), eng yuqori darajasi esa Jizzax viloyatida (23,0 promille) saqlanib qolmoqda.

O'lganlar soni 8,6 ming kishiga yoki 6,6%ga ko'paydi.

O'lganlar umumiy sonidan 56,0% qon aylanish tizimi kasalliklaridan, 7,9% nafas olish organlari kasalliklaridan, 7,2% baxtsiz hodisa, zaharlanish va jarohatlardan vafot etgan.

Dastlabki ma'lumotlarga ko'ra, bir yoshga to'lmagan o'lgan bolalar soni 7,7 mingtani tashkil qildi. Go'daklar o'limi koeffitsiyenti 2004-yildagi 15,4 promilledan 14,3 promillega kamaydi.

2005-yilda 183,3 ming nikoh ro'yxatga olindi. ajralishlar

^{**} Baho

^{***} 1000 ta tug'ilganga

soni esa 16,4 mingtani tashkil qildi. 1000 aholiga 7,0 nikoh va 0,6 ajrashish to'g'ri kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish, ko'chib kelish, ko'chib ketish va mexanik o'sish kabi ko'rsatkichlar va ularning koeffitsiyentlari ma'lum tuman, shahar, viloyat yoki mamlakat aholisining sonini, istiqboldagi sonini aniqlash imkoniyatini beradi. Shularni e'tiborga olib tuman, shahar, viloyat yoki mamlakat makroiqtisodiyoti tashkil etiladi.

5-§. Vafot etish jadvallari va aholi sonini bashoratlash

Vafot etish va umrning o'rtacha uzunligi jadvallarida sharti avlod soni (bir yilda tug'ilgan 100 ming kishi)ning o'zgarishi faqat bitta-omil vafot etishini hisobga olgan holda ko'rsatiladi.

Jadvalda har bir yosh uchun (0 yosh, 1 yil, 2 yil va h.k. 100 yoshgacha) quyidagi ko'rsatkichlar keltiriladi:

1) X yoshgacha yashaydiganlar soni — l_x ;

2) X yoshda vafot etadiganlar soni — d_x ;

3) X yoshga yetib vafot etish ehtimoli bo'lganlar — q_x

$$q_x = d_x / l_x$$

4) X yoshga yetib keyingi yoshgacha yashash ehtimoli bo'lganlar — R_x

$$R_x = l_{x+1} / l_x; \quad q_x + R_x = 1;$$

5) X yoshda yashaydiganlar o'rtacha soni;

$$l_x = l_{x+1} + l_{x+1}/2;$$

6) X yoshdan oxirgi T_x yoshgacha yashash mumkin bo'lgan kami-yoshi soni $T_x = \sum_{i=x}^{\infty} l_i$;

7) Ularning kutilayotgan uzunligi (X yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan yillar soni) l_x^0

$$l_x^0 = T_x / l_x;$$

8) yashayolishi K^1 :

$$R_x = l_x + 1 / l_x;$$

Quyida vafot etish koeffitsiyenti va umrning o'rtacha uzunligi jadvalning sxemasi keltiriladi:

Yoshi X_1 yil	l_x	d_x	q_x	P_x	l_x	T_x	l_x^0	P_x
0								
1								
2								
va								
h.k.								

Vafot etish jadvalidan ma'lumki, 30 yoshdan to oxirgi yoshgacha yashaydiganlar soni 4,046,901 kishi/yoshi. 30 yoshgacha yashaydiganlar soni 95,002 kishi, 31 yoshgacha esa — 94,785 kishi. 30 yoshga yetganlar uchun vafot etish jadvalida yetishmaydigan ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

a) 30 yoshda vafot etadiganlar soni:

$$d_{30} = l_{30} - l_{31} = 95002 - 94785 = 217 \text{ kishi}$$

b) 30 yoshda vafot etishi mumkin bo'lgan kishilar soni:

$$q_{30} = 217 / 95002 = 0,00228;$$

d) 31 yoshgacha yashash ehtimoli bo'lganlar soni:

$$P_{30} = 1 - q_{30} = 0,99772;$$

e) 30 yoshda yashovchilar o'rtacha soni:

$$l_{30} = 95002 + 94785 / 2 = 94894 \text{ kishi};$$

f) 30 yoshga yetganlarning yashash mumkin bo'lgan davr:

$$l_{30}^0 = 4046901 / 95002 = 42.6 \text{ yosh.}$$

Har bir yoshdagi bolalar sonini. shu yoshga mos bo'lgan yashash koeffitsiyentiga navbatma-navbat ko'paytirib, lozim bo'lgan yosh guruhidagi bolalar sonini olish mumkin (migratsiya e'tiborga olmagan holda).

Ekstropolyatsiya usuli qo'llaganda aholining tug'ilishi, vafot etishi va migratsiya haqidagi ma'lumotlar o'zgarmay qoladi deb farq qilinadi. Eng umumiy va yaqinlashtirilgan darajada baholash uchun aholining umriy o'sish koeffitsiyenti yoki avvalgi davrdagi aholining o'rtacha yillik absolut o'rtacha o'sish ko'rsatkichidan foydalaniladi. Kelajakdagi aholi sonini ekstropolyatsiya qilish uchun dinamika qatorini tekislash usuli asosida amalga oshiriladi.

Hudud aholisi bo'yicha 1994–2004-yy. ma'lumotlari ma'lum. Olib borilgan tahlillar natijasida aniqlandiki, shu hudud aholisi sonini o'zgarishini quyidagi funksiya

$A_t = 148 + 0,05t + 0,025t^2$ (1994-yil uchun $t=1$, 1995-yil uchun $t=2$ va h.k.). 2001-yildagi aholi sonini bashoratlaymiz uning uchun $t=13$

$$A_{2001} = 148 + 0,05 \times 13 + 0,025 \times 13^2 = 152,86 \text{ ming kishi.}$$

Statistik modellashtirish asosida aholi soni bashoratlanganda regression modellardan foydalaniladi. Ular demografik voqealarni tanlab olingan omillarga (masalan, tug'ilish-aholining savodlilik darajasiga, turmush farovonligiga, bolalar va davolash muassasalari bilan ta'minlaganlik darajasiga va h.k.) bog'liqligini ifodalaydilar.

Kutilayotgan umr uzunligi (tug'ilgan avlodning o'rtacha yashashi mumkin bo'lgan yoshlar soni) O'zbekistonda 1926–1927-yillarda 43 yosh (shu jumladan, erkaklar 40 yosh va ayollar – 46 yosh)ga teng bo'lgan. Bu ko'rsatkichning maksi-

mal darajasi 1986–1989-yillarda 70 yoshga teng bo‘lib, keyingi yillarda bu ko‘rsatkich pasayib bormoqda. 1998-yilda kutilayotgan umr uzunligi 67 yosh bo‘lib (erkaklar uchun – 61 yil. ayollar uchun – 73 yosh) boshqa mamlakatlardagiga qaraganda ancha past.

Ayrim mamlakatlarda kutilayotgan umr uzunligi (yosh)

Mamlakatlar	Barcha aholi	Erkaklar	Ayollar
O‘zbekiston	67	61	73
Rossiya	68	60	71
Angliya	76	74	80
Germaniya	76	73	80
AQSH	76	73	79
Fransiya	78	74	82
Yaponiya	80	77	84

Bunday holat O‘zbekiston va Rossiyada demografik holat yaxshi emasligini bildiradi. Kutilayotgan umr uzunligi rivojlangan mamlakatlarga qaraganda erkaklar uchun – 13 yosh, ayollar uchun 8 yoshga kam.

Vafot etish jadvallari ham butun aholi uchun, erkaklar uchun, ayollar uchun, shahar aholisi uchun, qishloq aholisi uchun (umuman va alohida erkaklar hamda ayollar uchun) tuziladi. Vafot etish jadvallari ma’lumotlari aholi sonini bashoratlash uchun, shuningdek, umrni sug‘urta qilish ta’rif stavkalarini tuzish uchun foydalaniladi.

Davlat va ayrim hududlar darajasida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni amalga oshirish uchun aholi soni, joylanishi va tarkibi haqidagi ma’lumotlar kerak bo‘ladi. Qo‘yilgan maqsad va mavjud axborotlarning xarakteriga qarab, bashoratlashning

har xil usullaridan foydalanish mumkin. Ularning hammasi ham aniqlangan demografik va migratsion jarayonlar o'zgarmay qoladi deb faraz qilishga asoslangan. Bashoratning aniqlik darajasi hisob qilingan davrning uzunligi, boshlang'ich axborotlarning sifatiga, shuningdek, tug'ilish, vafot etish va migratsiyaga ta'sir etuvchi omillarning to'g'ri aniqlanishiga bog'liq. Demografik bashoratlashda quyidagi usullar qo'llaniladi: ekstrapolyatsiya, yoshlarni surish usuli va statistik modellash usuli.

Yoshlarni surish usuli aholining yosh tarkibi va vafot etish jadvalidagi yashash koeffitsiyentlaridan foydalanishga asoslangan. Uning mohiyati shundaki, shu yoshdagi tvaqtdagi aholi soni X yosh gruppasidagi aholi sonini ($X-1$) shu yoshdagilarning yashash koeffitsiyentlariga ko'paytirib ($t-1$) aniqlanadi:

$$A_x^t = A_{x-1}^{t-1} \times P_{x-1}$$

Shunday qilib, ma'lum kundagi aholining yosh tarkibini bilgan holda, bir, ikki, uch va h.k. yildan keyingi ularning sonini hisoblash mumkin (migratsiyani hisobga olmagan holda).

Ma'lumki, aholi punktidagi 5 yoshdagi bolalar soni 1-sentabr 2004-yilda 4000 kishi, 6 yoshdagilar esa — 4150 kishi bo'lgan. 7 va 8 yoshdagi bolalarning 1-sentabr 2006-yildagi sonini hisoblaymiz. Bolalar soni haqidagi ma'lumotlarni va har bir yoshdagilarning yashash koeffitsiyentlarini jadvalga ko'chiramiz:

Yosh, X yil	01.09.2004-y. da bolalar soni, kishi	Yashash koeffitsiyentlari	01.09.2005-y. bolalar soni, kishi	01.09.2006-y. bolalar soni, kishi
5	4000	0,99940		

6	4150	0,99942	$4000 \times 0,9994$ $0=3998$	
7		0,9947	$4150 \times 0,9994$ $2=4148$	$3998 \times 0,9994$ $2=3996$
8		0,99951		$4148 \times 0,9994$ $7=4146$

bunda, X — yosh gruppasi;

X — yoshda vafot etganlar soni;

A_x — shu yoshdagi o'rtacha aholi soni.

Shu formula asosida aholining ma'lum jins, ijtimoiy, kasbiy va boshqa gruppalari bo'yicha vafot etish koeffitsiyentini hisoblash mumkin. Bunda X shu gruppaholini ifodalaydi.

«A» shahridagi 30—34 yoshdagi erkaklarning o'rtacha yillik soni 16504 kishi. Shu yoshlardan yil davomida 8202 kishi vafot etgan. 30—34 yoshdagi erkaklar orasida vafot etganlar koeffitsiyentini hisoblaymiz.

Vafot etish K^t

$30-34 \text{ yoshdagi erkaklar} = 82/16504 \times 1000\%_0 = 5\%.$

Shunday qilib, shahardagi 0—34 yoshli erkaklarning har mingtasidan 5 tasi vafot etgan.

Bolalar (go'dak bolalar) vafot etish koeffitsiyenti — 1 yoshga yetmasdan vafot etgan bolalar vafoti darajasini ifodalaydi. 1 yoshga yetmagan go'daklarning hayoti ancha xavfli bo'lgani uchun bu ko'rsatkich alohida hisoblanadi.

Bolalar vafot etishi $K^t = (VE_0/T_0 + VE_1/T_1) \times 1000\%;$

bunda, VE_0 — bu yildan oldingi yilda 1 yoshga yetmasdan vafot etganlar soni;

T_0 — bu yildan oldingi yilda tug'ilganlar soni;

VE_1 — bu yilgi 1 yoshga yetmasdan vafot etganlar soni;

T_1 — bu yil tug'ilganlar soni.

Viloyatda 2003-y. — 20 ming, 2004-y. — 18 ming bola tug'ilgan. 2004-yilda hammasi bo'lib 1 yoshgacha bo'lgan bolalardan 620 bola vafot etgan. Shulardan 450 tasi 2003 yilda tug'ilganlar.

U holda, Bolalar vafot etishi $K' = (450/20000 + 170/18000) \times 1000\%_0 = 31,9\%$

Demak, 2003 va 2004-yilda tug'ilgan bolalarning har mingtasidan taxminan 32 tasi bir yoshga yetmasdan vafot etgan.

Bu ko'rsatkich xalqaro statistikada aholining turmush darajasini, shu jumladan, tibbiy xizmat darajasini (bola 1 yoshga yetguncha tibbiy xizmat xodimlari hisobida turadi) ifodalovchi ko'rsatkich sifatida qaraladi.

2005-yilda bu ko'rsatkich O'zbekistonda 14,3%, Shveysariyada-6%, AQSHda-9%, Ruminiyada-21%. Keyingi yillarda mamlakatimizda bu ko'rsatkich pasayish tendensiyasiga ega: 1995-16,6%, 1997-16,2%, 1999-16,0%, 2001-15,8%, 2003-15,6%, 2004-15,4%.

6-§. Aholi migratsiyasi statistikasi

Aholining mexanik harakati yoki migratsiyasi deb, aholining bir aholi punktidan boshqa punktga o'tishi yoki bir aholi punktidan boshqa punktga kelishi tushuniladi. Aholining ichki va tashqi migratsiyasi mavjud. Ichki migratsiya (mamlakat ichida doimiy yashash joyini o'zgartirish), tashqi (mamlakatdan doimiy yashash uchun chiqib ketish), mavsumiy (yilning ma'lum davrlarida mavjud aholi sonining o'zgarishi), mayatnikli migratsiya (kishilarning har kuni uyidan ish yoki o'qish joyiga, yoki aksincha, harakatiga aytiladi).

Aholining mexanik harakatlarini o'rganish uchun **mutloq** va nisbiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Absolut ko'rsatkichlar — aholi punktiga kelganlar soni — K , aholi punktidan chiqib ketganlar soni — r ; migratsiyaning absolut o'sishi ($k-r$).

Nisbiy ko'rsatkichlar — migratsion jarayonlarning intensivligini ifodalaydi:

Kelish $K^t = K/\bar{A} \times 1000\%$;

Ketish $K^t = r/\bar{A} \times 1000\%$;

Mexanik o'sish $K^t = K-r/\bar{A} \times 1000\%$ yoki kelish K^t -ketish K^t ;

«A» shahriga yil davomida 560 ming kishi keldi va 260 ming kishi ketib qoldi. U holda,

Kelish $K^t = 560/11500 \times 1000\%_0 = 4,86\%_0$

Ketish $K^t = 260/11500 \times 1000\%_0 = 2,20\%_0$

Mexanik o'sish $K^t = 560-260/11500 \times 1000\%_0 = 2,66\%_0$

Demak, har ming kishiga 2,66 kishining mexanik o'sishi to'g'ri kelgan.

Savollar, testlar va masalalar

1. Aholi-statistikasining o'rganish obyekti va bu sohada statistikaning vazifalari nimalardan iborat?

2. Shaxs, oila va uy xo'jaligi kategoriyalarini ta'riflang. Oila va uy xo'jaligi orasidagi farq nimada?

3. Aholi bo'yicha ma'lumot manbalari nimalardan iborat?

4. Aholi soni bo'yicha qanday ko'rsatkichlar aniqlanadi?

5. Aholi ro'yxatini o'tkazishdagi kritik moment nima va u qanday tanlanadi?

6. Kritik moment — bu:

a) aholi ro'yxati o'tkaziladigan vaqt;

b) xonalarda yashovchi kishilardan so'rov o'tkaziladigan vaqt;

d) aholi haqida ma'lumot to'planadigan vaqt;

e) aholi soni tenglashtiriladigan vaqt.

7. To'g'ri ta'rifni belgilang.

Doimiy aholi — bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktdan hech qachon chiqib ketmaydigan kishilar;

b) doimiy ro'yxatda turuvchi kishilar.

d) hisob o'tkazilayotgan vaqtda qayerda bo'lishidan qat'i nazar, odatda, shu hududda yashovchi kishilar.

Mavjud aholi — bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktda doim yashovchi kishilar;

b) doimiy ro'yxatda turuvchi kishilar;

d) qaysi hududda ro'yxatda turishidan qat'i nazar, ro'yxat o'tkazilayotgan vaqtda shu aholi punktida bo'lgan kishilar.

8. Vaqtincha yashayotgan kishilar — bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktda doimiy yashovchilar;

b) doimiy ro'yxatda turuvchi kishilar;

d) doimiy ro'yxatda boshqa punktda turib, ro'yxat o'tkaziladigan vaqtda bu punktga vaqtincha kelib qolgan kishilar.

9. Vaqtincha yo'q bo'lgan kishilar — bu:

a) ma'lum aholi punktida vaqtincha yashayotganlar;

b) vaqtincha ro'yxatda turuvchi kishilar;

d) doimiy ro'yxatda ma'lum aholi punktida turuvchi, lekin ro'yxat o'tkazilayotgan vaqtda shu punktda bo'lmagan kishilar.

10. Aholini tabiiy harakatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tanlang:

a) tug'ilganlar soni;

b) doimiy yashash uchun kelgan kishilar soni;

d) vafot etganlar soni;

e) tabiiy o'sish koeffitsiyenti;

f) vafot etishning yosh koeffitsiyentlari;

g) mexanik o'sish soni.

11. Aholining mexanik harakatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tanlang:

a) yashash koeffitsiyenti;

b) doimiy yashash uchun ko'chib ketganlar soni;

d) mexanik o'sish koeffitsiyenti;

e) bolalarning vafot etish koeffitsiyenti.

12. Vafot etish jadvali ko'rsatkichlarini tanlang:

a) ma'lum yoshgacha yashay olish koeffitsiyenti;

b) bolalarning vafot etish koeffitsiyenti;

d) vafot etishning umumiy koeffitsiyenti;

e) ma'lum yoshgacha yashovchilarning o'rtacha soni.

13. Mayatnikli migratsiyani to'g'ri ta'rifini aniqlang:

a) aholining ishi yoki o'qishi bilan bog'liq bo'lgan bir aholi punktidan ikkinchisiga vaqti-vaqti bilan borib-kelib turishi;

b) aholining dam olish joyiga borishi va kelishi bilan bog'liq harakati;

d) aholining doimiy yashash joyini o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan harakati.

14. O'zbekiston aholisining yosh tarkibi va yillar bo'yicha doimiy yashash joyini o'zgartirishini tahlil qiling:

2004	2000	Yillar	Doimiy aholi soni yoshi bo'yicha, yosh
		Jami	
		15 yosh-gacha	
		15-19	
		20-24	
		25-29	
		30-34	
		35-39	
		40-44	
		45-49	
		50-54	
		55-59	
		60-72	
		72dan yuqori	

15. Tumanda 1-yanvar kuni 250 ming doimiy aholi yashagan, ulardan 2 mingtasi har xil sabablar bilan tumandan tashqarida bo'lgan. Undan tashqari tumanda 5 ming kishi vaqtincha yashagan.

Mayjud aholi sonini aniqlang.

16. «A» shahrida aholi ro'yxati o'tkazilayotgan kritik moliyalashda mayjud aholi soni 315 ming kishi bo'lgan. Shulardan 11 ming kishi vaqtincha yashovchilar. Lekin shu vaqtda doimiy yashovchi aholidan 19 ming kishi vaqtincha yo'q bo'lgan. Doimiy aholi sonini aniqlang.

17. «V» shahar aholisi quyidagicha bo'lgan, kishi:

1.01 – 80500 1.02 – 80550
1.03 – 80600 1.04 – 80670
1.07 – 80690 1.10 – 80730
1.01 keyingi yil – 80780

l-kvartaldagi, I-yarim yildagi va yillik o'rtacha aholi sonini aniqlang.

18. Aholi punkti bo'yicha 1.01.2004-y. quyidagi ma'lumotlar mavjud, ming kishi: mayjud aholi-1000, vaqtincha yashayotganlar-5, vaqtincha yo'q bo'lganlar-6. Yil davomida quyidagi o'zgarishlar sodir bo'lgan, ming kishi: tug'ilganlar soni-16, shu jumladan, doimiy aholida-12,4, doimiy yashash uchun ko'chib kelganlar-8, doimiy yashash uchun ko'chib ketganlar (doimiy aholidan)-4,6. Yil oxirida vaqtincha yashayotganlar 1,2 mln. kishiga ortgan, vaqtincha yo'q bo'lganlar 2,4 ming kishiga kamaygan.

Aniqlang:

- 1) yil boshi va oxiriga doimiy aholi soni;
- 2) yil oxiriga mayjud aholi soni;
- 3) doimiy aholining o'rtacha yillik soni;
- 4) doimiy aholining tabiiy va mexanik harakati ko'rsatkichlari.

19. «A» shahar bo'yicha 2004-yilda quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Aholi soni, ming kishi:
Yil boshida 720
Yil oxirida 732
Mexanik o'sish koeffitsiyenti, %
8,9
Yashash koeffitsiyenti

1,76

1 yoshga yetmay vafot etgan bolalar soni, kishi

25

Umumiy aholi tarkibida 15–49 yoshli ayollar ulushi

Yil boshida

30

Yil oxirida

32

Shahar aholisining 2004-yildagi tabiiy va mexanik harakati ko'rsatkichlarini (absolut va nisbiy) aniqlang.

20. 2004-yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Aholi soni, ming kishi:

1-yanvarda 2004 y.

530

1-iyulda 2004 y.

532

1-yanvar 2005 y.

534

Tug'ilganlar soni, kishi

7434

Doimiy yashash uchun kelganlar, kishi

2846

Yashash koeffitsiyenti

1,4

Umumiy aholi sonida, ayollar ulushi, %

53

15–49 yoshli ayollar ulushi, umumiy ayollar sonida

39

Aniqlang:

1) Tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish va mexanik o'sish koeffitsiyentlari;

2) vafot etganlar soni;

3) boshqa aholi punktlariga ketganlar soni;

4) maxsus tug'ilish koeffitsiyenti.

21. 2004-yil 1-yanvar kuni aholi punktida ayollar soni va yashayolish koeffitsiyentlari berilgan (vafot etish va o'rtacha umr darajasi jadvalidan).

Yosh, yil	Ayollar soni, kishi	Yashayolish koeffitsiyenti
25	3260	0,99928
26	4080	0,99925
27	4020	0,99923
28	1950	0,99918
29	4022	0,99915

2006-yil 1-yanvarga 27 va 29 yoshli ayollar sonini aniqlang.

22. Quyidagi ma'lumotlar berilgan:

- 5 yoshdan boshlab to umrning oxirigacha yashashi mumkin bo'lgan kishi-yil soni 6,467,145 kishi-yosh
- 5 yoshli yashaydiganlar o'rtacha soni 97,775 kishi
- 5 yoshgacha yashaydiganlar soni 98,805

5 yoshlilar uchun vafot etish jadvalini to'ldiring.

6 yoshga yetmaganlarning o'rtacha umr uzunligini aniqlang.

23. Umumiy tug'ilish koeffitsiyenti 16%, 15–49 yoshli ayollarning umumiy aholi sonidagi ulushi — 33%. Maxsus tug'ilish koeffitsiyenti.

24. To'rtta tuman bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tuman	Aholining o'rtacha yillik soni, kishi	Vafot etish umumiy koeffitsiyenti, %
1	10000	7,5
2	20000	6,0
3	20000	8,2
4	30000	?

To'rtinchi tumandagi vafot etish koeffitsiyentini aniqlang.

25. «A» shahar aholisi 5 yil davomida 01.01.1991 y.- 01.01.1996 y. o'rtacha har yili 2,5% va 01.01.1997y.dan 01.01.2002y.gacha o'rtacha har yili 0,6% o'sgan. Shahar aholisining 01.01.1991 y. to 01.01.2002 y.gacha o'rtacha o'sish darajasini aniqlang.

26. Regionda 2004 yilda quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Aholining umumiy o'sish koeffitsiyenti, % 5

Aholining tabiiy o'sish koeffitsiyenti, % 2

Yashash koeffitsiyenti 1,16

o'rtacha yillik aholi soni, ming kishi 550

Avvalgi yillarda aholining o'rtacha o'sish darajasi, % 100,5

Avvalgi yillarda aholining o'rtacha yillik

o'sishining mutloq miqdori, ming kishi 2,2

Aniqlang:

1) 2004 yil boshidagi va oxiridagi aholi soni

2) Tabiiy va mexanik o'sish mutloq soni

3) Mexanik o'sish koeffitsiyenti

4) Tug'ilganlar va vafot etganlar soni

5) 01.01.2007-yilda bo'lishi mumkin bo'lgan aholi soni

27. Quyidagi ma'lumotlar asosida «A» va «B» aholi yashaydigan punktdagi aholi tug'ilishi darajasini aniqlang:

Yosh gruppala- lari, yil	A		B		Ayollar yosh tarki- bining stan- darti, %
	Ayollar soni, ming kishi	Tug'ilish koeffitsi- yenti, %	Ayollar soni, ming kishi	Tug'ilish koeffitsi- yenti, %	
30 yosh- gacha	200	9,5	120	8,0	49
30-40	220	21	220	2,0	27
40-49	150	1,4	200	1,5	24

28. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, shahar aholisining o'zgarishi eksponensial funksiya bilan izohlanadi. Shahar aholisi soni — 01.01.2004-yilda 450 ming kishi, tabiiy o'sish koeffitsiyenti 5,2%.

Aniqlang:

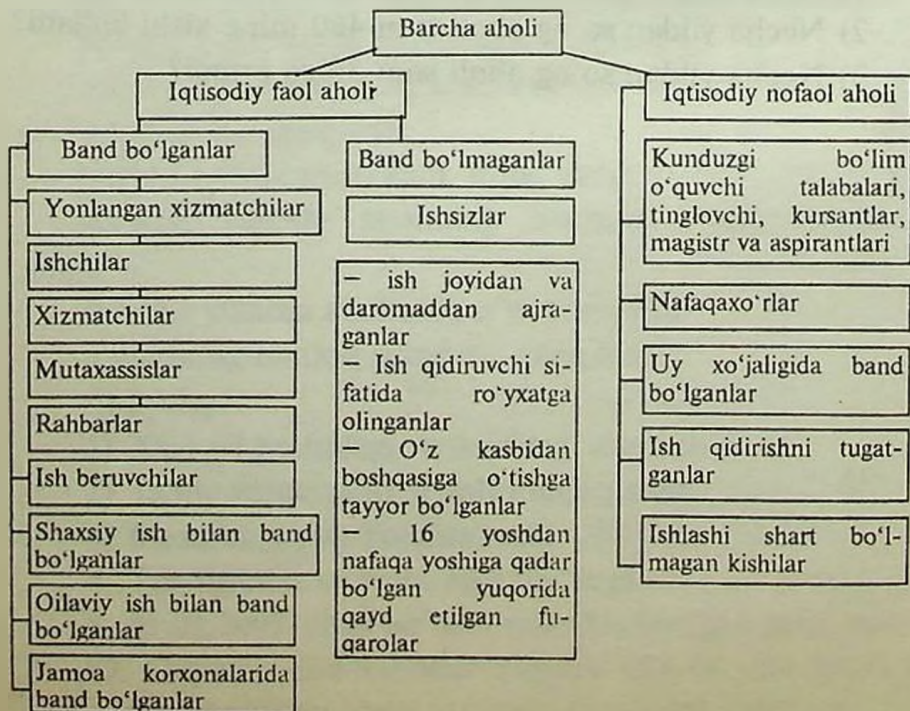
- 1) 01.01.2006-yilda aholi soni qancha bo'ladi?
- 2) Necha yildan so'ng aholi soni 460 ming kishi bo'ladi?
- 3) Necha yildan so'ng aholi soni 5%ga ortadi?

V bob. MEHNAT BOZORI STATISTIKASI

1-§. Iqtisodiy faol va nafaol aholi

Mamlakatning doimiy aholisi iqtisodiy faol va nafaol aholi guruhlariga ajratiladi. Iqtisodiy faol aholi o'z ishchi kuchini mehnat bozoriga taqdim etadi va ish beruvchilar uni sotib oladilar. Iqtisodiy nafaol aholi esa obyektiv sabablar bilan mehnat bozorida ishtirok etaolmaydi.

Mamlakat iqtisodiy faol va nafaol aholisi tarkibi



Aholini kuzatish (ro'yxat o'tkazish) — bandlik va ishsizlik haqida ma'lumotlarni yig'ishda muhim o'rinni egallaydi. Bunday kuzatishlar aholining hamma qatlamlarini o'z ichiga olib, u bandlilik tarkibi va uning o'zgarishi, ishsizlar soni haqida to'la ma'lumotlarni olish va odatdagi usullarni qo'llab olingan statistik hisoblarda aks ettirilmaydigan mehnat faolligining har xil shakllarini hisoblash imkoniyatini beradi.

Mehnat bozori statistikasi odatdagi ko'rsatkichlar tizimi: mehnat resurslari soni, band bo'lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar xodimlari tarkibi va soni, ish vaqtidan foydalanish, mehnat unumdorligi va mehnat haqqi darajasi va dinamikasi, har bir tarmoqdagi ish sharoitlari holatlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Rejali iqtisodiyot davrida mehnat resurslari va aholining bandligi haqidagi ma'lumotlar, aholi ro'yxati o'tkazilgan davrlar orasida, korxona, tashkilot va muassasalarining ommaviy statistik hisobotlar ma'lumotlari asosida, mehnat va ish haqqini o'rganish maqsadida o'tkazilgan tanlama kuzatish ma'lumotlariga asoslanar edi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yuz berayotgan tub o'zgarishlar statistika oldiga yangi-yangi talablarni qo'yimoqda. Statistika oldiga mehnat bozorini o'rganish vazifasi qo'yilmoqda, shu jumladan, bandlilik va ishsizlik darajasi, ozod bo'lgan ishchi kuchini kasbiy tayyorlash va uning xarajatlari qiymati, aholining majburiy migratsiyasi kabi masalalarni o'rganish o'zbek statistika uslubiylatini xalqaro andozalar darajasiga yetkazishni taqozo etadi. Bularni o'rganish uchun axborotlarning quyidagi yangi manbalaridan foydalaniladi:

— bandlilik xizmati idoralarining statistik hisoboti, bunda fuqarolarning ish qidirib qilgan murojaatlari, vaqtincha bo'sh o'rinlari va ishsizliklar o'z aksini topadi;

— aholining bandligi darajasini o'rganish maqsadida har kvartalda o'tkazilgan (oxirgi haftada) tanlama kuzatish ma'lumotlari;

— migratsiya xizmatlari organlarining O'zbekiston milliy iqtisodiyotida ishlayotgan xorij fuqarolari haqidagi ma'lumotlari.

Mehnat resurslarining soni, tarkibi va joylashishi haqida to'liq ma'lumotlarni aholi ro'yxati ma'lumotlaridan olish mumkin.

Ishchi kuchi bozorini holatini baholash uchun quyidagi nisbiy ko'rsatkichlar hisoblanadi:

1. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi koeffitsiyenti — umumiy aholi sonida mehnatga layoqatli aholi salmog'ini ifodalaydi.

2. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholining mehnatga layoqatlilik K^t — mehnatga layoqatli aholining mehnatga layoqatli yoshdagi aholidagi salmog'ini ifodalaydi.

3. Aholini bandlilik K^t — band aholini umumiy aholi sonidagi salmog'ini ifodalaydi.

4. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholini bandlilik K^t — mehnatga layoqatli yoshdagi aholini shu yoshdagi umumiy aholi sonidan salmog'ini ifodalaydi.

5. Mehnat resurslarini bandligi K^t — band aholini umumiy mehnat resurslaridagi salmog'ini ifodalaydi.

6. Umumiy yuklama koeffitsiyenti — har 1000 ta mehnatga layoqatli yoshdagi kishilarga to'g'ri kelgan mehnatga layoqatsiz yoshdagi kishilar sonini ifodalaydi.

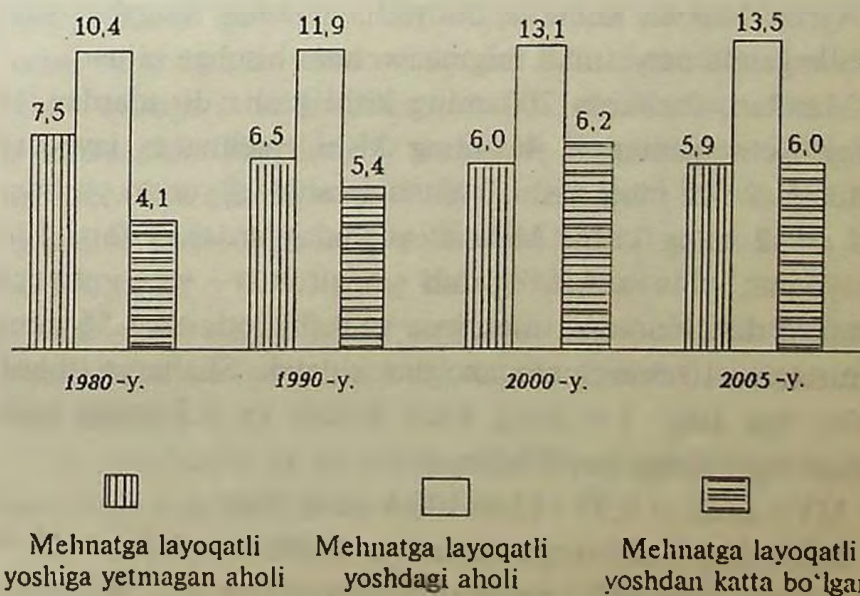
7. Mehnat resurslari o'rnini qoplash koeffitsiyenti — har 1000 mehnatga layoqatli yoshdagi kishilari to'g'ri kelgan 16 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlar soni.

8. Nafaqa yuklamasi koeffitsiyenti — har 1000 mehnatga layoqatli yoshdagi kishilarga to'g'ri kelgan nafaqaxo'rlar soni.

9. Ishsizlik darajasi — ishsizlar sonini iqtisodiy faol aholi soniga nisbati bo‘lib, u foizlarda ifodalanadi.

10. Aholini iqtisodiy faollik darajasi — iqtisodiy faol aholini umumiy aholi sonidagi salmog‘ini ifodalaydi.

Mehnatga layoqatli aholi — yoshi va sog‘ligi bo‘yicha mehnat qila oladigan kishilar hisoblanadi. Mavjud bo‘lgan qonuniyatga asosan bizning mamlakatimizda mehnatga layoqatli yosh: erkaklar uchun 16 dan 59 yosh va ayollar uchun 16 dan 54 yoshgacha hisoblanadi. Shu yoshdagi kishilar sog‘ligi bo‘yicha: mehnatga layoqatli va layoqatsiz guruhlarga ajratiladi. Layoqatsiz guruhga ishlayotgan I va II guruh nogironlar, shuningdek, mehnat yoshida bo‘lib, ishlayotgan nafaqaxo‘rlar (ular imtiyozli shartlar bilan nafaqa olayotganlar) quyidagi rasmda O‘zbekiston aholisining yosh guruhlari bo‘yicha taqsimlanishi keltirilgan (mln. kishi).



Mehnat resurslari — yoshi va sog‘ligi bo‘yicha mehnatga layoqatli va amalda iqtisodiyotda band yoki band

bo'lmagan kishilar bo'lib, umumiy doimiy yashovchi aholining bir qismini tashkil etadi. Ularga quyidagilar kiradi:

- 1) mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli kishilar;
- 2) 16 yoshga yetmagan amalda ishlayotgan o'smirlar;
- 3) mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lsa ham, amalda ishlayotgan kishilar;

4) mamlakatda faoliyat olib borayotgan xorij mamlakatlar fuqarolari.

Mehnat resurslari soni quyidagicha aniqlanadi:

$$MR = MYo - (N + BB) + PO';$$

Me – mehnat resurslari, mehnat yoshidagilar;

N – I va II guruh nogironlari;

BB – band bo'lmagan aholi;

PO' – band bo'lgan nafaqaxo'rlar va 16 yoshga yetmagan ishlayotgan o'smirlar.

Ayrim olingan hududlar bo'yicha mehnat resurslari soni hisoblanganda mayatnikli migratsiya ham hisobga olinadi.

Masalan, shaharda 200 ming kishi yashaydi: ulardan 16 yoshga yetmaganlar – 46 ming kishi, mehnatga layoqatli yoshdagilar 112 ming kishi, mehnat yoshidagi yuqori yoshdagilar – 42 ming kishi. Mehnat yoshidagilardan 3 foizi ishlamayotgan I va II guruh nogironlar va imtiyozli nafaqaxo'rlar. Korxona, muassasa va tashkilotlarda 1.56 ming o'smirlar va 10 ming nafaqaxo'rlar ishlaydi. Shaharga ishlash uchun har kuni 1.4 ming kishi keladi va 0.3 ming kishi boshqa regionlarga borib ishlaydi.

$$MYo \text{ aholi} = 0.97 \cdot 112 = 108.6 \text{ ming kishi}$$

$$MR \text{ (mayatnikli migratsiyasiz)} = 108.6 + 1.56 + 10 = 120.2 \text{ ming kishi}$$
$$MR \text{ (mayatnikli migratsiyani)} = 120.2 + 1.4 - 0.3 = 121.3 \text{ ming kishi hisobga olib).}$$

MRlarining tabiiy harakati deyilganda, aholining migratsiyasini hisobga olmagan holda ular sonining o'zgarishiga ay-

tiladi. Ishchi kuchi soni o'zgarishi intensivligini o'rganish maqsadida quyidagi ko'rsatkichlar aniqlanadi:

$$- \text{MR sonining tabiiy to'lishi } K^t = \frac{MP_{\text{to'lishi}}}{MP} \cdot 1000\%;$$

$$- \text{MR sonining tabiiy kamayishi } K^t = \frac{MP_{\text{kamayishi}}}{MP} \cdot 1000\%;$$

$$- \text{MR tabiiy o'sish } K^t = \text{MR sonining tabiiy to'lishi } K^t - \text{MR sonining tabiiy kamayishi } K^t$$

$$- \text{MR migratsiyali to'lishi } K^t = \frac{\text{aholi migratsiyasi}}{MP} \cdot 1000\%.$$

Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) ta'rifiga asosan iqtisodiy faol aholiga mamlakat aholisining 15 yoshdan 72 yoshgacha bo'lgan qismi kiritilib, ular o'z ish kuchini mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun taqdim etadilar va ikki qismga bo'linadilar: band bo'lganlar va band bo'lmaganlar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi 2004-yilda iqtisodiy faol aholisi soni 10194.3 ming kishi bo'lib, shu jumladan, iqtisodiyotda band bo'lganlar 9259.0 ming kishi, band bo'lmaganlar — 935.3 ming kishi. Shu jumladan, mehnat birjalarida qayd etilgan ishsiz maqomini olganlar soni 37.4 ming kishi. Band bo'lganlarga joriy davrda faoliyat yuritgan quyidagi kishilar:

— manfaatdorlik asosida yonlanib mehnat qilganlar (hafta davomida eng kami bilan bir soat);

— daromad keltiruvchi mehnat bilan band bo'lganlar (yonlanib yoki yonlanmasdan mehnat qilganlar).

Biron-bir obyektiv yoki subyektiv sabablar bilan vaqtincha ishda bo'lmaganlar (betoblighi, otpuskadagi, o'qishdaligi tufayli va h.k.) ham ish haqi hisoblangan yoki hisoblanma-

gan bo'lishdan qat'i nazar band bo'lganlar safidan chiqarilmaydi.

O'zining xususiy uy xo'jaligida band bo'lganlar (ovqat pishirish, kiyim tikish va ta'mirlash, uyni tozalash, bolalar tarbiyasi bilan shug'ullanishi va h.k.) iqtisodiyotda band bo'lganlar safiga kiritilmaydi.

Xalqaro andozalarga asosan, band bo'lganlar ishlab chiqarishda bajarayotgan funksiyasiga qarab quyidagi **guruh**larga ajratiladi:

1. **Yollangan xizmatchilar.** Bu guruhga kiruvchilar ish beruvchilar bilan tuzilgan bitimga asosan mukofot oladilar. Bunda tashkilot tomonidan olinadigan daromad e'tiborga olinmaydi va barcha tanlanganlar yoki ishga tayinlanganlar, shuningdek, rahbarlar, boshqaruvchilar ham yonlanma xizmatchilar hisoblanadilar. Bularga diniy xodimlar, harbiy xizmatni o'tayotganlar, ichki bo'lim va xavfsizlik organlarida xizmat qilayotganlar ham kiradilar.

2. **Ish beruvchilar.** Bu guruhga xususiy (oilaviy) korxona yosh firma boshqaruvchilari ishlab chiqarish maqsadida yonlangan xizmatchilar mehnatidan foydalanuvchilar.

Ularga aksionerlik jamiyatida ishlovchilar, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar bilan bitim tuzish imkoniyatiga ega bo'lganlar, ishchilarni yonlash va bo'shatib yuborish huquqiga ega bo'lgan shaxslar kiradi.

3. **Mustaqil ish bilan band bo'lganlar.** Bularga mustaqil bir yoki bir necha sheriklar bilan birgalikda ishchi kuchi yonlamasdan daromad keltiruvchi ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi kishilar kiradi.

4. **Ishlab chiqaruvchi kooperativ a'zolari.** Bu guruhga o'z korxonasida ishlayotgan va boshqarish jarayonida boshqa a'zolar bilan teng huquqqa ega bo'lgan (ishlab chiqarishni boshqarish va daromadni taqsimlashda) kishilar kiradi.

5. Oilaviy korxonalarning haq olmasdan ishlaydigan xodimlari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishsizlikni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishsizlik deb, o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra, ishlab turgan joyidan, mehnat daromadidan ajralgan, ish qidiruvchi shaxslar sifatida ro'yxatga olingan, mehnat qilish, kasbiy tayyorgarlikdan o'tishga tayyor 16 yoshdan pensiya yoshiga qadar bo'lgan fuqarolar ishsizlar sirasiga kiradi.

Iqtisodiyotda «to'la ish bilan bandlik» degan tushuncha mavjud. Lekin hech qachon aholini 100 % ish bilan band qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ma'lum miqdordagi aholining ishsiz bo'lishi iqtisodiy jihatdan tabiiy hol hisoblanadi. Ishsizlikning quyidagi turlari mavjud:

1) **Friksion ishsizlik.** Bularga ish qidirayotganlar yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishi kutilayotgan ishchi kuchlari kiradi.

2) **Tarkib o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan ishsizlik.** Bunda ishchi kuchi darhol yoki qisqa muddatda ish topa olmaydi. U malakasini o'zgartirishi, qayta malaka oshirishi, ma'lumot olishi, kasb egallashi lozim. Hatto yashash joyini o'zgartirishiga to'g'ri keladi.

3) **Siklik ishsizlik.** Ishlab chiqarish hajmining pasayishi yoki to'xtashi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning pasayishi va ishsizlikning paydo bo'lishidir. Siklik ishsizlikda ishsizlar soni ko'payadi. Lekin sikl o'tgach yangi ish joylari paydo bo'lib ishsizlar soni kamayadi.

Statistika ishsizlik darajasini xarakterlash uchun absolut va nisbiy ko'rsatkichlardan foydalanadi. Ma'lum hudud bo'yicha ma'lum davr yoki ma'lum moment uchun ishsizlarning absolut soni aniqlanadi. Lekin uning intensivlik darajasini aniqlash uchun ishsizlik koeffitsiyenti hisoblanadi.

Buning uchun ishsizlar soni mehnat resurslari soniga bo'linadi va protsentsda ifodalanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida 5–7 % ishsizlik bo'lishi tabiiy holat hisoblanadi.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasiga asosan 2005-yilda mehnat organlariga ishga joylashtirishda yordam berishni so'rab 410,3 ming fuqaro murojaat qildi. Bu 2004-yilning shu davriga nisbatan 14,7 ming kishiga yoki 3,4%ga kamdir.

2005-yilda mehnat organlariga murojaat etganlarning umumiy sonida 50,8%ini 16dan 30 yoshgacha, 47,2%ini 30dan 50 yoshgacha, 2,0%ini 50 va undan katta yoshda bo'lganlar; 48,3%ini ayollar; 74,3%ini qishloq aholisi tashkil qildi.

Joriy yilda 325,1 ming fuqaro (barcha murojaat etganlarning 79,2%) ishga joylashtirilgan bo'lib, bu 2004-yil shu davridagidan 3,0%ga yuqori.

Mehnat organlari orqali ishga joylashtirilgan fuqarolar soni quyidagicha ifodalanadi:

19,0		Qoraqalpog'iston Respublikasi		18,7
25,7		Andijon		24,9
15,7		Buxoro		16,4
13,5		Jizzax		13,0
21,3		Qashqadaryo		22,2
15,7		Navoiy		16,7
38,3		Namangan		37,3
41,2		Samarqand		45,2
19,1		Surxondaryo		19,9
10,0		Sirdaryo		8,9
15,1		Toshkent		16,0

54,7		Farg'ona		49,5
18,8		Xorazm		19,9
15,6		Toshkent sh.	16,5	

☐ 2004-y.

☐ 2005-y.

Mehnat organlarida ro'yxatga olingan ish bilan band bo'lmagan fuqarolar umumiy sonidan shu yilning oxiriga 27,7 ming kishi ishsiz maqomiga ega bo'lgan.

Iqtisodiy nafaol aholiga 15 yoshdan 72 yoshgacha bo'lgan aholining quyidagi kategoriyalari kiritiladi:

– kunduzgi bo'lim o'quvchilari, talabalari, magistrleri, aspirantlari, tinglovchi va kursantlari;

– nafaqaxo'r va nogironlar;

– uy xo'jaligida band bo'lganlar;

– ish qidirishni tugatganlar;

– ishlashi shart bo'lmaganlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorida yuz berayotgan jarayonlarni tahlil qilishning muhim quroli bo'lib, o'rtacha yillik miqdorlarda 1.01 va 1.07 ga nisbatan tuziladigan **mehnat resurslari balansi** hisoblanadi. U mehnat resurslarining soni va tarkibi, ularning milliy iqtisod tarmoqlari va mulk shakllari bo'yicha taqsimoti, ishsizlar va iqtisodiy nafaol aholi haqidagi ko'rsatkichlar tizimi bo'lib, u faqat mehnat statistikasi ma'lumotlari asosida emas, balki statistikaning boshqa tarmoqlari ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi. U jamiyatning ijtimoiy tuzilishini, mehnat bozoridagi talab va taqdimni o'rganish uchun muhim qurol bo'lib hisoblanadi.

Mehnat resurslari balansi bir-biri bilan bog'liq bo'limlardan iborat: uning birinchi bo'limida mehnat resurslarining soni va tabiiy takror paydo bo'lishini, ikkinchi bo'limida mehnat resurslarini sohalar va faoliyat turlari bo'yicha taqsimlanishini ifodalaydi.

Mehnat resurslari balansi sxemasini quyidagicha ifodalash mumkin:

I. Mehnat resurslarini paydo bo'lish manbalari jami mehnat resurslari, shu jumladan:

- mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi;
- iqtisodiyotda band bo'lgan o'smirlar;
- iqtisodiyotda band bo'lgan qariyalar va ishsizlar.

II. Mehnat resurslari taqsimoti:

- jami iqtisodiyotda band bo'lganlar, shu jumladan:
 - iqtisodiyot tarmoqlarida;
 - xususiy uy xo'jaligini yuritish uchun yonlanganlar;
 - doimiy yo'nalish va boshqa soha xodimlari;
- mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan ishlab chiqarishdagi ajralgan holda o'qiyotganlar;
- mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan, lekin iqtisodiy faoliyat va o'qish bilan band bo'lmaganlar.

O'zbekiston Respublikasining 2004-yildagi mehnat resurslari balansi (ming kishi)

Ko'rsatkichlar	Jami	Shu jumladan	
I. Mehnat resurslarini tashkil topish manbalari			
01. Mehnat resurslari — jami	10663.3	4563.3	6100.0
Shu jumladan			

02. Mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga qobiliyatli aholi	10462.6	4476.4	5986.2
03. Iqtisodiyotda band bo'lgan qariyalar va o'smirlar	200.7	85.9	114.8
Ulardan:		42.4	84.9
04. Qariyalar	127.3	43.5	29.9
05. O'smirlar	73.4		
II. Mehnat resurslarining taqsimlanishi:	9194.3	4199.8	4994.5
06. Iqtisodiy faol aholi jami (07+09) Shu jumladan			
07. Iqtisodiy tarmoqlarda band bo'lganlar jami	8259.0	3825.7	4433.3
Ulardan:	3667.0	—	3667.0
A. Qishloq, o'rmon xo'jaligi, ovchilik	1.2	—	1.2
	39.5	—	39.5
B. Baliqchilik	1150.0	1024.0	121.0
D. Tog'-qazilma sanoati va karerlar izlash	52.0	—	52.0
	507.2	456.5	50.7
E. Qayta ishlov beruvchi sanoat			
ye. Elektroenergiya, gaz va suv ta'minoti	350.0	315.0	35.0
F. Qurilish	89.6	89.6	—
G. Ulgurji va chakana savdo:	344.0	309.6	34.4
mashina va mototsikllar, maishiy tovarlar, shaxsiy gigiena tovarlarini ta'mirlash	28.6	25.8	2.8
	0.5	0.4	0.1
H. Mehmonxonalar va restoranlar			
I. Transport, ombor xo'jaligi va aloqa	380.6	380.6	—
	890.2	567.4	322.8
J. Moliyaviy vositachilik	599.7	508.7	91.0

K. Qo'zg'almas mulk bilan operatsiyalar, ijara va tijorat faoliyati	158.1	142.3	15.8
L. Davlatni boshqarish va mudofaa, majburiy sotsial sug'urta	0.8	0.8	—
M. Maorif			
N. Sog'liqni saqlash va sotsial xizmatlar	—	—	—
O. Boshqa kommunal, sotsial va shaxsiy xizmatlar			
P. Xususiy uy xo'jaliklarining yollanma ishchilari			
Q. Ekshududiy tashkilotlar va idoralar (doimiy			
08. Bandlar umumiy sonidan (06 qarordan) qisqartirilgan ish kuni (haftasiga qisman) ish haqqi bilan yoki umuman uni saqlamagan holda o'tkazilgan xodimlar	30.5 935.3	13.3 374.1	17.2 561.2
09. Ishsizlar			
10. Mehnatga layoqatli yoshdagi ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'quvchilar, talabalar	623.3	275.9	347.4
11. Mehnatga layoqatli yoshdagi uy yumushlari va yosh bolalar tarbiyasi bilan bandlar	845.7 10663.3	87.6 4563.3	758.1 6100
Balans (06+10+11)			
Balansdan tashqari:	2798.7	1381.6	1417.1
12. Yoshi bo'yicha va qarovchisini yo'qotganligi uchun nafaqaxo'rlar	3793.2	967.2	2826.0
13. Mehnatga layoqatli yoshgacha bo'lgan maktab va boshqa o'quv	4199.1	1514.8	2684.3

yurtlarining o'quvchilari	12260.0	4227.1	8032.9
14. Maktabgacha yoshdagi bolalar			
15. Nafaqa olmaydigan qariyalar			
Jami iqtisodiy nafaol aholi (10+11+12+13+14)			

Bu ma'lumotlar tahlil qilinib, aholini bandlilik darajasi aniqlanadi, mehnat resurslari taqsimlanishidagi proporsiyalar o'rganiladi. Balans ma'lumotlari bir necha yillar bo'yicha solishtirilib, bu masalalar dinamikasi o'rganiladi.

2-§. Korxona xodimlari tarkibi, soni va harakat ko'rsatkichlari

Ishga yonlash davri uzunligiga qarab korxona xodimlari quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- doimiy xodimlar;
- vaqtincha xodimlar;
- mavsumiy xodimlar;
- uchrab qolgan ishlarni bajarish uchun qabul qilingan xodimlar.

Bajarayotgan funksiyasiga qarab korxonalar xodimlari ikki guruhga bo'linadilar: ishchi va xizmatchilar. Xizmatchilar guruhida 3 ta toifa ajratiladi: rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xodimlar. «Ishchilar» kategoriyasiga bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish bilan band bo'lgan xodimlar kiradi. «Rahbarlar» toifasiga korxona va uning tarkibiy tuzilmalari boshliqlari kiradi. «Mutaxassislar» toifasiga muhandis-texnik iqtisodiy-ijtimoiy va boshqa maxsus bilim talab qiluvchi kasb bilan shug'ullanuvchi xodimlar kiradi. Oxirgi «xizmatchilar tarkibiga kiruvchi boshqa xodimlar» toifasiga hujjatlarni rasmiylashtiruvchi, hisob-kitob, tek-

shiruv, xo'jalik xizmatidagi xodimlar (ish yurituvchilar, kotiblar, tabelchilar, hisobchilar va h.k.) kiradi.

Xodinlar soni ma'lum momentga (ma'lum kunga nisbatan) va davr oralig'i uchun aniqlanadi (o'rtacha miqdor sifatida). Ma'lum kunga nisbatan xodimlar soniga quyidagilar kiritiladi:

- ro'yxatda turgan xodimlar;
- boshqa korxonalardan ishga olingan o'rindoshlar;
- fuqarolik-huquqiy ega bo'lgan ishlarni bitim asosida bajaruvchi xodimlar.

Har kungi ro'yxatdagi xodimlar tarkibiga shtat jadvali asosida doimiy, mavsumiy yoki vaqtincha ishga qabul qilingan kishilar, shuningdek, ish haqi olib ishlovchi shu tashkilot, korxona egalari ham kiritiladi.

O'rindoshlar ham qo'shiladi, lekin ularning mehnat daftari asosiy ish joyida saqlanadi.

Bitim asosida — maxsus yoki xo'jalik ishlarini bajaruvchi (remont, maslahat berish va h.k.) kishilar ro'yxatdagi xodimlarga kiritilmaydilar.

Ro'yxatdagi xodimlar soni korxona ixtiyoridagi har kungi mavjud bo'lgan mehnat resurslari salohiyati haqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Shu va boshqa ko'rsatkichlar momentli ko'rsatkichlar bo'lib, ularni soni har kuni o'zgarib turadi. Shuning uchun ma'lum iqtisodiy tahlilni amalga oshirish uchun (o'rtacha mehnat unumdorligi, o'rtacha ish haqi va h.k.). **O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni** aniqlanadi. Buning uchun har kungi ro'yxatda turgan xodimlar sonini qo'shib, kalendar kunlar soniga bo'linadi (28, 29, 30, 31). Bunda shanba va yakshanba kunlar uchun juma kunida ro'yxatda turganlar soni olinadi. Agar korxona oy davomida to'liq ishlamagan bo'lsa ham, o'rtacha aniqlashning bu usuli o'zgarmaydi.

Masalan: korxona 25-iyundan ishlay boshlagan. Ro'yxatdagi xodimlar soni quyidagicha bo'lgan: 25-iyun (se-shanba) 200 kishi, 26-iyun (chorshanba) 200 kishi, 27-iyun (payshanba) 203 kishi, 28-iyun (juma) 209 kishi. Oyning oxirgi ikki kuni (29 va 30) dam olish kunlariga to'g'ri kelgan. U holda

$$T_{\text{ruy}} = \frac{200 + 200 + 203 + 209 + 209.2}{30} = \frac{1230}{30} = 41 \text{ kishi}$$

Har kungi ro'yxatdagi xodimlar soni ishga kelgan va kelmaganlardan tashkil topadi, shuning uchun kelganlar va kelmaganlar sonini qo'shib, kalendar kunlar soniga bo'linadi.

Masalan, korxona bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud (kishi/kunlar): ishga kelishlar soni - 3010, ish kunlari kelmasliklar soni - 70, dam olish va bayram kunlari ishga kelmaslik - 1600. U holda

$$T_{\text{ruy}} = \frac{3010 + 70 + 1600}{30} = 156 \text{ kishi}$$

Bir necha oylardan iborat davr uchun o'rtachani aniqlash arifmetik formulasidan foydalaniladi.

(I chorakda o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni 612 kishi: aprelda 610 kishi, mayda 610 kishi, iyunda 604 kishi. U holda,

$$T_{\text{ruy}} = \frac{\sum X \cdot \Pi}{\sum \Pi} = \frac{612 \cdot 3 + 610 + 610 + 604}{6} = 610 \text{ kishi}$$

Mehnat resurslaridan foydalanish darajasini tahlilini uch xil yo'nalishda amalga oshiriladi:

- soni bo'yicha;
- ish vaqti bo'yicha;
- mehnat unumdorligi bo'yicha.

Soni bo'yicha korxonada mehnat potensialidan foydalanishni o'rganish uchun ro'yxatdagi xodimlar sonidan foydalanish koeffitsiyenti aniqlanadi.

$$K_{\text{Ruyfoydalanish}} = \frac{\text{O'rtacha amalda ishlagan xodimlar soni}}{\text{O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni, ish kunlari bo'yicha hisoblangan}}$$

Keyingi yo'nalishlar bo'yicha tahlil keyingi bo'limlarda ko'riladi.

Ishchi kuchi harakatini vaqt bo'yicha, korxonalar bo'yicha intensivligini o'rganish maqsadida quyidagi nisbiy ko'rsatkichlar aniqlanadi:

$$\text{Qabul qilish } K^t = \frac{\text{Ishga qabul qilinganlar soni}}{T_{\text{ro'yxatdagi}}} \quad \begin{matrix} \text{X} \\ 100\% \end{matrix}$$

$$\text{Ishdan bo'shash } K^t = \frac{\text{Ishdan bo'shaganlar soni}}{T_{\text{ro'yxatdagi}}} \quad \begin{matrix} \text{X} \\ 100\% \end{matrix}$$

$$\text{Xodimlar sonini to'ldirish } K^t = \frac{\text{Qabul qilinganlar soni}}{\text{Ishdan bo'shaganlar soni}} \quad \text{X } 100\%$$

$$\text{Xodimlar doimiylik } K^I = \frac{\text{O'rganilayotgan davrda ro'yxatda tur- X 100\%}}{\text{gan xodimlar soni}} \\ T_{\text{ro'yxatdagi}}$$

$T_{\text{ro'yxatdagi}}$ — korxonaning o'rtacha ro'yxatdagi xodimlari soni.

Ishga qabul qilish va undan bo'shash natijasida ishchi kuchi sonining o'zgarishi ishchi kuchi harakati deb ataladi. Uni ifodalash uchun quyidagi absolut ko'rsatkichlar aniqlanadi:

— qabul qilish oboroti (ishga qabul qilinganligi haqida buyruq chiqarilgan);

— ishdan bo'shash oboroti (ishdan bo'shamaganligi haqida buyruq chiqarilgan);

— ishchi kuchi umumiy oboroti (qabul qilingan va bo'shaganlar umumiy soni).

O'z xohishi bilan ishdan bo'shagan kishilar qatoriga quyidagilar kiradi: o'z xohishi bilan ishdan bo'shaganlar, shuningdek, quyidagilar: tanlovdan o'tish natijasida boshqa joyga o'tganlar, yashash uchun boshqa joyga ko'chganlar, kasallik yoki nogironlik, o'qishga kirish, pensiyaga chiqish, oiladagi kasal kishini boqish, ikki tomon bitimiga asosan bo'shagan kishilar.

Ishga qabul qilish va bo'shash haqidagi ma'lumotlar asosida ham korxona, ham milliy iqtisodiyot darajasida quyidagicha ishchi kuchi balansi tuziladi:

$$T_0 + QQ - B = T_1$$

Bunda, T_0 — davr boshidagi xodimlar soni; QQ — qabul qilinganlar soni, shu jumladan, manbaalar bo'yicha:

bandlilik xizmat yo'llanmasi bilan;

boshqa korxonalardan o'tkazilganlar;

boshqa manbaalardan (korxonaning o'zi qabul qilgan; o'qishdan, armiyadan qaytgan va h.k.);

B — ishdan bo'shaganlar soni, shu jumladan, sabablar bo'yicha:

boshqa tashkilotga o'zkazish sababli;

xodimning xohishi bilan mehnat — bitimini tugatilishi (o'z xohishi bilan);

korxonaning xohishi bilan mehnat — bitimini tugatish, armiya safiga chaqirish sababli;

boshqa sabablar bilan.

T_1 — davr oxiridagi xodimlar soni.

Aholi bandligini o'rganish uchun korxona va tashkilotlardagi **ish joylarining** yangisini barpo etish va ba'zilarini yo'qotish bo'yicha harakatini ham o'rganishni taqozo etadi. Bandlilik xizmatlari idoralari korxona va tashkilotlardan ularning xodimlarga bo'lgan talabini olib o'rganadilar va shu ma'lumotlar asosida statistika quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblaydi:

— ish joylarining umumiy soni - umumiy mavjud ish joylari + bo'sh ish o'rinlari;

— bo'sh ish joylar soni (korxona va tashkilotlarning buyurtmalari asosida aniqlanadi);

— yangi kiritilgan ish joylar soni (ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta qurish va ish smenalarini ortishi natijasida va h.k.);

— bir bo'sh joyga band bo'lmagan aholining yuklamasi.

3-§. Ish vaqti va undan foydalanish ko'rsatkichlari

Ish kuchi soni va uning tarkibi bu sohadagi masalaning miqdor tomoni hisoblanadi, ish vaqti va undan foydalanish darajasi esa uning sifat tarafini belgilaydi. Ish vaqtidan foydalanishni tahlil qilish uchun ish vaqti fondlarini tarkibini

o'rganishni, ish kuni va ish davri uzunligini, ishlagan ish vaqti hajmiga har xil omillar ta'sirini o'rganishni taqozo etadi. Ish vaqti statistikasi — mehnat statistikasining bir bo'limi hisoblanadi.

Ish vaqtini yo'qotishni o'rganish mehnat muammolari bilan shug'ullanuvchi davlat organlari, ijtimoiy ta'minot bo'limlari, kasaba uyushmalari, korxona va tashkilotlarning rahbarining doimiy e'tiborida turadi.

Ish vaqti sarflangan mehnat me'yorini ifodalaydi va u amaliyotda ikki ko'rsatkich yordamida o'lchanadi: 1) ishlagan kishi — kuni xodimning korxona ro'yxatida turgan va ishga kelgan kunlarini bildirib, unga ish vaqti davomida haqiqiy ishlangan va ishlanmagan soatlar kiraveradi. Ishlangan kishi-kunlariga shu korxonada o'z xodimlari tomonidan amalda ishlangan kishi kunlari, bu korxona yo'llanmasi bilan boshqa korxonada ishlangan kishi-kunlari, shuningdek, xizmat safarida bo'lgan xodimlarning ishlagan kunlari kiritiladi.

2) **Ishlangan kishi-soati** ish vaqtining aniq o'lchov birligi hisoblanadi, chunki uning tarkibiga tanaffus vaqtlari, kechikib kelish va vaqtli ketib qolish vaqtlari kiritilmaydi.

Ish vaqtidan foydalanish darajasini bilish uchun statistika quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanadi:

1) Bir ishchi tomonidan ishlangan kunlardan, ya'ni ish oyi uzunligidan foydalanish koeffitsiyenti;

2) Ish kuni uzunligidan foydalanish koeffitsiyenti;

3) Ish vaqtidan to'liq foydalanish koeffitsiyenti;

Bir ishchi tomonidan **amalda ishlangan kunlar sonini aniqlash uchun** korxonada ishlangan barcha kishi-kunlar soni o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soniga bo'linadi. Bu ko'rsatkichning amaldagisini bazis darajasi bilan solishtirib birinchi koeffitsiyent aniqlanadi.

Ish kunining amaldagi uzunligini aniqlash uchun ishlan-

gan barcha kishi-soatlar soni, ishlangan kishi-kunlar soniga bo'linadi. Bunda ikki xil ko'rsatkich aniqlanadi: a) ish kuni-ning to'liq uzunligi (bunda odatdagi va odatdan tashqari soatlar e'tiborga olinadi) va b) ish kunining odatdagi uzunligi (bunda faqat odatdagi soatlar e'tiborga olinadi). Bu ko'rsatkichning amaldagi bazis davrdagisi bilan solishtirilib ikkinchi koeffitsiyent aniqlanadi. Birinchi koeffitsiyentni ikkinchisiga ko'paytirib uchinchi, ya'ni ish vaqtdan to'liq foydalanish koeffitsiyenti aniqlanadi.

Masalan, korxonada bazis va joriy davrda quyidagi ma'lumotlar berilgan:

№	Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
1	O'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni	900	1000
2	Amalda ishlangan barcha kishi-kunlar soni	18000	21000
3	Amalda ishlangan barcha kishi-soatlar soni	126000	140000
4	Bir ishchi tomonidan amalda ishlangan kunlar soni (2:1)	20	21
5	Ish kunining amaldagi uzunligi, soat (3:2)	7,0	6,7

1) Ish oyi uzunligidan (kunlar)

foydalanish $K^1 = 21/20 = 1,050$ yoki 105,0%

2) Ish kuni uzunligidan (soat)

foydalanish $K^1 = 6,7/7,0 = 0,959$ yoki 95,9%

3) Ish vaqtdan to'liq

foydalanish $K^1 = 1,05 \times 0,959 = 1,008$ yoki 100,8%

Demak, korxonada ish oyi uzunligidan (kunlar) bo'yicha foydalanish joriy davrda bazis davrga nisbatan 5,0%ga ortgan.

ish kuni uzunligidan (soat) foydalanish 4,1%ga kamaygan. Natijada ish vaqtidan to'liq foydalanish darajasi joriy davrda bazis davriga nisbatan 0,8% ortgan.

Amaliyotda quyidagi ish vaqti fondlarini bir-biridan ajratish lozim:

1. **Kalendar ish vaqti fondi** — korxona barcha xodimlariga to'g'ri kelgan kalendar kunlar sonini ifodalaydi va u quyidagicha hisoblanishi mumkin:

— o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini shu davrdagi kalendar kunlar soniga ko'paytiriladi; yoki

— ishga kelgan va kelmagan kishi-kunlar soni qo'shiladi.

2. **Tabel vaqt fondi** — ni aniqlash uchun kalendar vaqt fondidan bayram va dam olish kunlari ayiriladi.

3. **Eng ko'p imkoniyatli ish vaqt fondini** — aniqlash uchun tabel ish vaqti fondidan navbatdagi mehnat ta'tili kunlari ayiriladi. Bu fond «Mehnat haqida»gi qonunga asosan, foydalanish mumkin bo'lgan eng katta ish vaqti salohiyatini bildiradi.

Masalan, korxona bo'yicha mart oyida quyidagi ma'lumotlar berilgan (kishi-kunlarida) xodimlar tomonidan ishlangan kishi-kunlar — 5868; kun bo'yi to'xtab turishlar — 200; ishlanmagan kishi-kunlar — 3032, shu jumladan, navbatdagi ta'tillar — 480; dam olish kunlari — 2400; o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni — 300 kishi; ushbu ma'lumotlar asosida quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblash mumkin:

1) ishga kelgan kishi kunlar soni — ishlangan kishi — kunlar va kun bo'yi to'xtab turishlar soni yig'indisiga teng.

$$5868 + 200 = 6068 \text{ kishi/kuni}$$

2) kalendar ish vaqti fondi

$$6068 + 3032 = 9100 \text{ kishi/kuni}$$

3) tabel ish vaqti fondi

$9100-2400 = 6700$ kishi/kuni

4) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi

$6700-480 = 6220$ kishi/kuni

5) may oyidagi kalendar vaqt fondi (agar o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni o'zgarimay qolsa)

$300 \times 31 = 9300$ kishi/kuni.

4. **Ishlangan ish vaqti fondi.** Ishlangan kishi/soatlar soniga xodimlarning ishlagan barcha soatlari kiritiladi (bayram va dam olish kunlari hamda odatdan tashqari ishlangan soatlar ham qo'shiladi). Ammo bunga smenalar ichidagi to'xtab turishlar, betobligi sababli ishga kelmaslik, mehnat ta'tillari va shunga o'xshashlar qo'shilmaydi.

Odatdan tashqari ishlangan vaqtlar — qonunda belgilangandan tashqari vaqtlardagi ish soatlari kiritiladi (bayram va dam olish kunlari, smenadan tashqari ishlangan vaqtlar va h.k.).

5. **To'langan kishi-soatlar soni** — bu xodimlar tomonidan ishlangan kishi-soatlar va ishlanmagan bo'lsa ham, ammo haqqi to'langan soatlardan tashkil topadi. Ko'rsatkichda yillik mehnat tatili vaqti, qo'shimcha va o'quv ta'tillari vaqti, rahbariyat qarori bilan berilgan ta'tillar vaqti, malaka oshirish tizimida o'tkazilgan vaqt, qishloq xo'jaligi va boshqa ishlarga jalb qilingan vaqt, 18 yoshga yetmagan o'smirlar uchun qisqartirilgan ish vaqti kiritiladi, **ammo betob bo'lgan vaqt uchun to'lovlar ijtimoiy fondlardan to'langan uchun to'langan soatlar kiritilmaydi.**

Ish vaqti fondlaridan (kalendar, tabel, maksimal imkoniyatli) foydalanish koeffitsiyenti quyidagicha aniqlanadi:

$$K = \frac{\text{amalda ishlangan vaqt}}{\text{taalluqli vaqt fondi}};$$

Bu koeffitsiyent taalluqli vaqt fondining qancha qismi amalda foydalanilganini ifodalaydi.

Maksimal imkoniyatli vaqt fondi tarkibini o'rganish uchun ushbu vaqt fondi 100% deb olinadi va quyidagilar necha foizni tashkil etishi aniqlanadi:

1) ishlangan vaqt; 2) uzrli sabablar bilan ish vaqtini yo'qotish (shu jumladan, ayrim sabablar bo'yicha); 3) uzrli sabablar bilan ish vaqtini yo'qotish (shu jumladan, ayrim sabablar bo'yicha).

Masalan, avvalgi misoldagi ma'lumotlar asosida quyidagilarni aniqlaymiz: amalda ishlangan vaqt, kalendar vaqt fondining 64% ini tashkil etgan ($5668/9100 \times 100 = 64\%$); tabel ish vaqti fondining 87,4% ($5668/6700 \times 100 = 87,4\%$); maksimal imkoniyatli ish vaqti fondining 94,2% ($5668/6220 \times 100 = 94,2\%$) tashkil etgan. Binobarin, bunda ish vaqtini yo'qotish 3,5%ni, uzurli sabablar bilan yo'qotish esa 2,2%ni ($1336/6220 \times 100 = 2,2\%$) tashkil etgan.

4-§. Ish vaqti balansi

Ish vaqtidan foydalanish darajasini tahlili ish vaqti balansi asosida amalga oshiriladi. Ular kishi-kunlari va kishi-soatlarida tuzilib, ikki qismdan iborat bo'ladi: chap qismida «ish vaqtidan foydalanish» ko'rsatiladi.

Chap qismi quyidagilardan tashkil topadi:

- 1) kalendar vaqt fondi;
- 2) bayram va dam olish kunlari;
- 3) tabel vaqt fondi;
- 4) navbatdagi mehnat ta'tillari;
- 5) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi.

Ish vaqti resurslarini kishi-soatlarida ifodalash uchun, ko'rsatkichlarni belgilangan ish vaqti uzunligiga ko'paytiriladi.

«Ish vaqtidan foydalanish» qismida maksimal imkoniyatli ish vaqti fondini tarkibi ko'rsatiladi va u uch qismdan iborat bo'ladi: amalda ishlagan ish vaqti fondi, uzurli sabablar bilan ishlamagan vaqt va ish vaqtini yo'qotish.

Amalda ishlangan ish vaqti fondi — belgilangan rejim asosida ishlangan vaqtni ifodalaydi. Odatdan tashqari ishlangan vaqt (bayram va dam olish kunlari, smenadan tashqari ishlangan)lar balansdan tashqarida ko'rsatiladi.

Uzurli sabablar bilan yo'qotishlarga quyidagilar kiradi:

- betobligi sababli yoki betob bolalarni boqish;
- o'quv ta'tillari (sirtqi talabalar uchun, korxona tomonidan yuborilgan o'qish va malaka oshirishlar va h.k.);
- qonun bilan belgilangan ishga kelmasliklar (davlat topshiriqlarini bajarish, masalan, voenkomatga yoki sudga chaqirilishi).

Ish vaqtini yo'qotuvlariga quyidagilar kiradi:

- kun bo'yi to'xtab turishlar;
- kechikib kelishlar, vaqtli ketishlar;
- rahbariyat ruxsati bilan ishga kelmaslik;
- yalpi ishga kelmaslik (ish tashlashlar va h.k.)

Balansning o'ng qismini yuqorida keltirilgan uch bo'limning yig'indisidan tashkil topadi va kishi-kunlar va kishi-soatlarda ifodalangan maksimal imkoniyatli ish vaqti fondini bildiradi.

Masalan, avvalgi misolda keltirilganlarni quyidagi ma'lumotlar bilan to'ldiramiz: Aprel oyida ishga kelmasliklar (kishi-kunlarida): betobligi sababli — 56, o'qish ta'tillari — 20, progullar-4, rahbariyat ruxsati bilan — 12, qonun bo'yicha ishga kelmaslik — 60.

Ish vaqti balansini tuzamiz (kishi-kunlarida).

Ish vaqti resurslari	Ish vaqtidan foydalanish
1. Kalendar fondi — 9100	1. Amalda ishlangan vaqt — 5868
2. Bayram va dam olish kunlari — 2400	2. Uzurli sabablar bilan ish vaqtini yo'qotish — 136
3. Tabel fondi — 6700	shu jumladan:
4. Navbatdagi mehnat ta'tillari — 4800	betoblighi sababli — 56
5. Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi — 6220	o'qish vaqti sababli — 20
	qonun bo'yicha — 60
	3. Ish vaqtini yo'qotish — 216
	shu jumladan:
	kun bo'yi to'xtab turishlar — 200
	progullar — 4
	rahbariyat ruxsati bilan — 12
	4. Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi — 6220 (5868+136+216)
Jami: 6220	Jami: 6220

Demak, MIIVFning: — 94,3% amalda ishlagan

— 2,2% uzurli sabab bilan yo'qotish

— 3,5% uzursiz sabab bilan yo'qotish
100%.

Demak, ish vaqti balansi — ish vaqti resurslari va ulardan foydalanish haqida to'liq ma'lumot olish va tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Iqtisodiy faol va iqtisodiy faol aholi haqida tushuncha bering.

2. Aholi quyidagi kategoriyalarning qaysilari iqtisodiy faol aholi tarkibiga kiradi?

- a) yonlangan xizmatchilar;
- b) ish beruvchilar;
- d) o'quvchilar;
- e) shaxsiy ish bilan band bo'lganlar;
- f) ishlashi shart bo'lmaganlar;
- g) oilaviy ish bilan band bo'lganlar;
- h) uy xo'jaligida band bo'lganlar;
- i) ishsizlar.

3. Aholi quyidagi kategoriyalarning qaysilari iqtisodiy no-faol aholi tarkibiga kiradi?

- a) ishsizlar;
- b) nafaqaxo'rlar;
- d) ish qidirishni tugatganlar;
- e) talabalar, aspirantlar, magistrilar;
- f) ish beruvchilar;
- g) jamoa korxonalarida band bo'lganlar;
- h) ishlashi shart bo'lmaganlar.

4. Mehnat bozori statistikasi ko'rsatkichlar tizimi qanday?

- mehnat resurslari soni;
- band bo'lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi;
- korxonalar, tashkilotlar, muassasalar xodimlari soni va tarkibi;
- ish vaqtidan foydalanish;
- mehnat unumdorligi, ish haqqi darajasi va dinamikasi;

- ish kuchiga xarajatlar;
- ish kuchining migratsiyasi va h.k.

Ushbu ko'rsatkichlarning mohiyati qanday?

5. Mehnat bozori statistikasining axborot manbalari:

- bandlilik xizmati idoralarining statistik hisoboti;
- aholi bandligi darajasini o'rganish maqsadida har chorak oxirida o'tkaziladigan tanlama kuzatish ma'lumotlari;

– milliy iqtisodiyotimizda band bo'lgan xorij fuqarolari haqidagi ma'lumotlar;

- aholi ro'yxati ma'lumotlari va h.k.

Ushbu manbalarning mohiyati qanday?

6. Ishchi kuchi bozori holatini baholash uchun qo'llaniladigan nisbiy ko'rsatkichlar:

- mehnatga layoqatli yoshdagi aholi koeffitsiyenti;
- aholining bandlilik koeffitsiyenti;
- umumiy yuklama koeffitsiyenti;
- mehnat resurslari o'rnini qoplash koeffitsiyenti;
- nafaqa yuklamasi koeffitsiyenti;
- ishsizlik darajasi;
- aholining iqtisodiy faollik darajasi.

Ushbu ko'rsatkichlar qanday aniqlanadi va mohiyati nimada?

7. Mehnat resurslari soni qanday aniqlanadi?

8. Xalqaro andozalarga asosan band bo'lganlar ishlab chiqarishdagi bajarilayotgan funksiyasiga qarab qanday guruhlariga ajratiladi?

9. Ishsizlarning qanday turlarini bilasiz?

10. Mehnat resurslari balans va ishchi kuchi balans qanday tuziladi, uning mohiyati qanday?

11. Korxona xodimlari soni. O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni qanday aniqlanadi?

12. Ish vaqti o'lchov birliklari. Ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlari. Ish vaqti balansi.

13. Oy oxiriga berilgan quyidagi ma'lumotlar asosida II va III kvartallar uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini aniqlang: martda-140 kishi, aprelda-146 kishi. mayda-150 kishi, iyunda-156 kishi, iyulda-152 kishi, avgustda-155 kishi, sentabrda-154 kishi. Olingan ma'lumotlarni solishtiring.

14. Maishiy xizmat ko'rsatuvchi kombinat 23-oktabr kuni ochilgan. Ro'yxatdagi xodimlar soni quyidagicha bo'lgan: 22 da-58 kishi, 23 dan 26 gacha 60 kishi, 27 da 74 kishi. 28 dan 31 gacha 82 kishi.

Oktabr oyi va 10 oy uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini hisoblang.

15. Avgust oyida korxona biznes rejasi bo'yicha o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni 140 kishi bo'lishi kerak. Amalda oy davomida ishchilar tomonidan 2818 kishi-kuni ishlangan, har xil sabablar bilan ishga kelmaslik 1613 kishi-kuni.

Avgust oyi uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni bo'yicha biznes reja bajarilish darajasini aniqlang.

16. Ikki korxona xodimlari to'g'risida joriy yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkich	№1	№2
Yil boshida ro'yxatdagi ishchilar soni	690	570
Yil davomida ishga qabul qilingan ishchilar soni — jami	195	163
Yil davomida ishdan bo'shagan ishchilar soni — jami	170	202
Shu jumladan:		
o'z xohishi bilan	129	107
Kechikib kelgani va boshqa intizomlar buzilgani uchun	8	3
Yil oxirida ro'yxatdagi ishchilar soni	714	650
Yil davomida (1.01 dan 31.12 gacha) ro'yxatda turgan ishchilar soni	419	488

Har bir korxona bo'yicha aniqlang va tahlil qiling:

- 1) o'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni;
- 2) ishga qabul qilish va bo'shash ko'effitsiyentlari;
- 3) ish kuchi umumiy aylanma ko'effitsiyenti;
- 4) qo'nimsizlik ko'effitsiyenti;
- 5) doimiylik ko'effitsiyenti.

17. Korxona ishchilarining I yarim yilikda ish vaqtidan foydalanishlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ishlagan kishi-kunlari	84430
Kun bo'yi to'xtab turishlar	-
Ishlanmagan kishi-kunlar soni – jami	13970
Shu jumladan:	
- navbatdagi mehnat ta'tili	6080
- o'qish ta'tili	340
- homiladorlik ta'tili	1640
- kasallik	4715
- qonun bo'yicha ishga kelmaslik	470
- administratsiya ruxsati bilan	680
- progullar	45
Bayram va dam olish kunlari	31160
Jami ishlangan va ishlanmagan kishi-kunlar	129560

Ish vaqti balansini tuzing va tahlil qiling.

Buning uchun quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblang:

- 1) kalendar ish vaqtidan foydalanish ko'effitsiyenti.
- 2) tabel ish vaqti fondidan foydalanish ko'effitsiyenti.
- 3) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondidan foydalanish ko'effitsiyenti.

VI bob. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI MILLIY BOYLIK STATISTIKASI

1-§. Milliy boylik tushunchasi, hajmi va tarkibi

Milliy boylik muhim ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo'lib, u ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining boshlang'ich va yakuniy holatini ifodalaydi. Milliy boylik hajmining ortishi iqtisodiy o'sishning muhim omili hisoblanadi. Shu bilan birga milliy boylikda ishlab chiqarish jarayonining natijalari mujassamlanadi. U ishlab chiqarilgan mahsulot hisobiga to'ldiriladi va yangilanadi. Milliy boylik hajmi, uning tarkibi, dinamikasi va ulardan foydalanish darajasi davlat va xalqaro statistikada mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim yakunlovchi ko'rsatkichlari sifatida qaraladi. Milliy boylik hajmi va tarkibining o'zgarishiga qarab takror ishlab chiqarish va jamg'arish jarayonining tendensiyalari haqida fikr yuritiladi.

Milliy hisoblar tizimi (1993-y.) doirasida milliy boylik asosida iqtisodiy aktivlar tushunchasi yotadi.

Iqtisodiy aktivlar — xususiy yoki jamoa mulki bo'lib, ularga egalik qilish yoki ulardan foydalanish natijasida mulk egalari iqtisodiy jihatdan manfaatdor bo'lishlari mumkin. Har bir iqtisodiyot aktiv qiymatga ega bo'lib, vaqt o'tishi bilan uning qiymati o'zgaradi. Har xil aktivlar o'z egasiga har xil manfaat keltiradi:

— imorat, mashina, uskunalar ishlab chiqarish jarayonida foydalanishdan daromad keltiradi;

— moliyaviy aktivlar va yer o'z egalariga mulkdan olingan

daromad sifatida manfaat keltiradi (foizlar, dividendlar, renta);

— har qaysi aktivga qiymat zaxirasi sifatida ega bo'lishdan olingan manfaat yoki uni xohlagan vaqtda sotib yuborishi mumkin.

Ba'zi aktivlarga egalik qilish davri, ulardan manfaat olish tugaguncha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ikkinchi xil aktivlarga egalik qilish shu davr kelgunga qadar ular sotib yuboriladi va kelajakda olinishi mumkin bo'lgan daromad oldinroq olinadi. Uchinchilari (masalan, qimmatbaho metallardan, toshlardan qilingan buyumlar va h.k.) sof holda qiymat zaxirasi sifatida hech qanday boshqa manfaat ko'rsatmasdan faqat yig'ilgan boyliklarni asrash va sotish sifatida saqlanishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan ta'riflarga asosan iqtisodiy aktivlar bo'yicha uchta holatni ajratish mumkin:

— obyekt qandaydir mulk egasida bo'lishi lozim (davlat, xususiy yoki boshqa formada);

— mulk egasi obyektga egalik qilish va undan foydalanishdan qandaydir manfaat olishi lozim;

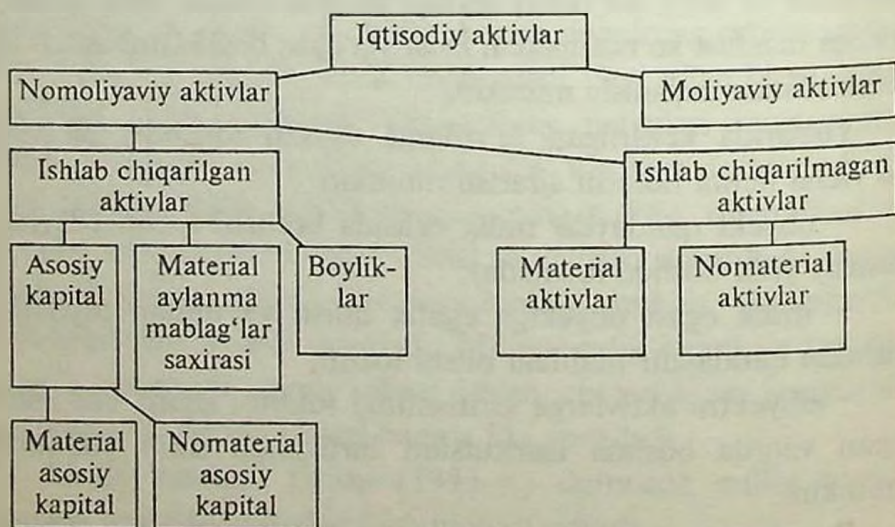
— obyektning aktivlarga kiritishning muhim sharti uni xohlagan vaqtda boshqa institutsion birliklarga sotib yuborish mumkin.

Bu xususiyatlarga faqat inson mehnati tufayli yaratilgan material boyliklar (asosiy fondlar, material aylanma mablag'lar va zaxiralar) emas, balki moliyaviy instrumentlar (depozitlar, aksiyalar va h.k.) yoki tabiiy hosil bo'lgan obyektlar: yer va yer osti, o'rmonlar va boshqa o'simlik resurslari, yovvoyi hayvonlar ham bo'lishi mumkin. MHTga asosan tabiiy resurslar mamlakatlarning iqtisodiy aktivlariga ularning egalari (davlat, tashkilot, muassasalar va h.k.) ulardan real daromad olish uchun foydalanilgan taqdirda kiritiladi.

Atrof-muhit muhofazasi obyektlari (osmon bo'shlig'i,

ochiq suv havzalari) kimningdir mulki bo'laolmaydi yoki o'z egasiga qandaydir manfaat keltirmaydi (masalan, foydali qazilma zaxiralaridan hozirgi texnik darajada yoki hozirgi bahoda manfaat kelmaydi). Shuning uchun, ular iqtisodiy aktivlarga kiritilmaydi. Iqtisodiy aktivlarga yana uy xo'jaliklari tomonidan sotib olingan uzoq muddat davomida foydalaniladigan buyumlar ham kiritilmaydi.

Milliy hisoblar tizimi (1993-y.)da iqtisodiy aktivlarni tasniflash



Iqtisodiy aktivlarni tasniflashda avvalo, ular ikki sinfga ajratiladi: moliyaviy va nomoliyaviy aktivlar.

Moliyaviy aktivlar ko'p jihatdan moliyaviy talablar va majburiyatlardan iborat. Bunda ikki institutsion birliklar orasida tuzilgan bitimga asosan biri mablag' (kapital) beradi. MHTda moliyaviy talab aktiv hisoblanib, uning egasi (kreditör) boshqa institutsion birlik (debitordan) tuzilgan birlikka asosan to'la yoki bir necha to'lovlarni oladi. Binobarin,

kreditor faqat o'zi bergan qarz mablag'ningina emas, balki yana mulk egasi sifatida foizlar, daromadlar ham oladi. Bir institutsion birlik tomonidan shunday talabning mavjudligi, boshqa bir institutsion birlik tomonidan majburiyat bo'lishini taqozo qiladi. Moliyaviy talablar (majburiyatlar) har xil ko'rinishga ega bo'lishi, moliyaviy aktivlarning har xil ko'rinishida yuzaga keladi.

1. **Monetar oltin** — bu davlatning pul-kredit muassalarida markazlashgan holda saqlanuvchi slitka yoki moneta shaklidagi oltin zaxiralari. Ular sotib olish qobiliyatini oshirish maqsadida sotib olinadi.

2. **O'rnini bosuvchi huquqiga ega bo'lgan maxsus mablag'lar** (O'BHEBMM) — xalqaro valuta fondi tomonidan tashkil etilgan xalqaro rezerv va to'lov mablag'lari, shu fondga a'zo bo'lgan davlatlar orasida taqsimlanadi. O'BHEBMM dunyo pul mablag'lari bo'lib, ular xalqaro pul-siz hisob-kitob ishlarini XV F maxsus hisoblarida amalga oshiradilar. Ular faqat hukumatlar darajasida markaziy banklar va xalqaro tashkilotlar orqali xalqaro qarz yo'qotuvchi mablag' sifatida ishlatiladi.

3. **Mavjud pullar (valuta)** — hisob-kitob qilish uchun ishlatiladigan muomaladagi banknot va tangalar. Muomalaga chiqarilgan mavjud pullar uni chiqargan muassasa (odatda, Markaziy bank) uchun majburiy hisoblanadi.

4. **Depozitlar** — banklarga asrab berish uchun o'tkazilgan pul mablag'lari. Bu moliyaviy «aktiv»ga banklarning fondlar bilan qaytarib berish majburiyati bo'lgan mablag'larga qarshi turadi. Depozitlar (pul mablag'lari kabi) milliy yoki xorij valutarida bo'lishi mumkin, ular rezident-muassasalarning yoki qolgan dunyoning majburiyati bo'lishi mumkin.

5. **Qimmatbaho qog'ozlar (aksiyalardan tashqari)** — ularni chiqargan shaxsga nisbatan, ularning egasi tomonidan

mulkiy huquq beradigan pullik hujjatlar. O'zining mohiyatiga ko'ra, ular qarz majburiyatlari hisoblanadi.

Bularga veksellar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar, privatizatsion cheklar va boshqalar kiradi.

6. **Ssudalar** — kreditor tomonidan bevosita qarz oluvchiga beriladigan moliyaviy instrument hisoblanadi. Bu operatsiya odatda hujjat bilan tasdiqlanadi va bu hujjatni bировga berish mumkin emas. Bularga banklar tomonidan korxonalar yoki uy xo'jaliklariga berilgan ssudalar misol bo'laoladi (uzoq muddatga sotib olishga kredit, iste'molchi krediti, moliyaviy lizing).

7. **Texnik sug'urta rezervlari** — sug'urta imkoniyatlarini o'tkazish texnikasi taqozo etishi natijasida yaratilgan moliyaviy aktivlar sug'urta to'lovlari va sug'urta yig'implari orasidagi vaqt sug'urta tashkilotlarida texnik rezerv sifatida katta hajmdagi summani yig'ish imkoniyatini yaratadi. Ularni yaratish sug'urta kompaniyalari uchun zarur hisoblanadi, chunki ular sug'urta qilayotganlar uchun vakolat bo'lishlari kerak. MHTda texnik sug'urta rezervlari ikki guruhga bo'linadi:

- uy xo'jaliklarining rezervdagi sof aktivlari qiymati — hayotni va nafaqa fondini sug'urtalash;

- sug'urtalashning boshqa turlari bo'yicha (hayotni sug'urtalashdan tashqari) to'lov rezervlari va tartibsiz talablarning rezervlari.

8. **Aksiyalar va kapitalda ishtirok etishning boshqa turlari** — ustav kapitalga ma'lum nisbatda hissa qo'yilganligi haqidagi hujjat bo'lib, u o'z egasiga foydaning ma'lum qismini dividend sifatida olish huquqini beradi.

9. **Debitor va kreditorlarning boshqa hisoblari** — savdo krediti, bitmagan ishlar va boshqalar hisobidan avanslar.

Nomoliyaviy aktivlarga — egalari ulardan iqtisodiy faoli-

yat natijasida yoki qiymat zaxirasi sifatida manfaat ko'rishlari mumkin bo'lgan obyektlardir. Ular ishlab chiqarilgan yoki ishlab chiqarilmagan obyektlar bo'lishi mumkin.

Ishlab chiqarilgan aktivlar — MHTda ishlab chiqarish jarayoni natijasida paydo bo'gan nomoliyaviy aktivlar deb ataladi. Ular asosiy kapital, material aylanma mablag'lar va boyliklar zaxirasidan tashkil topadi.

Asosiy kapital — ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan milliy boylikni bir qismi uni natural — mulk holatini uzoq muddat davomida o'zgartirishdan iqtisodiyotda foydalaniladi va o'z qiymatini tayyor mahsulot va xizmatlarga asta-sekin o'tkazaboradi. Asosiy kapital material va nomaterial qismlarga bo'linadi. **Material asosiy kapitalga** yashaydigan va mamlakatdagi bino va inshootlar, mashina va uskunalar, transport vositalari, parvarish qilinadigan tabiiy aktivlar (ishchi mahsuldor mollar, mevali bog'lar va boshqa ekilgan daraxtlar), tarixiy yodgorliklar va h.k. MHTning yangicha talqini bo'yicha asosiy kapitalga harbiy uskunalarining ba'zi turlari kiritilgan bo'lib, ular faqat harbiy maqsadlarda emas, balki fuqarolik ehtiyojlari uchun ham ishlatiladi (aerodromlar, avtomobillar va h.k.).

Nomaterial asosiy kapitalni ajratish 1993-yildagi MHTning yangiligi hisoblanadi. Ularga inson mehnati natijasida yaratilgan va hamma bilishi shart bo'lmagan axborotlar bo'lib, ular qandaydir asrovchiga o'tkazilgan. Ularning qiymati ularda asralayotgan axborotning qiymatiga bog'liq. Bunga foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari, dasturiy ta'minot, adabiyot va san'atning noyob asarlari (filmlar, ovoz yozib olishlar, qo'lyozmalar va h.k.) va boshqa nomaterial aktivlar kiritiladi.

Material aylanma mablag'larga ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, materiallar, yoqilg'i va boshqalar), tayyor

mahsulotlar, qayta sotiladigan tovarlar, tugallanmagan ishlab chiqarishlar kiradi. Bularga yana davlat zaxiralari va don rezervlari, strategik materiallar va davlat ahamiyatga ega bo'lgan boshqa tovarlar kiradi.

Boyliklar — uzoq muddat foydalaniladigan qimmatbaho tovarlar bo'lib, ularning bahosi umumiy bahoga nisbatan hech pasaymaydi. Ular ishlab chiqarish maqsadida ishlatilmaydi va foydalanilmaydilar va qiymat zaxirasi sifatida asraladi (qimmatbaho metallar, toshlar, antikvar buyumlar va boshqa san'at asarlari hamda boyliklar).

Ishlab chiqarilmagan aktivlarga ishlab chiqarish jarayoni natijasi bo'lmagan nomoliyaviy aktivlar kiradi. Ular tabiat tomonidan yaratilgan yoki yuridik va hisob ishlari natijasi bo'lib hisoblanadi. Material ishlab chiqarilmagan aktivlarga yer, yer osti qazilma boyliklari, yer osti suvlari va yetishtirilmaydigan (tabiiy) biologik resurslar kiradi.

Nomaterial ishlab chiqarilmagan aktivlar egasiga aniq faoliyat bilan shug'ullanish huquqini beruvchi hujjatlar kiradi (patentlar, litsenziyalar, tovar belgilariga bitimlar tuzish va h.k.).

2-§. Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmini aniqlash usuli

Iqtisodiyot har bir sektorning ma'lum momentga nisbatan iqtisodiy ahvoli, uning o'zining xususiy kapitali hajmi bilan baholanadi va u sektorning aktiv va passivlar balansining balanslashtiruvchi moddasida o'z aksini topadi. Balans ikki yoqlama jadvalga o'xshatib tuziladi, uning chap tomonida sektorning aktivlari (moliyaviy va nomoliyaviy), o'ng tomonida esa uning moliyaviy majburiyatlari va o'z kapitalining sof qiymati keltiriladi.

Aktiv va passivlar balansi

Aktiv	Majburiyatlar va o'z kapitali- ning sof qiymati
1. Nomoliyaviylar: - ishlab chiqarilganlar; - ishlab chiqarilmaganlar; 2. Moliyaviylar: - monetar oltin; - mavjud pullar; - O'BHEBMM; - depozitlar; va boshqalar	3. Moliyaviy majburiyatlar: - mavjud pullar; - depozitlar; - qimmatbaho qog'ozlar va h.k. 4. o'z kapitalining sof qiymati (4=1+2-3)

Sektor o'z kapitalining sof qiymati, uning aktivlari (moliyaviy va nomoliyaviy) qiymatining, uning moliyaviy majburiyatlariga nisbatan yuqori ekanligini ifodalaydi. Sof qiymat deyilishiga sabab asosiy kapital qoldiq qiymati bo'yicha aks ettiriladi. Bu balans ma'lumotlari asosida sektorning investitsion faollik darajasini, ularni moliyalashtirishga ehtiyojini ishlab chiqarishning material aylanma mablag'lar bilan ta'minlanish darajasi va uning samaradorligini tahlil qilish mumkin bo'ladi. Butun iqtisodiyot bo'yicha tuzilgan jamlovchi aktiv va passivlar balansi mamlakatning iqtisodiy va moliyaviy holatini xarakterlaydi. Uning balanslashtiradigan moddasi bo'lib, milliy boylik ko'rsatkichi hisoblanadi. Shunday qilib, MHT metodologiyasi bo'yicha milliy boylik hajmini aniqlash uchun mamlakat rezidentlarining barcha iqtisodiy aktivlar qiymatlari (moliyaviy va nomoliyaviy) yig'indisidan ularning moliyaviy majburiyatlarini ayirib aniqlanadi. Demak, mamlakat milliy

boyligi iqtisodiyot barcha sektorlarining sof kapitali yig'indilariga teng bo'ladi.

3-§. Asosiy fondlar va ularni tasniflash

Milliy boylikning mehnat natijasida paydo bo'lgan qismi – milliy mulkning 90 foizi asosiy fondlar hissasiga to'g'ri keladi.

Asosiy fondlar – ishlab chiqarilgan aktivlar bo'lib, ular uzoq vaqt davomida (bir yildan kam emas) tovarlar ishlab chiqarish yoki bozor va nobozor xizmatlar ko'rsatish uchun xizmat qiladilar.

1996-yildan boshlab asosiy fondlarni natural formasi va bajarayotgan funksiyalariga qarab quyidagicha tasniflanadi: binolar (yasholmaydigan), yashaydigan binolar, inshootlar, mashina va uskunalar, transport vositalari, ishlab chiqarish va xo'jalik ashyolari, ishchi mollar, mahsuldor mollar, ko'p yillik o'simliklar, asosiy fondlarning boshqa turlari. Asosiy fondlarni bunday tasniflash asoslangan amortizatsiya me'yorlarini belgilashda, tarkibini va ulardan oqilona foydalanishni o'rganishda qo'llaniladi.

Asosiy fondlar tarkibiga yerlarni yaxshilash (melioratsiya, quritish, irrigatsion va boshqa ishlar) uchun qilingan kapital xarajatlar va yerga egalik qilish huquqini o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar (advokatlar, ko'chmas mulk bilan shug'ullanuvchi agentlar va boshqa vositalar xizmatiga to'lovlar, to'langan soliqlar va yig'imlar va boshqa tashkiliy xarajatlar) bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar ham kiradi.

Asosiy fondlar tarkibini o'rganish maqsadida ularni quyidagi belgilari bo'yicha guruhlariga ajratiladi:

– **iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha** – tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (shu jumladan, sanoat, qishloq xo'jaligi,

qurilish va h.k. tarmoqlar) asosiy fondlari, xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar (shu jumladan, transport, aloqa, savdo) asosiy fondlari;

– **mulk formasi bo'yicha** – davlat mulkida bo'lgan, xususiy mulkda bo'lgan asosiy fondlar;

– **ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi darajasiga qarab** – bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida qatnashuvchi asosiy fondlar va harakatda bo'lmagan asosiy fondlar, shu jumladan, zaxirada, konservatsiyada, ta'mirlashda, rekonstruksiya bo'lganlar;

– **kimga qarashli ekanligiga qarab** – xususiy va ijaraga qo'yilgan asosiy fondlar;

– **hududlar bo'yicha joylashishiga qarab** – tumanlar, shaharlar, viloyatlar va respublika asosiy fondlari.

Bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etuvchi asosiy fondlarni bajarayotgan funksiyasiga qarab aktiv va passiv guruhlariga ajratish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi asosiy fondlarining tarkibi (1.01.2004-y. nisbatan)

Jami asosiy fondlar	Salmog'i (%)
Jami asosiy fondlar	100
shu jumladan:	
I. Passiv qism	45,4
ulardan:	
- binolar	29,3
- inshootlar	16,1
II. Aktiv qism	54,6
ulardan:	

- o'zgaruvchi moslamalar	12,3
- kuchlanish mashina va uskunalar	9,2
- ishchi mashina va uskunalar	27,2
- o'lchash va boshqarish anjomlari, qurilmalari va laboratoriya uskunalar	1,2
- hisoblash texnikasi	0,9
- transport vositalari	2,8
- boshqa asosiy fondlar	1,2

Moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonini amalga oshirish uchun xo'jalik yurituvchi subyektlar ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlangan bo'lishlari lozim.

Ishlab chiqarish fondlari asosiy va aylanma ishlab chiqarish fondlariga bo'linadi. Ular o'rtasidagi farq quyidagilardan iboratdir:

— asosiy fondlar ko'p ishlab chiqarish sikllarida qatnashib, o'z qiymatini qismlab, asta-sekin yangidan tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazib boradi; aylanma fondlari esa bitta ishlab chiqarish jarayonida qatnashib, o'z qiymatini to'liqligicha yangidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotga o'tkaziladi;

— aylanma fondlari bevosita ishlab chiqarish jarayonida bo'lsa, asosiy fondlar shunday bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin;

— asosiy fondlar buyum shaklida tayyor mahsulotga qo'shilmaydi, aylanma fondlari esa qo'shiladi va tayyor mahsulotning o'zagini tashkil etadi;

— asosiy fondlar tarkibiga xizmat qilish muddati bir yildan ortiq va qiymati 15 ta minimal ish haqqidan ortiq bo'lgan fondlar kiradi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarishning moddiy asosini tashkil qiladi. Ularning qiymati va tarkibi korxona faoliyatining sifat va miqdor ko'rsatkichlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

4-§. Asosiy fondlarni baholash usullari

Statistikada asosiy fondlarning hajmini o'rganishda natural va qiymat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Asosiy fondlarni qiymat ko'rinishda baholashda quyidagi qiymat turlari qo'llaniladi:

- to'la boshlang'ich qiymati;
- to'la tiklash qiymati;
- eskirishni hisobga olgan holdagi boshlang'ich (tiklash) qiymati;
- balansdagi qiymati;
- bozor qiymati;
- yo'qotishdagi qiymati.

Asosiy fondlarning **to'la boshlang'ich qiymati** deganda ularni sotib olish, tashib keltirish va o'rnatish uchun ketgan xarajatlarning yig'indisi tushuniladi. Demak, to'la boshlang'ich qiymat asosiy fondlarni foydalanishga topshirish momentidagi qiymati bo'lib, u eng asosiy baholash turi hisoblanadi. Undan foydalanib asosiy fondlarning hajmi, tarkibi, takror ishlab chiqarish va mehnatni texnika bilan qurollanish ko'rsatkichlari aniqlanadi. Shuningdek to'la boshlang'ich qiymat amortizatsiya ajratmalari va normalarini hisoblashda baza hisoblanadi. Biroq, har bir aniq momentda asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymati joriy baholarda hisoblanganligi uchun ularning umumiy hajmiga fizik hajm va baho o'zgarishlari ham ta'sir ko'rsatadi. Bu to'la boshlang'ich qiymat bo'yicha hisoblangan asosiy fondlarning juz'iy kamchiligidir.

Shuning uchun vaqti-vaqti bilan asosiy fondlarni qayta baholab turish taqozo qilinadi va buning natijasida to'la tiklash qiymati aniqlanadi. Asosiy fondlarning **to'la tiklash qiymati** — ularning hozirgi davr sharoitlarida takror ishlab chiqarish qiymatidir.

Masalan, 2 yil ilgari «A» markali 10 ta stanok uchun sarf qilingan xarajatlar (sotib olish, tashib keltirish va o'rnatish uchun) 10.000 so'mni tashkil qildi. Shu yili yuqoridagi «A» markali stanoklardan yana 5 tasi sotib olindi va ularga xarajat 4500 so'mni tashkil qildi.

Yuqoridagi ta'rifga ko'ra 15 ta stanokni to'la boshlang'ich qiymati haqiqiy sarflangan xarajatlar yig'indisiga teng bo'ladi, ya'ni $10.000 + 4500 = 14500$ so'm.

To'la tiklash qiymati esa 15 ta stanokni ushbu yilda sotib olinsa, jami qancha xarajat qilinishi mumkinligini ko'rsatadi, ya'ni

$$15 \times (4500/5) = 13,500 \text{ so'm.}$$

Tiklash qiymati odatda asosiy fondlarni qayta baholash jarayonida aniqlanadi.

Qayta baholash bilan bir qatorda asosiy fondlarning eskirish summalari ham aniqlanadi.

Asosiy fondlar o'z qiymatlarini doimiy ravishda ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxiga o'tkazib turganligi sababli boshlang'ich va tiklash qiymatlarining **eskirishi hisobiga olingan holdagi qiymatlari** ham aniqlanadi. Buning uchun to'liq qiymatdan eskirish summasi ayriladi.

Yuqoridagi misolimizda, masalan, asosiy fondlarning eskirish darajasi 30% deb olsak, u holda eskirish summasi = $13500 \times 30\% = 4050$ m.s. bo'ladi. Demak, qoldiq qiymat

$$13500 - 4050 = 9450 \text{ m.s.ga teng.}$$

Balansdagi qiymat — obyektlarni qayta baholash natijasida olinadi va asosiy fondlar shu bahoda korxonalar balan-

sig'a o'tkaziladi. Balansdagi qiymat — aralash baholash: ba'zi obyektlar uchun — tiklashdagi qiymat, boshqalar uchun — bosh birlamchi qiymat ham bo'lishi mumkin.

Bozor qiymati — obyektlarni joriy davrda bozorda sotilishi mumkin bo'lgan qiymatini ifodalaydi.

Asosiy fondlar uzoq vaqt xizmat qilishi natijasida payti kelib butunlay yaroqsiz holga kelishi yoki ulardan kequsida foydalanish iqtisodiy samara bermasligi (ma'naviy eskirishi) mumkin. Bunday paytlarda asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonidan chiqariladi. Ularni temir-tersak sifatida metallomga topshirish, agar binolar bo'lsa, ularning buzilishi natijasida turli xil qurilish materiallari (yog'och, g'isht va boshqa) hosil bo'lishi mumkin. Korxonalarda, albatta, temir-tersak va qurilish materiallari turli ehtiyojlar uchun foydalanishi yoki chetga sotib yuborilishi mumkin va bu mablag'lar korxonaning hisob-kitob raqamiga kelib tushadi. Bu esa, o'z navbatida, **yo'qotish qiymatida** aks ettiriladi.

5-§. Asosiy fondlardan foydalanish va mehnatni fondlar bilan qurollanish ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarishning samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri asosiy fondlardan foydalanish hisoblanadi. Asosiy fondlardan foydalanish darajasini fondlar samarasi /fondlarga talab/ va asosiy fondlarning absolut samaradorligini koeffitsiyentlari ifodalanadi.

Fondlar samarasini hisoblash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi ishlab chiqarish asosiy fondlarining yillik o'rtacha qiymatiga bo'lib aniqlanadi:

bu yerda, f_s — fondlar samarasi;
 q — ishlab chiqarilgan mahsulot;

$\bar{\Phi}$ — asosiy fondlarning oʻrtacha yillik qiymati.

Ishlab chiqarilgan mahsulot sifatida (q) yalpi ishlab chiqarish yoki yalpi qoʻshilgan qiymat, baʼzi bir xil nomenklaturada mahsulot ishlab chiqariladigan tarmoqlarda (koʻmir, neft, gaz va h.k.) mahsulotning natura miqdori (tonnalarda — koʻmir, kubometrlarda — gaz va h.k.) olinishi mumkin.

Fondlar samarasini oshirishning quyidagi yoʻnalishlari mavjud:

1. Mashina, mexanizm va uskunalar ishlash vaqtini koʻpaytirish, oʻrnatilmagan uskunalarni ishga tushurish:

- smena koeffitsiyentini oshirish
- smena ichidagi bekor turib qolishlarni yoʻqotish;
- remont turish vaqtini kamaytirish.

2. Texnika va ishlab chiqarish maydonlarini oqilona yuklash: texnikani loyihadagi unumdorlikka yetkazish muddatlarini jadallashtirish;

- ishning zaif joylarini yoʻqotish;
- ayrim uchastkalar quvvatlarining mutanosibligini taʼminlash;

- mehnat va ishlab chiqarishni ilmiy tashkil qilish;
- ishlab chiqarish maydonlaridan oqilona foydalanish.

3. Ishlab chiqarish asosiy fondlarining texnikaviy takomillashtirish:

- yangi texnika asosida qayta qurish;
- uskunalarni modernizatsiyalash;
- progressiv texnologik jarayonlaridan foydalanish.

Bozor iqtisodiyotiga oʻtish sharoitlarida ahvolni yaxshilash uchun korxonalarni privatizatsiyalash, aksionerlik va boshqa mulkchilik shakllariga aylantirish lozim boʻladi.

Koʻpgina mahsulotlar bozor bahosining oshishi fondlar samarasini sunʼiy tarzda koʻtarib yuboradi. Iqtisodiy inqi-

rozning kuchayishi va ishchi xizmatchilar ish haqlarining ko'payishi ham bunga ta'sir qiladi. Shuning uchun baho sistemasiga bog'liq bo'lmagan fondlar samarasi ko'rsatkichlari har bir so'mlik asosiy fondga to'g'ri kelgan mahsulot miqdori natura o'lchov birligida hisoblashi mumkin.

Statistikada fondlar samarasiga teskari bo'lgan fondlarga talabchanlik ko'rsatkichi ham hisoblanadi.

$$f_t = \frac{\overline{\Phi}}{Q}$$

Bu ko'rsatkich bir so'mlik (bir birlik) mahsulot ishlab chiqarish uchun talab qilinadigan asosiy fondlar hajmini ifodalaydi. Ba'zi adabiyotlar fondlarga talabchanlikni asosiy fondlarini biriktirish koeffitsiyenti deb yuritiladi.

Fondlarga talabchanlik ko'rsatkichi ishlab chiqarishda foydalanilgan asosiy fondlarning absolut va nisbiy sarfini ifodalovchi bir qancha analitik masalalarni hal qilishda qo'llaniladi.

Asosiy fondlardan foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar sistemasiga bir so'mlik asosiy fondlar qiymatiga to'g'ri kelgan foyda hajmini ifodalovchi asosiy fondlar samaradorligi koeffitsiyenti ham kiradi:

$$K_e = \frac{Foyda}{\overline{F}}$$

Asosiy fondlar va mehnat resurslari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni fondlar bilan qurollanish koeffitsiyenti ifodalaydi:

$$K_{\text{fondlar bilan quroilanish}} = \frac{\overline{F}}{T}$$

bu yerda, T — xodimlarning o'rtacha yillik (oylik) soni.

Bu ko'rsatkich asosiy fondlarning faol qismi bo'yicha alohida hisoblanadi:

$$K_{\text{faol asosiy fondlar bilan qurollanish}} = \frac{\overline{F_a}}{T}$$

bu yerda, F_a — faol asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlarining dinamikasi fondlar samarasi indekslari tizimi yordamida o'rganiladi:

- o'zgaruvchi tarkibidagi indeks;
- doimiy tarkibidagi indeks;
- struktura siljishlari indeksi.

Agar ayrim korxonalaridagi fondlar samarasining dinamikasini aniqlash lozim bo'lsa, individual indekslardan foydalaniladi:

$$if_c = Q_1/F_1 : Q_0/F_0 = f_{c1} : f_{c0}$$

bu yerda, if_c — asosiy fondlarning individual samara ko'rsatkichlari;

Q_1 Q_0 — joriy va bazis davrlardagi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi;

F_1 F_0 — joriy va bazis davrlardagi korxona asosiy ishlab chiqarish fondlarning o'rtacha yillik qiymati;

$$J_{fc} = Sf_1 \times d_{f1} / Sf_0 \times d_{f0} = f_1 : f_0$$

bu yerda, d_{f1} d_{f0} — joriy va bazis davrlardagi ayrim korxonalar asosiy fondlarning barcha korxonalar asosiy fondlari qiymatlaridagi salmoqlari;

$\overline{f_1 f_0}$ — joriy va bazis davrlaridagi barcha korxonalar bo'yicha o'rtacha fondlar samarasi

$$f_1 = SQ_1 / SF_1; \quad f_0 = SQ_0 / SF_0$$

O'zgaruvchi tarkibidagi umumiy fondlar samarasi indeksiga ayrim korxonalarda fondlar samarasining o'zgarishi va ayrim korxonalar asosiy fondlari salmoqlarining o'zgarishi ta'sir qiladi.

Doimiy tarkibdagi fondlar samarasi indeksiga esa faqat birinchi omil ta'sir qiladi:

$$Jf_c = Sf_1 \times d_f / Sf_0 \times d_f$$

bu yerda, Jf_c — doimiy tarkibdagi fondlar samarasi indeksi.

Fondlar strukturasiidagi o'zgarishning fondlar samarasiga ta'sirini struktura siljishlari indeksi ko'rsatadi:

$$Jd_f = Sf_0 \times d_{f1} / Sf_0 \times d_{f0}$$

Yuqoridagi indekslar o'zaro uzviy bog'langandir:

$$Jf_c = Jf_c : Jd_f$$

Bu indekslar barcha ishlab chiqarish asosiy fondlarining qiymatiga nisbatan hisoblangan. Biroq bizga ma'lumki, ularning tarkibidagi asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashish nuqtai nazaridan bir-biri bilan farqlanadi.

Statistikada mahsulot ishlab chiqarishda qatnashadigan faol asosiy fondlar samarasi alohida hisobga olib boriladi.

Faol asosiy fondlarning individual indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$if_a = Q_1 / F_{a1} : Q_0 / F_{a0} = f_{a1} : f_{a0}$$

bu yerda, F_{a1} F_{a0} — faol asosiy fondlarning joriy va bazis davrlardagi o'rtacha yillik qiymatlari;

f_{a1} f_{a0} — faol asosiy fondlardan joriy va bazis davrlardagi foydalanish samarasi

if_a — faol asosiy fondlarning samara indeksi.

Bizga ma'lumki, $f_a \times d_{fa} = f$, shuning uchun $if = if_a \times id_{fa}$

bu yerda, d_{fa} — faol asosiy fondlarning barcha asosiy fondlar qiymatidagi salmog'i;

id_{fa} — faol asosiy fondlar salmog'ining o'zgarishi indeksi.

Demak, asosiy fondlar strukturasi takomillashuvi, faol qismi salmog'ining ko'payishi ishlab chiqarish samaradorligining omillari ekan.

Faol asosiy fondlardan foydalanish darajasi ularning salmog'i va barcha asosiy fondlar qiymatlarining o'zgarishlarini mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Bu holda mahsulot dinamikasi indeksini quyidagicha yozishimiz mumkin.

$$I_q = i_{fa} \times id_{fa} \times i_r$$

$$Q_1/Q_0 = f_{a1}/f_{a0} \times d_{fa1}/d_{fa0} \times F_1/F_0$$

Absolut o'zgarish esa quyidagicha hisoblanadi:

$$Q_1 - Q_0 = (f_{a1} - f_{a0}) \times d_{fa1} \times F_1 + (d_{fa1} - d_{fa0}) \times f_{a0} \times F_1 - (F_1 - F_0) \times f_0$$

Mehnatni asosiy fondlar (aktiv qismi) bilan qurollanish koeffitsiyentini aniqlash uchun, asosiy fondlar qiymati eng ko'p smenadagi ishchilar soniga bo'linadi. Bu ko'rsatkichning ortishi mehnat unumdorligi darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

6-§. Uskunalar tasnifi, holati, soni, quvvati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari

Mehnat vositalari tarkibida mehnat qurollari (ishchi va kuchlanish) mashinalari, uskunalar, priborlar va boshqalar K. Marks ta'biri bo'yicha ishlab chiqarishning «suyak va muskul sistemasini» tashkil qiladi.

Statistika bunday mehnat qurollarini, ya'ni uskunalarni o'rganishga alohida e'tibor beradi.

Uskunalar oddiy mehnat qurollardan murakkab konstruksiyali avtomatik boshqariladigan mashinalar sistemasi-gacha bo'lgan bosqichni bosib o'tadi.

Sanoatda qo'llaniladigan uskunalar turlari juda ko'p. Shuning uchun ularni o'rganish uskunalarni tasniflashdan boshlanadi.

Quyida uskunalar 14 ta belgi bo'yicha tasniflangan:

1. Mehnat predmetlariga ta'sir qilish usuliga ko'ra:

1.1. Mexanik uskunalar.

1.2. Kimyoviy uskunalar.

1.3. Termik uskunalar.

2. Harakat prinsipiga ko'ra:

2.1. Uzluksiz harakatdagi uskunalar.

2.2. Uzlukli harakatdagi uskunalar.

3. Ixtisoslashish xarakteriga ko'ra:

3.1. Maxsuslashgan uskunalar.

3.2. Universal uskunalar.

4. Avtomatlashtirish darajasiga ko'ra:

4.1. Qo'lda yoki oyoqda harakatga keltiriladigan mashinalar.

4.2. Mehnat predmenti bilan qattiq aloqasiz mashinalar.

4.3. Yarimavtomatlar.

4.4. Avtomatlar.

4.5. Avtomatik liniyalar.

4.6. Dastur bilan boshqariladigan uskunalar.

5. Qo'llash sohasiga ko'ra:

5.1. Umumsanoat uskunalari.

5.2. Maxsus uskunalar.

6. Texnologik ahamiyatga ko'ra:

6.1. Turli xildagi energiya ishlab chiqarishda qo'llaniladigan kuchlanish (energetika) uskunalari.

6.2. Mehnat predmetini jamiyat uchun kerakli mahsulotga aylantirishda qo'llaniladigan ishlab chiqarish uskunalari.

7. Konstruktiv-texnologik xususiyatlariga ko'ra.

8. Bajirilgan operatsiyalar xarakteriga qarab.

9. Qayta ishlanayotgan material turiga ko'ra.
10. Uskunalarining texnikaviy mukammalligiga ko'ra:
 - 10.1. Texnikaviy mukammal uskunalar.
 - 10.2. Modernizatsiyalashni talab qiladigan uskunalar.
 - 10.3. Eskirgan uskunalar.
11. Uskunalarining texnikaviy holatiga ko'ra:
 - 11.1. Ishlash uchun yaroqli uskunalar.
 - 11.2. Kapital ta'mirlashni talab qiladigan uskunalar.
 - 11.3. Yaroqsiz uskunalar.
12. Kelib chiqishga ko'ra:
13. O'rnatilgan joyiga qarab (asosiy sexlar, yordamchi sexlarda va boshqa joylarda).
14. Xizmat muddatiga ko'ra (5yilgacha, 5—10 yil, 15—20 yil, 20 yildan ko'p).

Uskunalarining soni, tarkibi, harakati holati foydalanilishi to'g'risidagi ma'lumotlarni ularning soni va quvvati haqidagi hisob-kitoblarda keltiriladi. Bunda kuzatish birligi bo'lib dvigetelli, asboblarni bilan ta'minlangan, alohida texnik qurilma yoki mashinalar sistemasi deb atalmish inventar obyektlari hisoblanadi. Masalan, stanok, apparat va boshqalar.

Uskunalarining sonini hisoblashda barcha sanoat tarmoqlari uchun xos bo'lgan son kategoriyalari aniqlanadi:

- mavjud uskuna;
- o'rnatilgan uskuna;
- o'rnatilmagan uskuna.

Mavjud uskunalariga korxona balansida hisobga olingan, holati va qayerdanligidan qat'i nazar, inventar ro'yxatiga kiritilgan uskunalar kiritiladi.

O'rnatilgan uskunalariga foydalanishga topshirilgan stanok, mashina va mexanizmlar kiritiladi. O'z navbatida o'rnatilgan uskunalar tarkibida ishlab chiqarishda haqiqatda

foydalanilayotgan uskunalar, reja bo'yicha ta'mirlashdagi uskunalar, rezervdagi uskunalar, bekor turgan uskunalar va ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun kerak bo'lmagan uskunalarga bo'linadi.

Haqiqatda ishlagan uskunalarga hisobot davrida ishlash muddatidan qat'i nazar, ishlab chiqarishda foydalanilgan uskunalar kiradi. Bekor turgan uskunalar—rejadan tashqari, rejadagi va remontni kutayotgan uskunalardir. Uskunalarining bekor turib qolish sabablarini o'rganish statistikaning muhim vazifalaridan hisoblandi.

O'rnatilmagan uskunalar mavjud uskunalarining tarkibiy qismi bo'lib, ularga o'rnatilishi lozim bo'lgan uskunalar, ortiqcha uskunalar va yo'qotiladigan uskunalar kiradi.

Statistika organlari o'rnatilmagan uskunalarini hisobga olish uchun har yili ularning ro'yxatini o'tkazadi.

Uskunalar soni statistikada ma'lum sana va davrlarga hisoblanadi. Ma'lum davrdagi uskunalarining o'rtacha sonini hisoblash uchun uskunalarining korxonada bo'lish vaqti kalendar vaqtga bo'lib aniqlanadi.

Ro'yxatlar va bir yo'lakay statistik kuzatishlar natijasida uskunalarining texnikaviy holati, yoshi, jismoniy eskirishlari to'g'risidagi ma'lumotlar olinadi.

Statistikada uskunalarining quvvatini aniqlash katta ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish dasturlari odatda quvvat ko'satkichlariga asoslanadi.

Uskunaning quvvati deganda, uning vaqt birligida ma'lum ishni bajara olish qobiliyati tushuniladi. Quvvatga tasnif berishda energetika va ishlab chiqarish uskunalarining xususiyatlari inobatga olinishi lozim.

Energetika qurilmalariga quyidagilar kiradi:

— tabiatning potensial energiyasini issiqlik va elektr energiyasiga, mexanik yoki bir turdagi energiyani boshqa turga

aylantiradigan par qozonlari, atom reaktorlari, mexanik dvigatellar, elektrogeneratorlari;

— bir turdagi energiyaning parametrlarini o'zgartiradigan transformatorlar, to'g'rilagichlar va h.k. *

— energiya uzatkichlar (elektr uzatish liniyalari, elektr, issiqlik va boshqa shaxobchalar);

— energiya iste'molchilari, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida bevosita foydalanish uchun energiya oluvchilar (elektrodvигatellar, elektropayvand apparatlari, issiqlik energiyasidan foydalanuvchi qurilmalar).

Tabiat resurslarining (suv, shamol) potensial energiyasini va issiqlik energiyasini mexanik energiyaga aylantiriladigan energetika qurilmalari birlamchi dvigatellar deb yuritiladi.

Ikkilamchi dvigatellar esa elektr energiyasini mexanik energiyaga aylantiradilar (elektrogeneratorlar).

Par qozonlarining quvvatlari M^2 , unumdorligi bir soatda ishlab chiqarilgan normal parning tonnalaridagi miqdori bilan o'lchanadi (normal par 1 kg da 2680 kdj issiqlikka, ya'ni 1-13 Gpa bosimdagi va 100°C haroratdagi par).

Kuchlanish qurilmalarining quvvatlari odatda kilovatlarda o'lchanadi. Ba'zi issiqlik dvigatellarining quvvatlari ot kuchida o'lchanadi (1 ot kuchi 0,736 kv.).

Dvigatellardan foydalanish imkoniyatlariga ko'ra quvvat nazariy, indikator va samarali quvvat ko'rsatkichlariga bo'lib o'rganiladiyu nazariy quvvat (N_n) — mexanik va issiqlik yo'qotishlarisiz dvigatellarning o'zidagi quvvatdir. Parda ishlaydigan dvigatellar uchun nazariy quvvat bilan bir qatorda indikator quvvatlari (N_{ind}) ham hisoblanadi. Bu quvvat nazariy quvvatdan issiqlik yo'qotishlarini ayirib hisoblanadi. Nazariy va indikator quvvatlar dvigatellarning samarali quvvatdan (N_s) foydalaniladi. U nazariy quvvatdan mexanik va issiqlik yo'qotishlarni ayirib aniqlanadi.

Samarali quvvat yuklash imkoniyatiga ko'ra: normal, maksimal qisqa muddatli va maksimal uzoq muddatli quvvatlarga bo'linadi. Normal quvvat deganda dvigatelning eng kam yo'qotishlar bilan ishlash, ya'ni eng yaxshi iqtisodiy rejimdagi quvvati tushuniladi.

Dvigatelning chegaraviy quvvati — maksimal qisqa muddatli quvvatidir ($N_{q.q}$). Bunday quvvat bilan dvigatel ishdan chiqish xavfsiz ishlaydi va u dvigatelning pasportida tayyorlovchi-zavod tomonidan ko'rsatiladi.

Dvigatellarning haqiqiy yuklanishini aniqlashda o'rtacha haqiqiy quvvat — N_x hisoblanadi:

$$N_x = E_x / T_x$$

bu yerda, E_x — haqiqatda ishlab chiqarilgan yoki iste'mol qilingan energiya (kvt.s.);

T_x — haqiqatda ishlangan vaqt.

Statistkada yuqoridagi quvvat ko'rsatkichlaridan tashqari energetika uskunalari uchun yana quyidagi ekspluatatsion quvvat ko'rsatkichlari ham hisoblanadi:

— dvigatel yoki dvigatellar sistemasining (pik) eng yuqori quvvati;

— qo'shilgan quvvat;

— o'rnatilgan quvvat;

— rezervdagi quvvat;

— korxonalarining ishlab chiqarish jarayonida foydalangan umumiy quvvati;

— mexanik uzatma quvvati; ($N_{m.u}$)

— elektr uzatma quvvati; ($N_{e.u}$)

— korxonaning to'la quvvati. (N_t)

Ishlab chiqarish uskunalarning quvvatini vaqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot, bir minutda asosiy valning aylanish soni (tezlik) kabi ko'rsatkichlarni ifodalaydi.

Energetika uskunalaridan foydalanish ko'rsatkichlarini

vaqt, quvvat va ish hajmi nuqtai nazaridan hisoblash mumkin.

Vaqt bo'yicha foydalanish koeffitsiyenti uskunadan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti (K_e) deb yuritilib, quyidagicha hisoblanadi:

$$K_e = T_x / T_k$$

bu yerda, T_x — energetika uskunasi haqiqiy ishlangan vaqti;

T_k — uskunasi kalendar vaqt fondi.

Ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti kalendar vaqtning qancha qismida energetika qurilmasi haqiqatda ishlaganini ko'rsatadi. Bunday ko'rsatkichni uskunalarining rejim va reja vaqt fondlariga nisbatan ham hisoblash mumkin.

Dvigatellarning quvvatida foydalanish darajasini ifodalashda intensiv foydalanish koeffitsiyenti (K_i) qo'llaniladi:

$$K_i = N_x / N_{uq} = E_x / N_{uq} \times T_x$$

Vaqt va quvvatdan foydalanishga umumlashtiruvchi ifodani integral foydalanish koeffitsiyenti beradi:

$$K_{integral} = E_x / E_{maxs.solik} = E_x / N_{uq} \times I_k$$

Yuqoridagi koeffitsiyentlar o'zaro uzviy bog'liqlikda bo'ladi:

$$K_{integral} = K_e \times K_i$$

Statistikada nazariy, indikator va samarali quvvatlarni solishtirish natijasida foydali ish koeffitsiyentlarini hisoblash mumkin:

$$FIK_{iss} = N_{ind} : N_n; FIK_{mex} = N_s : N_{ind}; FIK_{to'la} = N_s : N_n$$

Statistikada ishlab chiqarish uskunalaridan foydalanish ko'rsatkichlariga alohida e'tibor beriladi. Ularni o'rganish uchun ishlab chiqarish uskunalarining ishlash vaqti va o'rnatilgan uskunalarining bekor turib qolish vaqti to'g'risidagi ma'lumotlar zarur bo'ladi.

Ishlab chiqarish uskunalarining ishlash va bekor turib qolish vaqtlari quyidagi elementlarni qamrab oladi:

1. Mashina vaqti (mehnat predmetlariga bevosita ta'sir qilish vaqti). Texnologiyada ko'zda tutilmagan bekor harakat mashina vaqtiga kirmaydi va ish vaqtini yo'qotish hisoblanadi. Mashina vaqti o'z navbatida foydali mashina vaqti va brakka sarflangan mashina vaqtlariga bo'linadi. Foydali mashina vaqti mobaynida yaroqli mahsulot ishlab chiqariladi.

2. Tayyorgarlik-tugallash va yordamchi vaqt. Bu vaqtda ishchi ishlagani bilan uskuna harakatsiz bo'ladi. Ishchi bunda vaqtni tayyorlovlarni stanokka o'rnatish va undan olish, belgilangan operatsiyalarni bajarishga sozlash, smena boshi va oxirida ish joyini tartibga keltirish, tayyor mahsulotni topshirishlarga vaqt sarflaydi. Bu vaqt mobaynida uskuna harakatsiz bo'lsa-da, uni mahsulot ishlab chiqarishda tanaffus deb bo'lmaydi. Uskunada foydalanish nuqtai nazaridan bu vaqt ishlab chiqarish jarayonida sarflanishi zarur bo'lgan vaqtdir. Uskunalariga xizmatni oqilona tashkil qilish natijasida ular kamaytirilishi mumkin.

3. Bekor turib qolish vaqti. Bunga materiallar yo'qligi, uskunaning buzilishi va boshqa sabablar bo'lishi mumkin. Reja bo'yicha bu vaqtda uskuna ishlashi kerak, lekin u yoki bu sababga ko'ra ishlamaydi.

4. Rezerv vaqti (o'rnatilgan stanoklar rezervda bo'ladi).

5. Ish vaqtidan tashqari vaqt (uskuna ishlab chiqarish rejasiga ko'ra harakatsiz bo'ladi).

6. Uskunalarni ta'mirlash vaqti (rejada ko'zda tutilgan ta'mirlashga sarflangan vaqt). Bunga avariya sababli ta'mirlash, ta'mirlashni kutish va shunga o'xshagan vaqtlar kirmaydi. Ular bekor turib qolingan vaqt hisoblanadi.

7. Ish kunlaridagi smenadan tashqari vaqt (ishchi

smenalarida band bo'lmagan korxona ish rejimiga ko'ra vaqt).

8. Ish kuni bo'lmagan kunlardagi vaqt (dam olish va bayram kunlaridagi uzlukli ish rejimida ishlaydigan korxonalaridagi vaqt).

Yuqoridagi elementlar uskuna ish vaqtining turli fondlari tarkibiga qo'shiladi.

Uskunalarni ishlash va harakatsiz vaqtlarini hisobga olishda asos bo'lib kalendar vaqt fondi hisoblanadi. Soat o'lchov birligida kalendar vaqt fondi o'rnatilgan stanoklar sonini kalendaridagi soatlarga ko'paytirib topiladi.

Har bir korxonaning o'z ish rejimi bo'ladi: ishchi va dam olish kunlari soni, smenalar soni va ularning uzunligi. Shuning uchun kalendar vaqt fondining hammasini ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanib bo'lmaydi va natijada rejim vaqt fondini hisoblashga to'g'ri keladi. Masalan, korxona 2 smenada bir oyda 21 kun ishlashi kerak. Har bir smenaning uzunligi 8,2 soat qilib belgilangan bo'lsa, bitta stanok uchun rejim vaqt fondi $21 \times 8,2 \times 2 = 344,4$ soatga teng bo'ladi. Bu miqdorni stanoklar soniga ko'paytirsak, barcha stanoklar uchun rejim vaqt fondini aniqlagan bo'lamiz.

Imkoniyatdagi vaqt fondini topish uchun rejim vaqt fondidan reja bo'yicha ta'mirlash vaqti, rezervdagi vaqt va ishdan tashqari vaqtlar ayriladi.

Reja vaqt fondi odatda imkoniyatdagi vaqt fondiga teng bo'lsa-da, ba'zi paytlarda ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun ayrim uskunalar kerak bo'lmasligi mumkin. U holda reja vaqt fondi imkoniyatdagi vaqt fondidan foydalanilmaydigan vaqt miqdoriga kam bo'ladi.

Reja vaqt fondining yuz foizini ishlab chiqarish jara-yonida to'liqligicha foydalanib bo'lmaydi. Turli xil tashkiliy muammolar va boshqa sabablarga ko'ra ishchi va

uskunalar bekor turib qolishi mumkin. Shuning uchun haqiqatda foydalanilgan vaqt fondi reja vaqt fondidan kam bo'ladi.

Haqiqatda ishlangan vaqtda uskuna ishlab chiqarish jarayonida qisman faol, qisman passiv ishtirok etadi. Faol qatnashish mashina vaqtida ifodalanadi. Uskunalarining ish vaqti va bekor turib qolish vaqti minut, soat, smena, kun, oy va h.k.larda hisobga olib boriladi. Uskunalarining uzluksiz harakatdagi ishi sutkalarda o'lchanadi. Uskunalarining ishlab chiqarish jarayonida qatnashish masalalarini uskunalar vaqti, quvvati va ish hajmidan foydalanish tomonlarini qamrab oluvchi ko'rsatkichlar tizimi ifodalaydi.

Uskunalar parkidan foydalanish koeffitsiyentlari uskunalarining turi kategoriya son ko'rsatkichlarini taqqoslash natijasida hisoblanadi. O'rnatilgan va mavjud uskunalar sonlarining nisbati ekspluatatsiyaga topshirilgan uskunalar va mavjud uskunalarining nisbati ekspluatatsiyaga topshirilgan mavjud uskunalaridan foydalanish darajasini ifodalaydi.

Statistikada, shuningdek, smena koeffitsiyenti ko'rsatkichi ham hisoblanadi. U ishlayotgan yoki o'rnatilgan uskunalar bo'yicha aniqlanishi mumkin.

Smena koeffitsiyentini bir kun uchun hisoblashda ishlagan stanok-smenalar sonini ishlagan stanoklar soniga bo'lib topiladi. Bu ko'rsatkichni davr uchun hisoblaganda maxrajda stanok-kunlar olinadi.

Smena rejimidan foydalanish koeffitsiyentini hisoblash uchun smena koeffitsiyentini rejim bo'yicha belgilangan smenalar soniga bo'lish kerak.

Sanoat statistikasida uskunalaridan foydalanish ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

1. Uskunalarining kalendar vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti: $K_{eks} = T_x : T_k$.

2. Uskunalarining rejim vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti: $K_{eks.rej} = T_x \cdot T_{rej}$.

3. Uskunalarining imkoniyatdagi vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti: $K_{eks.imk} = T_x \cdot T_{imk}$.

4. Uskunalaridan intensiv foydalanish koeffitsiyenti:

$$V = q \cdot T_x$$

5. Uskunalaridan integral foydalanish koeffitsiyenti :

$$W = q \cdot T_k$$

Yuqoridagi ko'rsatkichlarni aniq sanoat tarmog'i bo'yicha hisoblashda bu tarmoqning xususiyatlari hisobga olinishi lozim.

7-§. Ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ulardan foydalanish ko'rsatkichlari

Korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari deganda, kalendar vaqt mobaynida belgilangan nomenklaturada maksimal miqdorda mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati tushuniladi. Odatda, ishlab chiqarish quvvati mahsulot nomenklaturasi bo'yicha hisoblanadi va yetakchi sexlar, uchastkalar yoki agregatlar tarkibiga mos keladi. Bunda rezervda turgan uskunalaridan boshqa barcha, holatidan qat'i nazar, uskunalar nazarda tutiladi.

Korxonaning quvvatini hisoblashda ishlab chiqarish vositalaridan to'la va oqilona foydalanish, mukammal texnologiya va ilg'or ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilish usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Korxonaning o'zaro aloqada bo'gan sexlarning quvvatlari o'rtasida nomuvofiqlik bo'lgan hollarda uning ishlab chiqarish quvvati «zaif joylar» bo'yicha emas, balki barcha boshqa asosiy va yordamchi sexlarning quvvatlarini hisobga olgan holda hisoblanadi. Buning uchun tashkiliy-texnikaviy chora

va tadbirlar rejasida «zaif joylar» quvvatlarini ko'paytirish nazarda tutilishi kerak.

Ishlab chiqarish quvvatlarini aniqlashda uskunaning vaqt fondi hisobga olinishi lozim. Uzlüksiz ishlab chiqarish sharoitlarida u kalendar vaqt fondidan reja bo'yicha uskunani ta'mirlashga sarflanadigan va texnologik maqsadlar uchun vaqtlarni ayirib aniqlanadi. Uzlukli ishlab chiqarish sharoitlarida esa hisob-kitoblarga asos qilib uskunalarning imkoniyatidagi ish vaqti fondi (amalda uskunaning maksimal imkoniyatli vaqt fondi) olinadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati aniq mahsulot birliklarida ifodalanadi. Masalan, ko'mir shaxtalari uchun — tonnalarda ko'mir miqdori, marten ishlab chiqarishda — tonnalarda po'lat. Turli mahsulot, buyumlar ishlab chiqaradigan korxonalarning quvvatini hisoblashda bir necha tur mahsulotlar bo'yicha aniqlanadi. Masalan, qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodining quvvati pluglar, o'roq mashinalari va boshqa mahsulot miqdorlari bilan belgilanadi.

Ko'p nomenklaturada mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarda quvvat qiymat ko'rinishida hisoblanadi. Quvvat kalendar vaqtda qayta ishlanadigan xomashyo miqdori bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan, paxtani qayta ishlash sanoatida bir sutkada qayta ishlangan paxta, sut zavodlarida bir smenada qayta ishlangan sut miqdori bilan o'lchanadi..

Harakatdagi korxonaning quvvati bilan loyiha quvvatini bir-biridan farqlash lozim. Loyihadagi quvvat loyihada belgilangan hamma tadbirlarni hisobga oladi va u o'zgarmaydi. Ishlab chiqarish quvvati doimo o'zgarib turadi.

Ishlab chiqarish quvvatlari to'g'risida sanoat korxonalari vazirlik va statistika boshqarmalariga hisobot beradilar. Unda ishlab chiqarish quvvatlarining hisobot yili boshi va oxiridagi hajmlari, yil davomida ishga tushirilgan

va ishdan chiqarilgan quvvatlar va boshqa ko'rsatkichlar keltiriladi.

Shunday qilib, ishlab chiqarish quvvati deganda bir yilda belgilangan nomenklaturada uskunalar va maydonlardan to'liq foydalanib, progressiv texnologiya va ilg'or ishlab chiqarishni tashkil qilish sharoitlarida yuqori sifatli mahsulotlarni maksimal darajada ishlab chiqarish tushuniladi.

Formula tarzida ishlab chiqarish quvvati quyidagicha aniqlanishi mumkin: $M = F \times T \times W_p$

Bu yerda, F — bir turdagi uskunalarining o'rtacha yillik soni;

T — bitta uskunaning yillik vaqt fondi (soatlarda);

W_p — uskunaning bir oylik progressiv unumdorligi.

Mebel, konserva, quyma va boshqa ishlab chiqarilishda ishlab chiqarish quvvati: $M = (P:N) \times (T_r:t_n)$ formulasi bo'yicha aniqlanadi.

bu yerda, P — korxona yoki sexning ishlab chiqarish maydoni m^2 ;

N — bitta ishchi joyiga normativ bo'yicha to'g'ri kelgan ishlab chiqarish maydoni, m^2 ;

T_r — ishchi joyining yillik reja bo'yicha vaqt fondi (soat)

t_n — bir birlik mahsulotga progressiv normativ bo'yicha sarflanadigan vaqt (soat).

Ishlab chiqarish quvvatining o'zgarishiga uskunalarining unumdorligi, o'rnatilgan uskunalar soni, ish rejimi, buyumlarning mehnatga talabchanligi va boshqa omillar ta'sir qiladi. Ular doimiy ravishda o'zgarishda bo'lganligi uchun korxonalar ishlab chiqarish balanslarini muttasil tuzib boradilar. Balans quyidagi sxemada tuzilishi mumkin:

$$M_1 = M_0 + M_{kir} - M_{chik}$$

bu yerda, M_0 — korxona ishlab chiqarish quvvati — yil boshiga;

M_1 — korxona ishlab chiqarish quvvati — yil oxiriga;

M_{kir} — yil davomida kiritilgan ishlab chiqarish quvvati;

M_{chik} — yil davomida chiqarilgan ishlab chiqarish quvvati.

Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini hisoblashda yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi o'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvatiga bo'linadi. O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati yil boshidagi quvvatga o'rtacha kiritilgan quvvatlar qo'shib, o'rtacha chiqib ketgan quvvatlar ayirib topiladi.

Agar reja ko'rsatkichlar ham keltirilgan bo'lsa, quyidagi bog'lanishlarni keltirish mumkin:

$$Q_1/Q_p = M_p/Q_p \times N_1/N_p \times Q_1/M_1 \text{ yoki } J_{yam} = K_1 \times K_2 \times K_3$$

bu yerda, K_1 — yillik mahsulot ishlab chiqarishni ishlab chiqarish quvvatlari bilan ta'minlanishi;

K_2 — rejaga nisbatan haqiqatdagi yillik quvvatining oshish koeffitsiyenti;

K_3 — haqiqiy quvvatdan foydalanish.

Qayta ishlash sanoatida asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari turkimida maydonlardan foydalanish ko'rsatkichlari alohida o'rinni egallaydi. Korxona maydonlari tasarrufidagi, ishlab chiqarish uskunalar bilan bevosita band bo'lgan va ishlab chiqarish maydonlariga bo'linadi.

Ishlab chiqarish maydoni bevosita ishlab chiqarish jaryonini amalga oshirishga mo'ljallangan barcha sexlardagi joylardir. Ishlab chiqarish maydonlariga korxonaning nosanoat ishlab chiqarish va noishlab chiqarish bo'limmalarining va qismlarining maydonlari, hisob-iqtisod xizmatlari, konstruktorlik byurosi, kontrollar, qizil burchaklar, bufetlar va h.k. larning joylari kirmaydi.

Bevosita uskunanalar band bo'lgan maydonning ishlab chiqarish va kuchlanish uskunalari joylashgan maydondir. Unga uskunar orasidagi yo'llar, oraliq omborlari va h.k.lar qo'shilmaydi. Stanoklar ishlab chiqarish maydonlarida qanchalik zich joylashgan bo'lsa zichlik normasi buzilmagan holda, shunchalik har kvadrat metr ishlab chiqarish maydonidan shunchalik ko'p mahsulot ishlab chiqariladi va natijada yangi binolar qurilishiga ehtiyoj qolmaydi.

Ishlab chiqarish maydonlaridan foydalanish darajasini quyidagi ko'rsatkichlar ifodalaydi:

1) bir turdagi joylashgan uskuna o'rtacha ishlab chiqarish maydoni, m^2 ;

2) barcha ishlab chiqarish maydonida bevosita uskunar bilan band bo'lgan maydonning salmog'i;

3) bir kvadrat metr ishlab chiqarish maydonidan olingan mahsulot.

Ishlab chiqarish maydonlaridan foydalanish darajasi ortgan sari, ishlab chiqarish samaradorligi ham orta boradi.

8-§. Asosiy fondlarning yemirilishi va amortizatsiyasi

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishlatilishi natijasida sekin-asta yemirilib boradi. Yemirilish asosiy fondlar amortizatsiyasining moddiy asosini tashkil qiladi. Yemirilish jismoniy va ma'naviy turlarga bo'linadi. Asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi asosiy fondlarning yanada unumliroq elementlarining paydo bo'lishi va arzonroq asosiy fondlarning yaratilishi natijasida sodir bo'ladi.

Hozirgi paytda hisoblanadigan yillik amortizatsiya ajratmalari faqat jismoniy eskirishnigina hisobga olib, quyidagicha hisoblanadi:

$$A = \frac{BBB + \bar{IX} - \bar{IB}}{T}$$

bu yerda, A — yillik amortizatsiya ajratmalari;

BBB — asosiy fondlarning to'la boshlang'ich (tiklash) qiymati;

IX — asosiy fondlarni yo'qotish xarajatlari (demontaj, ajratish, buzish va h.k.);

IB — asosiy fondlarni yo'qotish vaqtida olingan materiallar, detallar va boshqalarni sotishdan tushgan mablag'lar;

T — asosiy fondlarni xizmat qilish muddati.

Amortizatsiya ajratmalari faqatgina absolut miqdordagina emas, balki nisbiy ko'rsatkichlarda ham hisobga olib boriladi va u amortizatsiya normasi deb yuritiladi:

$$N_A = \frac{A \times 100}{F}$$

bu yerda, N_A — amortizatsiya normasi;

F — asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Amortizatsiya normalari asosiy fondlarning turiga uzviy bog'liq bo'ladi. Uzoq muddat xizmat qiladigan (binolar, inshootlar) obyektlar uchun uning darajasi nisbatan kichik bo'lsa, ishlab chiqarish jarayonida faol qatnashadigan (mashina va uskunalari) qismlarida esa katta bo'ladi.

Amortizatsiya summasini hisoblashning ikki usuli mavjud: professional — chiziqli va tezlashtirilgan usullar.

Professional — chiziqli usulda obyektning qiymati uning xizmat qilish davrida har yili bab-barobar ravishda amalga oshiriladi. Masalan, agar obyektning xizmat qilish davri — 5 yil bo'lsa, unda uning balansdagi qiymatining har yili 1/5

qismi qoplaydi yoki amortizatsiyaning chiziqli me'yori 20%ga teng bo'ladi.

Asosiy fondlar aktiv qismining **tezlashtirilgan amortizatsiya me'yori** ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgarishi va uni modernizatsiya qilish uchun mo'ljallangan. U amortizatsiya me'yorining ikki marta ko'paytirilgan hajmiga teng bo'lib, obyektning qoldiq qiymatiga nisbatan qo'llaniladi.

Misolimizda ikki marta ko'paytirilgan chiziqli amortizatsiya me'yori 40%ga teng. U holda, masalan, obyektning qiymati 200 ming bo'lsa, foydalanishning birinchi yilida 80 ming so'm (200 m.s.:0,4) ajratiladi. U holda qoldiq qiymat — 120 m.s. (200—80). Obyektning qoldiq qiymatiga nisbatan ikkinchi yil amortizatsiya ajratmalari 48 m.s. (120x0,4)ga teng bo'ladi. Foydalanishning qolgan yillari uchun ham amortizatsiya ajratmalari shu usulda hisoblanadi (72x0,4 va h.k.).

Asosiy fondlarni fizik va ma'naviy eskirishi oqibatda ularni yangilash (almashtirish) zaruriyati tug'iladi. Buning uchun asosiy fondlar ishlab turgan vaqtlarida korxonalarni ularni sotib olish yoki yaratish bo'yicha xarajatlari qoplanishi va ularni almashtirishni amalga oshirish uchun yetarli darajadagi pul mablag'lari jamg'arilishi lozim. Xarajatlarni qoplash va pul mablag'larini yig'ish ishlari mahsulot tan-narxiga amortizatsiya ajratmalarini qo'shish orqali amalga oshiriladi.

Amortizatsiya ajratmalari amortizatsiya fondlarida yig'ilib boradi va ma'lum muddat o'tgandan so'ng ishlab chiqarishda qatnashgan asosiy fondlarning qiymatini to'la qoplashi kerak. Shuning uchun asosiy fondlarning amortizatsiya summasi asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymatidan katta bo'lishi mumkin emas.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sharoitlarida amor-

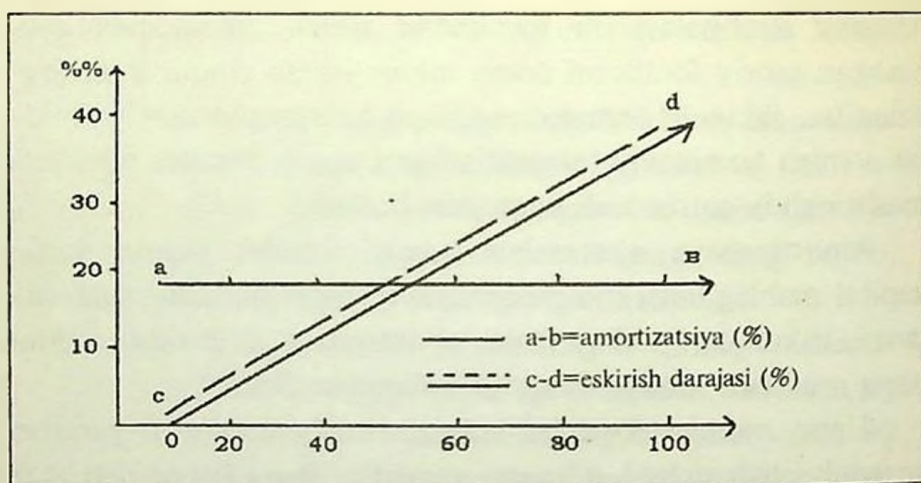
tizatsiya ajratmalari bir tomondan ishlab chiqarishda qatnashgan asosiy fondlarni oddiy takror ishlab chiqarishda foydalanilsa, ikkinchi tomondan chiqib ketayotgan asosiy fondlar o'rniga texnikaviy takomillashgan asosiy fondlar bilan almashtirishda qatnashadi va manba bo'ladi.

Amortizatsiya ajratmalari asosiy fondlar uchun yangi kapital mablag'larni moliyalashtirishga yoki qurilish materiallarini, uskunalar yoki nomaterial aktivlarni sotib olish uchun uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalarga sarflanadi.

Uzoq muddat foydalaniladigan asosiy fondlarni yaratish va sotib olish uchun qilingan xarajatlar **investitsiya** deb ataladi va ular joriy yil xarajatlariga kiritilmaydi.

Investitsiyalarning mohiyati shundaki, ular keyinroq manfaat olish uchun hozir ma'lum loyihalarga qilingan xarajatlarni anglatadi. Investitsion loyihalarning shakllari va mazmuni yangi korxona qurilishi rejalashtirishdan tortib, to asosiy kapitalning yangi elementlarini sotib olishgacha bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, asosiy fondlarni «eskirishi» va «amortizatsiya ajratmalari»ni bir-biridan ajratish lozim. Eskirish birlamchi va u butun xizmat davomida ortib boradi va amortizatsiyaning moddiy asosi hisoblanadi. Amortizatsiya normasi esa ikkilamchi va butun xizmat davomida o'zgarmasdan qoladi. Ular orasidagi bog'lanishni quyidagicha ifodalash mumkin.



Asosiy fondlarni eskirish va amortizatsiya orasidagi bogʻlanish.

Asosiy fondlarning **bozor qiymati** — u korxona va muassasalarda mavjud boʻlgan obyektlarni hozirgi holati, fizik va manaviy eskirishi, ulardan amalda va kelajakda foydalanish va foyda olish darajasini, talab va taqdim nisbatini hisobga olgan holda aniqlanadi va shu bahoda korxonalar va muassasalarda ularni sotib yuborishlari mumkin boʻladi.

9-§. Asosiy fondlarning balanslari, ularning holati va takror ishlab chiqarish koʻrsatkichlari

Asosiy fondlar doimiy ravishda ham buyum shaklida, ham qiymat shaklida oʻzgarib turadi.

Ularning koʻpayishiga quyidagi omillar taʼsir qiladi:

- sotib olish;
- yangi qurilish;
- inventarizatsiya paytida qayta baholashdagi oʻzgarishlar.

Asosiy fondlarning kamayishiga esa quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- eskirib ishlab chiqarishdan chiqib ketishi;
- boshqa korxonalarga sotib yuborilishi;
- tabiiy ofatlar natijasida yo'q bo'lishi;
- inventarizatsiya paytida qayta baholashdagi o'zgarishlar.

Yuqoridagi o'zgarish omillaridan foydalanib, asosiy fondlarning ikki xil balansi tuziladi:

- to'la boshlang'ich qiymati bo'yicha;
- qoldiq qiymati bo'yicha.

Davlat statistika organlari asosiy fondlar balansini joriy baholarda, o'rtacha yillik baholarda va bazis yili solishtirma baholarda tuzadilar.

To'la boshlang'ich qiymat bo'yicha balans har bir korxona, firma yoki tarmoq bo'yicha hisoblanadi. Bunda odatda birinchi ustunda asosiy fondlarning tasnifi keltiriladi. Kirim va chiqim qismlari esa yanada aniqlashtirilishi mumkin.

Asosiy fondlarning qoldiq qiymati bo'yicha balansida barcha ko'rsatkichlar qoldiq qiymatlarda qatnashib, chiqim qismida qo'shimcha yillik amortizatsiya ajratmalari keltiriladi.

Shunday qilib, asosiy fondlar balanslarini quyidagi formula tarzida keltirish mumkin:

- to'la boshlang'ich qiymatda:

$$F_0 + F_k - F_{ch} = F_{N_0}$$

- qoldiq qiymatda:

$$F_0^1 + F_k - F_{ch}^1 - A = F_{N_0}^1$$

bu yerda, F_0 va F_1 — asosiy fondlarning yil boshi va oxiridagi to'la boshlang'ich qiymatlari;

F_k va F_{ch} — kiritilgan va chiqib ketgan asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymatlari;

F_0^I va F_1^I — asosiy fondlarning yil boshi va oxiridagi qoldiq qiymatlari;

F_{ch}^I — chiqib ketgan asosiy fondlarning qoldiq qiymati;

A — yillik amortizatsiya ajratmalari.

Asosiy fondlarning balanslaridagi ko'rsatkichlardan foydalanib ularning holati va takror ishlab chiqarilishi (harakati) ko'rsatkichlarini hisoblash mumkin.

Asosiy fondlarning holat ko'rsatkichlarini eskirish va yaroqlilik ko'effitsiyentlari ifodalaydi:

$$K_{esk} = F - F^I / F \times 100; \quad K_{yaroq} = F^I / F \times 100 \\ K_{esk} + K_{yaroq} = 100\%$$

Holat ko'rsatkichlari odatda yil boshiga va oxiriga hisoblanib, ularni taqqoslash asosiy fondlarning holati qay tarzda o'zgarganligini aniqlashga imkon beradi.

Eskirish ko'effitsiyenti yaroqlilik ko'effitsiyenti bilan uzviy bog'liqdir. Eskirish ko'effitsiyenti qancha kichik bo'lsa, yaroqlilik ko'effitsiyenti shuncha katta bo'ladi va aksincha. Agar ko'effitsiyent «1»dan eskirish ko'effitsiyentini ayirib tashlasak, yaroqlilik ko'effitsiyentiga ega bo'lamiz.

Asosiy fondlarning harakatini yangilash va chiqib ketish ko'effitsiyentlari ifodalaydi:

$K_{yang} = F_{yang} / F_1 \times 100; \quad K_{chiq} = F_{chiq} / F_0 \times 100$
bu yerda, F_{yang} va F_{chiq} — yil davomida yangidan kiritilgan va chiqib ketgan asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymatlari.

Bu ko'rsatkichlar asosiy fondlar balansi ma'lumotlari asosida tuziladi.

Asosiy fondlar to'liq qiymati bo'yicha balansi
(mln.so'm):

Yil boshida-gi hajmi	Yil davomida kiritiladi		Yil davomida chiqariladi		Yil oxirida-gi hajmi
	Jami	Shu jumladan, yangi asosiy fondlar	Jami	Shu jumladan, eski asosiy fondlar yo'qotildi	
4250	1230	600	200	150	5280

Balans ma'lumotlari asosida asosiy fondlar harakati va holatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

1. Kiritish $K^t = 1230/5280 \times 100 = 23,2\%$
2. Yangilash $K^t = 600/5280 \times 100 = 11,4\%$
3. Chiqarish $K^t = 200/4250 \times 100 = 4,7\%$
4. Yo'qotish $K^t = 150/4250 \times 100 = 3,5\%$
5. Yaroqlilik $K^t_{\text{yil oxiriga}} = 3850/5280 \times 100 = 72,9\%$
6. Eskirish $K^t_{\text{yil oxiriga}} = 1430/5280 \times 100 = 27,1\%$

Xuddi shunday ko'rsatkichlarni yil boshiga nisbatan ham hisoblash mumkin. Umuman, eskirish ko'effitsiyenti asosiy fondlar qiymatining mahsulotga o'tkazilgan qismini, yaroqlilik ko'effitsiyenti esa asosiy fondlarning foydalanish mumkin bo'lgan qiymatini ifodalaydi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Milliy boylikning va milliy mulk haqida tushuncha bering.
2. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib quyidagi

elementlarning qaysilari milliy boylik tarkibiga kiradi:

- a) material asosiy kapital;
- b) nomaterial ishlab chiqarilmagan aktivlar (patentlar, litsenziyalar va h.k.);
- d) aholi uy xo'jaliklarining uzoq muddatli iste'mol tovar mahsulotlari;
- e) material aylanma mablag'lar zaxiralari;
- f) moliyaviy aktivlar;
- g) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari.

3. Quyidagi elementlarning qaysilari ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlarga kiradi:

- a) monetar oltin va o'rnini bosuvchi huquqiga ega bo'lgan maxsus mablag'lar;
- b) nomaterial aktivlar (patentlar, litsenziyalar va h.k.);
- d) boyliklar;
- e) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari;
- f) EHMni dasturiy ta'minlash;
- g) san'atning noyob asarlari;
- h) yer.

4. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib, quyidagi elementlarning qaysilari moliyaviy aktivlarga kiradi:

- a) o'rnini bosish huquqiga ega bo'gan maxsus mablag'lar;
- b) monetar oltin;
- d) qimmatbaho metallar va toshlar;
- e) valuta va depozitlar;
- f) zayomlar;
- g) patentlar;
- h) qimmatbaho qog'ozlar.

5. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib quyidagi elementlarning qaysilari ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlarga kiradi:

- a) material aylanma mablag'lar zaxiralari;

- b) yer va yer osti qazilma boyliklar;
- d) aksiyalar va aksioner kapitalning boshqa turlari;
- e) texnik sug'urta rezervlari;
- f) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari;
- g) mahsuldor mollar va ko'p yillik o'simliklar (uzumzorlar, hosildor bog'lar va h.k.);
- h) monetar oltin;
- i) noyob antikvar mahsulotlar.

6. Quyidagi elementlarning qaysilari asosiy fondlar tarkibiga kiradi:

- a) imorat va inshootlar;
- b) ko'p yillik o'simliklar;
- d) ishlab chiqarish va xo'jalik buyumlari;
- e) tashkilot qaramog'ida bo'lgan yer uchastkalari qiymati;
- f) tugallanmagan ishlab chiqarish;
- g) qimmatbaho metallar, toshlar va boshqa boyliklar;
- h) transport vositalari;
- i) ishchi va mahsuldor mollar.

7. MHT qoidalariga asoslanib, quyidagi elementlarning qaysilari material asosiy kapital tarkibiga kiradi:

- a) mashina va uskunalar;
- b) imorat va inshootlar;
- d) transport vositalari;
- e) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari;
- f) EHMni dasturiy ta'minlash;
- g) san'atning noyob asarlari;
- h) noyob antikvar mahsulotlar;
- i) qimmatbaho metallar;
- j) yer;
- k) tugallanmagan ishlab chiqarish;
- l) tugallanmagan qurilish.

8. MHTda aktivlarning quyidagi turlari orasida farqlar berilgan:

- a) ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan aktivlar;
- b) material va nomaterial aktivlar;
- d) moliyaviy va nomoliyaviy aktivlar.

MHTdagi aktivlarni guruhlash va tasniflash qanday ketma-ketlikda amalga oshirilgan:

- a) 1-2-3 e) 2-3-1
- b) 3-1-2 f) 2-1-3
- d) 1-3-2 g) 3-2-1

9. Milliy boylik elementlaridan foydalanish darajasini ifodalangan ko'rsatkichlarni tanlang:

- a) fond qaytimi;
- b) mehnat unumdorligi;
- d) material sig'imi;
- e) material resurslarning nisbiy xarajati;
- f) asosiy fondlarning eskirish koeffitsiyenti;
- g) bir birlik mahsulot tasnifi;
- h) mahsulot fond sig'imi;
- i) mahsulot mehnat sig'imi.

10. Hozirgi sharoitlarda asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish qiymatini xarakterlab beradi:

- a) to'liq tiklash qiymati;
- b) qoldiq tiklash qiymati;
- d) to'liq birlamchi qiymati;
- e) qoldiq birlamchi qiymati.

11. Quyidagi javoblarning qaysi biri noto'g'ri?

- a) iqtisodiyot mohiyati bo'yicha «eskirish» va «amortizatsiya» tushunchalari o'xshashib ketadi;
- b) eskirish hisoblamasidagi obyektlar doirasi, amortizatsiya hisoblamasidagi obyektlar doirasidan torroq;
- a) birinchi

b) ikkinchi

d) birinchi ham ikkinchi ham.

12. Asosiy kapital investitsiyasi tarkibida quyidagi guruhlar ajratiladi: qurilish-montaj ishlari, uskunalar, instrument, inventar, boshqa kapital ishlar va xarajatlar. Bunday guruhlar xarakterlaydi:

a) asosiy kapitalga investitsiyalar texnologik tarkibi;

b) asosiy kapitalga investitsiyalar takror ishlab chiqarish tarkibi;

d) asosiy kapitalga investitsiyalarning yo'nalishi bo'yicha tarkibi.

13. Yil boshida mavjud bo'lgan ma'lumotlar asosida jadvalda yetishmaydigan ko'rsatkichlarni aniqlang:

Asosiy fondlar turlari	Qayta baholash gacha bo'lgan to'liq balans qiymati, p.b.	Birlamchi bahoni tiklash bahosiga o'tkazish koeffitsiyenti	Qayta baholash natijasida olingan tiklashdagi to'liq qiymat, p.b.	Qayta baholash natijasida qoldiq qiymat, p.b.	Es-kirish koeffitsiyenti	Qayta baholash natijasida olingan tiklashdagi qoldiq qiymat, p.b.
Binolar	?	5,6	?	900	40	?
Mashina va uskunalar	700	1,3	?	526	?	?
Transport vositalari	?	?	?	100	60	180

14. Korxona bo'yicha yil davomida quyidagi ma'lumotlar berilgan, p.b.

Asosiy fondlar yil boshidagi to'liq balans qiymati
1320,0

Yil boshida eskirish koeffitsiyenti, % 50%

Yil davomida kiritilgan yangi asosiy fondlar 240,0

Yil davomida chiqarilgan asosiy fondlar(to'l.bal.qiym.)
170,0

Chiqarilgan asosiy fondlar qoldiq qiymati 3,0

Yil davomida hisoblangan eskirish summasi 130,0

Asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymati 1360,0

Asosiy fondlar bo'yicha balanslar tuzing va aniqlang:

1) Yil oxirida asosiy fondlar to'liq va qoldiq qiymati

2) Asosiy fondlarni yangilash va chiqarish koeffitsiyentlari

3) Yil boshi va oxiri asosiy fondlar eskirish va yaroqlilik

4) Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

15. Korxona asosiy fondlari yil boshidagi qoldiq qiymati 240 p.b., eskirish darajasi 24%, fevral oyi davomida to'liq balans qiymati 20 p.b. teng bo'lgan asosiy fondlar chiqib ketdi. Ularning eskirish summasi — 5,2 p.b. Yangi asosiy fondlar kiritildi: sentabr oyida — 52 p.b., oktabr oyida — 36 p.b. Yil davomida, hisoblangan asosiy fondlar eskirish darajasi — 30 p.b. o'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni — 800 kishi.

Aniqlang: 1) Yil oxirida asosiy fondlar to'liq va qoldiq qiymati. 2) Asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymati. 3) Yil boshi va yil oxiriga nisbatan asosiy fondlar eskirishi va yaroqlilik koeffitsiyenti. 4) Asosiy fondlarni yangilash va chiqarish koeffitsiyentlari. 5) Ishchilarning asosiy fondlar bilan qurollanishi koeffitsiyenti.

16. Har oy boshida asosiy ishlab chiqarish fondlari to'liq balans qiymati quyidagicha bo'lgan: p.b.: yanvar — 3200, fevral — 3210, mart — 3220, aprel — 3280, may — 3480, iyun — 3480,

iyul — 3480, avgust — 3480, sentabr — 3400, oktabr — 3400, noyabr — 3400, dekabr — 3420, yanvar (kelgusi yil) — 3420. Yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi — 9840 p.b.

Aniqlang: fond qaytimi, fond sig'imi ko'rsatkichlari. Agar asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati — 1,02 marta ortsa va fond qaytimi 5% ortsa, mahsulot hajmi qanday o'zgardi (mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarda)?

17. Joriy davrda bazis davriga nisbatan mahsulot hajmi solishtirma baholarda 4%ga ortgan. Shu davrda asosiy ishlab chiqarish fondlari hajmi 1,02 marta ortgan. Fond qaytimi qanday o'zgargan?

18. Joriy davrda asosiy ishlab chiqarish fondlari hajmi 8%ga kamaygan. Fond qaytimi esa 3%ga kamaygan. Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi qanday o'zgargan?

19. Korxona bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulot hajmi, solishtirma baholarda	1500	1716,0
Asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati	2000	2020

Aniqlang: 1) har davr bo'yicha asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari;

2) mahsulot hajmi o'zgarishi p.b. va %;

a) umumiy

b) asosiy fondlar hajmining o'zgarishi hisobiga

d) fond qaytimi o'zgarishi hisobiga

20. Ishlab chiqarish firmasi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulot hajmi, solishtirma baholarda	1440	1476,2
Asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati	1200	1210

Aniqlang: 1) fond sig'imi ko'rsatkichi dinamikasi;

2) fond qaytimi ko'rsatkichi dinamikasi;

3) asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilanishi natijasida asosiy fondlar qiymatida qilingan iqtisod summasi.

21. Korxonada energetik uskunalarining quvvatlari quyidagicha: birlamchi dvigatellar quvvati — 3455 kVt, elektrogeneratorlar quvvati — 3081 kVt, elektromotorlar va elektroapparatlar quvvati — 5945 kVt.

Ishlab chiqarish jarayonidagi energetik uskunalar quvvatlari yig'indisini aniqlang.

22. Korxonada I kvartal bo'yicha uskunalar parki ishlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Uskunalar	Oy boshida stanoklar soni, dona			
	Yanvar	Fevral	Mart	Aprel
Mavjud	520	528	572	580
Shu jumladan:				
O'rnatilgan	470	480	520	520
Amalda ishlagan	420	440	480	490

Korxona ikki smenada ishlagan (smenalar uzunligi 8 soat) kvartal davomida 458 ming stanok-soat ishlagan, reja bo'yicha ta'mirlash vaqti — 7,6 ming stanok-soat, kvartalda ish kunlar soni — 126.

Aniqlang: 1) I kvartal bo'yicha uskunalardan soni bo'yicha foydalanish ko'rsatkichlari 2) kalendar, rejim va

reja ish vaqti fondlaridan foydalanish koeffitsiyenti.

23. Sexda 60 ta stanok o'rnatilgan, ulardan kuzatish o'tkazilganda kun I smenada — 55 ta stanok, II smenada — 40 ta stanok, uchinchi smenada — 30 ta stanok ishlagan, 5 ta stanok ishlamagan. O'rnatilgan va amalda ishlagan uskunalar smenalik koeffitsiyentlarini aniqlang.

24. Dvigatel aprel oyida 680 soat ishladi va 950 ming kVt/s energiya ishlab chiqarildi, dvigatelning maksimal uzoq quvvati 1700 kVt.

Koeffitsiyentlarni aniqlang: 1) dvigatellarning ekstensiv nagruzkasi, 2) dvigatellarning integral nagruzkasi, 3) integral nagruzka.

25. Biznes reja bo'yicha korxona uskunalari 7200 mashina-soat ishlashi kerak, ish unumi soatiga-130 p.b. Amalda 7030 mashina-soat ishlagan va 85000 p.b.ga teng mahsulot ishlab chiqarilgan. Uskunalaridan vaqi bo'yicha, quvvat bo'yicha va boshqarilgan ish bo'yicha foydalanish koeffitsiyentlarini aniqlang.

26. Yil boshida korxona ishlab chiqarish quvvati — 400 ming t. mahsulot. Aprel oyida yangi qurilish natijasida 60 ming t. mahsulotga teng yangi quvvat kiritildi. Sentabr oyida eskirish natijasida uskuna ishlab chiqarishdan chiqarildi, natijada 28 ming t. quvvat kamaydi. Yil davomida 415 ming t. mahsulot amalda ishlab chiqarilgan.

Aniqlang: 1) korxonaning o'rtacha ishlab chiqarish quvvati, 2) korxona ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsiyenti.

VII bob. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDA MAKROIQTISODIY FAOLIYAT NATIJALARINI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLAR TIZIMI

1-§. Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblashning umumnazariy asoslari

Har qanday jamiyatning hayot kechirishi uchun to'xtovsiz ravishda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni amalga oshirishi shart. Buning uchun ishchi kuchi, kapital, yer va tadbirkorlik kabi omillar bo'lishi kerak.

Ishchi kuchi ishlab chiqarishning eng asosiy omili bo'lib, uning mehnat sarfi natijasida tovarlar ishlab chiqariladi va xizmatlar ko'rsatiladi. Mehnat sarfi uchun ishchi kuchi ish haqqi oladi va bu uning daromadi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni eng ilg'or texnologiya bilan qurollantirish mahsulotning raqobat qobiliyatini oshirish, yaxshi reklama qilish, xomashyo olish va boshqa ko'p masalalar kapitalga bog'liq. Kapitalni jamiyatning qon tomiriga o'xshatish mumkin. Kapital egalari sarflangan kapitallardan belgilangan foizda daromad oladilar.

Ishlab chiqarish korxonalari ham, uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatish ham ma'lum joyda, ya'ni yerda joylashgan. Yer egalari ishlab chiqarishni tashkil etishdan renta to'lovlari olib, daromad topadilar.

Tadbirkorlar ishchi kuchi, kapital va yerdan foydalanib bozorda talabga mos hajmdagi, sifatli mahsulotlarni ishlab

chiqaradilar va ularni bozorda sotib daromad yoki foyda oladilar.

Yuqorida qayd etilgan 4 ta omilning yalpi faoliyatidan mamlakatning yalpi milliy mahsuloti va milliy daromadi yaratiladi.

Moddiy ne'matlar yaratish, xizmatlar ko'rsatish, taqsimlash va iste'mol qilishda qatnashuvchilar bajaradigan iqtisodiy vazifasi asosida guruhlariga ajratiladilar. Har bir guruh yoki xo'jalik birligi milliy hisoblar tizimida **iqtisodiy agent** deb yuritiladi.

Iqtisodiy faoliyat olib borish huquqiga ega va boshqa agentlar bilan bo'ladigan ishlarda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan agent **institutsion birlik** deb ataladi.

Institutsion birlik bu mustaqil ravishda faoliyat ko'rsatib daromad oluvchi, barcha moliyaviy majburiyatlarni boshqaruvchi, qaramog'ida barcha turdagi mol-mulk va pul mablag'lari bo'lgan, ularni o'z ixtiyori bilan ishlata oladigan muassasalardir. Bunday muassasalar alohida korxona, firma, moliyaviy tashkilot va boshqalar bo'lishi mumkin. Ular o'z hisob-kitob ishlarini o'zlari to'liq yuritadilar, banklarda hisob raqamiga ega bo'ladilar. Auditor esa ularning xo'jalik faoliyati natijalarini tahlil qiladilar. Milliy hisoblar tizimida **institutsion birliklar amalga oshirayotgan birjinsli faoliyat asosida quyidagi sektorlarga bo'linadilar:**

1. Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sektori.
2. Moliyaviy korporatsiyalar (tashkilotlar) sektori.
3. Umumdavlat boshqaruv sektori.
4. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi davlat tasarrufida bo'lmagan notijorat (ijtimoiy) tashkilotlar sektori.
5. Uy xo'jaligi sektori.
6. Tashqi dunyo sektori.
1. Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sektoriga

moliyaviy tashkilotlardan tashqari institutsion birliklar kiritilib, ularning asosiy vazifasi mahsulot ishlab chiqarish va nomoliyaviy xizmatlar ko'rsatishdan iborat. Ular o'z xarajatlarni qoplash uchun o'z faoliyatlari **natijalarini ko'zlagan baholarda sotadilar.**

2. **Moliyaviy korporatsiya (tashkilot)lar sektoriga** tijorat asosida moliyaviy va sug'urta operatsiyalari bilan shug'ullanuvchi muassasa va tashkilotlar, ya'ni tijorat banklari, qarz beruvchi jamiyatlar kiritilib, ularning asosiy vazifasi moliyaviy mablag'larni chiqarish, sotib olish, saqlash va taqsimlash, qimmatbaho qog'ozlar chiqarish, pul mablag'larini saqlash, korxonalariga va uy xo'jaliklariga, qarz berishdan iborat.

3. **Umumdavlat boshqaruv sektoriga** davlatni boshqaruvchi institutlar ham milliy daromad va milliy boylikni qayta taqsimlovchi institutsion birliklar kiritilib, ularning asosiy vazifasi boshqaruv, moliya faoliyati, atrof-muhit muhofazasi, davlat himoyasi, jamoa tartibini saqlash hamda aholiga ilm olishda, sog'liqni saqlashda, san'at va madaniyat, jismoniy tarbiya va sport, ijtimoiy sug'urta sohalarida pulsiz yoki imtiyozli xizmatlarni amalga oshirishdan iborat.

Davlat moliya muassasalariga markaziy, mintaqaviy va mahalliy banklar kirib, ularning asosiy vazifalari davlat tashkilotlariga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish (qimmatbaho qog'ozlar va pul chiqarish, oltin zaxiralari va xorijiy valuta zaxiralarini saqlash) va uy xo'jaligiga hamda xususiy tadbirkorlarga moliyaviy xizmat ko'rsatishdan iborat.

4. **Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat (ijtimoiy) tashkilotlarga** davlat tomonidan moliyalashtirilmaydigan va nazorat qilinmaydigan tashkilotlar kiritilib, ularning asosiy vazifasi turli siyosiy partiyalar, kasaba uyushma va turli ijtimoiy tashkilot a'zolarining ilm olish, sog'liqni saqlash, dam

olish, ularga ijtimoiy xizmat ko'rsatishdan iborat.

5. **Uy xo'jaligi sektoriga** oila va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi ham iqtisodiy ham yuridik nuqtai nazardan ajratib bo'lmaydigan ayrim shaxslar kiritilib, ularning asosiy vazifasi ikkita:

- jamiyatga ishchi kuchi yetkazib berish;
- ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarni iste'mol qilishdan iborat.

6. **Tashqi dunyo sektoriga** mamlakat rezidentlari bilan har qanday operatsiyalarni amalga oshiruvchi xorij davlatlar iqtisodiy birliklari kiritilib, ular mamlakatni jahon hamjamiyatiga kiritib, jahon mehnat taqsimotini amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy faoliyat turlarini bunday sektorlar bo'yicha tasniflash ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot (xizmat)lar hajmi, ularning tarkibi va turlarini aniqlash hamda bu ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Mazkur sektorlar orasida izchil o'zaro iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lib, ular tovar-pul munosabatlari shaklida oshiriladi.

Tarmoqlar bir xil tovar va xizmatlar yaratuvchi faoliyatlar yig'indisidan tashkil topadi.

Xalqaro andozadagi iqtisodiy faoliyat turlarining tarmoq tasnifi 1948-yilda BMTning Statistika komissiyasi tomonidan ishlab chiqarilgan va qabul qilingan. U 1958, 1968 va 1993-yillarda qayta ko'rib chiqilgan. Bunda gruppalash belgisi sifatida quyidagilar qabul qilingan:

1. Asos qilib olingan materiallarning natural ko'rinishi;
2. Mehnat predmetlariga ishlov berish darajasi bilan bog'liq bo'lgan texnologik jarayonining xususiyati;
3. Ishlab chiqarilgan mahsulot qanday maqsadda ishlatiladi.

Xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar esa belgilangan vazifasiga va ko'rsatayotgan xizmatning xarakteriga qarab tarmoqlarga ajratilgan.

Xalqaro andozaviy tarmoqlar tasnifi (XATT) ishlab chiqarish jarayonlarining ketma-ketlik qoidalari bo'yicha tuzilib, natural tabiiy moddiy resurslardan foydalanuvchi tarmoqlardan (qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi, baliqchilik, ovchilik) boshlanib, qazib olish, qayta ishlash sanoati, qurilish, ta'lim, sog'liqni saqlash, transport, moliya, kredit va h.k. tarmoqlarga o'tiladi.

Barcha tarmoqlarni ikki guruhga ajratish mumkin:

I. Moddiy ne'mat ishlab chiqaruvchi tarmoqlar:

- qishloq xo'jaligi, o'rmonchilik;
- baliqchilik;
- qazib oluvchi sanoat;
- qayta ishlovchi sanoat;
- elektr energiya, gaz va suv ta'minoti;
- qurilish;
- faoliyatning boshqa turlari.

II. Xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar:

- transport;
- aloqa;
- savdo;
- axborot-hisoblash xizmati;
- uy-joy xo'jaligi;
- moliya, kredit, sug'urtalash;
- ilm va ilmiy xizmat ko'rsatish;
- sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy xizmat ko'rsatish;
- ta'lim, madaniyat, san'at;
- boshqaruv;
- mudofaa;

— faoliyatning boshqa turlari.

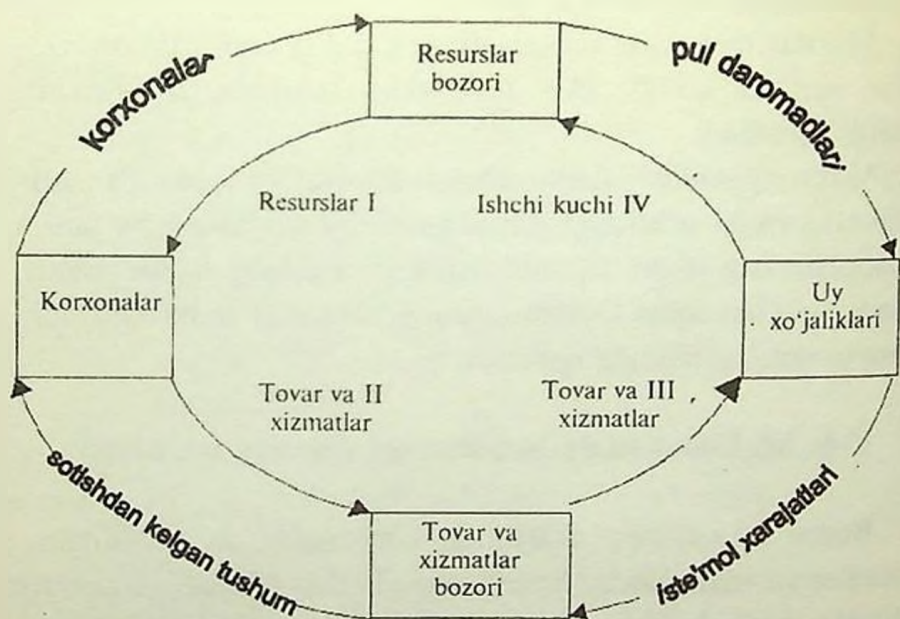
Mazkur tarmoqlar orasida ham izchil oʻzaro iqtisodiy aloqalar mavjud boʻlib, ular tovar-pul munosabatlari shaklida amalga oshiriladi.

Makroiqtisodiyot tushunchasi sektorlar va tarmoqlar iqtisodiyoti va ular orasidagi oʻzaro iqtisodiy aloqalarni bir butun iqtisodiyot organizmi sifatida qarashga asoslangan. Binobarin, sektor va tarmoqlar faoliyatlarining natijalari makroiqtisodiy faoliyat natijasi sifatida qoraladi.

2-§. Mahsulot va daromadlarning doiraviy aylanmasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar, uy xoʻjaliklari, resurslar va mahsulotlar bozori orasida ikki toifadagi iqtisodiy oqimlar mavjud: biri — **tovar va xizmatlar oqimlari** deb ataladi, ular tovar va xizmatlar harakatini, ularning holatidagi oʻzgarishlarni ifodalaydi, ikkinchisi — **daromadlar va xarajalar (buromad) oqimi** deb ataladi, ular tovar va xizmatlar harakati natijasida daromadlarni shakllanishi va pul toʻlovlari sifatida xarajatlarning vujudga kelish jarayonlarini tasvirlaydi. Bu oqimlar bir-biriga qarama-qarshi yoʻnalishda harakat qiladi.

Mahsulotlar va daromadlarning **doiraviy aylannasi** deganda ishlab chiqaruvchilar bilan uy xoʻjaliklari orasida bozor kelishuvlari asosida mahsulotlarni ayriboshlash jarayonlarini tasvirlaydigan tovar va xizmatlarning oqimlari va ular bilan pul toʻlovlari yordamida muvofiqlashtirilgan daromadlar (xarajatlar) oqimlari tushuniladi.



Tovar va xizmatlarning, daromad va xarajatlarning doiraviy aylanish modeli.

Dastlab ishlab chiqarish sektori (korxonalar)ga moddiy-iqtisodiy va tabiiy resurslar hamda mehnat resurs (ishchi kuchi)lari jalb qilinadi. Ishlab chiqarish vositalari va ishlovchi kuch ma'lum texnik-texnologik usullar vositasida bir-biri bilan birikib, o'zaro bir-biriga ta'sir etib harakatga keladi. Natijada ishlab chiqarish yuzaga chiqadi, tovarlar va xizmatlar yaratiladi. Bu tovarlar va xizmatlar bozor orqali iste'molchilar, uy xo'jaligi sektori tomon harakat qiladi.

Mamlakat ichki bozorini tovarlar va xizmatlar bilan to'ldirishda ichki iqtisodiyot bilan bir qatorda tashqi iqtisodiy faoliyat ham muhim rol o'ynaydi, chunki jamiyatning talab va ehtiyojlarini faqat ichki ishlab chiqarish hisobiga qondirib bo'lmaydi. Taqchil mahsulotlar boshqa xorijiy mamlakatlar-

dan import qilinadi iqtisodiy naf (samara) keltiradigan tovarlar esa xorijga eksport qilinadi.

Mamlakat ichidagi ishlab chiqarish bilan import hisobiga mamlakat ichki bozorlarning tovarlar va xizmatlar resurslari shakllanadi. Almashish (oldi-sotdi) operatsiyalari natijasida ular xaridorlar = aholi bilan davlat tashkilotlari ixtiyoriga o'tadi va asosan pirovard iste'mol uchun uy xo'jaliklari a'zolari iste'molini qondirish uchun, ya'ni yangi ishchi kuchini qayta tiklash uchun ishlatiladi. Ishlab chiqarilgan tovarlarning ikkinchi qismi — texnika vositalari omillar bozori tomon harakat qiladi va pirovard natijada yangi asosiy fondlar va moddiy-ashyoviy zaxiralar hamda nomoddiy aktivlar jamg'armalari vujudga keladi. Pirovard natijada iste'mol fondi va jamg'arma fondi shakllanadi, tovarlar va xizmatlar oqimlari pirovard iste'molni va asosiy fondlar, moddiy-ashyoviy zaxiralar hamda nomoddiy aktivlar jamg'armalarini vujudga keltirish bilan yakunlanadi. Ushbu jamg'armalar va qayta tiklangan ishchi kuchi yangi kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayonida moddiy ashyoviy va shaxsiy inson omillari sifatida xizmat qiladi.

Bozor sharoitida tovarlar va xizmatlar harakati oldi-sotdi amallari natijasida pul vositasida yuzaga chiqadi. Sotib olingan tovarlar uchun xaridor pul to'laydi, ya'ni o'z daromadlarini harj qiladi. Sotuvchi esa ushbu pul tushumiga, ya'ni daromadga ega bo'ladi. Demak, tovarlar uchun pul to'lovi sotuvchi uchun daromad, xaridorlar uchun buromad (xarajat) hisoblanadi.

Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar va xizmatlar oqimi doiraviy aylanganda u bilan muvofiqlashgan pulda ifodalangan daromadlar va buromadlar oqimi shaklida kechadi. U iqtisodiy sektorlari orasidagi asosiy makroiqtisodiy aloqalarni aks ettiradi. U milliy mahsulot bilan milliy

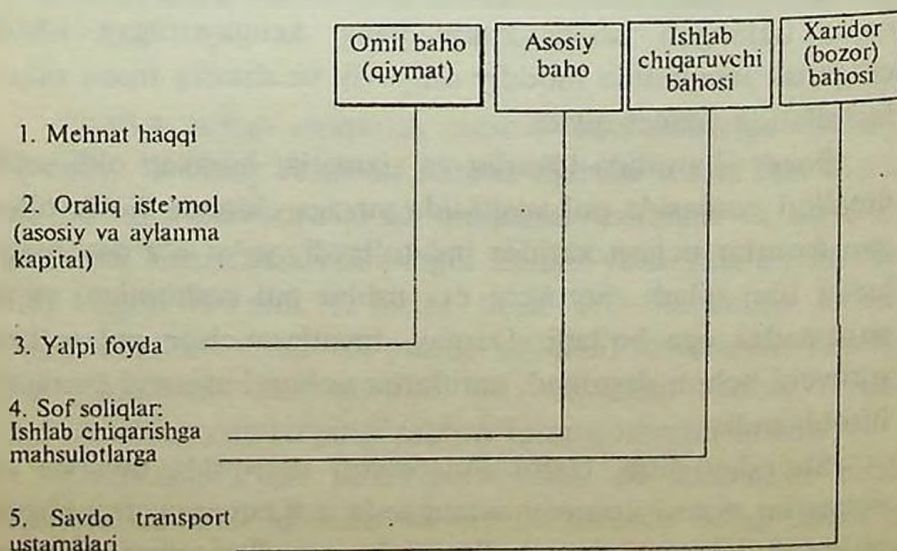
daromad oqimlari orasidagi bog'lanishlarni, ular o'z harakatida qanday shakllarda yuzaga chiqishlarini har taraflama tavsiflaydi. Shuning uchun mazkur iqtisodiy doiraviy aylanma makroiqtisodiy statistik ko'rsatkichlar tizimini tuzish uchun asos bo'lib hisoblanadi.

3-§. Milliy hisoblar tizimidagi baholar va soliqlar tizimi

Milliy hisoblar tizimi hisoblamalari tarmoqlararo balanslar tuzish amaliyotida quyidagi baholardan foydalaniladi: omilli va asosiy, ishlab chiqaruvchi va sotib oluvchi baholari. Shuningdek, joriy va solishtirma baholarni ham bir-biridan ajratadilar.

Tarmoqlararo balanslarda omilli baholardan milliy hisoblar tizimida esa asosan bozor bahosidan foydalaniladi.

Milliy hisoblar tizimida baholarni tashkil topishi



1. **Omilli baho** — (omilli xarajatlar) ishlab chiqarish omillari xarajatlarini o'z ichiga oladi: yonlangan xodimlarning ish haqqi, oraliq iste'mol va yalpi foyda:

$$O_x = IX + OI + YaF; \text{ bunda}$$

O_x — omillar xarajatlari (omilli baho)

IX — mehnat haqqi

OI — oraliq iste'mol

YaF — yalpi foyda

2. **Asosiy baho** (O_a) — ishlab chiqaruvchi tomonidan bir birlik mahsulot yoki xizmat uchun olinadigan baho bo'lib, unga mahsulotga va importga bo'lgan soliqlar qo'shiladi, ammo mahsulot va importga bo'lgan subsidiyalar qo'shilmaydi. Bu bahoda tarmoq doirasidagi ishlab chiqarishlar hisobga olinadi va u quyidagicha hisoblanadi:

$$O_a = O_x + S_b - S_b; \text{ bundan}$$

O_a — asosiy baho

S_b — ishlab chiqarishga bo'lgan boshqa soliqlar

S_b — ishlab chiqarishga bo'lgan boshqa subsidiyalar

3. **Ishlab chiqaruvchi bahosi** — tovarning korxonadagi bahosi bo'lib, unga tovarlarni iste'molchilarga yetkazish xarajatlari kiritilmaydi.

4. **Sotib oluvchi bahosi**, aksincha, shu tovarni sotish bilan bog'liq bo'lgan ham savdo, ham transport ustamalarini o'z ichiga oladi. «Ishlab chiqaruvchi bahosi» va «sotib oluvchi bahosi» tushunchalari bozor bahosiga kiradi.

5. **Bozor bahosi** — bu ishlab chiqarishlar va sotib oluvchilar bahosi bo'lib hisoblanadi.

6. **Bozor bahosida** butun iqtisodiyot bo'yicha ishlab chiqarish YaIM hajmi aniqlanadi. **Ishlab chiqaruvchining bozor bahosi** ($O_{ish/ch}$) — bu mahsulotni omborga topshirish vaqtidagi bahosi bo'lib, unga mahsulotga bo'lgan soliqlar (qo'shilgan qiymat soliqlari va import soliqlaridan tashqari)

qo'shiladi, lekin subsidiyalar ayriladi (subsidiyalardan tashqari soliqlar-sof soliqlar).

Unga bozorda mahsulot bahosini oshiruvchi to'lovlar qo'shilmaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$O_{ish/ch} = O_x + S_m - S_m + S_{b/m} - S_{b/s}; \text{ bunda}$$

$O_{ish/ch}$ — ishlab chiqaruvchi bahosi

O_x — omil baho

S_m — mahsulotlarga bo'lgan soliqlar

S_m — mahsulotga bo'lgan subsidiyalar

$S_{b/m}$ — mahsulotga bo'lgan boshqa soliqlar

$S_{b/s}$ — mahsulotlarga bo'lgan boshqa subsidiyalar

Sotib oluvchining bozor bahosi ($O_{s/o}$) — iste'molchilarning tovar va xizmatlarni sotib olishdagi amaldagi xarajatlarini ifodalaydi. Bu baho ishlab chiqaruvchining bahosidan tashqari yana aksizlar, yig'imlar, savdo-transport xarajatlari qo'shiladi va quyidagicha hisoblanadi:

$$O_{s/o} = O_x + S_m - S_m + O_{s/t} + S_b - S_b; \text{ bunda}$$

$O_{s/t}$ — savdo transport xarajatlari, aksizlar, yig'imlar va h.k.

YaIM (Yalpi milliy daromad kabi) bozor bahosida hisoblanadi.

MHTda har xil baholarning tashkil topishi va o'zaro aloqalari sxemasi

No	Ko'rsatkichlar nomi	Belgilash	Hisoblash algoritmi
1.	Mehnat haqqi	I_x	
2.	Oraliq iste'mol	OI	
3.	Yalpi foyda	YaF	
4.	Omil baho (xarajatlar)	O_x	$O_x = p.1 + p.2 + p.3$

5.	Ishlab chiqarishning boshqa soliqlari	S_b	
6.	Ishlab chiqarishga boshqa subsidiyalar	S_b	
7.	Asosiy baho	O_a	$O_a = p.4 + p.5 - p.6$
8.	Mahsulotlarga soliqlar	S_m	
9.	Mahsulotlarga subsidiyalar	S_m	
10.	Ishlab chiqaruvchining bozor bahosi	$O_{ish/ch}$	$O_{ish/ch} = p.7 + p.7 - p.9$
11.	Savdo-transport xizmatlari	$O_{s/t}$	
12.	Sotib oluvchi bahosi	$O_{s/o}$	$O_{s/o} = p.10 + p.11$

Ishlab chiqarish va import soliqlari – bular majburiy, qaytarilmaydigan to'lovlar bo'lib, ular davlat organlari tomonidan ishlab chiqarish birliklaridan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlari uchun olinadi. Bu soliqlarni korxonalar va tashkilotlar foyda olsalar ham, olmasalar ham to'laydilar.

Ishlab chiqarish va import soliqlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) Mahsulot va import soliqlari;
- 2) Ishlab chiqarishga bo'lgan boshqa soliqar.

Mahsulot va import soliqlari – rezident korxonalardan ishlab chiqarish va import qilingan tovar va xizmatlar hajmiga proporsional ravishda olinadi. Ularga quyidagilar kiradi:

- qo'shilgan qiymat solig'i;
- aksiyalar;
- ayrim tur xizmatlar uchun soliqlar;

- tovar va xizmatlarga bo'lgan boshqa umumiy soliqlar;
- birja operatsiyalaridan tushumlar;
- avtomobil yo'llaridan foydalanuvchilarning to'lovlari;
- import soliqlari va h.k.

Ishlab chiqarishga bo'lgan boshqa soliqlar – bu korxonalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashganlari uchun to'laydilar va ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish jarayonida yerdan foydalangani uchun to'lanadigan to'lovlar (yer solig'i);
- ko'chmas mulk solig'i;
- patentlar uchun to'lovlar;
- korxona va tashkilotlardan olinadigan davlat poshlinalari va yig'imlari;
- tadbirkorlik va kasbiy litsenziyalar uchun to'lovlar;
- boshqa majburiy to'lovlar.

Subsidiyalar – korxonalarga davlat budjetidan to'langan to'lovlar, ular ma'lum tovar ishlab chiqaruvchilar yoki ko'rsatilgan ma'lum xizmatlar uchun to'lanadi.

Ishlab chiqarish va import uchun subsidiyalar – bu davlat organlari tomonidan korxonalarga ma'lum iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni o'tkazish maqsadida ishlab chiqarish omillaridan foydalangani yoki ma'lum ishlab chiqarishni, sotishni yoki importni amalga oshirgani uchun to'lanadi.

Ishlab chiqarish va import uchun subsidiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) mahsulot va importga bo'lgan subsidiyalar;
- 2) ishlab chiqarishga bo'lgan boshqa subsidiyalar.

Mahsulot va importga bo'lgan subsidiyalar rezident korxonalarga har bir ishlab chiqarilgan yoki import qilingan mahsuloti yoki xizmatiga to'lanadigan to'lovlar kiradi. Ularga davlat budjetidan korxonalarga ko'rgan doimiy zararlari o'rnini qoplash uchun to'lovlar kirib, ular sotgan mahsulot-

lari sotish bahosi o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlaridan past bo'lganda sodir bo'ladi. Eksport va import subsidiyalari ham shunday yuz beradi.

Ishlab chiqarishga boshqa subsidiyalar – ular davlat boshqaruv organlari tomonidan korxonalarga ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlari uchun to'lanadi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

– alohida kategoriya shaxslar mehnatidan foydalangani uchun to'lanadigan subsidiyalar (invalidlar, o'smirlar va h.k.);

– boshqa ishlab chiqarish omillaridan masalan, fermerlar tomonidan moddiy-texnika resurslari qiymatini pasaytirish bilan bog'liq resurslardan foydalanish uchun;

– atrof-muhitni ifloslantirishni kamaytirish uchun subsidiyalar.

Ishlab chiqarish va importga bo'lgan subsidiyalar haqidagi ma'lumotlar moliya vazirligining davlat budjetini bajarlisi haqidagi hisobotidan olish mumkin.

4-§. Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi

Makrodarajada iqtisodiy faoliyat natijalarini hisoblash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimi (jadval) va boshqa ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash asosida barcha sektor va tarmoqlardagi xo'jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy faoliyati natijalarini ifodalovchi **mahsulot** ko'rsatkichlari yotadi.

**Milliy iqtisod faoliyati natijalarini ifodalovchi
ko'rsatkichlar tizimi**

No	Ko'rsatkichlar	Belgi	Makrodarajadagi ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish	Makro va mezodarajadagi ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish
1.	Tovar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish	YaIch	Yil davomida barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar qiymati	$YaIch = \sum YaIch_s = \sum YaIch_t$ $YaIch_s$ -sektorlar ishlab chiqarishi $YaIch_t$ -tarmoqlar ishlab chiqarishi
2.	Yalpi ichki mahsulot	YaIM	$YaIM = YaIch_i - OI_i$ OI_i -oraliq iste'mol	$YaIM = \sum YaQQ_s + SS = \sum YaKK_t + SS$ $YaQQ_s$ - iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat $YaKK_t$ -iqtisodiyot tarmoqlarida qo'shilgan qiymat
3.	Sof ichki mahsulot	SIM	$SIM = YaIM - AKI_i$ AKI_i -asosiy kapital iste'moli (amortizatsiya)	$SIM = \sum SIM_s + SS = \sum SIM_t + SS$ SIM_s -iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat SIM_t -iqtisodiyot tarmoqlariga qo'shilgan qiymat SS-mahsulot va importga sof soliqlar

4.	Iqtisodiyot yalpi foydasi va yalpi aralash daromad	YaFi	$YaFi = YaIM_i - I_{xi} - S_i + S_{ubi}$ I_{xi} -yonlangan xodimlar ish haqqi S_i -ishlab chiqarish va importga soliq-lar S_{ubi} -ishlab chiqarish va importga sub-sidiyalar	$YaFi = \sum YaF_s = \sum YaF_t$ YaF_s -iqtisodiyot sek-torlarida qo'shilgan qiymat YaF_t -iqtisodiyot tar-moqlarida qo'shilgan qiymat
5.	Iqtisodiyot sof foydasi	SFi	$SFi = YaFi - AKI_i$ AKI_i -asosiy kapital iste'moli	$SFi = \sum SF_s = \sum SF_t$ SF_s -iqtisodiyot sek-torlarida sof foyda SF_t -iqtisodiyot tar-moqlarida sof foyda
6.	Yalpi milliy daromad	YaMD	$YaMD = YaIM + \sum BD_i$ BD_i -rezidentlar tomonidan norezidentlar-dan olingan va ularga berilgan birlamchi daromadlar qoldig'i	$YaMD = \sum YaIM_s + \sum BD_s = \sum YaIM_t + \sum BD_t$ $\sum BD_s$ -iqtisodiyot sek-torlari yalpi birlamchi daromadlari qoldig'i $\sum BD_t$ -iqtisodiyot tar-moqlari yalpi birlamchi daromadlari qoldig'i

MHTda xo'jalik yurituvchi subyektlar — rezidentlar tomonidan joriy davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hajmi — tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish deb ataladi. **Tovarlar** — iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonining natijasi

bo'lib, material-mulk formasiga ega, ular ma'lum mulk bo'lish xususiyatiga va bozorda talabga ega. **Xizmatlar** — iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonining natijasi bo'lib, ularni ishlab chiqarish jarayonidan ajralgan holda ko'rib bo'lmaydi va ular ikkiga bo'linadi:

1) **moddiy xizmatlar** — qandaydir predmetlarni holatini o'zgartiradi (ta'mirlash, bo'yash, idishlarga quyish va h.k.).

2) **nomoddiy xizmatlar** — shaxsiy va jamoa ehtiyojlarini qondirish va iste'molchini iqtisodiy fizik yoki aqliy holatini o'zgartiradi (davolash, o'qitish, huquqiy va sug'urta himoyasi va h.k.). Ishlab chiqarish tovar va xizmatlar bozorda sotilishi mumkin yoki bir subyekti ikkinchisiga bepul yoki to'lov asosida o'tkazishi mumkin.

Ishlab chiqarilgan tovarlarni va xizmatlarni foydalanish yo'nalishiga va ularni xaridorlarga sotish bahosining xarakteriga qarab bozor va nobozor ishlab chiqarishga ajratish mumkin. Bozor ishlab chiqarishning maqsadi **foyda** olish va iqtisodiy ahamiyatli bahoda sotish uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Iqtisodiy ahamiyatli baho talab va taqdim asosida tashkil topadi va o'z navbatida unga ta'sir ko'rsatadi.

Bozorga mo'ljallangan ishlab chiqarish quyidagi tovar va xizmatlarni o'z ichiga oladi:

- iqtisodiy ahamiyatli bahoda sotilgan tovar va xizmatlar;
- barter bo'yicha almashilgan tovar va xizmatlar;
- ish beruvchilar tomonidan o'z xodimlariga naturada ish haqqi o'rniga bergan mahsulotlar;
- bozor ishlab chiqarish muassasalari orasida bir-biriga ishlab chiqarish maqsadida berilgan tovar va xizmatlar (masalan, urug'liklar, yem-xashak, sut, ko'chatlarni qishloq xo'jalik korxonalari orasida bir-biriga o'tkazish).

Shuningdek, ishlab chiqarishga mo'ljallangan va kela-

jakda ishlatiladigan (yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha) tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlar zaxirasi qoldig'ining o'zgarishi.

Bozorda sotilgan tovar va xizmatlar amalda sotilgan bahosida, qolgan sotilmagan qismi ham shu bahoda baholanadi.

Nobozor ishlab chiqarishga quyidagi tovar va xizmatlar kiradi:

— ishlab chiqaruvchilar tomonidan o'zining ishlab chiqarishida foydalaniladigan tovar va xizmatlar (oxirgi foydalanish yoki asosiy kapitalni yalpi jamg'arish). Masalan, fermer va dehqon xo'jaliklarida o'zi uchun ishlab chiqargan qishloq xo'jaligi mahsulotlari; ish haqqi oluvchi yordamchi tomonidan amalga oshirilgan uy xizmatlari, sanoat korxonalari tomonidan o'z ishlab chiqarishida foydalanishi uchun mashina, uskuna va instrumentlar; korxonalarda xo'jalik usuli bilan amalga oshirilgan qurilish, o'z uyida yashashi uchun amalga oshirilgan xizmatlar va h.k.;

— iste'molchilarga bepul yoki arzon bahoda ko'rsatilgan xizmatlar. Masalan, davlat tomonidan mamlakat mudofaasini tashkil etish, ta'lim va meditsina xizmatlarini aholining ba'zi qismiga yoki uy xo'jaligidagi bepul yoki imtiyozli bahoda ko'rsatish va h.k.

Milliy hisoblar tizimi uslubiyatiga asoslanib makro ko'rsatkichlar tizimining quyidagi gruppalari aniqlanadi.

1. Mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish ko'rsatkichlari:

- tovar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish (YalCh);
- yalpi ichki mahsulot (YalM).

2. Birlamchi daromadlarni tashkil topishi va taqsimlanish ko'rsatkichlari:

- iqtisodiyotning yalpi foydasi (YalF);

— yalpi milliy daromad (YaMD).

3. Daromadlarni qayta taqsimlash ko'rsatkichlari:

— yalpi milliy ixtiyordagi daromad (YaMID).

4. Daromadlardan oxirgi foydalanish ko'rsatkichlari:

— oxirgi iste'mol (OI);

— yalpi jamg'arish (YaJ);

— yalpi milliy jamg'arish (YaMJ).

5. Jamg'arish ko'rsatkichlari:

— sof kreditlash/sof qarz olish (SK/SQO)

Barcha ishlab chiqarish sohalari va tarmoqlarida yaratilgan tovarlar va xizmatlar to'plami **yalpi ishlab chiqarish** deb ataladi.

Mazkur tovarlar va xizmatlarning bir qismi ishlab chiqarish doirasidan tashqariga iste'mol uchun tayyor mahsulot sifatida chiqmaydi, balki ular bir tarmoqdan mahsulot sifatida chiqib, ikkinchi tarmoqqa ishlab chiqarish vositalari sifatida kiradi yoki ishlab chiqarishda ishlatilgan boshlang'ich moddiy-ashyoviy zaxiralar o'rnini qoplaydi. Masalan, yalpi don hosilidan bir qismi urug'lik zaxira jamg'armasini to'ldirish uchun ajratiladi.

Yalpi ishlab chiqarishning tarkibiy qismi bo'lgan mazkur tovarlar va xizmatlar **oraliq iste'mol** deb ataladi.

Oraliq iste'mol — ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar va xizmatlar qiymati: xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, instrumentlar, reklama agentliklariga to'lovlar, yuridik konsultatsiyalar, transport agentliklariga to'lovlar, mashina-uskunalar, binolar, inshootlar ijara haqqi. Asosiy fondlar amortizatsiyasi oraliq iste'molga kiritilmaydi.

Yalpi qo'shilgan qiymat — yalpi ichki mahsulot bilan oraliq iste'mol orasidagi farqqa teng.

MHTdagi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

- A – YaIM
 - B – asosiy kapital iste'moli
 - D – SIM (A-B)
 - E – xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig'i ±
 - F – YaMD (A±G)
 - G – SMD (D-B)
 - H – xorijdan olingan transfertlar qoldig'i
 - I – ixtiyordagi yalpi milliy daromad (D+J)
 - J – oxirgi iste'mol
 - K – milliy jamg'arish (Z-I)
 - L – xorijdan olingan kapital transfertlar qoldig'i
 - M – investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari (K+L)
 - N – yalpi jamg'arish (YaIM elementi sifatida)
 - O – ishlab chiqarilmagan nomaterial nomoliyaviy aktivlar
- Yuqoridagi ko'rsatkichlar orasida quyidagi bog'lanishlar mavjud:

$$YaIM = S+J+E; \text{ bunda,}$$

- P – oxirgi iste'mol;
- Q – investitsiyalar (asosiy fondlarning yalpi jamg'arish, material aylanma mablag'lari zaxiralarining ortishi);

S – sof eksport.

$$YaIM = W+Q+R+P+T; \text{ bunda,}$$

- T – ish haqqi (ichki va tashqi ishchilarga);
- U – ijtimoiy sug'urtalarga ajratmalar;
- V – yalpi foyda;
- X – yalpi aralash daromad;
- Y – ishlab chiqarish va importga soliqlar (subsidiya ayirib tashlanadi).

$$YaIM = D+N-U; \text{ bunda,}$$

- Z – asosiy bahoda hisoblangan barcha tarmoqlarda yaratilgan qo'shimcha qiymat;

O' — mahsulotlarga soliqlar;

G' — mahsulotlarga subsidiyalar.

$YaMD = YaIM + L - M$; bunda,

SH — ushbu mamlakat rezidentlarining xorijda olgan birlamchi daromadlari (ish haqqi, foizlar, dividendlar, bevosita xorijiy investitsiyalaridan olingan reinvestitsiyalar);

CH — ushbu mamlakat rezidentlarining xorijga bergan birlamchi daromadlari.

Ixtiyordagi $YaMD = YaMD + V - G$; bunda,

NG — ushbu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan joriy transfertlari;

G — ushbu mamlakat rezidentlarining xorijga bergan joriy transfertlari.

Oxirgi iste'mol = $S + S$; bunda,

S — oxirgi iste'mol;

S — milliy jamg'arish.

Masalan, «A» mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm),

1. Yalpi ishlab chiqarish — 500
2. Oraliq iste'mol — 280
3. Yalpi ichki mahsulot — 220
4. Asosiy kapital iste'moli — 12
5. Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari — 8
6. Berilgan mintaqaning $YaIM$ dan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari — 7
7. Joriy transfertlarning qoldig'i — 5
8. Yakuniy iste'mol:
 - uy xo'jaligi — 50
 - davlat muassasalari — 30
 - uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar — 20
9. Kapital transfertlar qoldig'i — 15

10. Asosiy kapital yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o'sishi — 25

11. Nomoddiy aktivlarga egalik qilish — 4

Berilgan ma'lumotlar asosida hisoblaymiz:

1. Sof ichki mahsulotni.

2. Yalpi milliy daromadni.

3. Sof milliy daromadni.

4. Yalpi milliy mavjud daromadni.

5. Sof milliy mavjud daromadni.

6. Yalpi milliy jamg'arishni.

7. Sof milliy jamg'arishni.

8. Sof kreditlar (qarzlar).

yechilishi:

1. Sof ichki mahsulot:

$$SIM = YaIM - AKI = 220 - 12 = 208 \text{ mlrd. so'm}$$

2. Yalpi milliy daromad:

$$YaMD = YaIM + BD_{olingan} - BD_{berilgan} = 220 + 8 - 7 = 221 \text{ mlrd.}$$

so'm

3. Sof milliy daromad:

$$SMD = SIM - AKI = 221 - 12 = 209 \text{ mlrd. so'm}$$

4. Yalpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD = YaMD + JTS = 221 + 5 = 226 \text{ mlrd. so'm}$$

5. Sof milliy mavjud daromad:

$$SMMD = YaMMD - AKI = 226 - 12 = 214 \text{ mlrd. so'm}$$

6. Yalpi milliy jamg'arish:

$$YaMJ = YaMMD - YaI = 226 - (50 + 30 + 20) = 126 \text{ mlrd. so'm}$$

7. Sof milliy jamg'arish:

$$SMJ = YaMJ - AKI = 126 - 12 = 114 \text{ mlrd. so'm}$$

8. Sof kreditlar (+) yoki sof qarzlar (-):

$$SK = YaMJ + KT + -YaI = 126 + 15 - (25 + 4) = 112 \text{ mlrd. so'm.}$$

Savollar, testlar va masalalar

1. Iqtisodiy faoliyat chegarasini xalq xo'jaligi balansi va milliy hisoblar tizimi bo'yicha chegaralarini xarakterlab bering.

2. Quyidagi tarmoqlarning qaysilari material ishlab chiqarish sohasiga kiradilar:

- a) sanoat;
- b) qishloq xo'jaligi;
- d) o'rmon xo'jaligi;
- e) yuk transporti;
- f) savdo va umumiy ovqatlanish;
- g) kommunal xo'jaligi;
- h) ilm va ilmiy xizmat ko'rsatish;
- i) tayyorlash.

3. Quyidagi tarmoqlarning qaysilarida material xizmatlar ko'rsatiladi:

- a) transport;
- b) savdo;
- d) sanoat;
- e) moliya, kredit, sug'urta;
- f) sog'liqni saqlash;
- g) ta'lim.

4. 3-punktida keltirilgan tarmoqlarning qaysilarida noma-terial xizmatlar yaratiladi?

5. Quyidagi mahsulot elementlarining qaysilari bozor ishlab chiqarish tarkibiga kiradi:

a) iqtisodiy e'tiborli bahoda sotilgan tovarlar va xizmatlar qiymati;

b) uy xo'jaliklarida ishlab chiqarish va o'zlari iste'mol qismi tovarlar va xizmatlar qiymati;

d) joriy davrda bepul yoki iqtisodiy e'tiborli bo'lmagan bahoda berilgan tovarlar va xizmatlar qiymati;

e) korxonada ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun qoldirilgan asosiy kapital tarkibiga kiruvchi obyektlar qiymati;

f) barter bo'yicha almashilgan tovar va xizmatlar qiymati;

g) ish beruvchilar tomonidan xodimlarga ish haqqi hisobiga berilgan natural ko'rinishdagi tovarlar va xizmatlar qiymati.

6. Yuqorida, 5-punktda keltirilgan mahsulot turlarining qaysilari o'z iste'moli uchun, qaysilari asosiy kapitalni yalpi jamg'arish elementlarini tashkil etadi?

7. Quyidagilarning qaysi biri milliy hisoblar tizimidagi baholash prinsiplariga to'g'ri kelmaydi:

a) zaxiraga qo'shilayotgan va zaxiradan olinayotgan tovarlar zaxiraga qo'shilayotgan yoki olinayotgan momentdagi baholar bilan baholanadi;

b) mahsulotlar ishlab chiqarilgan davrda va shu davrdagi baholarda hisobga olinadi;

d) barter bo'yicha almashilgan yoki xodimlarga ish haqqi hisobida berilgan tovarlar bahosi ishlab chiqarilgan davrda sotilishi mumkin bo'lgan baholarda baholanadi;

e) tovarlarning yoki xizmatlarning mulkchilik shakli, ishlab chiqaruvchidan sotib oluvchiga o'tgan moment sotilishi vaqti deb hisoblanadi.

8. Korxona joriy davrda A, V, S mahsulotlarini ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar zaxiralari davr boshida quyidagicha bo'lgan: A mahsulot - 10 t., V mahsulot - 500 birlik (pul shaklida ularning qiymati 200 va 250 ming p.b.). Ko'rilayotgan davrda sotilgan: A - 100 t. (1 t. bahosi 22 p.b.), V - 1000 birlik (1 birlik bahosi 550 p.b.), S - 120 kg. (1 kg. bahosi 200 p.b.), tayyor mahsulot zaxiralari davr oxirida : A - 20 t. (qiymati 440 ming p.b.), S - 100 kg. (qiymati 20 mln. p.b.).

Tayyor mahsulot zaxiralarini balans qiymati o'zgarishi

xolding foyda (zarar), MHT bo'yicha tayyor mahsulot zaxiralarining o'zgarishi, ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini aniqlang.

9. «Nomoliyaviy korxonalar» sektoriga kiruvchi investitsion birliklarni ajrating:

- a) O'zbekiston Markaziy banki;
- b) Iqtisodiyot vazirligi;
- d) Prezident qoshidagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi;
- e) «Asaka» tijorat banki;
- f) Bekobod metallurgiya kombinati;
- g) «Fidokorlar» partiyasi;
- h) «Malika» fabrikasi;
- i) «Ko'kcha» masjidi;
- j) Brokerlik firmasi;
- k) «O'zbekinvest» sug'urta kompaniyasi;
- l) ulgurji oziq-ovqat yarmarkasi;
- m) 106-maktab;
- n) gimnaziya;
- o) reklama agentligi;
- p) Markaziy univermag;
- q) qariyalar uyi;
- r) Toshkent shahar 1-mahallasi;
- s) «Qibray» sanatoriyasi;
- t) Asaka avtomobil zavodi.

10. Yuqoridagi (p.9) keltirilgan investitsion birliklarning qaysilari «Moliyaviy muassasalar» sektoriga kiradi?

11. Yuqoridagi (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari «Davlat muassasalari» sektoriga kiradi?

12. Yuqorida (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari «Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar» sektoriga kiradi?

13. Yuqorida (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari «Uy xo'jaligi» sektoriga kiradi? .

14. Quyidagi xarajatlarning qaysilari oxirgi iste'mol xarajatlariga kiradi:

- a) korxona va tashkilotlar to'lagan avtomobillar remonti;
- b) uy xo'jaliklari to'lagan avtomobillar remonti;
- d) korxonalar tomonidan xo'jalik ehtiyojlari uchun uzoq muddat foydalaniladigan buyumlar (mebel, avtomobil, so'vutgichlar, elektr jihozlari) sotib olingan;
- e) uy xo'jaliklari tomonidan uzoq muddat foydalaniladigan buyumlar sotib olingan;
- f) uy xo'jaliklari tomonidan uy va kvartiralar sotib olingan;
- g) uy egalari tomonidan kapital remont qilingan;
- h) uy xo'jaliklari tomonidan yuvelir buyumlar, san'at asarlari, qimmatbaho metallar sotib olingan;
- i) korxona va tashkilotlar tomonidan yuvelir buyumlar, san'at asarlari, qimmatbaho metallar sotib olingan;
- j) uy xo'jaliklari ishlab chiqarilgan mahsulotlar o'zining yakuniy iste'moli uchun;

k) o'z uyida yashash xizmatlari;

l) mehnat haqqi hisobiga olingan tovarlar va xizmatlar.

15. Quyidagi soliqlarning qaysilari joriy soliqlarga kiradi:

- a) sovg'a-salomlar;
- b) mulk-meros solig'i;
- d) qo'shilgan qiymat solig'i;
- e) sotish solig'i;
- f) mehnat resurslari solig'i;
- g) yer, bino, inshoot solig'i;
- h) jismoniy shaxslar daromad solig'i;
- i) aksizlar;
- j) foyda solig'i;

- k) daromad solig'i;
- l) transport vositalari (uy xo'jaligi) egalari solig'i;
- m) transport vositalari (korxona-tashkilotlar) egalari solig'i;
- n) suv solig'i;
- o) korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish uchun davlat poshlinasi;
- p) ma'lum faoliyat bilan shug'ullanish uchun ruxsat berish yig'imi.

16. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilariga ishlab chiqarish va import solig'i kiradi?

17. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari mahsulot solig'iga kiradi?

18. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari ishlab chiqarishning boshqa soliqlariga kiradi?

19. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari mulkdan daromad solig'iga kiradi?

20. Quyidagi omillarning qaysi biri xolding foydaga ta'sir qiladi:

- a) materiallar nisbiy xarajatlarining o'zgarishi;
- b) aylanma mablag'lar fizik hajmining o'zgarishi;
- d) bahoning inflatsiya natijasida o'zgarishi.

21. Mamlakatda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot joriy baholarda 7389 mlrd. so'm, solishtirma baholarda esa 7156 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, YaIM deflyatorini hisoblang.

22. «A» mamlakat iqtisodiyotini xarakterlovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm).

- 1) Yalpi ichki mahsulot — 35900
- 2) Asosiy kapital iste'moli — 1700
- 3) Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari — 1500

4) Berilgan mintaqaning YaIM idan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari — 1290

5) Joriy transfertlarning qoldig'i — 1825

6) Yakuniy iste'mol — 14000

7) Kapital transfertlar qoldig'i — 1825

8) Yalpi jamlanish — 4250

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagilarni hisoblang:

1. Sof ichki mahsulotni

2. Yalpi milliy daromadni

3. Sof milliy daromadni

4. Yalpi milliy mavjud daromadni

5. Sof milliy mavjud daromadni

6. Yalpi milliy jamg'arishni

7. Sof milliy jamg'arishni

8. Sof kreditlar (qarzar)

23. «B» mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm):

1) Yalpi ichki mahsulot — 220

2) Asosiy kapital iste'moli — 12

3) Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari — 8

4) Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan beriladigan norezidentlarning daromadlari — 7

5) Joriy transfertlarning qoldig'i — 5

6) Yakuniy iste'mol — 100

Shu jumladan:

— uy xo'jaligi — 50

— davlat muassasalari — 30

— uy xo'jaligi XKIT — 20

7) Kapital transfertlar qoldig'i — 15

8) Asosiy kapital yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o'sishi — 25

9) Nomoddiy aktivlarga egalik qilish — 4

Aniqlang:

1. Sof ichki mahsulotni
2. Yalpi milliy daromadni
3. Sof milliy daromadni
4. Yalpi milliy mavjud daromadni
5. Sof milliy mavjud daromadni
6. Yalpi milliy jamg'arishni
7. Sof milliy jamg'arishni
8. Sof kredit (+) yoki sof qarzlar (-)

VIII bob. YALPI ICHKI MAHSULOT STATISTIKASI

1-§. Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblash usullari

Yalpi ichki mahsulot — mamlakat iqtisodiy birliklari-rezidentlarining ma'lum davr ichida, masalan, bir yildagi ish faoliyatining oxirgi natijasini ifodalovchi, iste'mol uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning bozor bahosida hisoblangan qiymatlari yig'indisidir. Unga mamlakatning iqtisodiy faolligi va farovonligi darajasini ifodalovchi umumiy indikator sifatida qaraladi: u iqtisodiyotning tarkibi va rivojlanish darajasini, hukumatning iqtisodiy siyosatidagi yutuq yoki kamchiliklarni mamlakat va ayrim hududlarning iqtisodiyoti holati va rivojlanish darajasini boshqa mamlakat va hududlar bilan solishtirish imkoniyatini beradi. Iqtisodiy tahlilda YaIM barcha aholi, iqtisodiy faol va band aholi soni bilan, ishlab chiqarishda iste'mol qilingan resurslar, asosiy fondlar, investitsiyalar hajmi, ish haqqi fondi, har xil yo'nalishlardagi davlat xarajatlari bilan boshqa xarajatlar bilan solishtiriladi. Bu holat bandlik darajasi va uning dinamikasini, material va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi, investitsion siyosatning yo'nalishi va natijalarini, mamlakatning iqtisodiy salohiyatini va undan foydalanish darajasini, mamlakat iqtisodiy rivojlanishining asosiy yakunlarini tahlil qilish imkoniyatini beradi. Jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM hajmi ko'rsatkichi asosida mamlakatning xalqaro tashkilotlar budjetga to'lovi amalga oshiriladi, kredit berish sharti va uning hajmi aniqlanadi, har xil mamlakat-

larga beriladigan moliyaviy va boshqa yordamlar beriladi, investitsion muhitga baho berishda hisobga olinadi.

YaIMni ishlab chiqarish jarayonida, daromadlarni hosil bo'lish jarayonida va daromadlardan foydalanish jarayonida ko'rish mumkin.

Ishlab chiqarish jarayonida YaIM, rezidentlar tomonidan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo'shilgan qiymatni xarakterlaydi.

Daromadlarni hosil bo'lish jarayonida YaIM, ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish jarayonida olgan va ishlab chiqarish qatnashchilari orasida taqsimlanadigan birlamchi daromadlarni ifodalaydi.

Daromadlardan foydalanish jarayonida YaIM, milliy iqtisodiyot sektorlari tomonidan oxirgi iste'mol va jamg'arish summalarini, tovar va xizmatlarning sof eksportini ifodalaydi.

Shularga asosanib, YaIM hajmini uch xil usulida aniqlanadi: ishlab chiqarish usuli, oxirgi foydalanish usuli va taqsimlash usuli.

YaIMni ishlab chiqarish usulida hisoblash

Bu usulning mohiyati shundaki, unda YaIMga barcha ishlab chiqarish birliklari — rezidentlar (firmalar, kompaniyalar, aksioner jamiyatlari va boshqa korxonalar va xo'jalik subyektlari)ning yalpi qo'shilgan qiymat hajmlari yig'indisi va mahsulotga va importga bo'lgan sof soliqlar yig'indisi (mahsulotga soliqlardan subsidiyalar ayriladi) sifatida qaraladi. Yalpi qo'shilgan qiymat hajmini aniqlash uchun yalpi ishlab chiqarish hajmidan (yalpi mahsulot ko'rsatkichi kabi) oraliq iste'mol hajmi ayriladi. Bunda oraliq iste'mol sifatida joriy ekspluatatsion xarajatlar (materiallar, xomashyo, yoqilg'i, energiya, yarim fabrikatlar va h.k.) va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar (transport, reklama, yuridik va h.k. xizmatlar)ning yig'indisi sifatida qaraladi.

Yalpi ishlab chiqarish ko'rsatkichini hisoblashda har bir tarmoqning o'ziga xos xususiyatini e'tiborga olish shart. Buning uchun barcha tarmoqlar to'rtta guruhga bo'linadi:

1) Bevosita moddiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar.

2) Savdo bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar.

3) Bozor xizmatlarini ko'rsatuvchi tarmoqlar.

4) Nobozor xizmatlarni ko'rsatuvchi tarmoqlar.

Birinchi guruh tarmoqlarning yalpi ishlab chiqarishga, masalan, sanoatda, joriy davrda ishlab chiqarish tayyor mahsulotlar, yarim fabrikatlar, tugallanmagan ishlab chiqarishning davr oxiridagi hajmidan davr boshidagi hajmini ayirgandan qolgan qismi va ko'rsatilgan sanoat xarakteridagi xizmatlar qiymatlari kiritiladi. Boshqa ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda ham shunga o'xshash.

Ikkinchi savdo bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar yalpi ishlab chiqarish savdo ustamasi hajmi bilan o'lchanadi. Savdo ustamasi sotilgan mahsulotlarning sotib olish va sotish baholari orasidagi farqdan tashkil topadi (qo'shilgan qiymat uchun to'langan soliqlardan tashqari).

Uchinchi guruh bozor xizmatini ko'rsatuvchi tarmoqlar (banklar, sug'urta kompaniyalari va h.k.)ning yalpi ishlab chiqarish xizmatlarni sotishdan tushgan tushumlar yig'indisiga teng.

To'rtinchi guruh nobozor xizmatlarini ko'rsatuvchi tarmoqlar yalpi ishlab chiqarish (boshqarish, mudofaa, grantli ta'lim va h.k.) — bu tarmoqlarni asrash bilan bog'liq bo'lgan joriy xarajatlarning yig'indisiga teng.

Milliy iqtisod bo'yicha yalpi ishlab chiqarish yuqorida qayd etilgan to'rt guruh tarmoqlar institutsion birliklari yalpi ishlab chiqarish yig'indisidan tashkil topadi. Bunday hisoblangan yalpi ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar

va xizmatlar yig'indisini ham o'z ichiga oladi. Joriy davrda yangidan ishlab chiqarish hajmidan oraliq iste'mol hajmi ayirib tashlanadi.

Oraliq iste'mol — ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar va xizmatlarni o'z ichiga oladi va quyidagi elementlardan tashkil topadi:

— **material xarajatlar** (xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, yarim fabrikatlar, material xizmatlar, turar joy binolarini joriy ta'mirlash uchun ishlatilgan materiallar, uy xo'jaliklari tomonidan sotib olingan qurilish materiallari, instrumentlar, urug'lik, yem-xashak va h.k., kasalxonalar tomonidan sotib olingan oziq-ovqat materiallari va medikamentlari va h.k.);

— **nomaterial xizmatlar** uchun to'lovlar (ilmiy tadqiqot ishlari va eksperimentlar uchun to'lovlar, moliyaviy xizmatlar uchun to'lovlar, kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish uchun to'lovlar, yuridik xizmatlar, audit, reklama xarajatlari, ijara uchun to'lovlar va h.k.).

Oraliq iste'mol ham bozor bahosida hisoblanadi. Tovlar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq yalpi qo'shilgan qiymat deb ataladi.

$$YaQQ = Ya_{ish/ch} - OI$$

Yalpi deb atalishiga sabab bunda yalpi ishlab chiqarishdan asosiy kapital iste'moli hajmi ayrilmaydi. Asosiy kapital iste'mol MHTda uning ishlab chiqarish jarayonida fizik va ma'naviy jihatdan eskirishi — amortizatsiya summasiga teng bo'ladi. Agar yalpi qo'shilgan qiymat hajmidan asosiy kapital iste'moli hajmi ayrilsa, sof qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

$$SQQ = YaQQ - AKI$$

Yalpi ishlab chiqarish hajmi asosiy baholarda hisoblangani uchun, YaQQ va SQQ ko'rsatkichlari ham mahsulotga

solliqlarni qo'shib, subsidiyalarni ayiruvchi asosiy baholarda hisoblanadi.

Milliy iqtisod hamma sektorlarning yalpi qo'shilgan qiymati, hamma tarmoqlar yalpi qo'shilgan qiymati yig'indisiga teng. Iqtisodiyot sektorlari va tarmoqlari YaIMni bozor bahosida hisoblash uchun yalpi qo'shilgan qiymat summasidan, teskari usulda hisoblanuvchi moliyaviy vositachilik xizmatlari qiymati ayirilib, mahsulotlarga bo'lgan sof soliqar hajmi qo'shiladi.

$YaIM = \Sigma YaQQ + MahsulotgaSofSoliqar$; bunda

$\Sigma YaQQ$ – moliyaviy vositachilik xizmatlari qiymati ayirilgan yalpi qo'shilgan qiymat.

Yalpi ichki mahsulot hajmidan asosiy kapital iste'moli ayirilib, sof ichki mahsulot ko'rsatkichi olinadi.

$SIM = YaIM - A$

Masalan, respublikada, asosiy baholarda ishlab chiqarish hajmi 2004-yilda quyidagicha bo'lgan (mlrd. so'm):

Tovarlar ishlab chiqarish (I_t) – 2072,1

Xizmatlar ishlab chiqarish (I_x) – 1763,1

Oraliq iste'mol (OI) – bozor bahosida:

Tovarlar ishlab chiqarishda (OI_t) – 1125,0

Xizmatlar ishlab chiqarishda (OI_x) – 674,3

Moliyaviy vositachilik xizmati (M_{vx}) – 5,2

Mahsulotga soliqlar (MS) – 265,1

Mahsulotga subsidiyalar (MS) – 95,9

- Yalpi qo'shilgan qiymat ($YaQQ$):

$YaQQ_{\text{tovarlar ishlab chiqarish}} = I_t - OI_t = 2072,1 - 1125,0 = 947,1$

$YaQQ_{\text{xizmatlar ishlab chiqarish}} = I_x - OI_x = 1763,1 - 674,3 = 1088,8$

$YaQQ_{\text{jami}} = YaQQ_t + YaQQ_x - M_{vx} = (947,1 + 1088,8) - 5,2 = 2030,7$

- Yalpi ishlab chiqarish (YaICh)

$$\text{YaICh jami} = \text{YaICh}_t + \text{YaICh}_x = 2072,1 + 1763,1 = 3835,5$$

- Oraliq iste'mol:

$$\text{OI jami} = \text{OI}_t + \text{OI}_x + \text{Mvx} = 1125,0 + 674,3 + 5,2 = 1804,5$$

- Mahsulot va importga sof soliqlar:

$$\text{MSS} = \text{MS}_{\text{soliqlar}} - \text{MS}_{\text{subsidiya}} = 265,1 - 95,9 = 169,2$$

- YaQQ bozor bahosida:

$$\text{YaQQ}_{\text{bozor bahosida}} = \text{YaQQ}_{\text{asosiy bahoda}} + \text{SofSoliqlar} = 2031,0 + 169,2 = 2200,2$$

$$\text{yoki } \text{YaIM}_{\text{bozor bahosida}} = \text{Yalpi}_{i/\text{ch}} - \text{OI} + \text{SofSoliqlar} = 3835,5 - 1804,5 + 169,2 = 2200,2 \text{ mlrd.so'm}$$

YaIMni taqsimlash usulida hisoblash

Bu usulning mohiyati shundaki, unda YaIM uni ishlab chiqarish jarayonida qatnashganlar orasida taqsimlanishi lozim bo'lgan birlamchi daromadlarning summasi sifatida qaraladi. Bu daromadlar joriy davrda ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo'shilgan qiymatning quyidagi komponentlari hisoblanadi:

— yollanma xodimlarning ish haqqi (rezident va norezidentlar) — joriy davr davomida yonlanma xodimlarga bajargan ishlari uchun pul va natural formada to'langan to'lovlar hisoblanadi;

— ishlab chiqarish va importga sof soliqlar, davlatning daromadlari hisoblanadi. Bunda faqat mahsulotga bo'lgan soliq va subsidiyalar emas, balki ishlab chiqarishga bo'lgan soliqar ham hisobga olinadi;

— yalpi foyda va yalpi aralash daromadlar, rezidentlar tomonidan ishlab chiqarishda qatnashganlari uchun olgan boshqa xo'jalik subyektlari bilan hisob-kitob qilmasdan oldingi (aksiyalar bo'yicha dividendlar, jamg'arma bo'yicha

fondlar, yerdan foydalangani uchun renta to'lovlari va h.k.larni) to'lashdan oldingi daromadlari hisoblanadi. Yonlangan aktivlardan foydalangani uchun to'lovlar MHTda mulkdan olingan daromad sifatida qaraladi. Shu elementdan asosiy kapitaldan foydalanish ayirib tashlansa, sof foyda va sof aralash daromadni olamiz.

Masalan, avvalgi misoldagi ma'lumotlarga asoslanib, yonlanma xodimlarning ish haqqi 1032,5, yalpi foyda va yalpi aralash daromad-890,3, ishlab chiqarish va import solig'i-376,7, ishlab chiqarish va importga subsidiyalar-99,3. u holda,

— ishlab chiqarish va importga sof soliqlar: $376,7 - 99,3 = 277,4$

— bozor bahosidagi YaIM: $1032,5 + 890,3 + 376,7 - 99,3 = 2200,2$

Bu usuldan YaIMning qiymat bo'yicha tarkibini tahlil qilishda foydalaniladi.

Birlamchi daromadlarni taqsimlashda faqat rezidentlar emas, balki norezidentlar (qolgan dunyo) ham qatnashadilar. Birlamchi daromadlarning bir qismini norezidentlarga o'tkazish lozim (masalan, mavsumiy xorijlik ishchilarga) va mulkdan olingan daromad sifatida (dividendlar, foizlar va boshqalar). Shu bilan birga mamlakat rezidentlari xorij mamlakatlar YaIMni yaratishda ishtirok etganliklari uchun ish haqqi oladilar yoki mulkdan olingan daromadlarga ega bo'ladilar. Agar YaIMdan boshqa mamlakatlarga berilgan birlamchi daromadlar ayirilib, boshqa mamlakatlardan olingan daromadlar qo'shilsa, mamlakatning bozor bahosida hisoblangan **yalpi milliy daromadiga** ega bo'lamiz.

YaIMni oxirgi foydalanish usulida hisoblash

Bu usulni mohiyati shundaki, unda YaIM quyidagi elementlarning yig'indisi sifatida qaraladi: tovar va xizmatlar-

ning oxirgi iste'moli yalpi jamg'arish, tovar va xizmatlarning eksporti va importi qoldig'i.

Tovar va xizmatlarning oxirgi iste'moli deyilganda, ular-dan aholining shaxsiy ehtiyojlarini va jamiyatning jamoa ehtiyojlarini butunligicha qondirilishi tushuniladi. Ularni qondirish uchun qilingan xarajatlarni iqtisodiyotning quyidagi uchta sektori institutsion birliklari qoplaydilar: uy xo'jaliklari, davlat muassasalari va uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar.

YalM hisoblanayotganda uy xo'jaligi rezidentlarining (R_1) mamlakat iqtisodiy hududidagi va xorijdagi oxirgi iste'moli hisobga olinadi. Ularga o'z daromadlari hisobidan sotib olingan iste'mol tovarlari va xizmatlar bilan birga, mehnat haqqi hisobiga berilgan natural usuldagi to'lovlar yoki uy xo'jaliklarining o'zlari iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlari (o'z yordamchi xo'jaligida yetishtiril-gan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va o'z uyida yashayot-ganlarning uy xizmatlari). Uy xo'jaliklarining uy-joy sotib ol-ish va ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlari iste'molga kiritilmaydi.

Davlat muassasalarining oxirgi iste'moli uchun qilingan xarajatlar (R_2) ikki guruhga bo'linadi:

— uy xo'jaliklariga yakka iste'mol uchun taqdim etilgan tovar va xizmatlarga qilingan xarajatlar (R_{21}). U quyidagi nobozor xizmatlarini o'z ichiga oladi: budget tashkilotlari to-monidan sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy ta'minot, madani-yat, san'at, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi xizmatlar, shuningdek, bepul dorilar, darsliklar, nogironlar uchun hara-kat vositalari, ularni ta'mirlash va h.k. xizmatlar;

— jamoa xizmatiga qilingan xarajatlar (R_{22}) quyidagi no-bozor xizmatlarni o'z ichiga oladi: boshqarish, mudofaa, xavfsizlik, ilm, atrof-muhitni muhofaza qilish va h.k.

Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar tomonidan alohida yoki jamoa bo'lib iste'mol qilinadigan tovarlar va xizmatlarni xarid qilish uchun sarflangan xarajatlari (R_3).

Bu muassasalarda amalga oshirilgan joriy xarajatlari yig'indisi oxirgi iste'mol xarajatlari sifatida qabul qilinadi.

Iqtisodiyot bo'yicha umumiy oxirgi foydalanish ikki xil usulda hisoblanishi mumkin:

A) barcha sektorlarda oxirgi iste'mol uchun qilingan xarajatlari yig'indisi sifatida:

$$OF = R_1 + R_2 + R_3;$$

B) davlat tashkilotlari, uy xo'jaliklari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar amalga oshirilgan oxirgi iste'mol yig'indisi sifatida:

$$OF = (R_1 + R_2 + R_3) + R_4.$$

YalMdan oxirgi foydalanishga oxirgi iste'moldan tashqari yana yalpi jamg'arish tovar va xizmatlarni sof eksporti ham kiritiladi. Ular quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- asosiy kapitalni yalpi jamg'arish;
- material aylanma mablag'lar zaxirasining ortishi;
- boyliklarni sof sotib olish.

Asosiy kapitalni yalpi jamg'arish — institutsion birliklar — rezidentlari tomonidan asosiy kapitalga iqtisodiy naf olish maqsadidagi mablag' qo'yish bo'lib, ular hozir emas, balki kelajakda naf keltiradi. Ular asosiy kapital qiymatini sotib olish hisobiga oshiradilar. Bularning hajmi haqidagi ma'lumotlarni asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiya hisobotlaridan olinadi.

Material aylanma mablag'lar zaxiralarining ortishi, o'z ichiga xomashyo va materiallar, tayyor mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, qayta sotiladigan tovarlar, davlat material rezervlari zaxiralarining ortishi kiradi.

Tovar va xizmatlarning sof eksporti — ichki baholarda tovar va xizmatlar eksporti bilan importi orasidagi farqni bildiradi.

YaIM hajmi oxirgi foydalanish usulida hisoblanganda quyidagi uch komponent yig'indisi sifatida qaraladi:

- tovar va xizmatlardan oxirgi foydalanish;
- yalpi jamg'arish;
- tovar va xizmatlar sof eksporti.

Masalan, respublika bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tovar va xizmatlardan oxirgi foydalanish (R1)	1574,6
Yalpi jamg'arish (R2)	- 496,1
Tovar va xizmatlar eksporti	-531,5
Tovar va xizmatlar importi	- 444,7
Eksport va import farqi (R3)	- +86,8
YaIM = R1+R2+R3	1574,6+496,1+(531,5-444,7)=2157,5

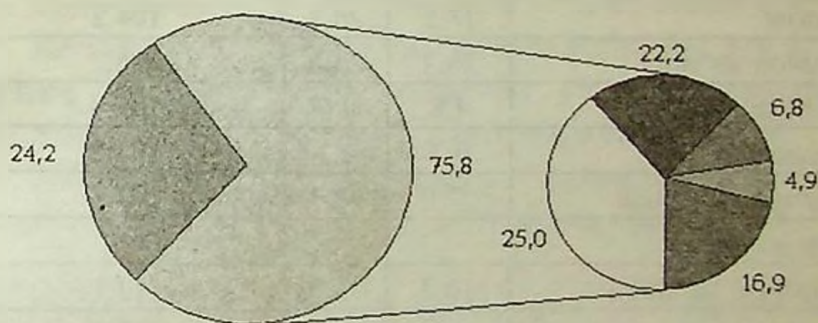
— statistik tafovut: $2200,2 - 2157,5 = 42,7$ yoki 1,9%

Ishlab chiqarilgan va foydalanilgan YaIM orasidagi statistik tafovut ma'lumot manbalarining va tasniflashlarning har xilligidan kelib chiqadi. Ammo MHTda ular orasidagi farq odatda ma'lum darajadan - 1 — 2% dan oshmasligi lozim.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasiga qaraganda 2005-yilda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulotning nominal qiymati 15210,4 mlrd. so'mda baholanadi va uning real hajmi o'sish sur'atlari 2004-yilning yanvar-dekabriga nisbatan 7,0%ni tashkil qildi.

Nodavlat sektorida YaIM umumiy hajmining 75,8% ishlab chiqarildi, shundan 41,9% fuqarolarning xususiy mulkida yaratildi.

**YaIMning mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanishi:
umumiy hajmga nisbatan foiz hisobida**



- Davlat mulki
- Nodavlat mulki
- Fuqarolar xususiy mulki
- Fermar va dehqon xo'jaliklari mulki
- Xo'jalik birlashmalari mulki
- Qo'shma korxonalar, chet el tashkilotlari va fuqarolari mulki
- Boshqa nodavlat mulkchilik shakllari

YaIM ishlab chiqarishning tarmoqlar bo'yicha tarkibi yanvar-dekabr oylarida quyidagi ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi:

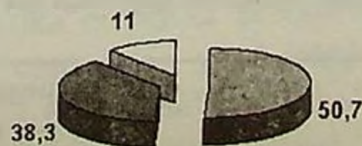
	Yakunga nisbatan foiz hisobida		2005-yil yanvar-dekabr 2004-yil yanvar-dekabr briga nisbatan foiz hisobida
	2004-y.	2005-y.	
Jami	100,0	100,0	107,0
shu jumladan:	.	.	.

Mahsulotlar ishlab chiqarish	48,9	50,7	105,7
shu jumladan:			
sanoat	17,5	20,7	104,2
qishloq xo'jaligi	26,4	25,0	106,2
qurilish	4,8	4,9	107,8
boshqalar	0,2	0,1	103,2
Xizmat ko'rsatish	37,0	38,3	107,7
shu jumladan:			
transport va aloqa	10,2	11,3	113,1
savdo va umumiy ovqatlanish	9,6	9,2	108,5
boshqa bozor va nobo- zor xizmatlari	17,2	17,8	104,1
Mahsulot va eksport- import operatsiyalariga sof soliqlar	14,1	11,0	109,3

YaIM ishlab chiqarishning tarmoqlar bo'yicha tarkibi:
Umumiy hajmga nisbatan foiz hisobida

2004 -y

2005 -y



- Mahsulotlar ishlab chiqarish
- Xizmat ko'rsatish
- Mahsulot va eksport-import operatsiyalariga sof soliqlar

Korxonalar va tashkilotlar yagona davlat registri ma'lumotlariga ko'ra, 2006-yilning 1-yanvar holatiga iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ro'yxatga olingan yuridik shaxslar soni 347,4 mingga yetdi, shu jumladan, faoliyat ko'rsatayotganlar soni 305,5 mingtani (88,0%) tashkil qildi.

Ro'yxatga olingan korxona va tashkilotlarning eng ko'pi qishloq xo'jaligi (53,5%), savdo va umumiy ovqatlanish (17,5%), sanoat (8,1%), qurilish (4,9 %)ga to'g'ri keladi.

2006-yilning 1-yanvar holatiga korxona va tashkilotlar iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi:

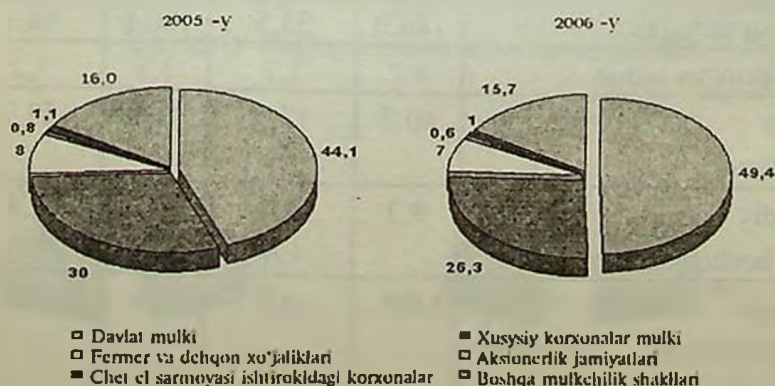
	Ro'yxatga olinganlar		Faoliyat ko'rsatayotganlar	
	Ming	Yakunga nisbatan foizda	Ming	Yakunga nisbatan foizda
Jami	347,4	100,0	298,0	100,0
shu jumladan:				
Sanoat	28,1	8,1	20,5	6,7
Qurilish	16,9	4,9	12,7	4,2
Qishloq xo'jaligi	186,0	53,5	180,6	59,1
Transport va aloqa	4,2	1,2	3,5	1,2
Savdo va umumiy ovqatlanish	60,7	17,5	41,9	13,7
Moddiy ishlab chiqarishning boshqa turlari	9,2	2,7	7,4	2,4
Aholiga maishiy xizmat ko'rsatishning noishlab chiqarish turlari	2,4	0,7	1,9	0,6
Sog'liqni saqlash va jismoniy tarbiya	6,6	1,9	5,8	1,9

Ta'lim	5,9	1,7	5,7	1,9
Madaniyat va san'at	1,8	0,5	1,5	0,5
Fan va ilmiy xizmat ko'rsatish	1,1	0,3	0,9	0,3
Boshqa noishlab chiqarish tarmoqlari	24,5	7,1	23,2	7,6

Ro'yxatga olingan korxonalar umumiy sonida nodavlat mulki korxonalarining ulushi 93,0%ni, shu jumladan, fermer va dehqon xo'jaliklari — 49,4%ni, aksiyadorlik jamiyatlari — 0,6%ni, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar — 8,3%ni, chet el sarmoyasi ishtirokidagi korxonalar — 1,0%ni tashkil qildi.

Ro'yxatga olingan xo'jalik yurituvchi subyektlar-yuridik shaxslar mulkchilik shakllari quyidagicha taqsimlanadi:

2006-yil 1-yanvar holatiga umumiy songa nisbatan foiz hisobida



Demak, 2005-yilda 2004-yilga nisbatan YaIM tarkibida mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ulushi ortib,

mahsulot va eksport-import operatsiyalariga sof soliqlar ulushi esa kamaygan.

YaIM ishlab chiqarishning tarmoqlar bo'yicha tarkibida sanoat tarmog'ining ulushi ortib, qishloq xo'jaligining ulushi pasaygan. Xizmat ko'rsatish sohasida esa transport va aloqaning ulushi ortgan.

2-§. Nominal va real yalpi ichki mahsulot

Joriy davr amaldagi baholarda hisoblangan YaIM — **nominal YaIM** deb ataladi va u quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

- ishlab chiqarish hajmi va tarkibini aniqlash uchun;
- YaIMni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonini aks ettirish uchun;
- YaIMni har xil yo'nalishlar bo'yicha oxirgi foydalanish jarayonini o'rganish uchun;
- iqtisodiyotda amalda hosil bo'lgan nisbatlar va o'zaro aloqalarni aks ettirish uchun;
- ijtimoiy takror ishlab chiqarishning boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlari bilan solishtirish uchun (ish haqqi fondi, foyda, tovar aylanishi, asosiy fondlar hajmi, material resurslar xarajatlari, davlat budjeti kamomadi, davlat qarzi va boshqalar).

Joriy baholarda hisoblangan YaIM hajmiga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

- ishlab chiqarilgan yoki foydalanilgan tovarlar va xizmatlar hajmining o'zgarishi;
- tovarlar va xizmatlar bahosining o'zgarishi (inflatsiya yoki deflyatsiya darajasi).

Inflatsiya (tovar va xizmatlar o'rta bahosining ortishi) va deflyatsiya (kamayishi) YaIMni haqiqiy hajmini aniqlashni

qiyinlashtiradi, chunki u pullik, vaqt bilan bog'liq bo'lgan miqdoriy ko'rsatkich. Agar YaIM hajmi 5%ga ortsa, uni nima hisobiga ortganini (ishlab chiqarish hisobiga yoki inflatsiya hisobiga) bilish qiyin. Shuning uchun uni baho ta'siridan xoli qilish lozim. Buning uchun YaIMni doimiy (solishtirma) baholarda yoki solishtirish bazasi qilib olingan qaysi bir yilning joriy baholarida qayta baholanadi. Shu doimiy baholarda hisoblangan joriy va bazis davr YaIM hajmini solishtirishdan hosil bo'lgan nisbiy ko'rsatkichni YaIM fizik hajmi indeksi deb ataladi.

$J_{f.x.YaIM} = YaIM_1 / YaIM_0 = \Sigma R_0 q_1 / \Sigma P_0 q_0$; bunda,

$YaIM_0 = \Sigma R_0 q_0$ — doimiy baholarda hisoblangan bazis davr YaIM

$YaIM_1 = \Sigma R_0 q_1$ — doimiy baholarda hisoblangan joriy davr YaIM (real YaIM).

Real YaIM inflatsiya va deflyatsiyalarni hisobga olgan holda aniqlanadi va u mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilishda, amalga oshirilayotgan islohotlarning natijalarini baholashda, mamlakat iqtisodiyotini barqarorligini o'rganishda va xalqaro solishtirishda keng qo'llaniladi. Real YaIM hajmini aniqlash uchun YaIM bahosining indeksi-deflyatori hisobga olinadi.

Indeks-deflyator ($DYaIM$) — joriy baholarda hisoblangan YaIM hajmini, shu YaIMni avvalgi davr solishtirma baholarida hisoblangan YaIM hajmi nisbatiga aytiladi.

$J_{def.YaIM} = YaIM_1 / YaIM_1^l = \Sigma R_1 q_1 / \Sigma P_0 q_1$; bunda,

$YaIM_1$ — joriy davr baholarida hisoblangan YaIM hajmi

$YaIM_1^l$ — bazis davr baholarida hisoblangan YaIM hajmi.

YaIM deflyatorining baho indeksidan farqi shundaki, u ish haqqi, foyda (aralash daromadni ham qo'shib) va asosiy kapital iste'molini baho o'zgarishi natijasida o'zgarishini,

shuningdek, sof soliqlar nominal hajmi o'zgarishini o'zida aks ettiradi. U ham iste'mol qilinadigan, ham investitsiya qilinadigan oxirgi tovar va xizmatlar baholarini o'zgarishini ifodalaydi. Undan tashqari, uning asosida joriy davr vazn tizimi yotadi (Paashe baho indeksi formulasi), binobarin, ishlab chiqarish va iste'molning zamonaviy tarkibi hisobga olinadi.

Statistik amaliyotda mahsulot qiymat ko'rsatkichlarini doimiy (solishtirma) baholarda hisoblashning quyidagi 3 usuli qo'llaniladi:

1. **To'g'ri qayta baholash usuli.** Joriy davrda ishlab chiqarish va iste'mol qilingan natural usulda hisoblangan mahsulot hajmini (Q_1) uning bazis davr bahosiga (R_0) ko'paytiriladi va doimiy baholarda hisoblangan joriy davrdagi mahsulot hajmi olinadi ($R_0 Q_1$):

$$Q_1 R_0 = R_0 Q_1;$$

Bu usul ishlab chiqarilgan mahsulot, asosan, bir xil bo'lganda qo'llaniladi.

2. **Deflyatorlash usuli.** Joriy davrda ishlab chiqarilgan va iste'mol qilingan mahsulot hajmini ($\Sigma R_1 q_1$) baho indeksiga ($J_r = \Sigma R_1 q_1 / \Sigma P_0 q_1$) bo'linadi va joriy davr mahsuloti solishtirma baholarda hisoblanadi:

$$\Sigma R_1 q_1 : J_r = P_0 q_1$$

3. **Ekstropolyasiya usuli**, bunda mahsulot fizik hajmi indeksidan foydalaniladi. Solishtirma baholarda bazis davr mahsulot hajmi, mahsulot fizik hajmi indeksiga ko'paytiriladi ($J_q = \Sigma R_0 q_1 / \Sigma P_0 q_0$) va joriy davr mahsuloti hajmini o'zgaras baholarda hisoblangan hajmi kelib chiqadi:

$$\Sigma R_0 q_0 \times J_q = \Sigma P_0 q_1$$

o'zgaras baholarda hisoblangan YaIM hajmini aniqlash uchun o'zgaras baholarda hisoblangan iqtisodiy faoliyat tarmoqlarida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymatlar (mahsulot-

larga bo'lgan sof soliqlarni ham qo'shib) hajmlari qo'shiladi.

Tarmoqda yaratilgan qo'shilgan qiymatlar hajmini o'zgarmas baholarda 2 xil usulda hisoblash mumkin:

— ikki marta deflyatori usulida tarmoq yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'mol hajmi bir-biriga bog'langan holda deflyatorlanadi (yuqorida qayd etilgan uch usulning bittasini qo'llab) va ularni birinchisidan ikkinchisini ayirib tarmoqning yalpi qo'shilgan qiymat hajmi aniqlanadi:

— yagona ko'rsatkich usulida — bazis davr yalpi qo'shilgan qiymat yalpi ishlab chiqarish yoki oraliq iste'mol fizik hajmi indeksi orqali ekstrapolyatsiya qilinadi yoki bo'lmasa, joriy davr yalpi qo'shilgan qiymati yalpi ishlab chiqarish yoki oraliq iste'moli baho indeksi orqali deflyatorlanadi.

Qaysi usulda foydalanish berilgan ma'lumotlarning xarakteriga bog'liq. Davlat statistika qo'mitasi amaliyotida bu masalani hal qilish uchun ko'proq yagona ko'rsatkich usulidan foydalaniladi. Tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda, transport, uy-joy xo'jaligida yalpi qo'shilgan qiymat ishlab chiqarishning fizik hajmi asosida ekstrapolyatsiya qilinadi va h.k.

Masalan, joriy davrda tarmoq yalpi ishlab chiqarish 960 p.b., oraliq iste'mol 440 p.b., yalpi ishlab chiqarishga kirgan tovar va xizmatlar bahosi bazis davrga nisbatan 2,5 marta ortgan, oraliq iste'molga kirgan tovar va xizmatlar bahosi 2,0 marta ortgan. Mahsulot fizik hajmi indeksi 105%. Tarmoqning yalpi qo'shilgan qiymati bazis davrda 170 p.b., yalpi ishlab chiqarish 366 p.b. Yalpi ishlab chiqarish hajmini o'zgarmas baholarda hisoblaymiz (real yalpi qo'shilgan qiymat yoki real yalpi ichki mahsulot):

— ikki marta deflyatorlash usuli bilan (baho indeksini qo'llagan holda):

$$960:2,5-440:2,2=384,0-200,0=194 \text{ p.b.}$$

– ikki marta deflyatorlash usuli bilan (baho va fizik hajm indekslarini qo'llagan holda):

$$366 \times 1,05 - 440:2,20 = 384 - 200 = 184 \text{ p.b.}$$

– yagona ko'rsatkich usulida (bazis davr yalpi qo'shilgan qiymatni ekstrapolyatsiya qilish bilan):

$$170 \times 1,05 = 178,5 \text{ p.b.}$$

Ikki marta deflyatorlash usuli ham yalpi ishlab chiqarish, ham oraliq iste'mol bahosining dinamikasini hisobga olgani uchun aniqroq usul hisoblanadi.

Umuman, $\text{real YaIM} = \text{Nominal YaIM} / \text{YaIM deflyatori}$.

Masalan, O'zbekistonning 2000-yildagi YaIM indeks-deflyatori (1999-yilga nisbatan) 1,1ga teng bo'lgan. YaIM hajmi esa — 3,494 mlrd. so'm. U holda 2000-yildagi real YaIM $3494:1,1=3176$ mlrd. so'mga teng bo'ladi.

O'zgarmas baholarda hisoblangan jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM hajmi — mamlakatni iqtisodiy rivojlanishini ifodalaydigan muhim makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasini aniqlashning eng mukammal usuli hisoblanadi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarish YaIM hajmi:

1995-yilda $\Sigma R_{0q_0} = 10140,2$ mln. AQSH dollari

2000-yilda $\Sigma R_{1q_1} = 13465,3$ mln. AQSH dollari

U holda jon boshiga to'g'ri kelgan:

1995-yilda = 422 AQSH dollari

2000-yilda = 518 AQSH dollari

Shu o'rganilayotgan 6 yil ichida YaIMning o'rtacha o'sishi:

$$J_{\text{YaIM}} = 13465,3 / 10140,2 : 6 = 1,327 : 6 = 0,0473 \text{ yoki } 4,73\%$$

Shuni jon boshiga nisbatan hisoblasak,

$$J_{\text{YaIM jon boshiga}} = 518 / 422 : 6 = 1,227 : 6 = 0,038 \text{ yoki } 3,8\%$$

Demak, shu ishlar davomida mamlakat iqtisodiyoti barqaror rivojlanish tendensiyasiga ega bo'lgan.

3-§. Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblashning o'ziga xos xususiyatlari

Ma'lumki makroiqtisodiy faoliyat hududdagi xo'jalik yurituvchi birliklarning iqtisodiy faoliyatlari yig'indisidan tashkil topadi. Shuningdek, natijaviy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar ham shu xo'jalik birliklarining faoliyatlari natijalari yig'indisini ifodalaydi. Lekin ayrim korxonalar, tarmoqlar, mahsuloti hajmini hisoblash o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Sanoat mahsuloti — korxonalarning sanoat ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan to'g'ri, foydali, faoliyatning natijasi bo'lib, ular mahsulot (tovar)lar va material xizmat (sanoat xarakteridagi xizmat)lar sifatida yuzaga keladi. Shu qoidaga asosan quyidagilar sanoat mahsuloti tarkibiga kiritilmaydi:

- ishlab chiqarish chiqindilari (egri natija);
- ishlab chiqarishdagi brak (foydasiz natija);
- kapital qurilish bo'limi mahsuloti (sanoat mahsuloti emas);
- sotib yuborilgan ortiqcha tovar-material boyliklar (faoliyat natijasi emas).

Sanoat ishlab chiqarishi doimo ma'lum vaqt orasida amalga oshiriladi, shuning uchun sanoat mahsulotlarini tayyor bo'lish darajasiga qarab quyidagi elementlarga ajratiladi:

Tayyor mahsulot — shu korxonaning yakunlovchi sexining mahsuloti bo'lib, u barcha ishlab chiqarish qismlaridan o'tgan va shu korxonada boshqa ishlab chiqarish jarayoniga tortilmaydigan, davlat andozalari talablariga javob beradigan, texnik nazorat bo'limi tomonidan qabul qilingan va sertifi-

katlangan va tayyor mahsulotlar omboriga yoki buyurtmachiga topshirilgan mahsulotlarga aytiladi.

Yarim fabrikatlar, alohida sex doirasida ishlovning barcha qismlaridan o'tgan va kelajakda shu korxonaning boshqa sexlarida ishlatiladigan yoki boshqa korxonalarga sotilishi mumkin bo'lgan mahsulotlardir.

Tugallanmagan ishlab chiqarish — ma'lum ishlab chiqarish bo'limining oxirgi mahsuloti sifatida yuzaga kelmaydi. U o'zi hisobga olingan joyda yana qayta ishlanadi, so'ngra yoki yarim fabrikatga yoki tayyor mahsulotga aylanadi.

Sanoat xarakteridagi ish va xizmatlarga quyidagilar kiradi:

- uskunalar, transport vositalari va boshqa sanoat mahsulotlarini ta'mirlash, modernizatsiyalash va texnikaviy tuzatish;

- boshqa korxonalar mahsuloti tayyor holga keltirish, materiallarga, detallarga, uzellarga qisman ishlov berish kabi operatsiyalarni amalga oshirish (masalan, qog'oz, oyna, yog'ochni kesish, gazlamani, terini bichish, mahsulotlarni qadoqlash va idishlarga quyish, bo'yash, tekislash yoki tayyor holga keltirish va h.k.);

- o'zining ishlab chiqarish yoki boshqalarning ishlab chiqarish uskunalarini o'rnatish va ishga tushirish va h.k.

Barcha yuridik shaxslar tomonidan statistika organlariga mahsulot bo'yicha taqdim etiladigan hisob FN&P-lda qiymat shaklida ishlab chiqarish va jo'natilgan mahsulotlarga emas, balki natural shaklda ishlab chiqarilgan, jo'natilgan va qoldiq mahsulotlar aniq turlari bo'yicha keltiriladi.

Qiymat shaklda ikkita ko'rsatkich: **ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti va jo'natilgan mahsulot ko'rsatkichlari aniqlanadi.**

Milliy hisoblar tizimida keltirilgan «ishlab chiqarilgan

sanoat mahsuloti» ko'rsatkichi amaldagi yalpi mahsulot ko'rsatkichiga mos keladi va u o'z tarkibiga faqat yangi yaratilgan qiymatni emas, balki boshqa korxonalarda yaratilib bu korxona mahsuloti tarkibiga o'tkazilgan qiymat (oralik iste'mol)ni ham qo'shadi.

Ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti hajmiga quyidagilar kiritiladi:

— joriy davrda yuridik shaxsning barcha bo'limlarida ishlab chiqarilgan, tashqariga sotishga mo'ljallangan o'zining kapital qurilish bo'limiga, nosanoat bo'limlarga o'tkazishga. o'zining asosiy fondlari tarkibiga qo'shimcha, shuningdek, o'z xodimlariga mehnat haqqi sifatida berishga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar;

— joriy davrda buyurtma bo'yicha tashqariga bajarilgan, o'zining kapital qurilish bo'limi va nosanoat bo'limlari buyurtmasi bilan bajarilgan va shuningdek, o'zining uskunalarini modernizatsiya qilish va qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan ishlarni bajarish qiymati;

— joriy davrda tashqariga jo'natilgan, o'zining kapital qurilish bo'limi va nosanoat bo'limlariga o'tkazilgan yarim-fabrikatlar qiymati.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining axborotnomasiga qaraganda 2005-yilda sanoatda 10913,4 mlrd. so'mlik mahsulot ishlab chiqarilib, bu solishtirma narxlarda 2004-yilga nisbatan 107,3%ni tashkil etdi. Shu yili 29451,1 mlrd. so'mlik iste'mol tovarlari ishlab chiqarilib, bu 2004-yilga nisbatan 117,7%ni tashkil etdi. Shu jumladan, 1320,9 mlrd. so'mlik oziq-ovqat mahsulotlari va 1624,2 mlrd. so'mlik nooziq-ovqat mollari ishlab chiqarildi.

Nodavlat sektorida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotining umumiy hajmi 78,4%ni tashkil etdi.

Jo'natilgan mahsulot ko'rsatkichi joriy davrda o'zida tay-

yorlanib, iste'molchilarga o'tkazilgan (jo'natilgan) mahsulotlarni, shuningdek, buyurtmachi tomonidan qabul qilingan ishlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Jo'natish vaqti deb mahsulotlarni transport tashkilotlariga (yuklarni qabul qilish kuni) o'tkazilgan kun, mahsulotlarni joylarda buyurtmachilarga topshirish kuni (qabul qilish-topshirish kuni) yoki xaridor tomonidan ishlarni bajarilganligi haqidagi qabul aktiga qo'l qo'ygan kun hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'i qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqaruvchilar (maxsus qishloq xo'jaligi korxonalari, fermer va dehqon xo'jaliklari, qishloq xo'jaligida bo'lmagan korxonalar balansidagi ilmiy-tajriba va yordamchi xo'jaliklar) va qishloq xo'jaligi xizmatidagi korxona va tashkilotlar (agrokimyo, veterenar, sug'orish)ni o'z ichiga oladi. Shunga yarasha bu tarmoqning mahsuloti tarkibida qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan birga, qishloq xo'jaligi xizmatidagi tashkilot va korxonalarning mahsulotlari ham hisobga olinadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

— qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlari mahsulotlari qiymati (shuningdek, yil davomida uy xo'jaliklarida yetishtirilgan mahsulotlar qiymati);

— qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar tomonidan yil davomida ko'rsatilgan xizmatlar qiymati (agrokimyo, veterenariya va h.k.).

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarkibiga bu yilgi hosildan olingan dehqonchilik va chorvachilik mollari va qushlarini o'stirishdan olingan mahsulotlar qiymati kiritiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqargan mahsuloti hajmi ularning barcha elementlarini qiymatini

qo'shish usuli bilan hisoblanadi. Dehqonchilik mahsulotlari quyidagilar yig'indisidan tashkil topadi:

— shu yilda dehqonchilik ekinlaridan olingan yalpi hosil qiymati, ekinlarni va ko'p yillik o'simliklarni ekish materiallari qiymati;

— ko'p yillik o'simliklarni ekish va o'stirish qiymati (yosh ko'p yillik o'simliklarni yil davomida ekish va o'stirish xarajatlari);

— tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatlarini o'zgarishi (dehqonchilikdagi tugallanmagan ishlab chiqarish kuzgi ekinlarni ekish va kelasi yil hosili uchun yerlarni tayyorlash: yer haydash, kuzgi ekinlarni ekish va h.k. xarajatlar).

Chorvachilik mahsulotlari quyidagi elementlar yig'indisidan tashkil topadi:

— yil davomida chorva mollarini o'stirish qiymati (tug'ilgan bolachalar qiymati, mollar o'sish va og'irligining ortishi);

— chorvachilikdan olingan xom mahsulotlar qiymati (sut, tuxum, go'sht va h.k.), asalarichilik mahsulotlari, baliqlarni urchitish mahsulotlari).

Qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatish — yerlarni holatini yaxshilash, yerlarga kimyoviy elementlar bilan ishlov berish, irrigatsiya va melioratsiya tizimi va inshootlaridan foydalanish, o'simliklarni zararkunandalardan va kasalliklardan saqlash, zootexnik va veterinar xizmatlarini ko'rsatish; qishloq xo'jalik xizmatlarini ishlab chiqarish hajmi, davlat budjeti hisobidan amalga oshirilsa, ularni amalga oshirish uchun qilingan xarajatlar yig'indisi sifatida qaraladi. Bozor ishlab chiqarish hajmi amalda sotilgan baholar bo'yicha hisoblanadi.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining axborotnomasiga qaraganda 2005-yilda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab

chiqarish amaldagi narxlarda 5395,5 mlrd. so'mni tashkil etdi va 2004-yilga nisbatan 6, foizga ko'paydi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishning umumiy hajmida dehqonchilik mahsulotlarining ulushi 56,6%ni (3052,2 mlrd. so'm), chorvachilik mahsulotlari 43,4%ni (2343,3 mlrd. so'm) tashkil etdi.

Nodavlat sektorida ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmi 99,5%ni tashkil etdi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning xo'jalik toifalari bo'yicha taqsimlanishi quyidagicha: dehqon xo'jaliklari 60,2%, qishloq xo'jalik korxonalari 15,3% va fermer xo'jaliklari 24,5%ni tashkil etib, ularning ulushi ortib bormoqda.

Qurilish tarmog'ida uch xil faoliyat amalga oshiriladi: qurilishning o'zi, loyiha-smeta faoliyati va qidiruv (geologorazvedka) faoliyati bo'lib, ularni qurilish, loyiha va qidiruv tashkilotlari amalga oshiradilar.

Qurilish tarmog'ida ishlab chiqarilgan mahsulotga qurilish, montaj, ta'mirlash, loyiha-qidiruv va boshqa kapital ishlar qiymati, imorat va inshootlarni joriy va kapital ta'mirlash qiymatlari kiradi.

Transport tarmog'i ishlab chiqarish mahsulotiga yuk va yo'lovchi transporti faoliyati natijasini ifodalaydi. U yuk va yo'lovchilarni tashishdan olgan quyidagi daromadlari: pochtani transportga ortish, yo'lovchilar bagajlarini tashish, yuklarni ortish-tushirishlarni, omborxonalardan foydalanish va h.k. yuklarni va yo'lovchilarni yuklash bilan bog'liq bo'lgan daromadlar yig'indisidan tashkil topadi.

Aloqa tarmog'i ishlab chiqarish mahsulotiga aloqa korxonalarining quyidagi, daromadlari: pochtani yetkazish, joriy matbuotni, posilka va boshqa jo'natuvlarni yetkazish, pochta markasi va otkritkalarni sotish; aloqa kanallaridan

foydalangani uchun to'lovlar, aloqa vositalarini o'rnatish va texnik xizmat ko'rsatish, radio va televideniedan tushumlar va h.k.

Savdo va umumiy ovqatlanish tarmog'i ichki va tashqi savdoni o'z ichiga oladi. U ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari savdosi bilan shug'ullanuvchi ulgurji savdoni, chakana savdoni, umumiy ovqatlanishni, ijaraga berish, birja, broker, makler, diller idoralarini, agentliklar, savdo uylari, tijorat markazlarini o'z ichiga oladi. Savdo tashkilotlari va korxonalarining faoliyati tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchilarga tovar-pul almashuvi orqali yetkazishga qaratilgan.

Umumiy ovqatlanish, ulardan tashqari yana tez iste'mol qilinadigan ovqat mahsulotlari, yarimfabrikatlar, kulinariya va konditer mahsulotlarini ishlab chiqaradi.

Tayyorlash tarmog'i qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish, asrash, sortlarga ajratish, quritish, qayta ishlashga qaratilgan bozor faoliyatini amalga oshiradi.

Tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga yetkazish ma'lum hajmdagi material va mehnat xarajatlari bo'lishini taqozo etadi va ular avval yaratilgan tovarlar qiymatini yanada oshiradi. Tovarlar bahosining shunday usulda ortishi savdo korxonalari faoliyatining pul shaklida ifodalan-gan mahsuloti sifatida qaraladi.

Tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga yetkazish bilan shug'ullanuvchi tarmoqlarning yalpi ishlab chiqarish tovarlarni sotib olish va ularni sotish baholari orasidagi farqqa (qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz, sotish solig'i va mahsulotlarga subsidiyalarni qo'shib ayrilgandan so'nggi) teng. Sotilgan savdo ustamasi tovarlarni sotish bahosiga qo'shilgan ustamalar yig'indisiga teng bo'lib, u muomala xarajatlarini qoplash va foyda olish uchun xizmat qiladi.

Moliya, kredit, sug'urta tarmog'i — bank va sug'urta faoliyati, pensiya ta'minoti, kredit va qimmatbaho qog'ozlar bozorida yordamchi moliyaviy vositachilik faoliyatini amalga oshiradi. Tarmoq ishlab chiqargan bank xizmatlari, sug'urta kompaniyalari, pensiya fondi, investitsion institutlar (moliyaviy brokerlar, investitsion kompaniyalar, investitsion fondlar, investitsion maslahatchilar) fond va valuta birjalari va boshqa moliyaviy vositachilar faoliyati qiymatlaridan tashkil topadi.

Bank xizmatlari va boshqa moliya-kredit muassasalari ishlab chiqarish hajmi quyidagi ikki elementning yig'indisi sifatida qaraladi:

- teskari o'lchanadigan moliyaviy vositachilik xizmatlari;
- boshqa moliyaviy xizmatlar qiymati.

Moliyaviy vositachilik xizmatlari vaqtincha bo'sh pul mablag'lariga ega bo'lgan institutsion birliklar mablag'larini (depozitlarni jalb etish, veksellar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni jalb etish) boshqa institutsion birliklarga foydalanish uchun berish (kredit berish yo'li bilan, veksell va boshqa moliyaviy aktivlarni berish yo'li bilan) faoliyatini amalga oshiradi. Shu faoliyat uchun olingan foizlar hajmi moliyaviy vositachilik xarajatlarini qoplab, yana foyda olishni ta'minlashi lozim. Moliyaviy vositachilik xizmati qiymati olingan va berilgan foizlar orasidagi farqqa teng.

Boshqa moliyaviy vositachilik xizmatlar qiymati (masalan, hisob-kassa xizmati, konversion operatsiyalar, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, lizing operatsiyalari, depozitar xizmatlar, maslahat berish xizmatlari) ularni amalga oshirish uchun to'lovlar yoki noimission yig'imlar yig'indisiga teng.

Sug'urtalash xizmati ishlab chiqarish mahsuloti qiymati joriy davrda olingan sug'urta to'lovlari bilan shu davrda to'langan sug'urta to'lovlari va sug'urta rezervlari o'zgarish qiymatlari orasidagi farq yig'indisiga teng.

Savollar, testlar va masalalar

1. Quyidagi qaysi ko'rsatkichlar YaIM hajmini ishlab chiqarish usulida aniqlanganda foydalaniladi:

- a) uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moliga xarajatlar;
- b) barcha tarmoqlar ishlab chiqarishi;
- d) ishlab chiqarish va importga sof soliqlar;
- e) mahsulotga sof soliqlar;
- f) davlat muassasalarining oxirgi iste'moli;
- g) barcha tarmoqlardagi oraliq iste'mol;
- h) uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarining oxirgi iste'moli;
- i) daromad va mulk solig'i;
- j) ishlab chiqaruvchi rezidentlarning yonlanma xodimlar rezidentlarga to'lagan mehnat haqqi;
- k) asosiy kapital iste'moli;
- l) yalpi foyda va yalpi aralash daromad;
- m) ishlab chiqaruvchi rezidentlarning yonlanma xodimlar norezidentlarga to'lagan mehnat haqqi;
- n) qolgan dunyodan olingan birlamchi daromadlar qoldig'i.

2. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari YaIMni taqsimlash usuli bilan hisoblanganda qo'llaniladi?

3. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari YaIMni oxirgi foydalanish usuli bilan hisoblanganda qo'llaniladi?

4. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari sof ichki mahsulot ko'rsatkichini aniqlashda ishlatiladi?

5. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari yalpi milliy daromad ko'rsatkichini aniqlashda ishlatiladi?

6. Tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga qo'shiladigan elementlarni ajrating:

- a) ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot va yarimfabrikatlar;
- b) mollarni o'stirish mahsulotlari qiymati;
- d) uy xizmatchisi mehnatiga to'lovlar;
- e) tashqaridan olingan buyurtmalar bo'yicha ko'rsatilgan sanoat harakteridagi xizmatlar;
- f) uy egasi tomonidan uylarni ta'mirlash;
- g) ijarachilar tomonidan uylarni ta'mirlash;
- h) uy xo'jaliklari o'z iste'moli uchun ko'rsatgan xizmatlari (ovqat pishirish, bolalar tarbiyasi va h.k.);
- i) uy xo'jaliklari o'z ehtiyojlari uchun ko'rsatgan uy xizmatlari;
- j) uskunalarni kapital ta'mirlash;
- k) tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini ortishi;
- l) davlat tashkilotlarining sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, san'at sohasidagi nobozor xizmatlari.

7. Oraliq iste'mol elementlarini ajrating:

- a) mashina va uskunalar sotib olish;
- b) mashina, uskunalar, binolar, inshootlar kapital ta'mirlash xarajatlari;
- d) uy xo'jaliklarini tovar va xizmatlar sotib olish xarajatlari;
- e) yonlanma xodimlar mehnatiga to'lovlar;
- f) ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- g) nomaterial xizmatlar uchun to'lovlar (yuridik maslahatlar, binolar ijarasi va h.k.);
- h) asosiy fondlar amortizatsiyasi;
- i) xizmat safari xarajatlari;
- j) xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, yarimfabrikatlar sotib olish xarajatlari;
- k) ishlab chiqarish va import solig'i;

1) uy egalarining uylarni joriy ta'mirlash xarajatlari.

8. «B» mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm):

1. Yalpi ishlab chiqarish — 2800

2. Moddiy xarajatlar — 1016

shu jumladan:

asosiy kapitalni iste'moli — 160

3. Oraliq iste'molning boshqa elementlari — 56

4. Bilvosita soliqlar — 590

5. Subsidiyalar — 170

6. Xizmatlar importi — 206

7. Importga soliqlar — 120

8. Importga qilingan subsidiyalar — 30

9. Ishlovchilarning mehnat haqi — 684

Berilgan ma'lumotlar asosida yalpi ichki mahsulotni hisoblang.

9. Quyidagi ma'lumotlar asosida YaIM hajmi ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish usullari yordamida aniqlansin (mln. so'm):

	Ko'rsatkichlar	Qiymati
1	Asosiy baholarda hisoblangan yalpi ishlab chiqarish	1057019,7
2	Ishlovchilarni mehnat haqi	233384
3	Ishlab chiqarish va importga soliq	85270,5
4	Mahsulotlarga soliq	69179,5
5	Yalpi milliy mavjud daromad	610993,1
6	Oraliq iste'mol	498179,1
7	Mahsulotlarga subsidiya	17018,2
8	Yalpi foyda va yalpi aralash daromad	309356,6
9	Ishlab chiqarish va importga subsidiya	20345,2

10	Oxirgi iste'mol xarajatlari	418735.7
11	Yalpi jamg'arish	192257.4

10. Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. doll.)

Ko'rsatkich	Sa- noat	Qish- loq xo'jaligi	Trans- port va aloqa	Savdo va umumiy ovqatlanish	Quri- lish	Xizmat ko'rsatish sohalari
Yalpi ishlab chiqarilgan to- var va xizmatlar qiymati	51 2	640	368	321	415	710
Oraliq iste'mol qiymati	31 4	325	198	222	256	367

Ushbu ma'lumotlardan foydalanib, yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish usulida hisoblang.

11. Quyidagi ma'lumotlardan foydalanib, yalpi ichki mahsulotni yakuniy iste'mol usulida aniqlang (mln. so'm)

1. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi — 640
2. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi — 26
3. Tovar va xizmatlar eksporti — 86
4. Tovar va xizmatlar importi — 52
5. Uy xo'jaligi yakuniy iste'moli — 1250
6. Davlat muassasalarini yakuniy iste'moli — 790
7. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlar — 402

12. Savdo tarmog'i bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis yili	Hisobot yili
Mahsulot va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish qiymati, joriy baholarda, mln. so'm	4900	8220
Yalpi ishlab chiqarishda oraliq iste'mol salmog'i %	60	62
Yalpi ishlab chiqarishda asosiy kapital iste'molining salmog'i, %	8	10

Ma'lumki, hisobot davrida bazis davrga nisbatan yalpi ishlab chiqarish 10% ga, oraliq iste'mol 7% ga oshgan, asosiy vositalar esa 1% ga kamaygan.

Aniqlang:

1. Hisobot va bazis davrlarda:

— yalpi qo'shilgan qiymatni;

— sof qo'shilgan qiymatni.

2. Yalpi ishlab chiqarish, yalpi qo'shilgan qiymat, sof qo'sxilgan qiymat fizik hajm indekslarini (solishtirma bahoda).

13. Mamlakatda yalpi ishlab chiqarish joriy baholarda — 23456 mlrd. so'm, yalpi qo'shilgan qiymat — 15845 mlrd. so'mni tashkil qilsa, oraliq iste'mol qanchaga teng bo'ladi?

14. Mamlakatda yalpi qo'shilgan qiymat 25467 mlrd. so'm bo'lib, uning 69%ni ishlovchilarning mehnat haqi, 31%ni ishlab chiqarish va importga sof soliqlar tashkil qilsa, yalpi foyda ko'rsatkichini aniqlang.

15. Quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

	Bazis davr	Hisobot davr
Moddiy ne'matlar qiymati, mln. so'm	480	528
Ko'rsatilgan xizmatlar qiymati, mln. so'm	136	164

Moddiy ne'matlarga baho indeksi	1,08	1,10
Xizmat ko'rsatishlarga baho indeksi	1,07	1,12

Berilgan jadval ma'lumotlari asosida quyidagilarni hisoblang:

- 1) yalpi ishlab chiqarishni umumiy baho indeksini;
- 2) yalpi ishlab chiqarishni fizik hajm umumiy indeksini;
- 3) yalpi ishlab chiqarishni qiymat indeksini.

16. Quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm)

1. Aholining mulkdan olgan daromadlari - 60
2. Mehnat haqqi - 180
3. Ishlab chiqarish soliqlari - 20
4. Chet elga to'langan birlamchi daromadlar - 15
5. Xolis yordam - 10
6. Qarindoshlar sovg'asi - 8

Hisoblang: 1. Yalpi ichki mahsulotni

2. Ushbu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan birlamchi daromadlarini;

3. Yalpi milliy daromadni;

4. Yalpi milliy mavjud daromadni.

17. Joriy davrda sanoat korxonasida quyidagi mahsulotlar ishlab chiqarilgan va xizmatlar ko'rsatilgan (p.b.):

— tayyor mahsulotlar — 1,120,500 (ulardan iste'molchilarga jo'natilgani 1,110,900);

— yarim fabrikatlar — 980,500 shu jumladan, tashqariga jo'natildi — 8700;

— moslama va instrumentlar — 50,400, ularning 80% korxona ishlab chiqarishida iste'mol qilindi, 10% tashqariga jo'natildi, 10% kelgusi davrda ishlatish uchun olib qolindi.

Shu bilan bir qatorda joriy davrda korxonada amalga oshirildi:

— o'z uskunalarini modernizatsiya va rekonstruksiya qilish summasi — 10100;

— imorat va inshootlarni kapital ta'mirlash summasi — 10500;

— tashqariga ko'rsatilgan sanoat tavsifidagi xizmat — 2300 (hamma xizmatlar bajarildi va hujjatlashtirildi).

Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i: davr boshiga — 12150; davr oxiriga — 12010. Jo'natilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar haqqi to'landi — 1125600.

Aniqlang: yalpi ishlab chiqarish aylanmasi, zavod ichidagi aylanma, yalpi mahsulot, ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti, jo'natilgan mahsulot hajmi. Aniqlangan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishlarni aniqlang.

18. Korxona bo'yicha joriy davrda quyidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan (p.b.):

— tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish — 5000, shu jumladan, buyurtmachi materiallaridan — 1500 (buyurtmachi materialining 500 p.b. to'lanmagan), tashqariga jo'natilgan tayyor mahsulotlar — 4700, shu jumladan, joriy davrda ishlab chiqarilgan — 4500, ulardan buyurtmachi materialidan tayyorlangan — 1500, o'z xodimlariga ish haqqi hisobiga berilgan — 450;

— uskunalar ishlab chiqarish — 1600, ulardan — 240 korxona asosiy fondlari hisobiga qo'shildi, tashqariga sotilgani — 890;

— ishlab chiqarilgan yarimfabrikatlar — 2800, ularning 60% o'zining ishlab chiqarishida iste'mol qilindi, tashqariga jo'natildi — 700 (ulardan puli to'langani — 560), o'zining no-sanoat bo'limlariga jo'natildi — 300, yarim fabrikatlarning qolgan qismi o'zida iste'mol qilishga mo'ljallangan;

— o'zining kapital qurilish bo'limi uchun sanoat tavsifidagi xizmatlar bajarildi — 600

— uzoq muddatli bitiriladigan mahsulotning 850 p.b. buyurtmachi tomonidan qabul qilindi va puli to'landi;

— o'z uskunalarini modernizatsiya va rekonstruktsiya qilish ishlari bajarildi — 100, imorat va inshootlarning kapital remonti — 1250.

Aniqlang: ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti va jo'natilgan mahsulot hajmi.

19. Tuman qishloq xo'jaligining quyidagi yillik ma'lumotlari berilgan (p.b.)

Mahsulot turlari	Ishlab chiqarilgan mahsulotlar	Yil boshida tayyor mahsulot zaxirasi	Sotilgan mahsulot	Ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanilgan	Ish haqqi sifatida natural usulda to'landi	Yil oxiriga tayyor mahsulot zaxirasi
Dehqonchilik:						
G'allachilik	1000	64	800	176	40	68
Kartoshka, sabzovotlar	800	300	320	360	100	320
Yem-xashaklar	200	100	—	170	20	110
Mazali ekinlar	300	10	168	—	30	12
Chorvachilik:						
Chorva mol-larini o'stirish	440	—	—	—	—	—
Sut	700	4	108	390	100	6
Jun	360	20	352	—	10	18
Mineral o'g'itlar	60	8	—	54	2	12

Ko'p yillik o'simliklarni o'stirish xarajatlari 360 p.b. Yil boshiga tugallanmagan ishlab chiqarish 260 p.b., yil oxiriga 280 p.b.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqargan mahsulot hajmini aniqlang.

20. Tuman ekin yer maydoni va g'alla ekinlari hosildorligi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Qishloq xo'jaligi ekinlari	Ekin maydoni, ga.		Hosildorlik u/ga.	
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr
Bug'doy	600	640	22	24
Arpa	400	420	15	16

Aniqlang: 1) hosildorlikning o'zgarishi: barcha g'alla ekinlari bo'yicha va ayrim olingan ekin turlari bo'yicha; 2) g'alla ekinlarining o'rtacha hosildorligi o'zgarishini, shu jumladan, unga ta'sir etgan ayrim olingan omillar ta'sirini; 3) yalpi hosilning o'zgarishini: shu jumladan, ekin maydonlari hajmi o'zgarishi hisobiga, hosildorlikni o'zgarishi hisobiga.

21. Qurilish ishlab chiqarish mahsulotiga kiruvchi elementlarni ajrating:

- a) podryad tashkilotlar bajargan qurilish montaj ishlari
- b) xo'jalik usuli bilan bajarilgan qurilish montaj ishlari
- d) geologiya-qidiruv va buralash ishlari (qurilish obyektlariga qarashli)
- e) loyiha-qidiruv ishlari (qurilish obyektlariga qarashli)
- f) qurilish uskunalarini joriy va kapital ta'mirlash
- g) imorat va inshootlarni joriy va kapital ta'mirlash
- h) xo'jalik usuli bilan amalga oshirilgan xususiy uylar qiymati (uy xo'jaliklari kuchi bilan)
- i) o'rnatilgan uskunalar qiymati

13. Qurilish tarmog'i bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

qurilish-montaj ishlari	9800
qurilish smetasida qayd etilgan o'rnatilmagan uskuna qiymati	3000
loyiha-qidiruv ishlari	
(qurilish obyektlariga qarashli)	2400
geologiya-qidiruv va burash ishlari	
(qurilish obyektlariga qarashli)	1600
qurilayotgan obyekt direksiyasini asrash xarajatlari	800
qurilayotgan obyektlar uchun kadrlar tayyorlash xarajatlari	240
imorat va inshootlarni kapital ta'mirlash	1300

Aniqlang: Qurilishda ishlab chiqarilgan mahsulot va asosiy kapitalga sarflangan investitsiya hajmi.

22. Tuman savdo tashkilotlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (p.b.)

chakana savdo tovar aylanishi — 4800

muomala xarajatlari — 350

shu jumladan, ijaraga olingan

yuk transporti va aloqa xizmati — 38

savdo ustamasi tovar aylanishi nisbati — 12%

Aniqlang: 1) savdo ishlab chiqarish hajmi, 2) savdo tashkilotlari foydasi.

23. Savdo korxonalari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Bazis davrda mahsulotlarni sotishdan olingan foyda — 490 p.b., joriy davrdan undan 8% ortiq; muomala xarajatlari joriy davrda 5,5%ga ortgan va 1260 p.b.ga teng bo'lgan. Bunda transport va aloqa xarajatlari umumxarajatlardagi salmog'i 20 dan 22%ga ortgan.

Savdoda ishlab chiqarish hajmini aniqlang.

24. Har oy boshida tovar zaxiralar hajmi quyidagicha bo'lgan (p.b.): yanvar 300, fevral 220, mart 226, aprel 290, may 320, iyun 330, iyul 344. I kvartalda tovar aylanish hajmi-2400, II kvartalda-2800.

Har kvartal uchun aniqlang: tovar zaxiralarining aylanish tezligi, bir aylanish uzunligi, 1-iyulga nisbatan tovar aylanishni tovar zaxiralari bilan ta'minlanganlik darajasi.

25. Chakana savdo firmasini kvartal bo'yicha quyidagi ma'lumotlari berilgan:

Filial	Aylanish tezligi, kun	Bir kunlik tovar aylanishi, p.b.
1	10	50
2	9	48
3	8	46

Har bir kvartal bo'yicha aniqlang: o'rtacha tovar zaxiralari hajmi, firma bo'yicha tovarlarni o'rtacha aylanish vaqti, tovar zaxiralarini o'rtacha aylanish soni.

IX bob. MAHSULOT (XIZMAT)LARNI ISHLAB CHIQUARISH, MUOMALA XARAJATLARI VA MOLIYAVIY NATIJALAR STATISTIKASI

1-§. Ishlab chiqarish va muomala xarajatlari statistikasi

Har qanday korxonada ham mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish ma'lum miqdoridagi xarajatlar bo'lishini taqozo etadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari — mahsulotlarni ishlab chiqarish va uni iste'molchilarga yetkazish bilan bog'liq bo'lgan tirik va mujassamlangan mehnat qiymati yig'indilaridan tashkil topadi.

Mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni iste'molchilarga yetkazib berish funksiyalarini bajaruvchi tarmoqlar mustaqil tarmoqlarga ajratilgan bo'lsalar ham, lekin bu holat shartli holat hisoblanadi, chunki ishlab chiqarish jarayonida ham tovarlarni iste'molchilarga yetkazib berishning ma'lum funksiyalari, yetkazib berish jarayonida esa tovarlarni ishlab chiqarish jarayonining davomi bo'lgan ma'lum elementlari amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazilishi munosabati bilan davlatning ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha foydalanadigan ma'lumotlari hajmi kamayib, asosiy e'tibor soliq va soliqqa tortishga qaratildi.

Korxona va tashkilotlar mahsuloti amaldagi tannarxini davlat tomonidan nazorat qilinishi bekor qilindi. Shu bilan birga statistik usullar yordamida mahsulot tannarxini tahlil

qilishning ahamiyati kamaygani yo'q. Amaldagi xarajatlar hajmini bilish, mahsulot bahosini va korxonalarning moliyaviy holatini o'rganish uchun zarurdir. Mahsulot tannarxining pasayishi tadbirkor uchun foydani ko'paytirish va konkurensiya kurashida ustunlikka erishish imkoniyatini beradi.

Korxonalarning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonidagi xarajatlari uch guruhga bo'linadi:

- mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan joriy xarajatlar;

- ishlab chiqarishni kengaytirish va yangilash bilan bog'liq bo'lgan kapital xarajatlar;

- bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan (xodimlarga madaniy-maishiy xizmatlarni ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan) boshqa xarajatlar.

Joriy xarajatlar mahsulotlarni sotishdan tushgan tushumlar hisobidan doim qoplab yuboriladi va bu ishlab chiqarish jarayonini to'xtovsiz amalga oshirish imkoniyatini beradi. Mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan joriy xarajatlarning pulda ifodalangan hajmi uning tannarxi deb ataladi.

Mahsulot (ish, xizmat ko'rsatish) tannarxi ularni ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan tabiiy resurslar, xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslari qiymatlari yig'indisidan va boshqa ularni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig'indisidan tashkil topadi.

Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchidan to iste'molchilarga yetkazish bilan bog'liq bo'lgan savdo tashkilotlari xarajatlari (boshqaruv va tijorat xarajatlari) muomala xarajatlari deb aytiladi.

Mahsulot tannirxiga tashkilotlarning investitsion faoliyatlari bilan bog'liq bo'lgan (kapital qo'yilmalarni moliyalashti-

rish, material aktivlarni sotib olish) xarajatlar; moliyaviy qo'yilmalar (qimmatli qog'ozlar sotib olish); tashkilot balansidagi ijtimoiy soha obyektlarini asrash (sog'liqni saqlash muassasalari, maktabgacha tarbiya muassasalari va h.k.) xarajatlari; mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan (shahar va qishloqlarni obodonlashtirish, boshqa korxonalarga homiylik yordamini ko'rsatish va h.k.); xodimlarga ish haqqidan tashqari to'lovlar (ijtimoiy xarakterdagi to'lovlar: moddiy yordamlar ko'rsatish, pensionerlarga qo'shib berish va h.k.) mahsulot tannarxiga qo'shilmaydi.

O'zbekistonda «Mahsulot tannarxiga kiritiladigan mahsulotni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqida»gi Nizom Vazirlar Mahkamasining 5.02.1999-yilda e'lon qilingan №64 qarori bilan tasdiqlangan. Bu nizomda foydani soliqqa tortish tartibi ham hisobga olingan va korxonalarining xarajat moddalari quyidagicha:

I. Mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari:

1.1 Ishlab chiqarishning material xarajatlari:

- mahsulotga qo'shiladigan xomashyo va materiallar;
 - sotib olingan materiallar (ishlab chiqarishni normal o'tishi uchun, asosiy fondlar uchun ehtiyot qismlar, mahsulotni o'rash, joylash uchun materiallar va h.k.);
 - komplektlaydigan mahsulot va yarim tayyor mahsulotlar;
 - ishlab chiqarish (xarakteridagi xizmatlar va ishlar);
 - tabiiy xomashyo (suv, yog'och va h.k.);
 - energiya va yoqilg'ining hamma turlari;
 - materiallarning tabiiy kamayishi.
- 1.2 Ishlab chiqarish xarakteridagi mehnatga to'lovlar:
- bajarilgan ishlar uchun to'lovlar;
 - qo'shimcha to'lovlar;

— ishlanmagan vaqtlar uchun to'lovlar.

1.3 Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar:

- ish haqi fondiga nisbatan foizda ajratish;
- nodavlat nafaqa fondiga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va boshqa ixtiyoriy to'lovlar.

1.4 Asosiy fondlar va nomaterial aktivlar amortizatsiyasi:

- asosiy fondlarning eskirishiga qarab bosh birlamchi bahodan ajratma.

1.5 Ishlab chiqarish xarakteridan boshqa xarajatlar:

- ishlab chiqarish jarayoniga ko'rsatilgan xizmatlar;
- ishlab chiqarishni xomashyo va materiallar bilan ta'minlash;
- asosiy fondlarni ishchi holda saqlash xarajatlari;
- o't o'chirishni ta'minlash va qorovullar;
- ishlab chiqarish asosiy fondlari ijara haqi.

II. Davr xarajatlari:

2.1 Mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar:

- tovarlarni tashish xarajatlari;
- savdo korxonalari va umumiy ovqatlanish korxonalarining muomala xarajatlari.

2.2 Ma'muriy xarajatlar:

- boshqaruv xodimlari mehnat to'lovlari;
 - ularga sug'urta ajratmalari;
 - xizmat avtomobillarini asrash;
 - boshqaruvning texnik vositalari, aloqa, qo'riqlash, hisoblash markazi va h.k.;
 - boshqaruvdagi asosiy fondlar amortizatsiyasi;
 - yuqori tashkilotlarni asrash (vazirlik, idora, assotsiatsiya, konsern va h.k.);
 - xizmat safari xarajatlari;
- ### 2.3 Boshqa operatsion xarajatlar:
- kadrlar tayyorlash;

- qurilishdagi kamchiliklarni yo'qotish;
- maslahat berish va axborotlar xizmati to'lovlari;
- auditorlar xizmati to'lovlari va h.k.

III. Moliyaviy faoliyat xarajatlari:

– banklarning uzoq va qisqa muddatli kreditlari uchun to'lovlar;

- uzoq muddatli ijara uchun to'lovlar;
- valuta kursining o'zgarishi sababli foyda va zararlar;
- korxonaning o'z qimmatbaho qog'ozlarini chiqarish va tarqatish xarajatlari.

IV. Favqulodda zararlar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, yangicha sharoitda ma'muriy, tijorat, umumxo'jalik va moliyaviy xarajatlar mahsulot tannarxiga kiritilmaydi. Balki ular (har davrning o'zida korxona foyda summasi hisobidan qoplanadi va bu holat milliy hisoblar tizimiga mos keladi.

Davr xarajatlari korxonalar faoliyatida yangi ko'rsatkich hisoblanadi. Bu xarajatlar bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq emas, balki ishlab chiqarishni boshqarish va mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi. Bu Nizom moddiy ne'mat ishlab chiqaruvchi korxonalarga ham xizmat ko'rsatuvchi korxonalarga ham taalluqli bo'lib, u mahsulot tannarxini va soliqqa tortiladigan foyda summasini to'g'ri aniqlash imkoniyatini beradi.

Yuqoridagi nizomdan kelib chiqqan holda, davlat statistika hisobi F№5-ye ma'lumotlaridan foydalanib, «A» korxona xarajatlarining tarkibiy tuzilishini tahlil qilamiz:

«A» korxona xarajatlarning 2004–2005-yillardagi tarkibi:

№	Xarajat moddalari	Xarajatlar hajmi (p.b.)		Xarajatlar tarkibi (%%)	
		2004	2005	2004	2005
	Hamma xarajatlar	47000	47400	100,0	100,0
	Shu jumladan:				
1.	Ishlab chiqarish xarajatlari	35800	36000	76,1	75,9
	undan:				
	Moddiy xarajatlar	10740	10800	30,4	29,6
	Ishlab chiqarish bilan bog'liq ish haqi	14320	15408	40,4	42,8
	Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi	9310	9000	26,4	24,9
	Ishlab chiqarishning boshqa xarajatlari	1430	792	2,8	2,7
2.	Davr xarajatlari	9400	9700	20,0	20,4
	undan:				
	Mahsulotlarni sotish xarajatlari	5076	5044	54,4	51,8
	Ma'muriy xarajatlar	1786	2134	18,9	22,6
	Boshqa operatsion xarajatlar	2538	2522	26,7	25,6
3.	Moliyaviy faoliyat xarajatlari	1200	1300	2,5	2,7
	undan:				
	Banklarning kreditlari bo'yicha to'lovlar	312	321	26,1	24,6
	Uzoq muddatli ijara to'lovlari	228	299	19,4	23,5
	Qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish xarajatlari	432	416	36,4	31,9

	Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	218	260	18,1	20,0
4.	Favqulodda xarajatlar	600	400	1,4	1,0

Jadval ma'lumotlari asosida quyidagicha xulosa qilish mumkin:

- korxona xarajatlarning taxminan 3/4 qismini ishlab chiqarish xarajatlari tashkil etgan;

- davr xarajatlari umumiy xarajatlar tarkibida 1/5 qismini tashkil etadi; Bundan mahsulotlarni sotish xarajatlari salmog'i kamayib ma'muriy xarajatlar salmog'i ortgan;

- korxonada moliyaviy faoliyatga e'tibor kuchaygani sababli, ularning umumiy xarajatlardagi salmog'i biroz ortgan; bunday holat korxonaning moliyaviy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

- ishlab chiqarish xarajatlarida ish haqqi fondi 40%dan ortiq salmoqqa ega va u 2005-yilda yana ham ortgan;

- moliyaviy faoliyat bilan bog'liq xarajatlar ham o'sgan. Bunda qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish xarajatlari asosiy o'rinni egallaydi.

Umuman olganda, xarajatlarning 3/4 qismi mahsulot ishlab chiqarish tannarxi deb ataladi, qolgan qismi esa mahsulot tannarxiga qo'shilmaydi, balki joriy davrning o'zida korxona foydasi hisobidan qoplab yuboriladi.

Xarajatlar hajmi baho darajasiga, ishlab chiqarish rentabelligiga, kapital qo'yilmalar o'rnini qoplashga va soliq solish hajmiga ta'sir ko'rsatadi. Xarajatlarning hajmi, tarkibi, dinamikasini o'rganish faqat tashkilotlar faoliyatining ichki tahlili uchun emas, balki MHT doirasida makroiqtisodiy hisob-kitob ishlarini amalga oshirish uchun zarur hisoblanadi. Mahsulot tannarxining pasayishi YaIM

va milliy daromad hajmini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

2-§. Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi va dinamikasini statistik o'rganish

Mahsulot tannarxi uch xil bo'ladi:

Sex tannarxi, mahsulotni sex doirasida ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish tannarxi (yoki tayyor mahsulot tannarxi) mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Mahsulotning to'liq tannarxi (sotilgan mahsulot tannarxi) ishlab chiqarish xarajatlari bilan birga, mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan ba'zi xarajatlarni (tara xarajatlari, qadoqlash va mahsulotlarni jo'natish punktiga yetkazish va h.k.) ham o'z ichiga oladi.

Mahsulot tannarxi darajasini ifodalaydigan ko'rsatkichlardan biri bo'lib, mahsulot birligining tannarxi hisoblanadi. Uni aniqlash uchun shu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlar summasi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo'linadi. Bu ko'rsatkich bo'yicha biznes rejadagi, biznes rejani bajarilish darajasi, uning dinamikasini o'rganish maqsadida quyidagi shartli belgilarni kiritamiz:

S_0 — bundan avvalgi (bazis) davrdagi bir birlik mahsulot tannarxi;

$S_{\text{biznes reja}}$ — joriy davr biznes rejasida ko'zda tutilgan bir birlik mahsulot tannarxi;

S_1 — joriy davrda bir birlik mahsulotning amaldagi tannarxi;

$Q_{\text{biznes reja}}$ — biznes reja bo'yicha joriy davrda ishlab

chiqariladigan mahsulot hajmi natural o'lchov birliklarida;

q_1 — joriy davrda amalda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi natural o'lchov birliklarida.

Bir birlik mahsulot tannarxi o'zgarishini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

— bir birlik mahsulot tannarxining biznes reja bo'yicha o'zgarishi:

$$I_{\text{biznes reja}} = S_{\text{pl}} / S_0;$$

— biznes rejadagi hisob-kitoblar asosida bir birlik mahsulot tannarxining mutloq o'zgarishi:

$$\Delta S_{\text{biznes reja}} = S_{\text{biznes reja}} - S_0;$$

Masalan, A mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun bazis davrda 10 p.b. sarflangan, joriy davr biznes rejasi bo'yicha 8 p.b. sarflanishi lozim. Binobarin, bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun biznes reja bo'yicha 2 p.b. yoki 20% kam xarajat qilish lozim.

$$I_{\text{biznes reja}} = 8/10 = 0,8 \text{ yoki } 80\%$$

— A mahsulot tannarxini o'zgarishi natijasida qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) hajmi:

$$I_{\text{biznes reja}} = (S_{\text{biznes reja}} - S_0) \text{ q } \text{biznes reja};$$

Masalan, biznes rejaga asosan A mahsulot bo'yicha 1800 dona ishlab chiqarish lozim. U holda, $I_{\text{biznes reja}}(8-10) \times 1800 = 3600$ p.b. iqtisod qilish kerak.

— bir birlik mahsulot tannarxi dinamikasi indeksi:

$$i_{\text{biznes reja}} = S_1/S_0;$$

— joriy davrda bazis davriga nisbatan mahsulot birligi tannarxining mutloq o'zgarishi:

$$\Delta S_{\text{amalda}} = S_1 - S_0;$$

— A mahsulot tannarxining o'zgarishi natijasida olingan iqtisod hajmi:

$$I_{\text{amalda}} = (S_1 - S_0) \times q_1;$$

Masalan, A mahsulotning joriy davrdagi tannarxi 7 p.b. teng bo'lib, 200 dona ishlab chiqarilgan bo'lsin. Shunday qilib, amaldagi tannarx bazis davr tannarxiga nisbatan, 30%ga yoki 3,0 p.b. pasaygan, natijada 600 p.b.ga teng bo'lgan xarajat kamaygan:

$$i_{\text{dinamika}} = 7,0/10 = 0,7 \text{ yoki } 70\%$$

$$\Delta S_1 = 7,0 - 10 = -3 \text{ p.b.}$$

$$I_{\text{amalda}} = -3 \times 200 = -600 \text{ p.b.}$$

Mahsulot birligi tannarxi bo'yicha biznes reja bajarish indeksi:

$$i_{\text{biznes reja bajarish}} = S_1/S_{\text{biznes reja}}$$

Yuqoridagi individual indekslar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$i_{\text{dinamika}} = i_{\text{biznes reja topshirig'i}} \times i_{\text{biznes reja bajarilishi}}$$

Bu birlik mahsulot tannarxining biznes rejaga nisbatan amalda mutloq o'zgarishi:

$$\Delta_{\text{biznes reja bajarish}} = S_1 - S_{\text{biznes reja}}$$

Yuqoridagi misolimizda A mahsulot tannarxining biznes rejadan ortiqcha pasayishi 1,0 p.b. yoki 12,5%ga teng.

$$i_{\text{biznes reja bajarilishi}} = 7,0/8,0 = 0,875 \text{ yoki } 87,5\%$$

$$\Delta_{\text{biznes reja bajarish}} = 7,0 - 8 = -1 \text{ p.b.}$$

Amaldagi xarajatlarni bo'yicha qilingan iqtisod hajmini biznes reja bo'yicha kutilgan iqtisod hajmi bilan solishtirib, biznes rejadan ortiqcha qilingan iqtisod (yoki ortiqcha sarflash) summasini hisoblash mumkin:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiqcha}} = I_1 - I_{\text{biznes reja}}$$

Biznes rejadan ortiqcha qilingan iqtisod (yoki ortiqcha sarflash) summasiga ikkita omil ta'sir qiladi va ular quyidagicha hisoblanadi:

a) biznes reja bo'yicha ishlab chiqarishga nisbatan amalda ishlab chiqarish farqi:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiq}} = (S_{\text{biznes reja}} - S_0)(q_1 - q_{\text{biznes reja}});$$

b) amaldagi tannarxning biznes rejaga nisbatan farqi:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiq}} = (S_1 - S_{\text{biznes reja}}) \times q_1;$$

Ma'lum mahsulotning ayrim turi bo'yicha 1 birlik mahsulot tannarxi ayrim ishlab chiqarish uchastkalari, sexlari va korxonalarida (har xil bo'lishi mumkin, sabab ishlab chiqarish sharoitlarining (har xilligi, xomashyo bahosidagi farqi, xodimlar tarkibi, ish haqining tashkil etilishi va h.k. bo'lishi mumkin. Shuning uchun sektor, tarmoq, ishlab chiqarish birlashmasi, firma bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalardagi mahsulot birligining o'rtacha tannarxini o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

U quyidagicha aniqlanadi:

$$S = \Sigma q \times C / \Sigma q;$$

bunda, $\Sigma q \times C$ — korxonalar guruhi bo'yicha qilingan xarajatlar summasi;

Σq — ishlab chiqarish mahsulot hajmi.

Bu ko'rsatkich kattaligi (har bir korxonadagi mahsulot tannarxi bilan, guruhdagi korxonalarning umumiy ishlab chiqarishdagi salmog'iga ham bog'liq. Bunda qanchalik arzon tannarxga ega bo'lgan korxonalar salmog'i ko'paysa, o'rtacha tannarx shunchalik past bo'ladi va aksincha.

O'rtacha tannarx dinamikasini o'rganishda quyidagi indekslar tizimidan foydalaniladi: o'zgaruvchi tarkibli indeks, doimiy tarkibli indeks, tarkib o'zgarishlarini o'rtacha tannarxga ta'sirini ifodalovchi indekslar.

Bu indekslarni hisoblash usullarini quyidagi bir xil «A» mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar misolida o'rganamiz.

Korxonalar	Ishlab chiqarilgan mahsulot, dona		Bir birlik mahsulot tannarxi, p.b.		Tannarx yakka indeksi	Tannarxning o'zgariishi, %
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr		
	S_0	S_1	q_0	q_1	$i_c = C_1 / C_0$	$i_c - 100$
№1	4	5	2000	2500	1,250	+25,0
№2	4,2	5,4	2000	2560	1,286	+28,6
Jami	8,2	10,4	2000	2530	1,265	+26,5

Demak, №1 korxonada mahsulot tannarxi joriy davrda bazis davrga nisbatan 25,0%ga, ikkinchi korxonada esa 28,6%ga ortgan. Ikkala korxona bo'yicha birgalikda quyidagicha hisoblanadi:

1) $J_{\text{o'zgaruvchi tarkibli}} = S_1 : S_0 = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 C_0 = 2530 : 2000 = 1,265$ yoki 126,5%

2) $J_{\text{doimiy tarkibli}} = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 C_0 = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 C_0 = 2530 : 1995 = 1,268$ yoki 126,8%

3) $J_{\text{tarkibli o'zgarish}} = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 C_0 = 1995 : 2000 = 0,997$ yoki 99,7%

Demak, bir birlik mahsulot o'rtacha tannarxi joriy davrda bazis davriga nisbatan 1,265 marta (yoki 26,5%) ortgan. Mahsulot o'rtacha tannarxining ortishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan.

1) Har bir korxonadagi mahsulot tannarxining ortishi (№1 korxonada 25%, №2 korxonada 28,6%);

2) Umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot hajmida

korxonalar salmog'ining (har xil tannarx bilan) o'zgarishi (№1 korxonaning salmog'i 48,0%dan 48,8%ga ortgan, №2 korxonaning salmog'i esa 52,0%dan 51,2%ga kamaygan). O'rtacha tannarx (har bir korxonadagi mahsulotning tannarxi o'zgarishi hisobiga 26,5%ga ortgan. Ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy hajmida yuz bergan tarkib o'zgarishlar esa o'rtacha tannarxni 0,3%ga pasaytirgan.

Bu ko'rsatkichlar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$J_{o'zg.tarkibi} = J_{doimiy\ tarkibi} \times J_{tarkib\ o'zgarishlari} = 1,268 \times 0,997 = 1,265$$

3-§. Tannarx ko'rsatkichi va dinamikasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar

Mikrodarajada ishlab chiqarilgan (har xil mahsulotlar tannarxini darajasi va dinamikasini o'rganish uchun quyidagi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- ishlab chiqarilgan barcha mahsulot tannarxi;
- bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi.

Ishlab chiqarilgan barcha mahsulot tannarxini biznes re-jaga yoki bazis davriga nisbatan o'zgarishini tahlil qilish uchun quyidagi tannarx agregat indeksdan foydalanish mum-kin:

$$J_c = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 C_0;$$

bunda, $\Sigma q_1 C_1$ - joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulotning amaldagi tannarxi;

$\Sigma q_1 C_0$ - joriy davrda amaldagi ishlab chiqarilgan mahsulotning bazis davridagi yoki biznes rejadagi tannarx bi-lan aniqlangan hajmi.

Indeksning surati bilan maxraji orasidagi farq ($\Sigma q_1 C_1 - \Sigma q_1 C_0$) tannarxni pasayishi natijasida olingan iqtisod yoki

uning ortishi natijasida ko'rilgan ortiqcha sarflash hajmini aniqlash mumkin.

Yuqorida qayd etilgan agregat indeksni qo'llashning muhim sharti, unda hisob-kitobga kiritilgan mahsulotlar solishtirma bo'lishlari shart. Bu degan so'z joriy va bazis davrda ishlab chiqarilgan mahsulotlar hech qanday o'zgarishlarsiz, bir xil xomashyodan ishlab chiqarilishi kerak.

Ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishi faqat ichki omillarga bog'liq bo'lmay, balki tashqi omillarga (masalan, xomashyo va materiallar, energiya, yoqilg'i bahosining o'zgarishi va h.k.) bog'liq bo'ladi. Shuning uchun korxona faoliyatini tahlil qilishda mahsulotni bazis davridagi sharoitlari bilan solishtirish mumkin bo'lgan holatga keltiriladi va bu indeks tannarxni faqat ichki omillar hisobiga o'zgarishini ifodalaydi.

$$J_c = \sum q_1 C_1 \pm \Delta / \sum q_1 C_0;$$

bunda, indeksning suratiga tuzatish kiritiladi (Δ): agar material xarajat elementlari arzonlashsa ($+\Delta$) yoki qimmatlashsa ($-\Delta$) qo'shiladi.

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi ham umumlashtiruvchi ko'rsatkich bo'lib, uni aniqlash uchun mahsulot to'liq tannarxi uning qiymatiga bo'linadi.

$$h = \sum q C / \sum q p;$$

Ko'rsatkichni iqtisodiy mohiyati shundaki, u birinchidan, korxona yoki tarmoqda bir so'mlik tovar mahsulotini ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat hajmini ifodalaydi (masalan, $h=0,9$ ga teng bo'lsa, bu degan so'z bir so'mlik mahsulotni ishlab chiqarish korxonaga 90 tiyinga tushishini bildiradi) ikkinchidan, u mahsulot qiymati tarkibini ifodalaydigan nisbiy ko'rsatkich (yuqoridagi misolimizda mahsulot qiymatining 90% xarajatlardan va 10% esa foyda summasidan tashkil topgan).

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichining quyidagi ijobiy tomonlarini qayd etish lozim:

1. U ham solishtirma va solishtirma bo'lmagan mahsulotlarning barchasi bo'yicha hisoblanishi mumkin.

2. Korxonadan to tarmoqqacha undan yana umumiy sanoat tarmog'igacha bo'lgan uzviy ko'rsatkichni hisoblash imkoniyatini beradi.

3. Korxonalarni ishlab chiqarish mahsulotlari sifatini oshirishga qiziqtiradi va undaydi.

4. Amaldagi xarajatlarni biznes rejadagi yoki bazis davrdagi xarajatlardan bilan solishtirish imkoniyatini beradi.

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichining amaldagi baholarda hisoblangan joriy va bazis davrdagisi solishtirilib shu ko'rsatkich bo'yicha indeks hisoblanadi:

$$J_h = h_1 : h_0 = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 p_1 : \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 p_0;$$

Ko'rinib turibdiki, bu indeks kattaligiga 3 omil ta'sir ko'rsatadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot bahosi;
- bir birlik mahsulot tannarxining o'zgarishi;
- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va assortimentini o'zgarishi.

Bu omillarning bir so'mlik tovar mahsulotga ta'sirini o'rganish uchun quyidagi indekslar hisoblanadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va assortimentini o'zgarishi:

$$J_q = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 p_0 : \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 p_0$$

$$\Delta_q = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 p_0 : \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 p_0$$

- mahsulot tannarxining o'zgarishi:

$$J_s = \Sigma q_1 C_1 \pm \Delta / \Sigma q_1 p_0 : \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 p_0$$

$$\Delta_s = \sum q_1 C_1 \pm \Delta / \sum q_1 p_0 - \sum q_1 C_0 / \sum q_1 p_0$$

– ishlab chiqarilgan mahsulot bahosining va xomashyo, materiallar, yoqilg'i va energiya bo'lgan baholarning o'zgarishi:

$$J_r = \sum q_1 C_1 / \sum q_1 p_1 : \sum q_1 C_1 \pm \Delta / \sum q_1 p_0$$

$$\Delta_r = \sum q_1 C_1 / \sum q_1 p_0 - \sum q_1 C_1 \pm \Delta / \sum q_1 p_0$$

Bu ko'rsatkichlar orasida quyidagicha bog'lanish mavjud:

$$J_h = J_q \times J_c \times J_p$$

$$h_1 - h_0 = \Delta_q + \Delta_c + \Delta_p$$

Korxona bo'yicha joriy davrda quyidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan:

№	Ko'rsatkich	Belgi	Summa
1	Mahsulot qiymati bazis davr bozor bahosida	$q_0 p_0$	20,000
2.	Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi (bazis davr)	$q_0 s_0$	14,000
3.	Joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati:		
	- bazis davr bozor bahosida	$q_1 p_0$	19,560
	- joriy davr amaliy bozor bahosida	$q_1 p_1$	22,800
4	Joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi:		
	- amalda	$q_1 s_1$	14,098
	- bazis davr tannarxi asosida	$q_1 s_0$	13,300

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichlarini aniqlaymiz:

1) Bazis davrda $h_0 = \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 r_0 = 14000 / 20000 = 0,70$ yoki bazis davrda korxonada 1 so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun 70 tiyin sarflangan;

2) Joriy davrda amalda $h_1 = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 r_1 = 14098 / 22800 = 0,62$ yoki joriy davrda korxonada 1 so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun 62 tiyin sarflangan.

Demak, joriy davrda bir so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun bazis davrga nisbatan 8 tiyin ($\Delta h = h_1 - h_0 = 0,62 - 0,70 = -0,08$ yoki 8 tiyin) kam sarflangan. Bunday holatga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

— ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va tarkibida yuz bergan o'zgarishlar:

$$\Delta h_q = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 r_0 - \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 r_0 = 13300 / 19560 - 14000 / 20000 = 0,68 - 0,70 = -0,02$$

yoki 1 so'mlik tovar mahsulot uchun qilingan xarajat 2 tiyinga kamaygan. (Bunday holat 1 so'mlik tovar mahsulotga kam xarajat qilingan mahsulotlar salmog'i ortganda yuz beradi).

— joriy davrda bazis davrga nisbatan mahsulot tannarxi past bo'lganda:

$$\Delta h_s = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 r_0 - \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 r_0 = 14098 / 19560 - 13300 / 19560 = 0,72 - 0,68 = +0,04$$

yoki 1 so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat 4 tiyinga (mahsulot tannarxi hisobiga) ortgan.

— ishlab chiqarish bahosining hisob-kitobda asos qilib olingan bazis bahosiga nisbatan o'zgarishi

$$\Delta h_r = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 r_1 - \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 r_0 = 14098/22800 - 14098/19560 = 0,62 - 0,72 = -0,10$$

yoki 1 so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat bahoning ortishi hisobiga 10 tiyinga pasaygan.

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi barcha omillar hisobiga 8 tiyinga pasaygan:

$$\Delta h = \Delta h_q + \Delta h_c + \Delta h_r = -0,02 + 0,04 - 0,10 = 0,08$$

$$\Delta h = -0,08 \text{ so'm yoki } \Delta h = -8 \text{ tiyin}$$

4-§. Muomala xarajatlari statistikasi

Savdo korxonalari muomala xarajatlariga mahsulotlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetkazish bo'yicha qilingan xarajatlar, umumiy ovqatlanish korxonalari muomala xarajatlariga esa o'zi ishlab chiqarigan mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlar va sotib olingan mahsulotlarni olish uchun qilingan xarajatlar kiradi.

Muomala xarajatlari iqtisodiy mohiyati bo'yicha sof va qo'shimcha xarajatlarga ajratiladi:

Sof muomala xarajatlari — tovar-pul almashuvini tashkil etish bilan, tovarlar egasini almashtirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Qo'shimcha muomala xarajatlari — savdo tarmog'ida ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Buxgalteriya hisobini yuritish bo'yicha qo'llaniladigan uslubiy tavsiyanomaga asosan, muomala xarajatlari quyidagi moddalardan tashkil topadi:

— transport xarajatlari (tashqi tashkilotlar xizmatlari haqini to'lash);

- ish haqi to'lovlari;
- ijtimoiy ehtiyojlar uchun to'lovlar;
- imoratlar, inshootlar, binolar, uskuna va asbob-uskunalarni asrash va ijaraga olish xarajatlari;
- asosiy vositalar amortizatsiyasi;
- asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari;
- sanitar va maxsus kiyim-bosh eskirishi, oshxona ji-hozlari, o'lchov asboblari va boshqa tez eskiradigan buyum-larning eskirish;
- yoqilg'i, gaz, elektroenergiyadan ishlab chiqarish ehti-vojlar uchun foydalanish;
- tovarlarni asrash, qayta ishlash, qayta sortlarga ajratish, qadoqlash xarajatlari;
- reklama xarajatlari;
- qarzlardan foydalanilgani uchun to'langan foizlar;
- texnologik chiqindilar va tovarlarni tabiiy yo'qotish;
- taralarga xarajatlar;
- boshqa xarajatlar.

Muomala xarajatlari hajmi ikkita ko'rsatkich orqali ifodalanadi:

1) **Muomalalar xarajatlarining mutloq hajmi** — yuqorida qayd etilgan moddalarning yig'indisidan tashkil topadi.

2) **Muomala xarajatlarining nisbiy darajasini** aniqlash uchun muomala xarajatlari hajmi tovar aylanish hajmiga bo'linadi va foizlarda ifodalanadi:

$$u = MX / Ta \times 100\%; \text{ bunda,}$$

MX — muomala xarajatlari hajmi;

Ta — tovar aylanish hajmi.

Bu ko'rsatkich 100 so'mlik tovar aylanishini amalga oshirish uchun necha so'm muomala xarajati qilinganini ko'rsatadi.

Muomala xarajatlari dinamikasini o'rganishda quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi:

— muomala xarajatlari hajmining pasayishi (ortishi) hajmi:

$$\Delta u = u_1 - u_0;$$

Bu ko'rsatkich 100 so'mlik tovar aylanishni amalga oshirishdagi xarajat hajmini pasayishi (ortishini) ifodalaydi.

Masalan, bazis davrda muomala xarajatlarining tovar aylanishiga nisbatan darajasi 14%, joriy davrda esa 16%ni tashkil etgan ($u_0=14\%$, $u_1=16\%$). U holda $\Delta u=16\%-14\%=+2\%$ yoki 2 so'mga ortgan.

— muomala xarajatlari darajasining pasayishi (o'sishi) tempi:

$$u_1 - u_0 / u_0 \times 100 \text{ yoki } J_u \times 100 - 100$$

Masalan, yuqoridagi misolimizda,

$J_u=16/14=1,143$ yoki 114,3%. Demak, muomala xarajatlari darajasi 14,3%ga ortgan.

— muomala xarajatlari darajasining o'zgarishi hisobiga qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasi:

$$I = (u_1 - u_0 / 100) \times T_a;$$

$I = (16\% - 14\%) \times 100 \text{ m.s.} = +2\% \times 100 \text{ m.s.} = +2 \text{ m.s.}$ ortiqcha sarflangan.

Muomala xarajatlarining nisbat darajasi faqat korxonalar faoliyatining samaradorlik darajasiga bog'liq bo'lmay, balki tovarlar va material xarajatlar elementlari va xizmat tariflariga bo'lgan baholarga ham bog'liq. Shuning uchun yuqoridagi ko'rsatkichlar tizimini hisoblashdan avval hajm ko'rsatkichlarini solishtirma (o'zgarmas) baholarda hisoblash lozim bo'ladi. Buning uchun avvalo baho indekslarini hisoblab, so'ngra amaldagi tovar aylanish va muomala xarajatlarini shu indeksga bo'lish kerak.

5-§. Korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari statistikasi

Korxonaning ishlab chiqarish-xo'jalik va moliyaviy faoliyatining (har xil tomonlari uning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimida o'z aksini topadi; ularning asosiylari quyidagilar: mahsulotni sotishdan tushgan tushum (yalpi daromad), foyda va rentabellik darajasi.

Mahsulotlar, tovarlar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum (yalpi daromad) korxona faoliyatining umumiy moliyaviy natijasini ifodalaydi. Bunga tayyor mahsulot, o'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar, ish va xizmatlar, sotib olingan buyumlar (to'ldirish uchun sotib olingan), ilmiy tadqiqot ishlari, yuklarni va yo'lovchilarni tashish xizmatlari qiymati kiritiladi.

Bozor iqtisodiyoti davrida korxona iqtisodiy rivojlanishining asosi bo'lib **foyda** hisoblanadi. Foyda ko'rsatkichlari korxonalar ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini baholash va uning ish faoliyati samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi. Foyda hajmining ortishi korxonalarning o'zini-o'zi moliyalashtirish, kengaygan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish va korxona xodimlarining ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish bazasi bo'lib hisoblanadi. Korxonaning budjet, bank va boshqa tashkilotlar oldidagi majburiyatlarini bajarish foyda hisobiga amalga oshiriladi. Foydaning bir necha ko'rsatkichlari mavjud: mahsulot va xizmatlarni sotishdan olingan foyda, asosiy faoliyatdan olingan foyda, soliq to'lashdan oldingi foyda va sof foyda. Umumiy moliyaviy natijani balansdagi foyda deb ataladi (barcha foyda va sarflarni umumiy summasini balanslashtirish natijasida olinadi) va unga quyidagilar kiradi:

Muomala xarajatlari dinamikasini o'rganishda quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi:

— muomala xarajatlari hajmining pasayishi (ortishi) hajmi:

$$\Delta u = u_1 - u_0;$$

Bu ko'rsatkich 100 so'mlik tovar aylanishni amalga oshirishdagi xarajat hajmini pasayishi (ortishini) ifodalaydi.

Masalan, bazis davrda muomala xarajatlarning tovar aylanishiga nisbatan darajasi 14%, joriy davrda esa 16%ni tashkil etgan ($u_0=14\%$, $u_1=16\%$). U holda $\Delta u=16\%-14\%=+2\%$ yoki 2 so'mga ortgan.

— muomala xarajatlari darajasining pasayishi (o'sishi) tempi:

$$u_1 - u_0 / u_0 \times 100 \text{ yoki } J_u \times 100 - 100$$

Masalan, yuqoridagi misolimizda,

$J_u=16/14=1,143$ yoki 114,3%. Demak, muomala xarajatlari darajasi 14,3%ga ortgan.

— muomala xarajatlari darajasining o'zgarishi hisobiga qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasi:

$$I = (u_1 - u_0 / 100) \times T_a;$$

$I = (16\% - 14\%) \times 100 \text{ m.s.} = +2\% \times 100 \text{ m.s.} = +2 \text{ m.s.}$ ortiqcha sarflangan.

Muomala xarajatlarning nisbat darajasi faqat korxonalar faoliyatining samaradorlik darajasiga bog'liq bo'lmay, balki tovarlar va material xarajatlari elementlari va xizmat tariflariga bo'lgan baholarga ham bog'liq. Shuning uchun yuqoridagi ko'rsatkichlar tizimini hisoblashdan avval hajm ko'rsatkichlarini solishtirma (o'zgarmas) baholarda hisoblash lozim bo'ladi. Buning uchun avvalo baho indekslarini hisoblab, so'ngra amaldagi tovar aylanish va muomala xarajatlari shu indeksga bo'lish kerak.

5-§. Korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari statistikasi

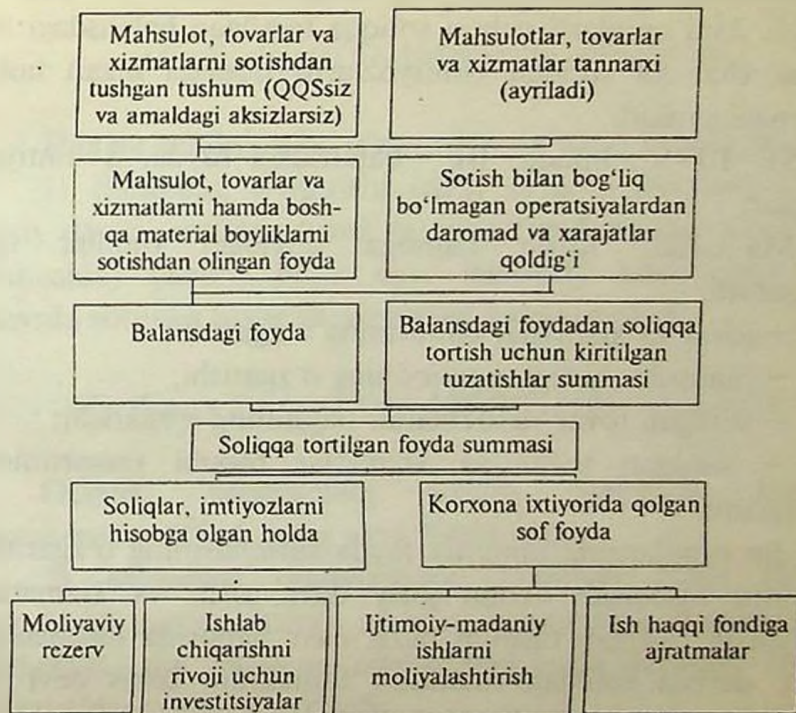
Korxonaning ishlab chiqarish-xo'jalik va moliyaviy faoliyatining (har xil tomonlari uning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimida o'z aksini topadi; ularning asosiylari quyidagilar: mahsulotni sotishdan tushgan tushum (yalpi daromad), foyda va rentabellik darajasi.

Mahsulotlar, tovarlar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum (yalpi daromad) korxona faoliyatining umumiy moliyaviy natijasini ifodalaydi. Bunga tayyor mahsulot, o'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar, ish va xizmatlar, sotib olingan buyumlar (to'ldirish uchun sotib olingan), ilmiy tadqiqot ishlari, yuklarni va yo'lovchilarni tashish xizmatlari qiymati kiritiladi.

Bozor iqtisodiyoti davrida korxona iqtisodiy rivojlanishining asosi bo'lib **foyda** hisoblanadi. Foyda ko'rsatkichlari korxonalar ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini baholash va uning ish faoliyati samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi. Foyda hajmining ortishi korxonalarning o'zini-o'zi moliyalashtirish, kengaygan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish va korxona xodimlarining ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish bazasi bo'lib hisoblanadi. Korxonaning budjet, bank va boshqa tashkilotlar oldidagi majburiyatlarini bajarish foyda hisobga amalga oshiriladi. Foydaning bir necha ko'rsatkichlari mavjud: mahsulot va xizmatlarni sotishdan olingan foyda, asosiy faoliyatdan olingan foyda, soliq to'lashdan olingan foyda va sof foyda. Umumiy moliyaviy natijani balansi bo'yicha foyda deb ataladi (barcha foyda va sarflarni umumiy summalarini balanslashtirish natijasida olinadi) va unga quyidagidek kiradi:

- mahsulotlarni, tovar va xizmatlarni sotishdan olingan foyda (zarar);
- material aylanma mablag'lar va boshqa aktivlarni sotishdan ko'rilgan foyda (zarar);
- sotishdan va asosiy vositalarni chiqarishdan olingan foyda (zarar);
- sotish bilan bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan olingan daromadlar. Bular (har xil tushumlar, xarajat va yo'qotuvlar bo'lib, ular mahsulot sotish bilan bog'liq emas;
- korxonaning aksiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlari bo'yicha daromad va dividendlar;
- avvalgi yil operatsiyalari bo'yicha bu yil aniqlangan foyda;
- O'zbekiston hududida joylashgan boshqa korxonalar faoliyatida ulushli ishtirok etish natijasi daromadlari;
- mulkni ijaraga berishdan olingan daromad;
- xorij valutalari bilan qilingan operatsiyalardan olingan daromad;
- qarzdor tomonidan to'langan ustama, jarima va boshqa iqtisodiy sanksiyalar;
- tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa daromadlar.

Foydaning tashkil bo'lishi va taqsimlanishi sxemasi:



Sotish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar (zararlar)ga quyidagilar kiradi:

- tayyor mahsulot va ishlab chiqarish zaxiralari bahosi-ning pasayishi;
- arbitraj va sud chiqimlari;
- tabiiy ofatdan ko'rilgan zararlar;
- to'xtatib qo'yilgan obyektlar va quvvatlarni asrashdan ko'rilgan zararlar;
- to'langan jarima, ustama va boshqa iqtisodiy sanksiya-lar;
- xorij valutalari bilan qilingan operatsiyalardan ko'rilgan zarar;

Balansdagi foydadan mavjud qonunlar asosida majburiy to'lovlar amalga oshiriladi.

Shunday to'lovlardan so'ng qolgan foyda **sof foyda** deb ataladi. Uni aniqlash uchun soliqqa tortilgan balansdagi foydadan (har xil soliqlar (imtiyozlarni hisobga olgan holda) summasi ayriladi:

$SF=BF-S^1$; bunda, BF— balansdagi foyda, S^1 -imtiyozli soliqlar.

Ma'lumki, foyda hajmiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- tovar va xizmatlar bahosining o'zgarishi;
- mahsulot birligi tannarxining o'zgarishi;
- sotilgan tovar va xizmatlar hajmining o'zgarishi;
- sotilgan tovar va xizmatlar tarkibi (assortimenti) o'zgarishi.

Bu omillarning umumiy foyda summasining o'zgarishiga ta'sirini hisoblash uchun joriy davr tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum bazis davr bahosida hisoblash va joriy davrda sotilgan mahsulot tannarxini bazis davr tannarxida hisoblash lozim bo'ladi. Shunday hisoblashlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

Ko'rsatkich	Bazis davrda	Amaldagi, lekin bazis davr tannarxi va bahosida	Joriy davrda
Tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum, amaldagi bazor bahosida, ming so'm	13208	15068	27012
Mahsulot to'liq tannarxi, ming so'm	10160	8728	19820
Foyda, ming so'm	3048	6340	7192

Jadval ma'lumotlariga qaraganda joriy davrda bazis

davriga nisbatan foyda 4144 ming so'mga ortgan.

$$\Delta F = F_1 - F_0 = 7192 - 3048 = 4144 \text{ ming so'm.}$$

Har bir omilning bu o'zgarishga ta'sirini baholaymiz:

1) Bahoning o'zgarishi (ΔF_r) ta'sirini hisoblash uchun joriy davrda sotilgan tovar va xizmatlar hajmidan (joriy davr bahosida) ($\Sigma q_1 r_1$) bazis davr bahosida hisoblangan joriy davrda sotilgan tovar va xizmatlar hajmi ayriladi:

$$\Delta F_r = \Sigma q_1 r_1 - \Sigma q_1 r_0 = 27012 - 15068 = 11944 \text{ ming so'm.}$$

Demak, baholarning ortishi natijasida korxona qo'shimcha 11944 ming so'm foyda olgan.

2) Mahsulot tannarxining o'zgarishi (ΔF_s) ta'sirini hisoblash uchun sotilgan tovar va xizmatlarga amaldagi xarajatlardan, shu tovar va xizmatlarga bazis davrdagi tannarx xarajatidagi summa ayriladi:

$$\Delta F_s = \Sigma q_1 S_1 - \Sigma q_1 S_0 = 19820 - 8728 = +11092 \text{ ming so'm.}$$

3) Sotilgan tovar va xizmatlar hajmi (ΔF_q)ni ta'sirini hisoblash uchun, sotilgan mahsulot fizik hajm indeksini hisoblaymiz (J_q):

$$J_q = \Sigma q_1 r_0 / \Sigma q_0 r_0 = 15068 / 13208 = 1,14008 \text{ yoki } 114,08\%.$$

Demak, sotilgan mahsulot hajmi 14,08%ga ortgan. Bino-barin, foyda summasi ham shu nisbatda ortgan:

$$\Delta F_{(q)} = F_0 (J_q - 1) = 3048 \times 0,14008 = 214,6 \text{ ming so'm.}$$

4) Sotilgan mahsulot tarkibi o'zgarishini foyda summa-

siga ta'sirini hisoblash uchun, quyidagicha mulohaza yuritamiz.

Agar bazis davr assortimenti saqlanganda (har bir ming so'mlik savdoda (3048:13208) 0,2307692 ming so'm foyda mavjud bo'lar edi. Amaldagi tarkibda shu nisbat: 6340:15068=0,4207592 ming so'm yoki 0,18999 ming so'm ortiq. Amalda sotilgan mahsulot hajmi bazis davr bahosida hisoblasak, assortimentning foydaga ta'siri quyidagicha bo'ladi:

$$\Delta F_{\text{assort.}} = (F_1 / \Sigma q_1 r_0 - F_0 / \Sigma q_0 r_0) \quad \Delta q_1 r_0 = (6340 / 15068 - 3048 / 13208) \times 15068 = (0,4207592 - 0,2307692) \times 15068 = +0,18999 \times 15068 = 2862 \text{ ming so'm.}$$

Yuqoridagi to'rtta omilning foyda summasiga ta'siri quyidagicha:

Sotish bahosining o'zgarishi	+11944
Mahsulot tannarxining o'zgarishi	-11092
Mahsulot assortimentining o'zgarishi	+2862
Mahsulot hajmining o'zgarishi	+430

Hisobotlarga qaraganda foyda summasining ortishi asosan baho, assortiment va hajm ortishi hisobiga erishilgan. Tannarxning ortishi esa foydani 11092 ming so'mga kamaytirgan. Foydaning umumiy o'zgarishi 4144 ming so'mni tashkil etgan.

Foyda summasidan tashqari korxona faoliyati samaradorligini aniqlash uchun rentabellik darajasi ko'rsatkichi ham hisoblanadi va u korxona aktivlariga qo'yilgan (har bir so'm qanday foyda keltirishini ifodalaydi.

Rentabellik ko'rsatkichini aniqlash uchun mahsulotni sotishdan olingan foyda (SF), yoki asosiy faoliyatdan olingan foyda (AFF), yoki soliqdan oldingi foyda (SOF), yoki sof foyda, sotilgan mahsulot tannarxiga, yoki ishlab chiqarish fondlari qiymatiga, yalpi daromadga, o'z kapitali va h.k. nis-

batan hisoblanadi. Hisob-kitoblarda qanday ko'rsatkichlardan foydalanish darajasiga qarab, rentabellikning bir necha ko'rsatkichlari hisoblanadi:

– **Ishlab chiqarish rentabelligi** – asosiy faoliyatdan olingan foyda (AFF) ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiyamatiga nisbatan olinadi (IChF):

$R_{ish/ch} = AFF / IChF \times 100\%$ yoki $R_{ish/ch} = AFF / F + O \times 100\%$
va u bir so'mlik ishlab chiqarish fondlariga to'g'ri kelgan foyda summasini ifodalaydi.

– **Asosiy faoliyat rentabelligi** – sotishdan olingan foyda (SF)ning sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati olinadi:

$$R_{as.f.} = SF / TN \times 100\%$$

va u bir so'mlik ishlab chiqarish xarajatiga to'g'ri kelgan foyda summasini ifodalaydi.

– **Sotilgan mahsulot rentabelligi** – sotishdan olingan foyda (SF) mahsulotni sotishdan tushgan tushumga (SM) nisbati olinadi:

$$R_{max} = SF / SM \times 100\%$$

va u (har bir so'mlik sotilgan mahsulotdan qancha foyda olinganini ifodalaydi.

- **Ayrim olingan mahsulot rentabelligi** – ayrim olingan mahsulotni sotishdan olingan foyda (SF_{max}) shu mahsulotni sotishdan tushgan tushumga nisbati olinadi:

$$R_{max.ayrim} = SF_{max} / SM_{max} \times 100\%$$

va u shu mahsulotni (har bir so'mlik sotishdan qancha foyda olinganini ifodalaydi.

Ishlab chiqarish rentabelligi darajasiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- sotilgan mahsulot rentabelligi;
- mahsulotning fond talabchanligi (fond qaytimi);
- aylanma mablag'larni biriktirish koeffitsiyenti (aylanma mablag'lar aylanishi).

Bu omillar ta'sirini hisoblash maqsadida ishlab chiqarish rentabelligi formulasini quyidagicha yozamiz:

$R_{ish/ch} = AFF/F + O \times 100\%$ va uni suratini ham, maxrajini ham mahsulotni sotishdan tushgan tushumga bo'lamiz:

$R_{ish/ch} = AFF/SM/F/SM + O/SM = R/h + K = R/1/N + 1/K$; bunda, R —sotilgan mahsulot rentabelligi yoki bir so'mlik sotilgan mahsulotga to'g'ri kelgan foyda summasi;

h — fond talabchanlik, uni quyidagicha hisoblash mumkin: $1/N$; bunda, N —fond qaytimi; K —biriktirish koeffitsiyenti, uni quyidagicha ham hisoblash mumkin: $1/K$; bunda, K —aylanish koeffitsiyenti.

Rentabellik ko'rsatkichiga ta'sir etuvchi omillarni dinamikada amalga oshiriladi (avvalgi yillarga nisbatan solishtiriladi). Bayon etilgan omillar ta'sirini hisoblash uchun quyidagi hisoblar amalga oshiriladi. Avvalo rentabellikning umumiy o'zgarishi aniqlanadi:

$\Delta R_{ish/ch} = R_{ish/ch} - R_{ish/ch0} = R_1/1/N_1 + 1/K_1 - R_0/1/N_0 + 1/K_0$; so'ngra omillar ta'siri hisoblanadi:

— mahsulot rentabelligining o'zgarishi;

$$\Delta R_{ish/ch}(R) = R_1/1/N_0 + 1/K_0 - R_0/1/N_0 + 1/K_0 = R_1/1/N_0 + 1/K_0 - R_{ish/ch0}$$

— mahsulot fond talabchanligi o'zgarishi (fond qaytimi);

$$\Delta R_{ish/ch}(N) = R_1/1/N_1 + 1/K_0 - R_1/1/N_0 + 1/K_0$$

— aylanma mablag'larni biriktirish koeffitsiyentining o'zgarishi (aylanishi);

$$\Delta R_{ish/ch}(K) = R_1/1/N_1 + 1/K_1 - R_1/1/N_1 + 1/K_0$$

Uchala omilning yig'indisi ishlab chiqarish rentabelligi-ning umumiy o'zgarishini beradi.

$$\Delta R_{ish/ch} = \Delta R_{ish/ch}(R) + \Delta R_{ish/ch}(N) + \Delta R_{ish/ch}(K):$$

Bayon etilgan tahlil qilish usulini quyidagi misolda ko'ramiz:

Korxona rentabelligi va unga ta'sir etuvchi omillar

№	Ko'rsatkich	Shartli belgi	Bazis davr	Joriy davr
1.	Mahsulotni sotishdan tushgan tushum-jo'natish bahosida (qo'shimcha qiymat solig'isiz), ming so'm	SM	424704	446860
2.	Asosiy faoliyat foydasi, ming so'm	AFF	52328	56476
3.	Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	F	374856	377672
4.	Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	O	38028	39960
5.	Asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	F+O	412884	417632
6.	Mahsulot fond talabchanligi (3:1) 1 so'mga tiyin	1/N	88,26	84,52
7.	Biriktirish koeffitsiyenti (4:1) 1 so'mga tiyin	1/K	13,66	13,19
8.	Mahsulot rentabelligi (2:1) 1 so'mga tiyin	R	12,32	12,64
9.	Ishlab chiqarish rentabelligi (2:5), yoki (2:8); (6:7)	$R_{ish/ch}$	12,09	12,93

Joriy davrda ishlab chiqarish rentabellik darajasi 0,84 tiy-
inga o'sgan.

$$\Delta R_{ish/ch} = 12,93 - 12,09 = 0,84$$

Ayrim olingan omillarning ta'siri quyidagicha bo'lgan:

1. Sotilgan mahsulot rentabelligining ortishi ishlab
chiqarish rentabelligi 0,31 tiyinga ortishiga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{ish/ch}(R) = 12,64/88,26 + 13,66 - 12,32/88,26 + 13,66 = 0,31 \text{ ti-}$$

yin;

2. Fond talabchanligining kamayishi (asosiy fondlar qay-
timining ortishi) ishlab chiqarish rentabelligini 0,47 tiyinga
ortishiga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{ish/ch}(N) = 12,64/84,52 + 13,66 - 12,64/88,26 + 13,66 = 0,47 \text{ ti-}$$

yin.

3. Material aylanma mablag'larni biriktirish koeffitsiyen-
tini pasayishi (ular aylanishini ortishi) ishlab chiqarish renta-
belligini 0,06 tiyin ortishiga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{ish/ch}(K) = 12,64/88,26 + 13,66 - 12,64/84,52 + 13,66 = 0,06$$

tiyin.

Shunday qilib, barcha omillarning rentabellik darajasini
o'sishiga ta'siri:

$$\Delta R_{ish/ch} = 0,31 + 0,47 + 0,06 = 0,84 \text{ tiyin.}$$

Har bir so'mlik foydalanilgan resurslarga nisbatan.

Bazis yilga nisbatan rentabellikning ortishi

$$12,93 - 12,09 = 0,84 \text{ tiyin.}$$

Ayrim olingan mahsulotlar rentabellik darajasi mahsulot tannarxi va bozor bahosiga bog'liq.

Shu omillar ta'sirini quyidagi misolda ko'ramiz:

Ko'rsatkich	Bazis davr	Joriy davr	Farqi
Bozor bahosi, so'm	20	23	+3
To'liq tannarx, so'm	15	17	+2
Foyda, so'm	5	6	+1
Rentabellik, %	25	26,1	+1,1

Mahsulot rentabelligi 1,1 foiz punktga o'sgan. Bu o'zgarishga bahoning ortishi va tannarxning qimmatlashuvi sabab bo'lgan. Bu omillarning rentabellik darajasiga ta'sirini aniqlash uchun quyidagi hisoblarni amalga oshiramiz:

$$\Delta R_{(r)} = R_1^I - R_0 = R_1 - S_0 / R_1 \times 100 - R_0;$$

Bunda, $\Delta R_{(r)}$ — bahoning o'zgarishi natijasida rentabellikning o'zgarishi;

R — mahsulotning shartli rentabelligi, bazis tannarxi va joriy davr bahosida;

$$\Delta R_{(r)} = (23 - 15 / 23) \times 100 - 25,0 = 34,8 - 25,0 = 9,8\%$$

Demak, mahsulot bozor bahosining o'zgarishi rentabellikni 9,8%ga ortishga olib kelgan.

$$\Delta R_{(s)} = R_1 - R_1^I = 26,1 - 34,8 = -8,7\%$$

Demak, tannarxning o'sish rentabelligi 8,7%ga pasayishiga olib kelgan.

Ikkala omilni ta'sirida umumiy mahsulot rentabelligini o'zgarishi:

$$9,8 + (-8,7) = +1,1\%$$

Mahsulot rentabelligi o'zgarishini qator yillar bo'yicha tegishli omillarning ta'sirini aniqlagan holda o'rganish lozim.

Savollar, testlar va masalalar

1. Ishlab chiqarish va muomala xarajatlari haqida tushuncha va bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mahsulot (xizmat ko'rsatish) tannarxini o'rganishning ahamiyati.
2. Mahsulot tannarxi va uning turlari.
3. Ishlab chiqarish va muomala xarajatlarini iqtisodiy elementlari va kalkulasiya moddalari bo'yicha guruhlash.
4. Barcha ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi o'zgarishini tahlil qilishda qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
5. Quyidagi ma'lumotlar berilgan: o'zgaruvchi tarkibli tannarx indeksi-105%; doimiy tarkibli tannarx indeksi-102%. Ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibida qanday o'zgarishlar yuz berdi? Shu omil hisobiga mahsulot o'rtacha tannarxi qanday o'zgardi?
6. Agar mahsulot bahosi ortsa, 1 p.b.ga teng bo'lgan mahsulotga qilingan xarajat (boshqa omillarni e'tiborga olmagan holda): a) kamayadi, b) ortadi, d) o'zgarmasdan qoladi.
7. Muomala xarajatlarining nisbiy darajasi 2,5%ga kamaydi. 100 p.b.ga teng tovar aylanish xarajatlari: a) 2,5 p.b.ga o'sgan, b) 2,5 marta o'sgan, d) 2,5 marta kamaygan, e) 2,5 p.b.ga kamaygan.
8. Amalda sotilgan mahsulotga qilingan xarajatlar rejadagi va amaldagi tannarx darajasida 980 p.b. va 990 p.b.ga teng bo'lgan. Mahsulotni sotishdan olingan foyda (boshqa omillarni e'tiborga olmagan holda): a) 10 p.b.ga o'sgan, b) 10 p.b.ga kamaygan, d) o'zgarmagan.
9. Quyidagi ko'rsatkichlarni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsating:
a) mahsulotni sotishdan olingan foyda;

b) sotilgan mahsulot rentabellik darajasi.

10. Korxona bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot va ularga qilingan xarajatlar haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Ishlab chiqarilgan, birlik			Qilingan xarajatlar, ming so'm		
	Bazis davr	Joriy davr		Bazis davr	Joriy davr	
		Biznes reja bo'yicha	Amalda		Biznes reja bo'yicha	Amalda
A	200	224	228	100,0	100,8	91,2
B	600	620	630	480,0	446,4	403,1

Barcha ishlab chiqarilgan mahsulot va uning har bir turi bo'yicha: 1) mahsulot tannarx bo'yicha reja topshirig'i, biznes rejani bajarilishi va dinamika indekslerini; 2) mahsulot tannarxi pasayishi natijasida qilingan iqtisod summasini: reja bo'yicha, amalda, biznes rejadan orttirilgani.

11. Korxona bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat, ming so'm		Mahsulot tannarxining o'zgarishi, %% Amalda
	Bazis davr	Joriy davr	
A	2800	2930	+4,0
B	3000	3250	-3,1
D	2400	2560	—

Aniqlang: 1) mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatning umumiy indeksini; 2) mahsulot tannarxi umumiy

indeksini; 3) joriy davrda mahsulot tannarxi o'zgarishi natijasida qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasini.

12. Firmaning ikkita filialida ishlab chiqarilgan bir xil mahsulot haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Filial	Bazis davr		Joriy davr	
	Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi	Mahsulot birligi tannarxi, p.b.	Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi	Mahsulot birligi tannarxi, p.b.
№1	1300	320	1320	320
№2	1000	280	1140	290

Aniqlang: 1) har bir filialda mahsulot birligi tannarxining o'zgarishi; 2) firma bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot o'rtacha tannarxini; 3) mahsulot tannarxi umumiy indekslarini; a) o'zgaruvchi tarkibli; b) doimiy tarkibli; d) tarkib o'zgarishlarining ta'siri indeksi. Olingan natijalardagi ko'rsatkichlarning iqtisodiy mohiyatini aytib bering.

13. Korxona bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Ishlab chiqardi, dona			Bir birlik mahsulot tannarxi, p.b.			Bir birlik mahsulot bahosi, p.b.		
	Bazis davr	Joriy davri		Bazis davr	Joriy davr		Bazis davr	Joriy davr	
		Reja bo'yicha	Amalda		Reja bo'yicha	Amalda		Reja bo'yicha	Amalda
A	1000	1100	1080	20,0	18,0	21,0	30,0	30,0	32,4
B	900	920	920	100,0	90,0	91,0	120,0	120,0	124,0
V	200	—	—	40,0	—	—	42,0	—	—
G	—	200	400	—	60,0	58,0	—	66,0	66,0

Korxona bo'yicha aniqlang: 1) 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajat darajasi: a) bazis davrda; joriy davrda (reja bo'yicha va amalda); 2) 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajat indekslarini: a) reja topshirig'i, b) rejani bajarilishi, d) dinamika; 3) 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajatning amaldagi, rejadagi darajasini va ularning quyidagi omillar ta'siri ostida o'zgarishini (absolut va nisbiy darajada), assortiment o'zgarishi, tannarxni o'zgarishini, tannarx dinamikasi; 4) solishtirma mahsulot tannarxi bo'yicha: reja topshirig'i, rejani bajarish darajasi va dinamika indekslarini.

14. Korxona bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, ming p.b.:

— Reja bo'yicha:

ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati	3600
-------------------------------------	------

ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi	2880
--------------------------------------	------

— Amalda:

ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati,	
--------------------------------------	--

rejada qabul qilingan bahoda	3921
------------------------------	------

Amaldagi sotuvdagi bahoda	
---------------------------	--

4000	
------	--

— Amalda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi:

rejada qabul qilingan tannarx bo'yicha	3638
--	------

amalda	3000
--------	------

Tannarx bo'yicha reja bajarilish darajasini aniqlang va unga ta'sir etgan omillar (assortiment, tannarx va baho) quvvatini hisoblang.

15. Korxonaning solishtirma baholarda hisoblangan mahsuloti hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 1,4 marta, uni ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat esa — 30% ortgan. 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi qanday o'zgargan?

16. Mahsulot ishlab chiqarish uchun quyidagi xarajalar amalga oshirilgan, ming p.b.:

Xarajat moddolari	Amalda ishlab chiqarilgan mahsulotga xarajatlar				Farqi	
	Bazis davr tannarxi darajasida %		Amaldagi tannarx darajasida %		+, -	%
Mahsulotga qo'yiladigan xomashyo va asosiy materiallar, ehtiyot qismlar, mahsulotlarni o'rash, joylash uchun materiallar va h.k.	3000	15,5	3100	15,9		
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlar va ishlar	1600	8,2	1800	8,9		
Yoqilg'i va energiya ning hamma turlari	1400	7,2	1440	7,1		
Ishlab chiqarish ishchilarining asosiy va qo'shimcha ish haqqi, sug'urta ajratmalari bilan birga	10400	53,8	10600	52,8		
Asosiy fondlar va nomaterial aktivlar amortizatsiyasi	300	1,6	320	1,5		
Ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa xarajatlar	2600	13,7	2800	13,8		
Jami	19300	100,0	20060	100,0		

Aniqlang: 1) Amalda ishlab chiqarilgan mahsulotga xarajatlar tarkibi: bazis davr tannarxi va amaldagi tannarx bo'yicha; 2) har bir modda bo'yicha (absolut va nisbiy miqdorlarda) tafovutni va uning mahsulot to'liq tannarxiga ta'sirini (%).

17. Qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqarish bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Ekin maydoni, ga.	200	220
Yalpi hosil, s.	4000	4840
Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari, ming p.b.	2000	2516

Aniqlang: 1) Hosildorlik darajasi va dinamikasi 1 ga. yerga va 1 s. mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichlari; 2) 1 ga. yer yoki 1 s. mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi o'zgarishning mahsulot tannarxiga ta'siri (absolut va nisbiy ko'rsatkichlarda).

18. Korxonada joriy davr bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, p.b.:

Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha	Reja bo'yicha amalda sotilgan mahsulotga nisbatan	Amalda
Sotishdan tushgan tushum (QQS va aksizsiz)	2000	2040	2142
Sotilgan mahsulot tannarxi	1800	1872	1860

Aniqlang: 1) Foyda summasi va rentabellik darajasi bo'yicha rejani bajarilish darajasi; 2) mahsulotni sotishdan olingan foyda summasiga ta'sir etgan omillar darajasini (absolut va nisbiy ko'rinishda); 3) sotilgan mahsulot rentabelligi ko'rsatkichi bo'yicha tafovutni va unga ta'sir etgan omillar: assortiment, mahsulot tannarxi va baho ta'sirini.

19. Savdo firmasi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, ming p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Muomala xarajatlari, jami	130	154
Shu jumladan:		
- tashish xarajatlari	20	24
- ish haqqi	80	100
Chakana tovar aylanishi	2000	2200
Chakana baho indeksi, %	200	216

Aniqlang: 1) muomala xarajatlari darajasi (tovar aylanishiga nisbatan %) umumiysi va ayrim moddalar bo'yicha bazis va joriy davr uchun; 2) muomala xarajatlarining har bir moddasi bo'yicha iqtisod (ortiqcha sarflash) summasi (p.b. va %) va uning umumiy muomala xarajatlariga ta'siri; 3) muomala xarajatlarining nisbiy ko'rsatkichini pasayishi (o'sishi) darajasi va hajmi; 4) tovar aylanishining solishtirma va amaldagi baholarda o'zgarishi (p.b., %).

20. Tovar aylanishi va muomala xarajatlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, mln. p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Tovar aylanishi	400	462
Muomala xarajatlar	29,0	30,0

Joriy davrda bazis davriga nisbatan sotilgan mahsulotlar bahosi 10%ga, baho va tariflarning o'zgarishi natijasida muomala xarajatlari 3%ga ortgan.

Aniqlang: 1) muomala xarajatlarining nisbiy darajasi; 2) muomala xarajatlari darajalarining indeksleri (joriy va o'zgarish baholarida); 3) joriy davrda muomala xarajatlari-ning pasayishi (ortishi) natijasida olingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasini.

21. Korxona bo'yicha bazis va joriy yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (ming so'm):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr	
		Biznes reja bo'yicha	Amalda
Sotilgan mahsulot to'liq tannarxi	104160	110360	111440
Sotishdan tushgan tushum	108240	117400	118200

1. Yalpi foyda summasi aniqlansin: bazis davrda, joriy davrda: a) biznes reja bo'yicha, b) amalda.

2. Joriy davrda (foizlarda): a) biznes rejaga nisbatan, b) bazis davriga nisbatan.

22. Sanoat korxonasida 10 yil davomida yalpi foyda summasi 3,6 marta ortgan, korxona aktivlarining o'rtacha yillik qiymati esa 2 barobar ortgan. Aktivlar rentabelligi 10 yil mobaynida qanday o'zgargan?

23. Korxona bo'yicha bazis va joriy davrda quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulotni sotishdan tushum	80	94
Sotilgan mahsulot to'liq tannarxi	54	66
Asosiy ishlab chiqarish va aylanma vositalarning o'rtacha yillik qiymati	104	120

Aniqlansin:

1. Bazis va joriy davr foyda summasi.
2. Bazis va joriy davr rentabellik darajasi.
3. Foyda va rentabellik darajasi indeksleri.

X bob. XIZMAT KO'RSATISH SOHASI STATISTIKASI

1-§. Tovar aylanish turlari va ko'rsatkichlar tizimi

Umuman iqtisodiy faoliyat ishlab chiqarishdan boshlanib, iste'mol bilan tugallanadi. Shuning uchun ishlab chiqarilgan tovarlar iste'molchilarga yetkazish xizmatini amalga oshirish kerak. Bu xizmatni savdo tarmog'i amalga oshiradi va u tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan olib, iste'molchilarga yetkazib berish funksiyasini bajaradi. Buning uchun tovarlar bir geografik punktdan ikkinchisiga o'tkaziladi tovar-pul almashuvi amalga oshiriladi. Natijada tovarlarga egalik qilish huquqi bir iqtisodiy birlikdan ikkinchisiga o'tadi.

Tovarlarni sotish (pulga almashtirish) vaqti va joyi har doim ham bir-biriga to'g'ri kelavermaydi. Sotish-olish tovarlarni joyini o'zgartirmasdan bir necha marta amalga oshirilishi mumkin va aksincha.

Ishlab chiqarilgan tovar oxirgi iste'molchiga yetib kulguncha yo'lda o'z egasini bir necha marta almashtiradi. Ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi o'rtasida bir necha savdo vositachilari xizmat ko'rsatadilar, ularning funksiyasi tovarlarni fizik (territorial) va iqtisodiy (bir mulkdordan ikkinchisiga) jihatdan harakatini amalga oshirishdan iborat. Savdo vositachilariga faqat tovarlarni olib sotuvchilargina emas, balki oluvchi bilan sotuvchilarni bir-birlarini topishga yordam beruvchilar va ma'lum mukofotlar evaziga ular o'rtasida bitim tuzishga yordam beruvchilar ham kiradi.

Mulk egasini o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan har qaysi

oldi-sotdi akti, tovarlar harakatidagi zveno deb, tovarni bir mulk egasidan ikkinchisiga o'tish soni esa tovar harakatidagi zvenolik deb ataladi. Zvenolik sonini ortishi savdo samaradorligini pasaytiradi, tovarlar bahosini oshirib xaridorlar sotib olish qobiliyatini pasaytiradi. Shuning uchun bu ko'rsatkichni pasaytirishga erishishi lozim bo'ladi.

Tovar va xizmatlar bozorining markaziy ko'rsatkichi bo'lib, tovar aylanish ko'rsatkichi hisoblanadi va u:

- 1) tovarlar massasi qiymatini;
- 2) sotuvchilarning pul tushumini;
- 3) xaridorlarning tovarlarni sotib olish uchun qilgan xarajatlari summasini;
- 4) bozorning rivojlanish darajasini ifodalaydi.

Bu ko'rsatkich iqtisodiyotni har xil yo'nalishlar bo'yicha tahlil qilishda keng qo'llaniladi. Uning hajmiga qarab savdo korxonalari hajmi, savdo sohasining tarkibi, bozorning holati va rivojlanish darajasi baholanadi. Tovarlarni sotishdan tushgan tushum — tovarlarni aylanishi hajmi savdo firmasi faoliyatiga baho berishda asosiy ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi..

Aholining turmush darajasi statistikasida tovar aylanuvi hajmi aholining tovar va xizmatlarni sotib olish xarajatlarini, shuningdek, shaxsiy iste'mol darajasini ham ifodalaydi. Makroiqtisodiy statistikada YaIMni oxirgi foydalanish yo'nalishlari bo'yicha o'rganishda, uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moli xarajatlarini hisoblash uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Agar tovarlar bahosini «R» bilan, sotilgan hajmini «q» bilan belgilansa, u holda tovar aylanish hajmi quyidagicha aniqlanadi:

$$TA = eq \times P$$

Tovar aylanish tarkibi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi:

- natural-mulkiy tarkibi (tovarlar guruhi) bo'yicha;
- sotilayotgan tovarlarning iqtisodiy yo'nalishi bo'yicha, ishlab chiqarish vositalari tovar aylanishi (ishlab chiqarish texnik vazifasini bajaruvchi tovarlar) va oxirgi foydalaniladigan iste'mol tovarlar aylanishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash va h.k.;
- mulk formasi bo'yicha;
- hududlar bo'yicha.

Ishlab chiqaruvchilarning tovar aylanishi — ular tomonidan savdo sohasiga kiritilgan tovarlar masalasining hajmini ifodalasa,

Savdo tashkilotlarining tovar aylanishi — savdo tarmog'ining vositachilik faoliyatining umumiy natijasini ifodalaydi.

Savdo tarmog'ida iste'molchilar sifatida savdo korxonalari va iste'molchilar qatnashadilar. Iste'molchilar o'z navbatida ikkiga bo'linadi:

1. Yalpi iste'molchilar (ishlab chiqaruvchi korxonalar, davlat budjet tashkilotlari, davlat budjeti qaramog'idagi uy xo'jaliklari va h.k.);

2. Yakka iste'molchilar — aholining barchasi va uy xo'jaliklari.

Har qanday oldi-sotdi aktida ikki tomon: sotuvchi va oluvchi qatnashadi va oluvchi kimligiga qarab tovar aylanmasining to'rt kategoriyasi ajratiladi: ulgurji, chakana, yalpi va sof tovar aylanishi.

Ulgurji tovar aylanishi — ishlab chiqaruvchilar va savdo vositachilari tomonidan tovarlarni katta partiyalari bo'yicha boshqa savdo vositachilariga yana qayta sotish uchun, shuningdek, yalpi iste'molchilarga o'z faoliyatini amalga oshi-

ruvchilarga (masalan, sanoat korxonalariga xomashyo va materiallarni qayta ishlash uchun sotish, ijtimoiy-madaniy soha tashkilotlari va muassasalariga uskunalar va xo'jalik buyurtmalarini sotish, tovarlarni eksportga sotish va h.k.) sotishni ifodalaydi.

Chakana tovar aylanishi — aholiga naqd pulga savdoning barcha shaxobchalari: savdo korxonalari, umumiy ovqatlanish korxonalari, pochta aloqasi korxonalari, avtomobillarga yoqilg'i quyish shaxobchalar, dorixonalar, mol, oziq-ovqat va aralash bozorlar orqali sotish summasi, aholiga kredit kartochkalari, omonat kassalar hisob-kitob cheklari, aholining omonat kassalarga qo'ygan mablag'lari hisobidan, pochta orqali naqd pulsiz sotishlar, shuningdek, chakana savdo korxonalaridan ijtimoiy soha muassasalariga, sanatoriy kaxsalxona, bolalar bog'chalari va h.k.larga naqd pulsiz oziq-ovqat muassasalaridagi sotishlar ham kiritiladi.

Yalpi tovar aylanishi — ma'lum vaqt oralig'ida tovarlarning ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga qilgan harakati davomidagi sotishlar summasini ifodalaydi. U ulgurji va chakana savdo summasining yig'indisiga teng. Bu shartli ko'rsatkich tarkibida takroriy hisoblash mavjud, chunki bunda har bir tovar iste'molchiga yetib kelguncha necha marta sotilsa, u shuncha marta tovar aylanishi hajmiga qo'shiladi va uning hajmini takroriy hisoblash evaziga orttirib ko'rsatadi. Masalan, ishlab chiqaruvchi korxona tovarlarni ulgurji savdo korxonasiga sotsa, ular o'z navbatida shu tovarlarni chakana savdo korxonalariga sotadi, chakana savdo korxonalari esa tovarlarni aholiga sotadi. Demak, bunda bitta tovarning qiymati, u nechta zvenodan o'tgan bo'lsa, u shuncha marta qo'shiladi. Tovar aylanish hajmidagi shu takroriy hisoblamalarni ayirib tashlansa, oxirgi sotish sof tovar aylanishi hajmiga ega bo'lamiz.

Sof tovar aylanishi — tovarlarni oxirgi marta sotishlar summasi bo'lib, buning natijasida tovarlar savdo sohasidan chiqib ketadilar. U chakana tovar aylanish summasi va yalpi iste'molchilarga ulgurji sotishlar summolari yig'indisiga teng bo'lib, tovarlarni oxirgi bevosita iste'molchiga sotish summasini ko'rsatadi. Mamlakat miqyosida sof tovar aylanish summasi, chakana tovar aylanishi summasiga teng bo'ladi.

Tovarlarni ishlab chiqarilgandan so'ng necha zvenodan o'tib iste'molchiga yetkazilishini hisoblash maqsadida zvenolik koeffitsiyenti aniqlanadi.

$$\text{Zvenolik koeffitsiyenti} = \text{Yalpi tovar aylanishi} / \text{sof tovar aylanishi}$$

Bu ko'rsatkichning mohiyati shundaki, u tovarlarni ishlab chiqaruvchidan to iste'molchiga yetib kelguncha o'rtacha necha zvenodan o'tganligini (yoki ular iste'molchiga yetib kelguncha o'rtacha necha marta sotilganini yoki tovar muomalasidan chetga chiqqanligini) ifodalaydi va bu koeffitsiyent qanchalik kichik bo'lsa, savdo samaradorligi shunchalik ortadi va aksincha.

2-§. Tovar aylanishi hajmi, tarkibi va tovar zaxiralari ko'rsatkichlari

Tovar aylanishining umumiy hajmi sotilgan ayrim tovarlar yig'indisidan tashkil topadi. Ularning tarkibi, ko'p jihatdan iste'mol tarkibi va sifatini ifodalaydi hamda aholining turmush darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Ulgurji savdoda tovarlarni yetkazib berish hajmi tovar turlari bo'yicha amalga oshiriladi. Chakana savdoda esa ayrim sotilgan tovarlar turini sotilgan hajmini ajratish mumkin emas. Bu masala tovarlar ayrim turlari bo'yicha tuzilgan balanslardan olinadi.

$$r=3_b+K-X-3_0;$$

bunda, r — ayrim tur tovarlarning sotilish hajmi;

K — tovarni sotib olish;

X — hujjat bo'yicha tovarlar xarajati (tabiiy yo'qotish);

$3_b, 3_0$ — davr boshi va oxiridagi tovarlar qoldig'i.

Chakana savdo tovar aylanish tarkibi yirik tovar guruhlari bo'yicha o'rganiladi: don va non mahsulotlari, sut va go'sht mahsulotlari, konditer mahsulotlari va h.k.

Tovar aylanish hajmining ortib borishi aholi turmush darajasi bilan bog'liq bo'lib, uning dinamikasini o'rganish maqsadida indeks usulidan keng foydalaniladi.

Tovar aylanishining hajmi indeksi amaldagi baholarda quyidagicha tuziladi:

$$J_{t/a} = eq_1 p_0 / eq_0 p_0;$$

bunda, q_1, q_0 — joriy va bazis davrda sotilgan mahsulot hajmi;

p_1, p_0 — joriy va bazis davrdagi sotilgan mahsulotlar bahosi.

Bunda bahoning ta'sirini yo'qotish maqsadida solishtirma baholarda hisoblangan tovar aylanishining fizik hajmi indeksi aniqlanadi.

$$J_{t/a \text{ f.x.}} = eq_1 p_1 / eq_0 p_0;$$

Masalan, oziq-ovqat tovarlari savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Tovar aylanishini amaldagi va solishtirma baholarda hisobash

Tovarlar guruhi	BD			JD			Bazis bahosi-dagi tovar aylanishi (m.s.)
	Hajmi (tonna)	Bahosi (so'm/kg.)	Tovar aylanishi (ming.s.)	Hajmi (tonna)	Bahosi (so'm/kg.)	Tovar aylanishi (ming.s.)	
	q_0	P_0	$q_0 P_0$	q_1	P_1	$q_1 P_1$	
A	5000	1,5	75000	10000	25	250,000	150,000
B	1000	20	20000	5000	16	80,000	100,000
V	1500	30	45000	6000	30	180,000	180,000
Jami	-	-	140,000	-	-	510,000	430,000

Amaldagi bahoda tovar aylanishi indeksi:

$$J_{t/a} = 250,000 + 80,000 + 180,000 / 75,000 + 20,000 + 45,000 = 510,000 / 140,000 = 3,642 \text{ yoki } 364,2\%$$

Solishtirma bahodagi tovar aylanishi indeksi:

$$J_{t/a} = 150,000 + 100,000 + 180,000 / 75,000 + 20,000 + 45,000 = 430,000 / 140,000 = 3,071 \text{ yoki } 307,1\%$$

Demak, JD tovar aylanishi BD tovar aylanishiga nisbatan joriy baholarda 3,64 marta, solishtirma baholarda esa 3,07 marta ortgan.

Yuqoridagi agregat indekslarni faqat sotilgan mahsulot hajmi natural ko'rinishida berilsa qo'llash mumkin. Masalan, oziq-ovqat mahsulotlarini do'konlarda sotilish hajmi. Sanoat mahsulotlari odatda pul formada hisoblanadi, shuning uchun tovar aylanishining fizik hajmi indeksini hisoblashda o'rtacha

garmonik formulasidan foydalaniladi:

$$J_{\frac{t/u}{f.x}} = \frac{\sum \frac{1}{i_p} q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

Bu agregat indeks joriy davr va bazis davr tovar aylanishining umumiy hajmi va baho indeksi berilgan holatlarda qo'llaniladi.

Chakana tovar aylanish hajmini solishtirma baholarda hisoblash.

Tovar- lar guruhi	Chakana savdo tovar ay- lanishi (ming so'm)		Baho indeksi (%)	JD tovar ay- lanishi bazis davr bahosida $q_1 P_1 / i_p$
	BD	JD		
	$q_0 P_0$	$q_1 P_1$		
A	80,000	164,000	80	205,000
B	25,000	48,300	105	46,000
V	64,000	72,000	120	60,000
G	31,000	45,000	90	50,000
Jami	200,000	329,300	-	361,000

Amaldagi bahoda tovar aylanish indeksi:

$$J_{t.a.h.} = \frac{164,000 + 48,300 + 72,000 + 45,000}{80,000 + 25,000 + 64,000 + 31,000} = \frac{329,300}{200,000} = 1,646 \text{ yoki } 164,6\%$$

$$J_{t.a.h.} = \frac{164,000/0,8 + 48,300/1,05 + 72,000/1,20 + 45,000/0,9}{80,000 + 25,000 + 64,000 + 31,000} = \frac{361,000}{200,000} = 1,805 \text{ yoki } 180,5\%$$

Demak, JD tovar aylanishi BD tovar aylanishiga nisbatan joriy baholarda 64,6% ga, solishtirma baholarda esa 80,5%ga ortgan.

Jon boshiga to'g'ri keladigan tovar aylanish hajmi muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Uni aniqlash uchun solishtirma baholardagi tovar aylanish hajmi o'rtacha yillik aholi soniga bo'linadi. Uning hajmi va tarkibiga ijtimoiy-iqtisodiy, demografik, tabiiy iqlim va savdoni tashkil etish kabi omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularning umumiy ko'rsatkichga ta'sirini o'rganish uchun guruhlash, dispersion, korrelyatsion, regression, indeks usullaridan foydalaniladi.

Tovar zaxiralari tovar aylanishining muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Tovar zaxiralari deb, ishlab chiqarishdan chiqib, to sotilgungacha bo'lgan davrda muomala sohasida mavjud bo'lgan tovarlar massasiga aytiladi va ularning quyidagi turlari bir-biridan ajratiladi.

1) Joriy tovar zaxiralari, bular savdoning kundalik ehtiyojlarini qondiradilar.

2) Mavsumiy tovar zaxiralari, bular yilning fasllari bo'yicha savdo tashkil etiladi (masalan, kartoshka, mevalar, sabzavotlar va boshqalar).

3) Borish qiyin bo'lgan hududlarda tashkil etiluvchi zaxiralar, ularni olib borish davrlari orasida tashkil etiladi.

Tovar zaxiralarining hajmi, o'z navbatida tovar aylanish hajmi, talab va taqdimga bog'liq bo'ladi.

Tovar zaxirasi hajmi ma'lum kunga (momentga) nisbatan, davr bo'yicha ularning o'rtacha qoldig'i esa o'rtacha xronologik formula bo'yicha aniqlanadi. Bu ko'rsatkich o'rganilayotgan davrda har kuni qancha miqdordagi tovarlarni muomalada bo'lganini ifodalaydi.

Tovarlar aylanishini to'xtovsiz ta'minlash maqsadida zaxiralar to'xtovsiz to'ldirib turiladi.

Tovarlar **aylanishini tezligi** deyilganda, tovar zaxirasiga teng bo'lgan miqdordagi tovarlarni aylangan vaqtiga aytiladi. Bu holatni o'rganish uchun ikkita ko'rsatkichdan foydalaniladi.

Tovar zaxirasining aylanish tezligi — sonini aniqlash uchun tovar aylanish hajmi, tovar zaxirasining oʻrtacha hajmiga boʻlinadi

$$n=V/S;$$

Necha kunda bir marta aylanishini aniqlash uchun davrdagi, kunlar soni tovar zaxirasining aylanish tezligiga boʻlinadi

$$t=D/P;$$

Tovar aylanishini tovar zaxirasi bilan taʼminlanish darajasini aniqlash uchun bir kunlik tovar zaxirasi, bir kunlik tovar aylanish hajmiga boʻlinadi

$$t=C/V;$$

Masalan, chakana savdo firmasida tovar zaxiralari:

1-may kuniga — 100 mln.soʻm

1-iyun kuniga — 120 mln. soʻm

May oyi tovar aylanishi — 220 mln. soʻm. U holda,

$$T/Z_{\text{o'rtacha qoldig'i}}=100+120/2=110 \text{ mln. soʻm}$$

Demak, may oyi ichida kunlik oʻrtacha zaxira 110 mln.soʻmga teng boʻlgan.

$$T/Z_{\text{aylanish tezligi}}=220/110=2 \text{ marta}$$

Demak, may oyi ichida tovar zaxiralari 2 marta yoki 15 kunda bir marta yangilangan (30:2).

Tovar aylanishi 1-iyunga tovar zaxirasi bilan taminlash darajasi $=120:220/30=120:7,33=16,4$ kun.

Demak, tovar aylanish tezligi oʻzgarmasa, mavjud zaxiralar tovarlarni sotish jarayonini 16,4 kun davomida taʼminlaydi.

Oʻzbekiston Statistika davlat qoʻmitasi axborotlariga qaraganda 2005-yilning yanvar-dekabrida isteʼmol mahsulotlarining chakana tovar aylanmasi 5736,8 mlrd. soʻmni yoki oʻtgan yilning shu davriga nisbatan 108,2%ni tashkil qildi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning mulkchilik shakllari bo'yicha chakana tovar aylanmasi quyidagicha ifodalanadi:

	Mrld. so'm	2004-yilga nisbatan foiz hisobida	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Jami	5736,8	108,2	100,0
shu jumladan mulkchilik shakllari bo'yicha:			
davlat mulki	25,3	49,4	0,4
nodavlat mulki	5711,5	108,7	99,6
undan fuqarolarning xususiy mulki	4810,5	109,2	83,9

Savdo korxonalarining chakana savdo aylanmasi yuqori sur'atlarda rivojlanib, 2004-yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan 16,4%ga o'sib, tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 28,3%ni tashkil qildi.

Dehqon, buyum va ixtisoslashtirilgan bozorlar tomonidan hisobot davrida iste'mol tovarlari sotish umumiy hajmining 71,7% amalga oshirildi, bu 2004-yilning shu davriga nisbatan 5,2%ga yuqoridir.

Norasmiy sektorning (buyum bozorlari va ixtisoslashtirilgan bozorlar) tovar aylanmasi 1556,0 mlrd. so'mni yoki 106,8%ni va tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 27,1%ni tashkil qildi.

Dehqon bozorlarining tovar aylanmasi 4,3%ga o'sib, 2555,8 mlrd. so'mni va tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 44,3%ni tashkil qildi.

2005-yil yanvar-dekabrida chakana savdo aylanmasi umumiy hajmining sotish kanallari bo'yicha rivojlanishi quyidagicha ifodalanadi:

	Mrd. so'm	2004-yilga nisbatan foiz hisobida	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Chakana tovar aylanmasi	5736,8	108,2	100,0
shu jumladan:			
Savdo korxonalari	1625,0	116,4	28,3
Bozorlar	4111,8	105,2	71,7
Ulardan:			
Dehqon (oziq-ovqat) bozorlari	2555,8	104,3	44,6
Buyum bozorlari va aralash bozorlar	1556,0	106,8	27,1

Oziq-ovqat mollarini sotish 4,6%ga, nooziq-ovqat mollarini sotish esa 12,5%ga oshdi. Chakana tovar aylanmasi tarkibida oziq-ovqat mollarini ulushi 2004-yil yanvar-dekabrdagi 54,7%dan 53,5%ga tushdi, nooziq-ovqat mollari ulushi 45,3%dan 46,5%ga ko'paydi.

Umumiy ovqatlanish tovar aylanmasi 142,2 mlrd. so'mni tashkil etdi va 2004-yilning yanvar-dekabriga nisbatan 1,5%ga, jumladan, rasmiy sektorning tovar aylanmasi 4,3%ga kamaydi, xususiyl tadbirkorlar aylanmasi esa 12%ga o'sdi.

2006-yilning 1-yanvar holatida chakana savdodagi tovar zaxiralari 39,2 mlrd. so'mni yoki 24 savdo kunini, shu jumladan, konsignatsiya tovarlari 1,6 mlrd. so'm yoki 1 savdo kunini tashkil qildi.

3-§. Tovarlarini sotuvchi va oluvchi o'rtasidagi bitim shartlarini bajarilish statistikasi

Tovarlar aylanish jarayonini sotuvchi va oluvchi orasidagi bitimni quyidagi ko'rsatkichlar: jo'natilgan tovarlar hajmi, ularning assortimenti va muddati bo'yicha o'rganish katta ahamiyat kasb etadi. Bitim tuzilayotgan vaqtda tomonlarning huquqi va majburiyatlari va savdoning barcha elementlari kelishib olinadi. Shu kelishuv-bitim shartlarini bajarilish darajasi quyidagicha o'rganiladi:

1. Hajmi bo'yicha:

— bir tovar yoki tovarlarning ayrim turlari bo'yicha bitimni bajarilish darajasi $i_q = q_a/q_b$

— bitimdagi barcha tovar turlari bo'yicha bitimni bajarilish darajasi $J_{qp} = S_{qa}x_{pa}/S_{qb}x_{pb}$; bunda,

$S_{qa}x_{pa}$ — joriy baholarda hisoblangan amaldagi jo'natilgan mahsulot hajmi;

$S_{qb}x_{pb}$ — bitim bo'yicha jo'natilishi lozim bo'lgan mahsulot hajmi;

— amalda jo'natilgan mahsulot hajmini bitim bo'yicha jo'natilish lozim bo'lgan mahsulot hajmidan absolut farqi

$$D_{qp} = S_{qa}x_{pa} - S_{qb}x_{pb};$$

Bitimni umumiy bajarish darajasi indeksi hajmiga uchta omil ta'sir ko'rsatadi: tovarlar bahosi, hajmi va assortimenti. Ularning ta'sir etish darajasi omilli indekslar yordamida aniqlanadi.

Masalan, bitim bo'yicha ulgurji savdo firmasi xaridorga ikki xil bo'yoq yuborishi lozim

Bo'yoq turi	Tovarlarni hajmi, kg.		1 kg bahosi, so'm		Jo'natilgan hajmi, m.s.	
	Bitim bo'yicha	Amalda	Bitim bo'yicha	Amalda	Bitim bo'yicha	Amalda
	q_b	q_a	p_b	p_a	$q_b \cdot p_b$	$q_a \cdot p_a$
Oq	500	450	20	20	10,0	9,0
Ko'k	500	530	30	40	15,0	21,2
Jami	1000	980	-	-	25,0	30,2

Tovarlarni jo'natish hajmi indeksi

$$J_{qp} = S_{qa} \cdot p_a / S_{qb} \cdot p_b = 30,2 / 25,0 = 1,208 \text{ yoki } 120,8\%$$

$$\text{yoki } D_{qp} = S_{qa} \cdot p_a - S_{qb} \cdot p_b = 30,2 - 25,0 = +5,2 \text{ m.s.}$$

Demak, pul formada bo'yoqlar jo'natish hajmi bitimga nisbatan 20,8% yoki 5,2 ming so'mlik ortiq bo'gan. Lekin jo'natilgan bo'yoq hajmi bitimga nisbatan natural formada 20 kg. ($980 - 1000 = -20$) yoki 0,2% kam bo'lgan

$$J_q = S_{qa} / S_{qb} = 980 / 1000 = 0,998 \text{ yoki } 99,8\%;$$

Agar bo'yoqlarning bahosi va assortimenti bitimda belgilangandek bo'lsa,

$$D_q = S_{qb} \cdot p_b \times (J_q - 1,0) = 25 \times (0,998 - 1,0) = 0,5 \text{ ming so'mlik kam mahsulot yuborilgan edi.}$$

Assortiment bo'yicha bitimni bajarilmaganligi tovarni o'rtacha bahosi 0,408 m.s. yoki 1,6 %ga oshirgan. Bunday holat yuqoriroq bahoga ega bo'gan ikkinchi tur bo'yoq salmog'i yuqori bo'lgani bilan bog'liq:

$$R_b = 25000 / 1000 = 25s.$$

$$R_a = 450 \times 20 + 530 \times 30 / 980 = 24900 / 980 = 25,408s.$$

$$J_{r_{assort}} = R_a : R_b = 25,408 : 25,0 = 1,016 \text{ yoki } 101,6\%$$

Assortiment hisobiga jo'natilgan mahsulot hajmi 0,4 m.s.ga ortgan.

$$D_{assort} = (R_f - R_b) \times S_{qa} = 0,408 \times 980 = 0,4 \text{ m.s.}$$

Pul to'lanadigan kuni amaldagi baho bitim tuzilgan vaqt-dagi bahoga nisbatan 21,3% ortgan, natijada jo'natilgan mahsulot hajmi 5,3 m.s.ga ortgan.

$$J_r = S_{qaPa} / S_{qaPb} = 30200 / 24900 = 1,213;$$

$$D_r = S_{qaPa} - S_{qaPb} = 30200 - 24900 = 5300 \text{ m.s.}$$

Shunday qilib, 3 ta omilning birgalikdagi ta'siri:

$$D_r = 5,3 + (-0,5) + 0,4 = 5,2 \text{ m.s.}$$

$$J_{qr} = 1,213 \times 0,98 \times 1,016 = 1,208$$

$$1,208 = 1,208$$

4-§. Transport va aloqa statistikasi

Transport tarmog'iga quyidagilar kiradi: temir yo'l transporti (tramvay va metropolitenni qo'shib), yo'l transporti (avtomobil va yo'l xo'jaligini asrash va ta'mirlash, trolleybus transporti), truba orqali o'tkazish transporti, suv transporti, aviatsiya va boshqalar.

Transport korxonalarining mahsuloti (yo'l xo'jaligidan tashqari) yuklarni va yo'lovchilarni tashishdan olingan daromadlar yig'indisi sifatida qaraladi va u ishlab chiqaruvchilar bahosida aniqlanadi. Yo'l xo'jaligi korxonalarining mahsuloti yo'llarni joriy ta'mirlash va avtomobil yo'llarini asrash qiymatlari yig'indisiga teng.

Yuk tashuvchi transport mahsuloti natural usulda tashilgan yuklar hajmi, tashish uzunligi va yuk aylanishi bilan o'lchanadi.

Transport korxonasi faoliyatining eng muhim ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanadi:

Tashishga qabul qilingan yuklar hajmi = Xaridorlardan tashishga qabul qilingan yuklar massasi ming m^3 , dona

Xaridorlarga tashib berilgan yuklar miqdori = Transport korxonalari tomonidan tashib berilgan yuklar massasi, ming m^3 , dona

Transport korxonalarining ishlab chiqarish hajmi quyidagi parametrlar bilan o'lchanadi:

- tashilayotgan yuklar turlari;
- tashish uzunligi — L (km., milyalarda);
- yuk aylanish hajmi (ming km.da) — ΔL_q ; bunda,
 L — tashish uzunligi;
 q — yuk massasi.

Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilardan to iste'molchilarga yetib kelguncha bosib o'tgan yo'li, ayrim olingan transport turlari bosib o'tgan yo'llar uzunligi bilan o'lchanadi. Shuning uchun yuklarni transport tizimida umumiy bosib o'tgan yo'lini aniqlash uchun ayrim olingan transport turlarini quyidagi yuk aylanish ko'rsatkichlari yig'indisi sifatida olinadi:

1. **Yuklarni tashishni o'rtacha uzunligi** (bir tonna yukning o'rtacha bosib o'tgan yo'li uzunligi):

$$\bar{L} = \frac{\sum L_i q_i}{\sum q_i}$$

bunda, L_i — uzunligi;

q_i — yuk massasi.

2. Yuk tashishning o'rtacha tezligi (yuk aylanishi jadvallik darajasi):

$$\bar{G} = \frac{\sum L_i q_i}{M}$$

M — foydaniladigan yo'l uzunligi.

3. Yuklarni yetkazib berishning o'rtacha davri (o'rtacha 1 tonna yukning yuboruvchidan oluvchiga yetkuncha o'tgan davr, sutkada):

$$\bar{t} = \frac{\sum t_i q_i}{\sum q_i}$$

t_i — i — yukning yetkazib berish davri (sutkada).

4. yetkazib berishning o'rtacha tezligi (o'rtacha 1 tonna yukning bosib o'tadigan yo'li):

$$\bar{S} = \frac{\sum t_i L_i}{\sum t_i}$$

5. Tashish koeffitsiyenti:

$$\text{Tashish } K^T = \frac{\text{Tashilgan yuk hajmi}}{\text{Ishtab chiqarilgan yuk hajmi}}$$

Bu koeffitsiyent qancha katta bo'lsa shuncha kam bo'lishi kerak, lekin qayta tashishlar mavjud bo'lsa yoki qisman qayta

ishlash bilan tashilsa, bu koeffitsiyent birdan katta bo'lishi ham mumkin.

Aloqa tarmog'i quyidagilarni o'z ichiga oladi: pochta, kurer, elektron va radio aloqalar.

Aloqa tarmog'i korxonalarining mahsulot hajmi pochtani, davriy matbuotni, posilkalarni, yetkazib berish; pochta markalari va otkritkalarni sotish; telefon va telegraf kanallaridan foydalanish; telefonlarni o'rnatish; radio va televideniyadan tushumlar va h.k. summalarining yig'indisiga teng.

Boshqa xizmat ko'rsatish soha tarmoqlari statistika ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Umuman, O'zbekiston Statistika davlat qo'mitasi axborotnomasiga ko'ra, 2005-yilda aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar hajmi 1609,7 mlrd. so'mni, uning real o'sishi esa 2004-yilga nisbatan 15,0%ni tashkil qildi.

Aholiga pullik xizmatlar ko'rsatishning asosiy qismi rasmiy sektor tomonidan amalga oshiriladi (55,4%), ushbu sektorda amaldagi korxonalarda xizmatlar hajmi 891,6 mlrd. so'mni, o'sish sur'ati esa 108,4%ni tashkil qildi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar hajmi 24,4%ga o'sib, 718,1 mlrd. so'mni, pullik xizmatlar umumiy hajmidagi ulushi esa 44,6%ni tashkil etdi.

Aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar bozorida nodavlat sektori ulushi 74,3%ni tashkil etdi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning mulkchilik shakllari bo'yicha aholiga ko'rsatgan xizmatlar hajmi quyidagicha ifodalanadi:

	Mrld. so'm	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Jami	1609,7	100,0

Shu jumladan, mulkchilik shakllari bo'yicha:		
Davlat mulki	414,2	25,7
Nodavlat mulki	1195,5	74,3
Undan:		
Fuqarolarning xususiy mulki	755,1	46,9

Pullik xizmatlar umumiy hajmida maishiy xizmatlar 15%ni yoki 242,1 mlrd. so'mni tashkil qildi. Ularning real hajmi 2004-yilga nisbatan 13,2%ga oshdi.

Maishiy xizmatlarning 87,7% xususiy tadbirkorlar tomonidan amalga oshirilib, ushbu sektorning xizmatlar hajmi 212,2 mlrd. so'mni, o'sish sur'ati esa taqqoslama baholarda 121,1%ni tashkil qildi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Tovar aylanishi deganda nimani tushunasiz?
2. Tovar aylanishining qanday kategoriyalari mavjud?
3. Zvenolik koeffitsiyenti.
4. Tovarlarining ayrim turlari bo'yicha balansi.
5. Tovar aylanishi hajmini joriy va o'zgarmas baholarda hisoblash va ularning ahamiyati.
6. Tovar zaxiralari turlari.
7. Tovar zaxiralarining aylanish tezligi.
8. Tovar aylanishi tovar zaxiralari bilan ta'minlanish darajasi.
9. Sotuvchi va oluvchi orasidagi bitimni bajarilishini ifodalovchi ko'rsatkichlar.
10. Tovar muomalasi ishlab chiqarish jarayonining bosqichi qanday?

1. Boshlang'ich bosqichi
 2. Yakunlovchi bosqichi
 3. Oraliq bosqichi
 4. Takror ishlab chiqarish jarayonining ishlab chiqarish bilan iste'molni bog'laydigan bosqich
 5. Tovarlarni iste'molchiga yetkazib beruvchi bosqich.
- Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

11. Tovarlarni aylanishi ko'rsatkichi deganda, nimani tushunasiz?

1. Tovar muomalasi sohasidagi tarmoqlar uchun tovar aylanishi ko'rsatkichi ularning faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich.

2. Tovarlarni sotilish hajmi
3. Tovarlarni olinish hajmi
4. Sotilish jarayonida tovarlar necha marta aylanishini ifodalaydi

5. Ishlab chiqarish jarayonidan chiqib, xaridorga yetib kelguncha tovarlar necha marta sotilishini ifodalaydi.

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

12. Tovar aylanishini o'rganishda uni qanday kategoriyalarga bo'lib o'rganiladi?

1. Yalpi tovar aylanishi
2. Sof tovar aylanishi
3. Ulgurji tovar aylanishi
4. Chakana tovar aylanishi
5. Yalpi, sof, ulgurji va chakana tovar aylanishi

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

13. Zvenolik koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?

1. Yalpi tovar aylanishi: sof tovar aylanishi
2. Ulgurji tovar aylanishi: sof tovar aylanishi
3. Sof tovar aylanishi: chakana tovar aylanishi
4. Chakana tovar aylanishi: sof tovar aylanishi

5. Sof tovar aylanishi: ulgurji tovar aylanishi

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

14. Sotilgan mahsulotning umumiy fizik hajm indeksi:

1. $J_q = q_1/q_0$

2. $J_q = eq_1 p_1 / eq_0 p_0$

3. $J_q = eq_1 / eq_0$

4. $J_q = eq_1 p_0 / eq_0 p_0$

5. $J_q = eq_1 p_1 / eq_0 p_1$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

15. Umumiy baho indeksi:

1. $J_r = r_1/r_0$

2. $J_r = eq_1 p_1 / eq_0 p_0$

3. $J_r = er_1 / er_0$

4. $J_r = eq_0 p_1 / eq_0 p_0$

5. $J_r = eq_1 p_1 / eq_1 p_0$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

16. Viloyat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (p.b.):

— ishlab chiqaruvchi korxonalar o'z viloyatlaridagi ulgurji savdo bilan shug'ullanuvchi firmalar (vositachilar)ga 3800, boshqa viloyatlardagilarga 2800, viloyat chakana savdo korxonalariga 2000, aholiga 400, viloyat korxona va tashkilotlariga 800, aholiga 69 p.b. teng tovarlar sotgan;

— ulgurji firmalar viloyat ulgurji firmalariga 1000, boshqa regionlar ulgurji firmalariga 1200, viloyat chakana savdo korxonalariga 1700, viloyat korxona va tashkilotlariga 960, aholiga 100 p.b. teng tovarlar sotilgan;

— chakana savdo korxonalari aholiga 3580, ijtimoiy soha korxonalariga (sanatoriya, kasalxona va h.k.) 620 p.b. teng oziq-ovqat mahsulotlari sotgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar asosida viloyatdagi tovarlarni sotuvchi va oluvchilar orasida taqsimlanishni ifodalaydigan jadval tuzing.

Viloyat savdosi bo'yicha tovar aylanishining quyidagi ko'rsatkichlarini aniqlang: yalpi, ulgurji, chakana va sof tovar aylanishi, zvenolik koeffitsiyenti. Viloyat chakana savdo korxonalarida tovar zaxiralarini o'zgarishini aniqlang.

17. Tumandagi 3 xil guruh tovarlarning tovar aylanishi va baholari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tovarlar	Chakana tovar aylanish amaldagi baholarda, p.b.		Joriy davrda bazis davriga nisbatan baho- ning o'zgarishi, %
	Bazis davr	Joriy davr	
A	1000	1200	+5
B	200	2060	-2
V	1500	1700	+14

Har bir tovarlar guruhi va umuman barcha tovarlar bo'yicha amaldagi va solishtirma bahodagi tovar aylanishi indekslarini hisoblang; tovar aylanishi hajmining absolut va nisbiy o'zgarishini (omillar bo'yicha); bahoning o'zgarishi natijasida aholining ko'rgan zarar (foйда) hajmini.

18. Har oy boshida tovar zaxiralari quyidagicha bo'lgan (p.b.): yanvar 150, fevral 110, mart 113, aprel 145, may 160, iyun 165, iyul 172. Tovar aylanish hajmi I kvartalda 1200, II kvartalda 1400.

Har bir kvartal uchun aniqlang: tovar zaxiralarini aylanish soni, bir aylanish uzunligi, 1-iyulga tovar aylanishini, tovar zaxiralari bilan ta'minlaganligi.

19. «Hulkar» nomli do'konda iyun oyida 1000 ming so'mlik tovar aholiga sotildi. 100 ming so'mlik tovar pul o'tkazish yo'li bilan sotildi. 240 ming so'mlik tovar kreditga berildi va 140 ming so'mlik tovar omborga qaytarildi. Do'kon-

ning chakana tovar aylanishi shartnoma rejasi 900 ming so'm.

Do'konidagi tovar aylanishi umumiy hajmi va tovar aylanish shartnoma rejasini bajarilishini aniqlang.

20. «Haydar ota» nomli do'kon bo'yicha chorak uchun quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tovar zaxiralari (ming so'm):

1. X - 200
2. XI - 210
3. XII - 204
4. I - 208

Chorakda tovar aylanish hajmi 1030 ming so'm.

Aniqlang:

1. IV chorakda tovar zaxiralarining o'rtacha hajmi
2. Tovar aylanish tezligi (aylanish soni bo'yicha)
3. Tovarlar necha kunda bir marta aylanadi.

21. Mamlakat chakana savdosida tovar aylanishi va aholi soni to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Chakana tovar aylanishi, mln. so'm		O'rtacha yillik aholi soni, mln. kishi	
	2004-y	2005-y	2004-y	2005-y
Jami tovar aylanishi	551000	664000	530,0	560,3
Shu jmladan:				
Shahar joylarda	230000	438000	330,0	368,33
Qishloq joylarda	321000	126000	200,0	192,0

Aniqlansin:

1. Aholi jon boshiga tovar aylanishi va tovar aylanish indeksleri (jami shahar va qishloq joylari uchun).

2. Umumiy tovar aylanish hajmida shahar va qishloq joylaridagi tovar aylanishi salmog'i.

3. Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan tovar aylanish indeksi.

22. Bozor infratuzilmalari bo'yicha aprel va iyul oylari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan.

Bozor infratuzilmalari	Aprel		Iyul	
	Sotilgan mahsulot (t)	1 kg. bahosi (so'm)	Tovar aylanishi (mln. so'm)	1 kg. bahosi (so'm)
Hissador do'konlar	150	260	13,6	170
Xususiy do'konlar	40	300	17,2	160
Dehqon bozorlari	200	200	20,8	140
Boqqollar	10	360	1,2	200

Aniqlansin:

1. Har bir oy uchun tovarning o'rtacha bahosi

2. Umumiy o'zgaruvchan va o'zgarmas tarkibli baho indekslari

3. Tabiiy o'zgarishlarni ifodalovchi indeks.

Xulosalar chiqaring.

23. Chakana savdo bilan shug'ullanuvchi savdo firma-ning uchta filiali bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Filial tartib raqami	Aylanish vaqti, kunlarda	Bir yillik tovar aylanishi, p.b.
1	10	50
2	9	48
3	8	46

Aniqlang: — har bir filialdagi o'rtacha tovar qoldig'i

— firma bo'yicha tovarlarni o'rtacha aylanish vaqti

— tovar zaxiralarini o'rtacha aylanish soni.

XI bob. TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI

1-§. O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalarining shakllari

O'zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiyotini barpo eta borib, asta-sekin qadamba-qadam jahon hamjamiyatiga kirib bormoqda. Ma'lumki, jahon miqyosida mehnat taqsimoti mavjud bo'lib, bu holat mamlakatlararo iqtisodiy aloqalar bo'lishini taqozo qiladi, mamlakatlar ba'zi mahsulotlarni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga moslashadilar.

Mamlakat ichki bozorini tovarlar va xizmatlar bilan to'ldirishda ichki iqtisodiy faoliyat bilan bir qatorda tashqi iqtisodiy faoliyat ham muhim rol o'ynaydi, chunki jamiyatining talab va ehtiyojlarini faqat ichki ishlab chiqarish hisobiga qondirib bo'lmaydi.

Bunday ixtisoslashuv mamlakatlarning tabiiy sharoiti, ishlab chiqarish tajribasi va taraqqiyot darajasi bilan belgilanadi. Masalan, Yaponiya uchun kompyuter va mashinalarni, AQSH uchun samolyotlarni, Hindiston va Pokiston uchun choyini, O'zbekiston uchun esa paxtani eksport qilish qulay hisoblanadi.

Shunday qilib, tashqi iqtisodiy aloqa — bu turli mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar bo'lib, **iqtisodiy naf ko'rish maqsadida** olib boriladi.

Bu munosabatlar quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

— tashqi savdo;

- ishlab chiqarish kooperatsiyasi;
- kapital migratsiyasi;
- ishchi kuchi migratsiyasi;
- o'zaro to'lovlar va hisob valuta muomalalari va h.k.

Mamlakat ichidagi ishlab chiqarish bilan import hisobiga mamlakat ichki bozorlarining tovar va xizmatlar resurslari shakllanadi. Almashish (oldi-sotdi) operatsiyalari natijasida ular xaridorlar, ya'ni aholi va davlat tashkilotlari ixtiyoriga o'tadi va asosan pirovard iste'mol uchun uy xo'jaliklari a'zolari iste'molini qondirish uchun, ya'ni ishchi kuchini qayta tiklash uchun ishlatiladi.

Tovarlarning ikkinchi qismi texnika vositalari omillar bozori tomon harakat qiladi va pirovard natijada yangi asosiy fondlar va moddiy-ashyoviy zaxiralar hamda nomoddiy aktivlar jamg'armalari vujudga keladi. Ushbu jamg'armalar va qayta tiklangan ishchi kuchi yangi kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayonida moddiy ashyoviy va shaxsiy inson omillar sifatida xizmat qiladi.

2-§. Bojxona statistikasi

Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarini o'rganishda tashqi savdo muhim rol o'ynaydi va statistika tashqi savdoni chuqur har tomonlama tahlil qiladi.

Tashqi savdo statistikasining vazifalari quyidagilardan iborat:

- tashqi savdoning hajmi, uning tarkibi va dinamikasini o'rganish;
- tashqi savdoning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish;
- turli mamlakatlar tashqi savdosini taqqoslash va o'rganish;

Tashqi savdoni o'rganishda bojxona statistikasining ma'lumotlari asos qilib olinadi.

Bojxona statistikasi — tashqi iqtisodiy aloqalar statistikasining bir qismi bo'lib, u mamlakat chegarasidan o'tuvchi tovarlar bilan birga, ayrim ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlarni ham hisobga oladi. Bojxona statistikasining o'rganish obyekti bo'lib, mamlakatning tashqi savdo oboroti hisoblanadi. Tovarlarni eksporti va importini natural va pul formada hisobga olish va ularning geografik yo'nalishini aniqlash uning kuzatish obyekti hisoblanadi.

Bojxona statistikasining asosi bo'lib, mamlakatning bojxona kodeksi hisoblanadi. Ma'lumot manbai esa birlamchi hujjat — **yuk bojxona deklaratsiyasi**dagi (YuBD) ma'lumotlar hisoblanadi.

YuBDsida mamlakat chegarasidan tashqariga chiqayotgan va chegaradan kelayotgan tovarlar hisoboti amalga oshiriladi. Deklaratsiyada tovarlarning yo'nalishi (kirish, chiqish) qiymati, tovarning kodi va nomi, sof og'irligi, bojxona rejimi va h.k. keltiriladi. Shu ma'lumotlar asosida mamlakatning tashqi savdosi haqida ma'lumotlar tuziladi, shuning uchun YuBDda bir xil hisob birliklari, shu bilan birga xalqaro klassifikatorlar va nomenklaturalar qo'llaniladi. Shu asosda tashqi savdo geografiyasini aniqlash mumkin va shu ma'lumotlar bojxona statistikasi uchun ma'lumot manbai bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi bojxona statistikasida tovarlarning quyidagi kategoriyasi hisobga olinadi:

Import:

- erkin muomala uchun olib kiritilgan tovarlar;
- reimport tovarlari;
- bojxona hududida qayta ishlash uchun olib kiritilgan tovarlar;

- bojxona nazorati ostida qayta ishlash uchun olib kiritilgan tovarlar;
- reeksport tovarlari;
- shaxslar tomonidan olib kelinib, davlat foydasiga o'tkazilgan tovarlar;
- poshlinasiz savdo magazinlariga keltirilgan chet el tovarlari;
- bir yil va undan ortiq muddat bilan ijaraga qo'yish uchun kiritilgan tovarlar.

Eksport:

- bojxona rejimi bo'yicha chetga chiqarilgan tovarlar;
- bojxona hududida qayta ishlashdan so'ng chiqarilgan tovarlar;
- reeksport rejimi bo'yicha chetga chiqarilgan tovarlar;
- poshlinasiz savdo magazinlaridan chetga chiqarilgan O'zbekiston va chet mamlakatlari tovarlari;
- bir yil va undan ortiq muddat bilan ijaraga qo'yish uchun chetga chiqarilgan tovarlar.

Bojxona statistikasida hisobga olinadigan tovarlarga mamlakat moddiy boyliklarini orttiradigan yoki kamaytiradigan tovarlarning barchasi kiritiladi (muomaladagi valutalardan tashqari).

Bojxona statistikasi quyidagi tovarlarni hisobga olmaydi:

a) qiymati va og'irligi kabi ko'rsatkichlari statistik kuzatish talablariga javob bermaydigan tovarlar.

Masalan, 1997-yildan boshlab qiymati 1000 AQSH dollaridan yuqori yoki og'irligi 50 kg.dan ortiq mollarni hisobga oladi:

b) muomalada bo'lgan valuta boyliklari (shu jumladan, monetar oltin). Bularni banklar o'zaro hisob-kitob ishlari amalga oshirish uchun ishlatadilar.

d) chet el mamlakatlari diplomatik va konsullik vakolatxonalari tomonidan foydalaniladigan tovarlar, davlat or-

ganlariga xalqaro tashkilotlarga, davlat boshliqlariga berilgan sovg'alar va h.k.

Mamlakatdagi chet el vakolatxonalari, o'z mamlakatlarning bir qismi hisoblanadi, shuning uchun mamlakatlar bilan ularning vakolatxonalari orasidagi tovarlarning harakati ichki harakatdek hisoblanadi.

e) tijorat operatsiyalari predmeti hisoblanmaydigan tovarlar, (masalan, o'z ehtiyojini qondirish uchun chet eldan keltirilgan tovarlar, aloqa belgilari, to'y-hasham jihozlari va h.k.).

Jismoniy shaxslar tomonidan chet eldan tijorat maqsadida keltirilgan tovarlarni alohida statistik hisobi olib boriladi. Ular mamlakat importining 20–25% tashkil etadi.

Bojxona statistikasi chiqarilayotgan va kiritilayotgan tovarlarni ham naturada, ham pulda hisobga oladi. Bu esa, o'z navbatida, eksport va importning umumiy hajmi va strukturasini aniqlash imkoniyatini beradi.

Tashqi savdo aylanmasining pulda ifodalanishi mamlakatning iqtisodiy ahvolini va uning xalqaro aloqalarini ifodalovchi muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Mamlakatning ma'lum davrdagi eksporti va importining nisbati bo'yicha mamlakatning savdo balansi aniqlanadi. Eksport importdan ko'p bo'lsa, tashqi savdo balansida aktiv kam bo'lsa, aksincha, passiv hisoblanadi.

O'zbekiston statistikasida eksport-import operatsiyalari AQSH dollarida va milliy valuta asosida hisoblanadi. Bunda AQSH dollarining kursiga o'tkazish Markaziy bank e'lon qilgan kurs asosida, YuBD tuzilgan kun bahosida amalga oshiriladi.

Tashqi savdo quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi:

1. tashqi savdo aylanmasining umumiy va jon boshiga to'g'ri kelgan hajmi;

2. eksportning $YaIM$ dagi, ayrim olingan mahsulotlardagi salmog'i;

3. importning mamlakat iste'molidagi salmog'i;

4. mamlakatning xalqaro savdo-sotiqdagi salmog'i;

5. tashqi savdo aylanmasining elastikligi K' ;

6. eksport kvotasi;

7. import kvotasi.

Bu ko'rsatkichlar yordamida tashqi savdo dinamikasi, eksport va import tovar bahosining o'zgarishi, tovarlar tarkibidagi siljishlar, tovar aylanishining hududiy taqsimoti, tashqi savdo tashkilotlari faoliyatning samaradorligi, o'rni, uning xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rni, shuningdek, mamlakat iqtisodiyotida xalqaro savdo-sotiqning ahamiyati kabi muhim jihatlari o'rganiladi.

Import — bu tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozordan mamlakatga keltirilishidir.

Import kvota — bu har yili mamlakatga keltirishga ruxsat berilgan xorijiy mahsulot hajmini miqdor jihatdan cheklab qo'yishidir. Davlat mamlakatga mahsulot keltirishiga ijozat beruvchi litsenziyani cheklangan miqdorda beradi va litsenziyasiz importni taqiqlaydi.

Import kvota darajasi $K_{im}=I/YaIM$;

Uning indeksi esa $J_{im}=K_{im1}/K_{imo}$ aniqlanadi.

Bu yerda I — import hajmi; K_{imo} , K_{im1} — bazis va joriy davrlarda import kvota darajalari.

Bulardan tashqari quyidagi xizmatlar ham tashqi savdo aylanmasiga kiritiladi: qurilish montaj ishlari, kemalarni, samolyotlarni, poezdlarni, avtomobillarni, uskunalarni ta'mirlash. Bu xizmatlar hammasi tijorat asosida amalga oshiriladi.

Quyidagilar tashqi savdo aylanmasiga kiritilmaydi:

— bepul berilgan odamiylik yordamlari;

- ko'rgazmaga keltirilgan mahsulotlar;
- aloqa bo'limlari orqali yuborilgan shaxsiy mahsulotlar.

Eksport — bu tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozorga chiqarishdir.

Eksport kvota deganda, muayyan tovarni eksportga belgilangan hajm (hissa)da ishlab chiqarish va yetkazib berish tushuniladi.

$$K_{eks} = Eks/YaIM; J_{eks} = K_{eks}/K_{ekso}$$

Bundan tashqari yana sanoat mahsuloti eksporti kvotasi hisoblanadi.

$$K_{eks} = Eks/SM; J_{eks} = K_{eks}/K_{ekso}$$

Bunda, SM — sanoat mahsuloti hajmi, u rivojlangan mamlakatlarda taxminan 40–50%ga teng. Bu esa ishlab chiqarish barcha sanoat mahsulotlarining yarmi tashqi bozorga olib chiqib ketilishini anglatadi.

Proteksionizm — milliy iqtisodiyotni xorij raqobatidan himoya qilishga qaratilgan siyosatdir:

- davlat o'z hokimiyatiga tovarlar importini ma'n etadi;
- import tovarlariga qo'yiladigan bazis haqqi ko'paytiriladi;
- import tovarlarning ekologik tozaligiga talab oshiriladi;
- importning miqdori chegaralanadi, ya'ni kvota belgilanadi;
- tovarlar importi uchun ajratilgan kvota cheklanadi;
- mamlakatdan chiqarilgan tovarlar uchun davlat sub-sidiya berib, xarajatni qisman qoplab, ularni arzonlashtiradi;
- davlat mahalliy tovarlar sotishni ko'paytirish uchun eksportga ham kvota o'rnatadi.

Proteksionizm, odatda, eksport uchun mahsulot ishlab chiqarishni rag'batlantirish, import mahsulotlar o'rmini qisman qoplash bilan qo'shib olib boriladi.

Demping deganda, tashqi bozorni egallash uchun tovarni

ishlab chiqarish xarajatlaridan past (arzon) baholarda chetga eksport qilish yoki tovarlarni tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon bahoda sotish tushuniladi. Demping tashqi bozor uchun kurash, raqobatchini sindirish vositalaridan biri hisoblanadi. Ko'rilgan zarar davlat budjeti hisobidan qoplanadi. Ichki bozorda yuqori narxlarda sotilgan tovardan olingan foyda davlat budjetiga tushadi.

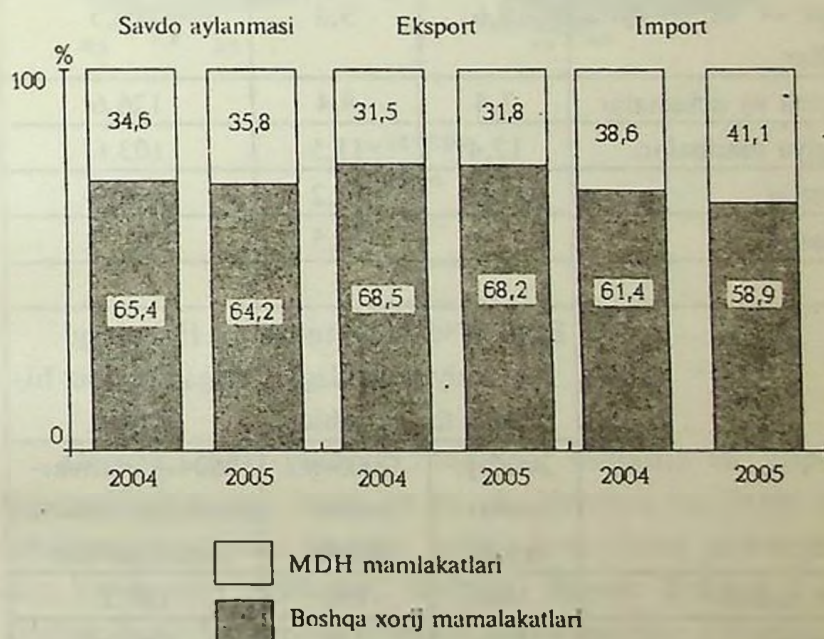
O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining axborotnomasiga qaraganda, respublikaning tashqi savdo aylanmasi 2005-yilda 9500,1 mln. AQSH dollarini tashkil qildi (2004-yilning yanvar-dekabriga nisbatan 109,6%), shu jumladan MDH mamlakatlari bo'yicha 3403,4 mln. AQSH dollarini (113,3%) boshqa xorij mamlakatlari bo'yicha 6096,7 mln. AQSH dollarini (107,6%) tashkil qildi.

Tashqi savdo aylanmasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi: (mln. AQSH dollari)

	Yanvar-dekabr		2004-yilga nisbatan foiz hisobida
	2004 y.	2005 y.	
Tashqi savdo aylanmasi	8669,0	9500,1	109,6
Shu jumladan:			
MDH mamlakatlari	3002,6	3403,4	113,3
Boshqa xorij mamlakatlari	5666,4	6096,7	107,6
Eksport	4853,0	5408,0	111,5
Shu jumladan:			
MDH mamlakatlariga	1528,4	1722,6	112,7
Boshqa xorij mamlakatlariga	3324,6	3686,2	110,9
Import	3816,0	4091,3	107,2
Shu jumladan:			

MDH mamlakatlaridan	1474,2	1680,8	114,0
Boshqa xorij mamlakatlaridan	2341,8	2410,5	102,9

Tashqi savdo aylanmasida MDH va boshqa xorij mamlakatlarining ulushi quyidagicha ifodalanadi:

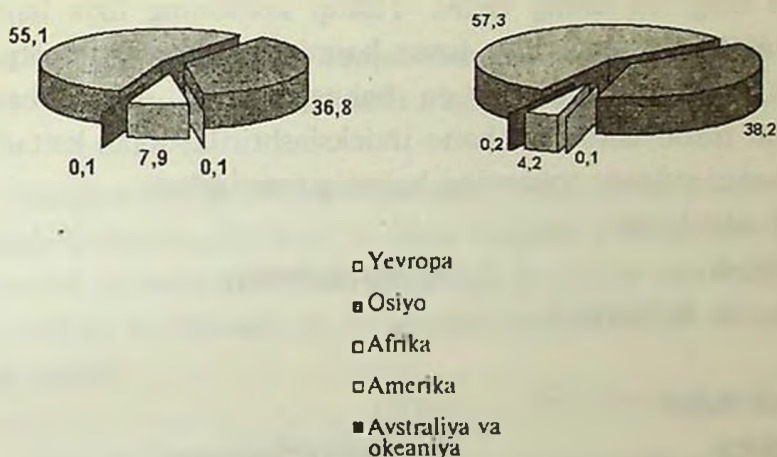


Eksport va import hajmi va tarkibidagi o'zgarishlar dinamikasi

	Eksport va importning umumiy hajmidagi ulushi, foiz hisobida		Hajmidagi o'zgarish, foiz hisobida
	2004-y. yanvar-dekabr	2005-y. yanvar-dekabr	2004-y. yanvar-dekabriga nisbatan foiz hisobida
Eksport tarkibi	100	100	111,5

Paxta tolasi	18,1	19,1	117,9
Oziq-ovqat	3,8	3,8	110,3
Kimyo mahsulotlari, plastmassa va luardan yasalgan buyumlar	4,7	5,3	123,9
Rangli va qora metallar	8,6	9,2	119,5
Mashina va uskunalar	7,4	8,4	126,6
Energiya manbalari	12,4	11,5	103,6
Xizmatlar	11,8	12,2	114,9
Boshqalar	33,2	30,5	102,5
	Eksport va importning umumiy hajmidagi ulushi, foiz hisobida		Hajmidagi o'zgarish, foiz hisobida
	2004-y. yanvar-dekabr	2005-y. yanvar-dekabr	2004-y. yanvar-dekabriga nisbatan foiz hisobida
Import tarkibi	100	100	107,2
Oziq-ovqat	6,8	7,0	110,1
Kimyo mahsulotlari, plastmassa va luardan yasalgan buyumlar	12,5	13,6	116,9
Rangli va qora metallar	10,3	10,3	106,7
Mashina va uskunalar	46,0	43,3	101,0
Energiya manbalari	2,1	2,5	127,9
Xizmatlar	11,1	10,4	100,0
Boshqalar	11,2	12,9	124,0

Tashqi savdo aylanmasining qit'alar bo'yicha tarkibi umumiy hajmga nisbatan foiz hisobida



Demak, 2005-yilda O'zbekiston eksporti va importida ijobiy siljishlar yuz berdi va bunda Yevropa va Osiyo mamlakatlarining ulushi yanada ortdi. Respublika jahonning 70 dan ortiq, shu jumladan, Belgiya, Buyuk Britaniya, Eron, Portugaliya, Singapur, Turkiya, Shveysariya, Estoniya kabi mamlakatlar bilan ijobiy saldoli tashqi savdo aylanmasiga ega bo'ldi.

3-§. Tashqi savdo indekslari

Tashqi savdo statistikasida indekslar tovar aylanishi dinamikasini, eksport va importning fizik hajmini, bahoning o'zgarishini, tashqi savdo strukturasi va ayrim olingan omillarning tovar aylanishiga ta'sirini o'rganish uchun foydalaniladi.

Bunda ham quyidagi bazisli va zanjirsimon indekslar

qo'llaniladi: o'rtacha baho indeksi, fizik hajm indeksi va savdo sharti indeksleri va h.k. Har bir indeks o'zini tashkil etuvchi elementlariga ega: indekslashtirilayotgan (solishtirilayotgan) belgi va uning vazni. Tashqi savdoning fizik hajmi indeksini hisoblash uchun tovar hajmi indekslashtirilayotgan kattalik, uning vazni sifatida bahosi xizmat qiladi; baho indeksini hisoblashda esa baho indekslashtirilayotgan kattalik, uning vazni sifatida tovarning hajmi xizmat qiladi.

o'rtacha baho

Indeksi

$$J_p = e_{p1}q_1 / e_{p0}q_1$$

(Paashe formulasi)

Fizik hajm

Indeksi

$$J_q = e_{p0}q_1 / e_{p0}q_0$$

(Lasneyres formulasi)

Bunda, r_1 va r_0 — joriy va bazis davrdagi baho darajasi;

q_1 va q_0 — joriy va bazis davrda sotigan tovarlarning fizik hajmi.

Tashqi savdoning o'zgarishini tahlil qilishda foydalaniladigan yana bir ko'rsatkich, bu «savdo sharti» indeksi hisoblanib, uni aniqlash uchun eksportning o'rtacha bahosi indeksi bilan importning o'rtacha bahosi indeksi solishtiriladi.

$$J_{ssh} = J_{r_{eks}} / J_{r_{imp}}$$

Agar bu ko'rsatkich birdan kichik bo'lsa, u holda joriy davrda savdo qilish uchun sharoit yomonlashganligini ifodalaydi.

Umuman eksport va importni statistik o'rganish maqsadida ham o'zgarmas, ham joriy baholar tizimidan foy-

dalanish lozim. Bular haqidagi ma'lumotlar har kvartalda e'lon qilinadigan «O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosi-ning bojxona statistikasi» nomli byulletenida e'lon qilinadi.

4-§. Ishlab chiqarish kooperatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi

Ishlab chiqarish kooperatsiyasi — ikki yoki undan ortiq mamlakatlarning ma'lum bir ishni bajarish yoki qandaydir bir pirovard mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha hamkorlikdagi faoliyatlari tushuniladi va u quyidagi ko'rsatkichlarda o'z ak-sini topadi:

$$d_{chf} = \frac{CHEF - \text{chet el firmalari soni}}{\Sigma F(k) - \text{tarmoqdagi firmalar soni}}$$

1. Chet el firma-
larining salmog'i

$$d_{kk} = \frac{KK - \text{qo'shma korxonalar soni}}{\Sigma K - \text{tarmoqdagi firmalar soni}}$$

2. Chet el firma-
lari bilan ham-
korlikda faoliyat
ko'rsatayotgan
qo'shma

korxonalar soni

3. Qo'shma kor-
xonalarning ish-
lab chiqarilgan
mahsulotdagi
salmog'i.

$$d_{kk_v} = \frac{q(x)KK - \text{KK ishlab chiqargan mahsulot qiymati}}{\Sigma q(x) - \text{tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati}}$$

Shuningdek, qo'shma korxonalarning band bo'lgan xodimlardagi salmog'i va eksportdagi salmog'i aniqlanadi.

Xalqaro kapital migratsiyasi — kattaroq foyda olish maqsadida kapitalni bir mamlakatdan boshqasiga ko'chirish

tushuniladi. U ikki shaklda bo'lishi mumkin:

- xususiy kapitalni chiqarish;
- davlat kapitalini chiqarish.

Xususiy kapitalni chiqarishda transmilliy korporatsiya (TMK)lar, ya'ni dunyoning turli mamlakatlarida faoliyat yurituvchi kompaniyalar yetakchilik qiladi. Ular kapitalni jahon uzra taqsimlanishini ta'minlaydilar. TMK bir necha mamlakat milliy kapitalining birikishidan tashkil topadi yoki u bir mamlakat kapitaliga tayangan holda xalqaro miqyosda ish yuritadi. Davlat kapitalining harakati quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- chet ellik sheriklarga kredit berish;
- xorijda o'z faoliyatini tashkil etish;
- xorijiy banklarda o'z banklarining korrespondent hisoblarini ochish.

— boshqa mamlakatlarda qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulkni sotib olish va boshqalar.

Xalqaro kapital migratsiyasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

T/r	Ko'rsatkichlar	Hisoblash tarkibi	Izoh
1	Investitsiya salmog'i portfeli	$d_{pi} = d_{xi} / d_{mi}$	d_{xi} —xorijiy investitsiyaning jami aktivdagi salmog'i d_{mi} —mahalliy investitsiyaning jami aktivdagi salmog'i
2.	Bevosita investitsiya salmog'i	$d_{bi} = d_{xa} / d_{ma}$	d_{xa} —xorijiy investitsiyalarning aksiyadorlik kapitalidagi salmog'i d_{ma} —mahalliy investitsiyalarning aksiyadorlik kapitalidagi salmog'i

3.	Xorijiy kredit salmog'i	$d_{xk} = XK/eK$	XK – xorijiy kredit summasi eK – jami kredit
4.	Rasmiy kredit salmog'i	$d_{rk} = DK/eK$	DK – davlat bergan qarz eK – jami olingan qarz

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi deganda, mehnatga layoqatli aholining ish qidirib bir mamlakatdan boshqa mamlakatlarga ko'chib yurish tushiniladi. Dunyo bo'yicha bunday ishchi kuchlarining umumiy soni 25 mln. kishidan ko'p va ularni quyidagi ko'rsatkichlar orqali o'rganiladi:

$$K_{\text{emigratsiya}} = E_{mr}/MR; \quad J_{ke} = K_{e1}/K_{e0}$$

$$K_{\text{immigratsiya}} = I_{mr}/MR; \quad J_{ki} = K_{i1}/K_{i0}$$

Bu ko'rsatkichlar eksport va import qilingan ishchi kuchining mamlakat mehnat resurslaridagi salmog'i va uning dinamikasini aks ettiradi va ular mutaxassislik darajalari, ixtisosliklari, yoshi va jinsi, millati miqyosida ham hisoblanadi.

5-§. Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlari

Tashqi savdo statistikasi ko'rsatkichlar tizimi yordamida ayrim mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish darajasi o'rganiladi.

Ularni aniqlash usullari quyidagicha:

1. Ayrim olingan mamlakatning dunyo savdosidagi ulushini aniqlash uchun mamlakat eksporti hajmi, dunyo mamlakatlari eksporti hajmiga nisbati olinadi

$$\frac{\text{Mamlakatning dunyo savdosidagi salmog'i}}{=} = \frac{\text{Mamlakat eksportining umumiy hajmi}}{\text{Dunyo mamlakatlari eksportining umumiy hajmi}}$$

2. Mamlakatning ayrim tovarlar eksportidagi salmog'ini aniqlash uchun mamlakat tovar eksporti hajmi dunyo mamlakatlarining shu tovar eksporti hajmiga nisbati olinadi

$$\frac{\text{Mamlakatning ayrim tovarlar eksportidagi salmog'i}}{=} = \frac{\text{Mamlakat shu tovar eksport hajmi}}{\text{Dunyo mamlakatlari eksportining umumiy hajmi}}$$

3. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti eksporti bilan bog'lanish koeffitsiyentini aniqlash uchun mamlakat eksportining umumiy hajmi shu mamlakat yalpi milliy mahsuloti hajmiga nisbati olinadi

$$\frac{\text{Eksport bo'yicha bog'lanish } K^1}{=} = \frac{\text{Mamlakat eksportining umumiy hajmi}}{\text{Yalpi milliy mahsulot hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning yalpi milliy mahsulotida eksportning ulushini ifodalaydi.

4. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti importi bilan bog'lanish koeffitsiyentini aniqlash uchun mamlakat importining umumiy hajmi shu mamlakat yalpi milliy mahsuloti hajmiga nisbati olinadi.

$$\frac{\text{Import bo'yicha bog'lanish } K^1}{=} = \frac{\text{Mamlakat importi umumiy hajmi}}{\text{Yalpi milliy mahsulot hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning yalpi milliy mahsulotida importning ulushini ifodalaydi.

5. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti ayrim tovarlar eksporti bilan bog'lanish koeffitsiyentini aniqlash uchun mamlakat tovarlari eksportini ayrim olingan tovarlarning umumiy ishlab chiqarish hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Ayrim olingan tovarlar eksporti bog'lanish } K^t = \frac{\text{Ayrim olingan tovar eksporti}}{\text{Ayrim olingan tovar umumiy ishlab chiqarish hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning ayrim olingan tovar ishlab chiqarish hajmida eksport ulushini ifodalaydi.

6. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti ayrim tovarlar importi bilan bog'lanish koeffitsiyentini aniqlash uchun mamlakat ayrim olingan tovarlari importini ayrim olingan tovarlarning umumiy iste'moli hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Ayrim olingan tovarlar import bo'yicha bog'lanish } K^t = \frac{\text{Ayrim olingan tovar importi}}{\text{Ayrim olingan tovarlar iste'moli}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning ayrim olingan tovarlar iste'moli hajmida import ulushini ifodalaydi.

7. Mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi nisbiy koeffitsiyentini aniqlash uchun mamlakat umumiy eksportida ayrim tovarlar eksportining ulushini dunyo umumiy eksportida ayrim tovarlar eksporti ulushiga nisbati olinadi

$$\text{Mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi nisbat} = \frac{\text{Mamlakat umumiy eksportida ayrim tovarlar}}$$

$$\text{koeffitsiyenti} = \frac{\text{eksportining ulushi}}{\text{Dunyo umumiy eksporti ulushi}}$$

Agar bu koeffitsiyent qandaydir mahsulot bo'yicha birdan katta bo'lsa, u holda ushbu mamlakat dunyo xo'jaligida shu mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashgan bo'ladi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Tashqi iqtisodiy aloqalar deganda, nimanı tushunasiz va uning qanday shakllari mavjud?
2. Tashqi savdo hajmi, tarkibi va uning indeksi.
3. Bojxona statistikasining mohiyati va uning ko'rsatkichlari. Yuk bojxona deklaratsiyasi.
4. O'zbekiston bojxona statistikasida tovarning qanday kategoriyalari hisobga olinadi?
5. Bojxona statistikasi qanday tovarlarni hisobga oladi?
6. Tashqi savdo balansi qanday tuziladi?
7. O'zbekiston eksport-importining tarkibi qanday va qanday tarkibiy siljishlar amalga oshirilmoqda?
8. Tashqi savdo qanday ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi?
9. Tashqi savdo statistikasida qo'llaniladigan indekslar.
10. Ishlab chiqarish korporatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ko'rsatkichlari.
11. Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlari mohiyati.
12. Tashqi savdo baho indeksi quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$1. I_p = \frac{\sum P_1}{\sum P_0}$$

$$2. I_p = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

$$3. I_p = \sqrt{\frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}}$$

$$4. I_p = \frac{P_1}{P_0}$$

$$5. I_p = \frac{\sum P_1 q_0}{\sum P_0 q_0}$$

Javoblar 1., 2., 3., 4., 5.

13. Tashqi savdo fizik hajmi indeksi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$1. I_q = \frac{\sum q_1}{\sum q_0}$$

$$2. I_q = \frac{\sum P_0 q_1}{\sum P_0 q_0}$$

$$3. I_q = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_1 q_0}$$

$$4. i_q = \frac{q_1}{q_0}$$

$$5. I_q = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

14. Mustaqil O'zbekistonning yangi «Davlat Statistikasi to'g'risida»gi qonun nechanchi yili qabul qilindi?

1. 2000-yil
2. 1999-yil
3. 2001-yil
4. 2002-yil

5 2003-yil

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

15. Eksport (FOB baholari) va import (SIF baholari) to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. AQSH dollari)

Mamlakatlar	Import		Eksport	
	1995-y	2004-y	1995-y	2004-y
Dunyo bo'yicha	2006,5	4238,9	1931,5	4173,8
Shu jumladan				
AQSH	361,6	689,2	218,8	512,2
Yaponiya	129,5	275,5	175,7	397,4
Germaniya	158,6	381,1	184,0	426,6
Rossiya	—	38,7	—	63,3

Aniqlang:

a) butun jahon va ayrim davlatlar bo'yicha eksport va importning yillik qo'shimcha mutloq va nisbiy o'sishini;

b) tashqi savdo saldosini;

d) ayrim davlatlarda importni eksport bilan qoplanish koeffitsiyentini hisoblang.

16. Yaponiya tashqi savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.yena, 2000-yil baholari)

Yillar	Eksport				Import			
	Jami	Yevropa	Osiyo	Amerika	Jami	Yevropa	Osiyo	Amerika
1990	6959	1211	2172	2769	6797	920	1999	2830
2004	41537	7014	18911	13723	31549	5608	14551	9213

Aniqlang:

a) Yaponiya tashqi savdo aylanma, eksport va import dinamikasini;

b) ushbu ko'rsatkichlarning o'rtacha yillik o'sish sur'atlarini;

d) Yaponiya tashqi savdosida geografik hududlar salmog'ini va dinamikasini hisoblang.

17. Yaponiya tashqi savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. yena, joriy baholar)

	Import		Eksport		Eksport indeksi	Import indeksi
	1999 y	2004 y	1999 y	2004 y		
Oziq-ovqat	4572	4784	237	200	0,886	0,783
Kimyoviy mahsulotlar	2321	2309	2295	2829	00,993	0,635
Mashina va uskunalar	5903	7997	29085	29070	1,041	0,714
Metallar	1427	1864	2825	2699	1,232	0,679
To'qima- chilik mahsuloti	1833	2313	1042	836	0,993	0,635
Boshqa mahsulotlar					1,053	0,624

Hisoblang:

a) eksport guruh fizik hajmi indekslarini va import baholari indekslarini;

b) umumiy qiymat indeksini, baho, fizik hajm indekslarini;

d) Yaponiya uchun guruh eksport va import umumiy

savdo sharoiti indekslarini hisoblang.

18. Xitoy tashqi savdosi quyidagi ma'lumotlar bilan ifodalanadi (mlrd. dollar).

	1995-y.	2000-y.	2002-y.	2003-y.	2004-y.
Eksport	27,35	62,09	148,78	151,05	182,70
Import	42,25	53,35	132,08	138,83	142,36

Aniqlang:

a) Xitoy tashqi savdo aylanmasi va saldosi;

b) eksport, import va tashqi savdo aylanmasi dinamikasini (1995-yilga nisbatan);

d) ushbu ko'rsatkichlarning o'rtacha yillik o'sish sur'atini hisoblang.

19. Quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.dollar)

Ko'rsatkichlar	Import	Eksport	Baho indeksi	
			Olib kirish	Olib chiqish
Moddiy boyliklar	380	410	1,04	1,02
Ishlab chiqarish xizmatlari	75	60	1,08	1,11
Bojxona boji to'lanmaydigan yuk	144	115	0,96	0,98
Noishlab chiqarish xizmatlari	67	81	1,02	1,06
Transfertlar	55	92	—	—

Aniqlang:

Eksport va import baholari umumiy indekslarni hisoblang.

XII bob. MILLIY DAROMAD VA MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI BOSHQA DAROMAD KO'RSATKICHLAR

1-§. Dj. Xiksning daromad haqidagi ta'limoti

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida daromadlar statistikasining ahamiyati yanada ortadi, chunki quyidagi holatlar daromadlar bilan bevosita bog'liq:

- iqtisodiyotni umumiy holati va aholining turmush darajasi;
- ijtimoiy va soliq siyosatini ishlab chiqish;
- ichki imkoniyatlarni jalb qilib, investitsion jarayonlarni kengaytirish imkoniyatini baholash.

Yuqoridagi maqsadlarda foydalanish uchun daromadlar statistikasining ma'lumotlari iqtisodiy jarayonlarning bog'liq holatlarini xarakterlovchi boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'lanishi lozim: masalan, moliyaviy imkoniyatlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar, samaradorlik ko'rsatkichlari bilan va h.k.

Aytish lozimki, daromadga ta'rif berish buxgalteriya hisobi amaliyotida qo'llanadigan ta'rif bilan to'g'ri kelmaydi. Gap shundaki, umuman buxgalteriya hisobi, shu jumladan, daromad kategoriyasi haqidagi nizom moliya vazirligi tomonidan soliqqa tortish darajasini aniqlash va boshqa masalalarni yechish maqsadida ishlab chiqiladi. Shuning uchun daromadlarni makro va mikro darajadagi ta'riflari bir-biridan farq qiladi va ular orasida to'g'ridan-to'g'ri bog'lanish bo'lmaydi. Makrodarajadagi daromadni to'g'ridan-to'g'ri

mikrodarajadagi daromadlarni qo'shib aniqlab bo'lmaydi. Lekin daromadlarni bunday ikki makro va mikrodarajada aniqlashdan iqtisodiy tahlil jarayonida foydalanish mumkin va ular bir-birini to'ldiradilar.

Masalan, mikrodarajadagi daromad haqidagi ma'lumotlar asosan xo'jalik yurituvchi subyektlarni iqtisodiy jarayonlardagi holatini o'rganish uchun va yana fiskal siyosatni hal etishda foydalaniladi. Makrodarajadagi daromad milliy daromad deb atalib, undan iste'mol va jamg'arish siyosatini ishlab chiqishda va juda ko'p ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal qilishda foydalaniladi.

Shunisi qiziqki, iqtisodiy ta'limotda daromad tushunchasi haqidagi ta'limot ancha og'ir masala bo'lib hisoblanadi. Faqat XX asr davomida qator iqtisodchi va statistiklar tomonidan daromad tushunchasi berilgan ta'riflar bir necha bor o'zgardi. Masalan, I.Fisher daromad tushunchasini oxirgi foydalanish bilan bog'laydi. Taniqli gollandiyalik statistik F.Bos o'zining «Milliy hisoblardagi doimiy tahlil» (1989-y.) nomli asarida daromad tushunchasini oxirgi iste'mol summasi va kapital aktivlar zaxirasining sof o'sishi sifatida tariflagan. Lekin uning o'zi yana shuni tan oldiki, bu ta'rifni yana boshqa tomonlariga aniqlik kiritish, masalan, kapital tushunchasiga yanada aniqlik kiritish lozim deb hisoblagan. Bu masala bo'yicha ham iqtisodiy adabiyotlarda turli xil fikrlar mavjud. Masalan, ko'p ishlarda kapital — bu barcha chegaraga ega bo'lgan resurslar yig'indisi sifatida qaraladi. Lekin ko'pchilik mutaxassislarning fikricha, amalda bu ta'rifni qo'llash ancha qiyinchiliklarga uchraydi, chunki bu chegaralangan resurslarning bahosi haqidagi ma'lumotlar yo'q. Shuning uchun kapitalni bozorda sotilishi mumkin bo'lgan (yoki bozor bahosiga ega bo'lgan) resurslar yig'indisi sifatida qaraladi. Taniqli amerikalik iqtisodchi Samuelson kapital tu-

shunchasini, ishlab chiqarish natijasi sifatida hosil bo'lgan natija sifatida yoki ishlab chiqarilgan resurslar sifatida qaraydi. Samuelson fikriga ko'ra tabiiy qazilmalar zaxiralari va boshqa ishlab chiqarilgan aktivlarga qachonki mehnat ta'sir ko'rsatsa, kapital tusini oladi.

Daromad haqidagi tushunchaning nihoyatda og'ir xarakterga ega ekanligini, shu sohada dunyoga taniqli bo'lgan ingliz iqtisodchisi Dj.Xiks ham tan olgan. U o'zining «Qiyamat va kapital» nomli asarida ko'p taniqi mualliflar bir-birini o'rgangan, shuningdek, o'zlari fikrlarini ham keltirganlar va ularda jamlash va daromad tushunchalariga har xil ta'rif berganlar, ular bir-biriga qarshi va qoniqarsiz fikrlar bo'lganligini e'tirof etgan va unuman ma'lum bo'lgan daromad va jamlash tushunchalari mantiqiy kategoriyalar bo'lmay, balki amaliyotga biroz yaqinlashgan, biznesmenlar uchun amaliy masalalarni to'g'ri hal qilishga qaratilgan tushuncha deb atagan. Shu fikrga taniqli nemis iqtisodchisi va statistika professori P.Fon Der Lippe ham qo'shiladi. Uning fikricha daromadning ta'rifi tahlil va amaliy masalaning yechish maqsadiga bog'liq bo'lib, **daromad** — xo'jalik yurituvchi subyektlarga doim tushib turadigan pul daromadlari summasi hisoblanadi va ular pulning talabiga ta'sir ko'rsatadi. U, binobarin, natural formada tushgan daromadlarni o'z ichiga olmaydi.

Yaqin vaqtlargacha «jamlash» termini to'plangan pul (muomaladagi va saqlovchi banklardagi) mablag'larini anglatish uchun foydalanilgan. Lekin MHTda u boshqacha ma'noga ega. **Jamlash** — ixtiyordagi daromadni bir qismi bo'lib, u oxirgi iste'mol maqsadlari uchun sarflanmagan.

Shunday qilib, MHT ta'rifiga mos ravishda jamlash — bu barcha moliyaviy (mavjud pul mablag'lari, depozitlar, qimmatli qog'ozlar, zayomlar, kreditlar va h.k.) aktivlarni va material aktivlarni o'sishini anglatadi.

BMTning 1993-yilda qabul qilingan yangi MHTga asosan daromadlarning ko'rsatkichlar tizimi Dj.Xiks ta'limotiga asoslangan. Uning mohiyati quyidagicha: daromad — bu eng katta summa bo'lib, uni ma'lum davr davomida iste'mol uchun ishlatish mumkin, u holda davr oxiridagi va davr boshidagi kapital hajmi o'zgarmay qoladi. Boshqacha so'z bilan aytganda, daromad ko'rsatkichlari insonlarni iste'moli uchun ishlatishi mumkin bo'lgan summani, ya'ni hech qanday kambag'allashishga yo'l qo'ymagan holda ishlatishi mumkin bo'lgan summani ifodalaydi. o'z fikrini yanada rivojlantirib, Dj.Xiks nazariy tahlil uchun daromadlarni ikki xil kategoriyasini keltiradi. Birinchi kategoriya — doimiy, avvaldan ko'rish mumkin bo'lgan tushunchalar oqimi, ikkinchisi — amaldagi tushunchalar oqimi. Dj.Xiks fikricha tahlil uchun ko'proq darajada xo'jalik yurituvchi subyektlarning xulqini tushuntirib beradi. Uni olish uchun ikkinchi kategoriyadan avvalda ko'rilmagan, favqulodda tushumlarni ayirish kerak, jumladan, inflatsiya natijasida aktivlar hajmini ortishi. Shunday qilib, Dj.Xiksning daromad haqidagi fikridan quyidagi bir necha aniq xulosalarni qilish mumkin:

Birinchidan, har qanday pul tushumi ham daromad emas. Albatta, ishlab chiqarishda foydalanilgan ishlab chiqarish vositalarining qiymatini o'rnini to'ldirish uchun kelib tushgan pullar — daromad bo'lib hisoblanmaydi.

Ikkinchidan, jamlashni pul summalarini, bankdagi depozitlarni va boshqa moliyaviy aktivlarni (aksiyalar, obligatsiyalar va h.k.) ortishiga tenglashtirib bo'lmaydi, chunki moliyaviy aktivlar formasini o'zgarishi natijasida yoki moliyaviy majburiyatlar olish natijasida (jamlash natijasida emas) ham moliyaviy aktivlar hajmi ortishi mumkin. Masalan, qarz olish, aksiyalar va material aktivlar sotish natijasida ham

pulning hajmi ortishi mumkin. Boshqa tomondan, saqlashdagi pullar hisobidan material aktivlar (yerni, kvartirani) sotib olish ham pul hajmini kamaytiradi.

Uchinchidan, favqulodda sabablar bilan kapital hajmining ortishi, masalan, inflatsiya tufayli yoki tashqi sabablar bilan (yaqin joyda temir yo'l o'tkazilishi tufayli) yoki yer qiymatining ortishi ham daromad bo'lib hisoblanmaydi.

2-§. Yangi MHTda Dj.Xiks ta'limotiga kiritilgan aniqliklar

Yangi 1993-yilda qabul qilingan MHTda Dj.Xiksning daromad haqidagi umumiy ta'limotiga yanada aniqliklar kiritildi va muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar YaIM, milliy daromad, ixtiyordagi daromad, jamlash va h.k.larni hisoblash uchun aniq ta'riflar va klassifikatsiyalar ishlab chiqildi. Agar tashqi iqtisodiy aloqalar omilini hisobga olinmasa, milliy daromad, iqtisodiyotning barcha sektorlarida yaratilgan qo'shimcha qiymatlar yig'indisiga teng. Shunday ta'rifga asoslanib, inflatsiya natijasida yoki ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa favqulodda sabablar bilan aktivlar qiymatini o'zgarishi daromad hisoblanmaydi.

Dj.Xiks ta'limotiga asosan asosiy kapital iste'molini hisoblash uchun tiklashdagi qiymatdan foydalanish lozim, buxgalteriya hisobida esa bosh birlamchi bahodan foydalaniladi. Tan olish kerakki, MHT asosida berilgan daromadning ta'rifi va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, buxgalteriya hisobi materiallari asosida MHT hisoblamalarini tuzish, uni tahlil qilish va ma'lumotlarni mohiyatini ochishda ancha qiyinchiliklarga uchraydi. Shuning uchun yangi MHTni tanqid qiluvchilar tomonidan aytiladiki, bir tomondan MHTdan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini

o'rganish uchun foydalaniladi deyilsa, ikkinchi tomondan MHTning daromad tushunchasidan xo'jalik yurituvchi subyektlar foydalanolmaydilar.

Yangi MHTda Dj.Xiks ta'limotlari asosida daromadning yangi ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi va ular taqsimlash jarayonining har xil, lekin o'zaro bog'liq jarayonlarini ifodalaydi. Bu tizim quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi:

- birlamchi daromadlar;
- pul formadagi joriy transfertlar;
- ixtiyordagi daromadlar;
- natural formadagi ijtimoiy transfertlar;
- ixtiyordagi tuzatish kiritilgan daromad;
- milliy daromad;
- ixtiyordagi milliy daromad.

Birlamchi daromadlar xo'jalik yurituvchi subyektlarga qo'shilgan qiymatni birlamchi taqsimlash natijasida tushadi: mehnat haqqi; foyda; aralash daromad, mulkdan olingan daromad; ishlab chiqarish va importga soliqlar; bular birlamchi taqsimlash natijasida davlatni boshqarish organlariga kelib tushgan daromadlarni anglatadi.

Lekin mulkdan olingan daromad xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan davlatni boshqarish organlariga to'langan (masalan, foydaga soliqlar, uy xo'jaliklari to'laydigan umumiy daromad solig'i va h.k.) to'lovlar **birlamchi daromadlar** deb qaralmaydi, balki joriy transfertlar yoki qayta taqsimlash xarakteridagi to'lovlar deb qaraladi.

Shu mamlakat xo'jalik yurituvchi subyektlari (rezidentlari)ga birlamchi daromadlar shu mamlakatda va boshqa mamlakatlarda yaratilgan qo'shimcha qiymatdan kelib tushadi; ikkinchi tomondan shu mamlakatda yaratilgan qo'shimcha qiymatning bir qismi shu mamlakat YaIMni

yaratishda qatnashgani uchun (asosan, ish haqqi va mulkdan olingan daromad sifatida) norezidentlarga to'lanadi.

Pul formadagi joriy transfertlar qayta taqsimlash to'lovlari joriy xarakterdagi to'lovlar bo'lib, ular joriy va mulkdan olingan daromadlar, davlat budjetidan ijtimoiy ehtiyojlar uchun, sug'urta mukofotlari va o'rnini to'ldirish va h.k. sifatida amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotning har bir sektori uchun daromadlar va joriy transfertlar qoldig'i summasi **ixtiyordagi daromadni tashkil** etadi va u oxirgi iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi. Aytish kerakki, oxirgi iste'molni aniqlash qator omillarga bog'liq:

— iqtisodiy ishlab chiqarish sohasini aniqlashga. Masalan, uy bekalarining ovqat tayyorlash va idishlarni ozoda saqlash, uy-joyni ozoda saqlash va h.k. ishlab chiqarish sohasiga kiritilgan bo'lsa, bu xizmatlar qiymatini aholining oxirgi iste'moliga qo'shib bo'lmaydi.

— aholiga ko'rsatilgan u yoki bu xizmatlardan olgan nafni ijtimoiy baholash. Bu baholash vaqt o'tishi bilan tubdan o'zgarishi mumkin. Masalan, avvalgi asrda shaxtyorlarga ko'rsatilgan yuvinish (dush) katta bir xizmat sifatida qaralib, uni natural formadagi daromad sifatida qaralgan. Hozirgi vaqtda esa bu narsa elementar mehnat sharoiti sifatida qaraladi, uni tadbirkor ta'minlashi lozim. Shuning uchun dushlarni saqlash uy xo'jaliklarini oxirgi iste'moli sifatida emas, balki korxonalarning oraliq iste'moli sifatida qaraladi.

Jamlash (ixtiyordagi daromadning ikkinchi muhim qismi) ixtiyordagi daromadning oxirgi iste'moldan qolgan qismini bildiradi. Shunday qilib, jamlash va pul massasining va depozitlarning ortishi, shuningdek, moliyaviy aktivlar ortishini bir-biridan farq qilishi lozim. Jamlash — bu moliyalashtirishning va investitsiyaning muhim manbai bo'lib hisoblanadi.

Jamlashning ixtiyordagi daromadga nisbatni jamlash normasi deb ataladi. Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, jamlash normasi 5%—20% orasida tebranadi. Statistikaning muhim vazifalaridan biri jamlash normasiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishdan iborat: bank stavkasining foizi, iste'mol krediti-ni berish sharti, investitsiyalar daromadligi darajasi, ixtiyor-dagi daromad hajmi va h.k.

Lekin qayta taqsimlash jarayoni faqat pul formada emas, balki ijtimoiy-madaniy xizmatlar ko'rsatish sifatida ham amalga oshiriladi (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va h.k. bo'yicha nobozor xizmatlar ko'rsatish). Shu oqimlarni xarak-terlash uchun yangi MHTda natural formadagi ijtimoiy transfertlarni ko'rsatkichi nazarda tutilgan. Ixtiyordagi daro-mad va natural formada olingan ijtimoiy transfertlar summasi **sektorning tuzatish kiritilgan daromadini** tashkil etadi va u jamlash va amaldagi oxirgi foydalanishlarga ajratiladi. Shun-day qilib, MHTda oxirgi iste'mol tushunchasi ikki qismga ajratiladi: oxirgi iste'mol xarajatlari va amaldagi oxirgi iste'mol. Bunday guruhlash oxirgi iste'molni moliyalashtiruv-chi birliklar va bu xarajatlardan naf ko'ruvchi birliklar orasi-dagi muhim farqlardan keltirib chiqarilgan. Masalan, ijti-moiy-madaniy xarakterdagi to'xtovsiz xizmatlar uchun xara-jatlarni davlat organlari amalga oshiradilar, ulardan ko'riladigan nafni esa uy xo'jaliklari ko'radilar. Uy xo'jaliklarining amaldagi iste'moli ularning oxirgi iste'moli uchun qilgan xarajatlaridan natural formadagi ijtimoiy trans-fertlar, ya'ni davlat muassasalari va notijorat tashkilotlar to-monidan aholiga ko'rsatilgan xizmatlar hajmiga farq qiladi. Ikkinchi tomondan, davlatni boshqarish organlarining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari ularning ixtiyordagi daromadlaridan natural formada to'langan ijtimoiy transfert-lari hajmichalik kam bo'ladi.

Yalpi milliy daromad ko'rsatkichi makroiqtisodiy statistikaning asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Uning hajmini ikki xil usulda hisoblash mumkin: yalpi va sof usullarda yoki asosiy kapital iste'moli bilan qo'shib yoki uni ayirib tashlagan holda. Milliy daromad shu mamlakat rezidentlari tomonidan u yoki bu davrda olingan bozor bahosida hisoblangan birlamchi daromadlar yig'indisi sifatida yuzaga keladi.

Yalpi milliy daromad (YaMD) bu barcha rezidentlarning birlamchi daromadlari va jamg'armaning yig'indisidir. U ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchilarning barcha daromadlari ko'rinishida bo'ladi. YaMD miqdoran YaIMga yaqin turadi. Ammo «daromad» so'zi bu ko'rsatkichning ishlab chiqarish bosqichida qo'shilgan qiymat ko'rinishida emas, balki aynan taqsimot bosqichida shakllanishini ifodalaydi.

Masalan, mamlakat bo'yicha berilgan ma'lumotlar asosida yalpi milliy daromad va yalpi milliy mavjud daromadni hisoblaymiz (mln. AQSH dollari):

1. Yalpi ichki mahsulot — 320
2. Rezidentlarning xorijdan olgan daromadlari:
 - a) mulkdan olingan daromad — 16;
 - b) mehnat haqqi — 6;
 - d) ishlab chiqarishga soliqlar — 2.
3. Ushbu mamlakat yalpi ichki mahsulotidan olinadigan norezidentlarning daromadlari:
 - a) mulkdan olingan daromadlar — 10;
 - b) mehnat haqqi — 8;
 - d) ishlab chiqarishga soliqlar — 4.
4. Xorijiy mamlakatlar bilan bog'liq bo'gan joriy transferlar qoldig'i:
 - a) ijtimoiy yordam — 4;
 - b) sovg'a-salomlar — 2.

U holda,

1) Yalpi milliy daromad:

$$YaMD = YaIM + BD_{\text{olingan}} - BD_{\text{berilgan}} = 320 + (16 + 6 + 2) - (10 + 8 + 4) = 322 \text{ mln. AQSH doll.}$$

2) Yalpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD = YaMD + JTQ = 322 + 4 + 2 = 328 \text{ mln. AQSH dollari.}$$

Aytish lozimki, ba'zi hollarda ayrim adabiyotlarda $YaIM$ va $YaMD$ ko'rsatkichlari aralashtirib yuboriladi. Ammo MHTning bu ikki markaziy ko'rsatkichlari bir-biridan ham sifat, ham miqdor tomonidan farq qiladi. Sifat jihatidan prinsipial farq shundan iboratki, $YaIM$ shu mamlakat rezidentlarining ma'lum davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimini hisoblaydi, milliy daromad esa shu mamlakat rezidentlari olgan birlamchi daromadlar oqimini ifodalaydi. Miqdor tomonidan milliy daromad $YaIM$ dan xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig'iga farq qiladi. Birlamchi daromadlarga mehnat haqqi, mulkdan olingan daromad, foizlar, dividendlar, bevosita xorij investitsiyalaridan olingan daromadlarni reinvestitsiya qilishlar kiradi. Qoida bo'yicha, rivojlangan mamlakatlarda yalpi milliy daromad hajmi, yalpi ichki mahsulot hajmidan katta bo'ladi, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda esa, aksincha, $YaIM$ milliy daromaddan katta bo'ladi. Aytish mumkinki, hozirgi vaqtda O'zbekiston milliy daromadi hajmi MDH mamlakatlaridagi kabi $YaIM$ hajmidan kichik bo'ladi.

Agar milliy daromadga xorijdan olingan joriy transfertlar qoldig'i qo'shilsa, MHTning yana bir muhim ko'rsatkichi — **ixtiyordagi milliy daromad** ko'rsatkichini olish mumkin. U ham yalpi va sof asoslarda hisoblanishi mumkin. Ixtiyordagi milliy daromad ikki qismga: milliy oxirgi iste'mol va milliy jamlashga bo'linadi.

Dj.Xiks ta'limotiga asosan yangi MHTda daromad ko'rsatkichlari tizimi yuqorida qayd etilgan holda keltiriladi va ular ham faqat bozor bahosida baholanadi.

Daromadlar haqida ma'lumotlarni tahlil qilishning yana bir muhim yo'nalishi, daromadlar tarkibini turlari bo'yicha o'rganish hisoblanadi: bandlilikdan olingan daromad, tadbirkorlikdan olingan daromad, mulkdan olingan daromad (renta, foizlar, dividendlar va boshqalar). Ma'lum davr orasida daromadlar tarkibida yuz bergan o'zgarishlar, yuz berayotgan jarayonlarni iqtisodiyotni tashkil etishdagi o'zgarishlarni ifodalaydi. Masalan, O'zbekiston daromadlari tarkibida keyingi bir necha yillar davomida yuz bergan o'zgarishlar, yonlanma mehnatdan olingan daromad kamayib, tadbirkorlikdan va mulkdan olingan daromad ortganini ko'rsatmoqda. Bu ma'lumotlar rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tilayotganini ko'rsatadi. Ikkinchi tomondan, ular shuni ko'rsatadiki, tadbirkorlik daromadining birdan ortib ketish, ma'lum sharoitlarda iste'molchi talabini pasayishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida iqtisodiyotni jonlanishiga to'sqinlik qiladi. Masalan, mamlakat ishlab chiqarish quvvatlarini mamlakat iqtisodiyotini investitsiyalashtirishdan boshqa mamlakatlar moliyaviy aktivlarini sotib olishga yoki boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti kreditlashtirishga sarflaydilar.

Shuning bilan birga MHTda qayd etiladigan daromadlar aholi ayrim guruhlari orasida notekis taqsimlanish jarayonini tahlil qilish uchun yetarli emas. Aholi daromadlarini chuqur o'rganish uchun, o'tkazilgan tanlama kuzatish materiallari va uy xo'jaligi budjetlari ma'lumotlari to'g'ri keladi. Shunday kuzatishlar natijasida olingan materiallarni qayta ishlash, daromadlarni notekis taqsimlanishini o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Yangi MHTda qayd etilgan daromadlar hajmini aniqlash quyidagi shartli misolda o'rganamiz.

«A» mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, mln. AQSH dollari

1. Yalpi ichki mahsulot — 440
2. Asosiy kapital iste'moli — 24
3. Xorijiy mamlakatlarda bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari — 16
4. Mamlakatning YaIMdan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari — 14
5. Joriy transfertlar qoldig'i — 10
6. Yakuniy iste'mol:
 - a) uy xo'jaligi — 100
 - b) davlat muassasalari — 60
 - d) uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar — 40
7. Kapital transfertlar qoldig'i — 30
8. Asosiy kapital yalpi jamlanishi moddiy aylanma vositalarning o'sishi — 50

9. Nomoddiy aktivlarga egalik qilish — 8

Berilgan ma'lumotlar asosida sof ichki mahsulot, daromadlar va ulardan foydalanish ko'rsatkichlarini aniqlaymiz.

1. Sof ichki mahsulot:

$$SIM = YaIM - AKI = 440 - 24 = 416 \text{ mln. AQSH doll.}$$

2. Yalpi milliy daromad:

$$YaMD = YaIM + BD_{olingan} - BD_{berilgan} = 440 + 16 - 14 = 442 \text{ mln.doll.}$$

3. Sof milliy daromad:

$$SMD = YaMD - AKI = 442 - 24 = 418 \text{ mln. AQSH doll.}$$

4. Yalpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD = YaMD + JTQ = 442 + 10 = 452 \text{ mln. AQSH doll.}$$

5. Sof milliy mavjud daromad:

$SMMD = YaMMD - AKI = 452 - 24 = 428$ mln. AQSH doll.

6. Yalpi milliy jamg'arish:

$YaMJ = YaMMD - YaI = 452 - (100 + 60 + 40) = 228$ mln.

AQSH doll.

7. Sof milliy jamg'arish:

$SMJ = YaMJ - AKI = 228 - 24 = 204$ mln. AQSH doll.

8. Sof kreditlar (+) yoki sof qarzlar (-):

$SK = YaMJ + KT - YaJ = 252 + 30 - (50 + 8) = 224$ mln. AQSH doll.

3-§. Nominal va real daromad

Kishilar o'z daromadlariga qarab tirikchilik o'tkazadilar. Daromad topish tirikchilikning vositasi hisoblanadi va turmush darajasini ifodalaydi.

Turmush darajasi insonning hayotiy ehtiyojlarini qondirish me'yoridir. Turmush darajasi qanday miqdordagi va qanday sifatdagi tovarlar va xizmatlarni amalda iste'mol etish bilan tavsiflanadi. Shu nuqta nazardan **daromad nominal va real daromadlarga** bo'linadi.

Nominal daromad pul shaklidagi jamiki daromadni o'z ichiga oladi.

Bu daromad turmush darajasini ifodalamaydi, chunki qancha noz-ne'mat iste'mol etilganligi narx-navoga ham bog'liq. Moddiy farovonlik darajasi real daromad bilan belgilanmaydi.

Real daromad iste'mol tovarlari va xilma-xil xizmatlarda ifodalangan daromad bo'lib, pul daromadining xarid qobiliyatini bildiradi, turmush darajasini umumlashgan holda tavsiflaydi.

Real daromad jamiki pul daromadni (brutto daromad)dan turli to'lovlar (soliqlar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari)

chegirib tashlangandan keyin qolgan qismi sof (netto) pul daromadini narx o'zgarishlariga nisbatan hisoblash orqali topiladi.

Real daromad sof pul daromadi miqdoriga to'g'ri mutanosiblikda, narx darajasiga teskari mutanosiblikda o'zgaradi.

$$RD = D_i / R_i$$

Masalan, AQSHda yuqori sinf o'qituvchilarining yillik nominal va real ish haqqi quyidagicha bo'lgan:

Yillar	Nominal ish haqqi, AQSH dollarida	Iste'mol buyumlari narxining indeksi (1970=100)	Real ish haqqi (1970-yildagi dollar bilan hisoblangan)
1970	6200	100	6200
1975	11700	139	8417
1980	1600	213	7512
1990	31200	337	9258

Demak, o'rganilayotgan davrda nominal ish haqqi 5 marta ortgan (31200:6200), lekin narx oshganligini hisobga olsak, real ish haqqi taxminan 1,5 marta (9158:6200) oshganligini ko'ramiz.

4-§. Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasi

Ma'lum davrda (masalan, bir yilda) yaratilgan milliy daromad jamiyat a'zolarining, tadbirkorlarning, korxonalar-

ning, tashkilotlarning, muassasalarning va davlatning daromadi sifatida taqsimlanadi. Bunday jarayonni statistika taqsimlash va qayta taqsimlashga ajratadi.

Milliy daromadni birlamchi taqsimlash uni o'zi yaratilgan sohalar: mahsulot ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi soha xodimlari va korxonalari o'rtasida amalga oshiriladi. Ular tomonidan olingan daromad birlamchi bo'lib hisoblanadi va uning hajmi har doim mamlakat ichida yaratilgan milliy daromad hajmiga teng bo'ladi.

Statistika birlamchi daromadlarni quyidagi guruhlariga ajratadi:

1) Mehnatkashlarning birlamchi daromadlari:

a) ishlab chiqarishdagi ish haqqi fondi va boshqa fondlardan to'langan to'lovlar;

b) tadbirkorlarning o'z faoliyatini natijasida olgan sof daromadlari;

d) mulkdan olingan daromadlar (renta, foizlar, dividendlar va h.k.).

2) Ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining birlamchi daromadlari:

a) korxonalarining birlamchi daromadlari;

b) fermer va dehqon xo'jaliklarining birlamchi daromadlari;

d) xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining birlamchi daromadlari.

Milliy daromadni bunday birlamchi taqsimlash, uni taqsimlash jarayonini tugata olmaydi, chunki bunda ayrim soha tarmoqlari va ularning xodimlari nafaqaxo'rlar, talabalar, o'quvchilar hech qanday daromadga ega bo'lmaydilar. Shuning uchun milliy daromadni qayta taqsimlash zarur bo'ladi.

Milliy daromadni qayta taqsimlash jarayoni bir necha yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin.

1. Davlat budjetining daromadini tashkil etish bilan — bu milliy daromadni qayta taqsimlashning muhim va asosiy yo'lidir.

Bu daromad asosan xo'jalik tushumlaridan tashkil topadi (qo'shimcha qiymat solig'i, mulk, yer solig'i, fermer va dehqon xo'jaliklari daromad soliqlari).

Budjetning qolgan qismi aholi daromadlaridan olinadi (soliqlar, davlat zayomlari, omonat kassa jamg'armalarining ortishi va h.k.).

Davlat budjetida to'plangan mablag'larning taxminan 40–45% kapital mablag'lar sarflash, taxminan 40%ga yaqini ijtimoiy-madaniy ishlar, 10%dan ortiqrog'i mudofaa uchun va qolgan 1–1,5% davlatni boshqarish uchun sarflanadi.

2. Aholiga xizmat ko'rsatish yo'li bilan milliy daromad qayta taqismlanadi.

Aholi bir qancha bepul xizmatlar bilan birga, to'lovli xizmatlardan ham foydalanadi. Yo'lovchi transporti, aloqa, maishiy xizmatlar, davolanish va ta'lim muassasalari xizmatlaridan aholi foydalanishi bunga misol bo'la oladi.

Bularning xizmatiga aholi haq to'lab o'z daromadining bir qismini ana shu xizmat ko'rsatadigan soha korxonalarga to'laydi va bu ularning daromadini tashkil etadi.

Milliy daromadni bunday taqsimlash va qayta taqsimlash mamlakatda korxonalarining tashkilotlar va aholining **oxirgi daromadlari** tashkil topadi.

Statistika hisobotlar yordamida bu jarayonlarni chuqur o'rganadi; milliy daromad ular ixtiyoridagi absolut summasini va nisbiy ko'rsatkichni aniqlaydi. Aholi olgan daromadni statistika uning turli gruppalari bo'yicha o'rganadi va bu aholining turmush darajasi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Milliy daromad bizning mamlakatimizda mehnatkashlarniki hisoblanadi va u mehnatkashlar ixtiyoriga yoki to'g'ridan-to'g'ri yoki davlat ixtiyoriga tushib so'ngra mehnatkashlarning ehtiyojini qondirish uchun ishlatiladi. Milliy daromadning taxminan $1/5$ qismi mehnatkashning shaxsiy moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatilsa, $4/5$ qismi ishlab chiqarishni kengaytirish va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun ishlatiladi.

Taqsimlangan milliy daromad natijada aholining ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatiladi. Milliy daromadni oxirgi foydalanish **uni ishlatish va jamg'arishdir.**

Milliy daromad ma'lum moddiy ne'matlardan tashkil topar ekan, uni ishlatish ham ma'lum moddiy asosga ega bo'ladi.

1) Moddiy ne'matlar joriy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ehtiyojlar uchun ishlatiladi. U joriy yashash va uning darajasini oshirish imkonini beradi. Aholi oziq-ovqat, kiyim, yoqilg'i, elektr energiya, madaniy mollarni, imoratlarni, uzoq muddat xizmat qiladigan buyumlarni o'z ehtiyojini qondirish uchun ishlatadilar.

Statistika bunda asosan jon boshiga to'g'ri keladigan mahsulotlarni natural ko'rsatkichlarda hisoblaydi. Umumiy foydalanish esa qiymat shaklida o'rganiladi.

Statistika iste'molni o'rganish uchun ko'p manbalarga ega:

1. Mahsulot va xizmatlar savdosining aylanish ma'lumotlariga;
2. Jamoa a'zolariga berilgan mahsulotlarning natural ko'rsatkichi;
3. Dehqon bozori savdosi materiallari;
4. Mehnatkashlar oilalari daromadlarini kuzatish materiallari.

Mamlakatimizda doimo tanlama tarzda 90,000 oila ha-

yoti kuzatib turiladi. Bu oilalarda har kuni tushum va xarajatlar yozib turiladi hamda ularning ma'lumotlari statistika organlarida guruhlariga ajratilib o'rganiladi.

Iste'molning ikkinchi qismi bu xizmat ko'rsatuvchi soha korxonalardagi yoqilg'i, elektr energiya, imoratlarning eskirishi va h.k.lardir.

a) Aholi xizmatidagi korxonalarda ishlatilishi (maktablar, teatrlar, kasalxonalar, sanatoriyalar).

Bularni aholining shaxsiy iste'moliga qo'shish mumkin.

b) Ilmiy tashkilotlar va davlatni boshqarish tashkilotlaridagi iste'mol.

2) Milliy daromaddan oxirgi foydalanish deyilganda faqatgina iste'mol qilish emas, moddiy ne'matlarni **jamg'arish** ham tushiniladi. Mamlakatimiz ko'p avlodlar mehnati tufayli jamg'arilgan juda katta hajmdagi moddiy ne'matlarga ega va ular milliy boyligimizning bir qismini tashkil etib, uni yanada ko'paytirish uchun ishlatiladi. Natijada yana yangi binolar, inshootlar, mashina-uskunalar, xomashyo, materiallar, yoqilg'i, yashash uylari, maktablar, kasalxonalar, kutubxonalar soni ortadi.

Yakuniy iste'mol uy xo'jaliklari, davlat muassasalari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi.

Jamg'arish iqtisodiyotning barcha sektorlari va tarmoqlari bo'yicha asosiy kapitalni yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o'sishi va nomoddiy aktivlarga egalik qilish sifatida amalga oshiriladi.

Statistika bularni har xil kuzatish ma'lumotlaridan va iqtisodiy agentlarning hisobotlaridan olishi mumkin.

Savollar, testlar va masalalar

1. Bozor iqtisodiyoti davrida daromadlarning ahamiyati nimada?
2. Makro va mikrodarajadagi daromadlar orasida qanday bog'lanish mavjud?
3. Dj.Xiksning daromad haqidagi ta'limotida daromadga qanday ta'rif berilgan?
4. Iste'mol va jamg'arish tushunchalariga ta'rif bering.
5. Yangi MHT (1993-y.)da Dj.Xiks ta'limotlari asosida daromadlarni qanday ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi?
6. Yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy daromad ko'rsatkichlarining sifat va miqdor tomonidan farqi nimada?
7. Yalpi milliy daromad va yalpi milliy mavjud daromad hajmi qanday aniqlanadi?
8. Yalpi milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanishlarning mohiyati qanday?
9. Daromad bu:
 - a) qo'shilgan qiymat;
 - b) sotishdan olingan tushum;
 - d) xizmat ko'rsatishdan olingan tushum;
 - e) iste'mol uchun ishlatish mumkin bo'lgan eng katta summa;
 - f) aktivlar hajmini o'sishi.
10. Yangi MHT (1993-y.)da daromadlarning qanday ko'rsatkichlari qo'llaniladi?
 - a) birlamchi daromadlar;
 - b) pul formadagi joriy transfertlar;
 - d) ixtiyordagi daromadlar;
 - e) natural formadagi ijtimoiy transfertlar;
 - f) ixtiyordagi tuzatish kiritilgan daromad;
 - g) milliy daromad;

- h) ixtiyordagi milliy daromad;
- i) yuqoridagi ko'rsatkichlarning barchasi.

11. Yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy daromadlarning sifat jihatdan farqi:

- a) YaIM va YaMD ikkalasi bir narsa;
- b) YaIM — ishlab chiqarish hajmini, YaMD — daromad hajmini ifodalaydi;
- d) YaIM — shu mamlakat rezidentlarining ma'lum davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimini ifodalaydi.

YaMD — shu mamlakat rezidentlari olgan birlamchi daromadlar oqimini ifodalaydi.

- e) YaIM hajmi katta, YaMD hajmi kichik.
- f) YaIM iste'mol uchun ishlatiladi, YaMD jamg'arish uchun ishlatiladi.

12. YaIM va YaMDlarning miqdor jihatdan farqi:

- a) har doim YaIM hajmi YaMD hajmidan katta bo'ladi;
- b) har doim YaIM hajmi YaMD hajmidan kichik bo'ladi;
- d) YaMD hajmi YaIM hajmidan xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig'iga farq qiladi;
- e) YaMD hajmi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida YaIM hajmidan katta bo'ladi;
- f) YaMD hajmi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida YaIM hajmidan katta bo'ladi.

13. Mamlakatda yalpi ishlab chiqarish joriy baholarda — 46912 mlrd. so'm, yalpi qo'shilgan qiymat — 31690 mlrd. so'mni tashkil qilsa, oraliq iste'mol qanchaga teng bo'lgan?

14. Mamlakatda yalpi qo'shilgan qiymat 50934 mlrd.so'm bo'lib, uning 69%ini ishlovchilarning mehnat haqqi, 31%ini ishlab chiqarish va importga sof soliqlar tashkil qilsa, yalpi foyda ko'rsatkichini aniqlang.

15. Mamlakat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.so'm)

1. Aholining mulkdan olgan daromadlari — 120
2. Mehnat haqqi — 360
3. Ishlab chiqarish soliqlari — 40
4. Xorijga to'langan birlamchi daromadlar — 30
5. Homiylik yordami — 20
6. Qarindoshlar sovg'asi — 16

Yalpi ichki mahsulot va daromad ko'rsatkichlari aniqlansin:

- a) Rezidentlarning xorijdan olgan birlamchi daromadlari
- b) Yalpi milliy daromad
- v) Yalpi milliy ixtiyordagi daromad

16. Mamlakat iqtisodiyotini xarakterlovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.so'm)

1. Yalpi ichki mahsulot — 71800
2. Asosiy kapital iste'moli — 3400
3. Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari — 3000
4. Mamlakatning YaIMidan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari — 2580
5. Joriy transfertlar qoldig'i — 3650
6. Yakuniy iste'mol — 28000
7. Kapital transfertlar qoldig'i — 6440
8. Yalpi jamg'arish — 8500

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlang: sof ichki mahsulot, yalpi milliy daromad, sof milliy daromad, yalpi milliy mavjud daromad, sof milliy mavjud daromad, yalpi milliy jamg'arish, sof milliy jamg'arish, sof kredit (qarz)lar.

17. Quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Moddiy ne'matlar qiymati, mln. so'm	960	1056
Ko'rsatilgan xizmatlar qiymati, mln. so'm	272	328
Baho indeksi: moddiy ne'matlarga	1,08	1,10
xizmat ko'rsatishda	1,07	1,12

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagilarni hisoblang:

1. Yalpi ishlab chiqarishni baho indeksini
2. Yalpi ishlab chiqarishni fizik hajm umumiy indeksini
3. Yalpi ishlab chiqarishni qiymat indeksini.

XIII bob. MOLIYA-KREDIT TIZIMI STATISTIKASI

1-§. Davlat budjeti statistikasining vazifalari

Davlat budjeti — davlatning markazlashgan pul fondi bo'lib, undan umumdavlat iste'molini qondirish maqsadida foydalaniladi.

Davlat budjeti statistikasining asosiy vazifasi uning asosiy parametrlarini baholashdan iborat:

— davlat budjeti daromadlari va xarajatlarining umumiy hajmini, xarajatlar hajmini daromadlardan ortib ketishi (defitsit) yoki aksincha, daromadlar hajmini xarajatlar hajmidan ortib ketishi (profitsit), rasmiy transfertlar va h.k.;

- davlat budjeti daromadlari va xarajatlari tarkibi;
- budjet defitsitini moliyalashtirish manbalari;
- davlatning ichki qarzlar hajmi;
- soliqqa tortish hajmi, tarkibi va h.k.

Davlat budjetini o'rganishning asosi bo'lib, budjetning daromadlari va xarajatlarini iqtisodiy klassifikatsiyasi hisoblanadi.

Budjet daromadlari tarkibida quyidagilar ajratiladi:

— soliq tushumlari — majburiy, o'zni qoplanmaydigan, qaytarilmaydigan to'lovlar (qo'shimcha qiymat solig'i, aksizlar, foyda solig'i, daromad solig'i va h.k.);

— soliq bo'lmagan tushumlar (davlat mulkini sotishdan olingan, boshqariladigan korxonalar kassa foydasi, jarimalar va h.k.);

— o'zni qoplanmaydigan tushumlar (transfertlar).

Budjet xarajatlari bajarayotgan funksiyalariga qarab quyidagi kategoriyalarga ajratib o'rganiladi:

- umumiy xarakterga ega bo'lgan davlat xizmatlari;
- jamoa va ijtimoiy xizmatlar;
- iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan davlat xizmatlari;
- boshqa funksiyalar.

Iqtisodiy klassifikatsiyani davlatni boshqaruv organlarining faoliyatini va ularning mamlakat iqtisodiyotiga ta'sirini aniqlash uchun foydalaniladi. Iqtisodiy klassifikatsiyada quyidagilar ajratiladi:

A. Joriy xarajatlar (tovar va xizmatlar xarajatlari, foizlarga to'lovlar, subsidiyalar va joriy transfert to'lovlari).

B. Kapital xarajatlar (asosiy kapitalni va zaxiralarni hosil qilish uchun tovarlar sotib olish, yerni va nomaterial aktivlarni, kapital transfertlarni sotib olish va h.k.).

Budjetni bajarilish darajasini tahlili umumiy daromadlar va xarajatlar bo'yicha rejani bajarish darajasini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkichni hisoblashdan, shuningdek, ularning turlari va maqsadli foydalanish yo'nalishlari bo'yicha amalga oshiriladi.

Davlatning aralashuvi natijasida amalga oshirilgan qayta taqsimlash jarayonlarining hajmini budjetning daromad qismini yalpi ichki mahsulotga nisbati ifodalaydi.

Budjetning daromadlari va xarajatlarini statistik o'rganish dinamika qarorlari asosida amalga oshiriladi. Rejadan farq qilishga sabab bo'lgan omillarni statistik baholaydi. Jumladan, soliq tushumlariga ta'sir qiluvchi asosiy omillar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- soliq bazasining o'zgarishi;
- soliq stavkasining o'zgarishi.

Soliq bazasi o'zgarishining soliqni absolut o'sishiga

ta'sirini quyidagi formula bo'yicha aniqlash mumkin:

$$U_s = \Delta S_{li} \times K_{oi} - \Delta S_{oi} \times K_{oi}$$

soliq hajmini absolut o'sishi quyidagicha aniqlanadi:

$$U_k = \Delta S_{li} \times K_{li} - \Delta S_{li} \times K_{oi}; \text{ bunda,}$$

S_{li} S_{oi} — i ko'rsatkich bo'yicha bazis va joriy davrdagi soliq bazasi hajmi;

K_{li} K_{oi} — i ko'rsatkich bo'yicha bazis va joriy davrdagi soliq stavkasi.

Shu ikki omil hisobiga o'sgan soliqlarning absolut summasi, soliq daromadlarining umumiy o'sishiga teng bo'ladi.

Analitik maqsadlarda asosiy ko'rsatkichlar bilan birga boshqa ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi, ular mavsumiy va boshqa omillarni budjetni tashkil bo'lishiga va xarajatlariga ta'sirini baholaydilar. Masalan, budjet umumiy summasi bilan, ayrim olingan xarajat turlari orasidagi bog'lanishni, shuningdek, yalpi ichki mahsulot bilan ayrim moddalar bo'yicha daromadlar summasi orasidagi bog'lanishni o'rganish uchun elastiklikning empirik koeffitsiyentlaridan foydalanish mumkin:

$$E = \Delta U / \Delta X \times X / U; \text{ bunda,}$$

E — elastiklik koeffitsiyenti (omil « X »ning 1%ga o'zgarishi natijasida yakuniy ko'rsatkich « U »ning o'zgarish darajasi);

ΔX — « X » omilining o'sishi;

ΔU — « U » yakuniy ko'rsatkichning o'sishi.

2-§. Bank statistikasining asosiy ko'rsatkichlari

Bank tizimi (markaziy, tijorat va jamg'arma) mamlakatning moliya-kredit faoliyatida yetakchi o'rinda turadi. Banklar faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, ularning faoliyati ishonchligini va samaradorligini baholashi lozim. Ko'rsatkichlarning birinchi guruhi statistik mutlaq ko'rsatkichlardan iborat bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- a) bank aktivlari va resurslari;
- b) bank depozitlari;
- d) bank kreditlari;
- e) kapital yoki ustav fondi;
- f) foyda.

Bular haqida ma'lumot manbai bo'lib, matbuotda e'lon qilinadigan banklar balansi hisoblanadi. Lekin chuqur tahlil uchun bu ko'rsatkichlar yetarli emas, chunki bunday balanslarda kredit resurslari va ulardan foydalanish muddatlari ko'rsatilmaydi.

Bank aktivlari foydalanilgan kredit resurslari (qo'yilmalar) bo'lib, ular balansning jami (valutasi)ga teng.

Bank resurslari bular bank ixtiyoridagi mablag'lar hajmi bo'lib, ular kreditlash va boshqa faol operatsiyalar o'tkazishda foydalaniladi, ular balansning jami (valutasi)ga teng.

Bank resurslarini ikki guruhga ajratish mumkin:

1) **Xususiy mablag'lar.** Bankning xususiy kapitaliga aksioner va rezerv kapitali kiradi, bank aksiyalarini qimmatli qog'ozlar bozorida joylashtirish natijasida hosil bo'ladi, shuningdek, ijtimoiy fondlar, ular foydasidan ajratmalar, taqsimlanmagan foyda hisobidan tashkil topadi.

2) **Jalb etilgan va qarz mablag'lar.** Bankning jalb etilgan mablag'lariga, korrespondent va banklararo depozit

hisoblarida saqlanayotgan mablag'lari; bank hisoblariga o'tkazilgan (depozitlar) korxona va tashkilotlarning mablag'lari; aholining jamg'arma mablag'lari; budget mablag'lari va boshqalar. Qarz (depozit bo'lmagan) mablag'lar — markaziy bankdan olingan ssudalar, banklararo ssudalar, banklararo vaqtincha moliyaviy yordam va boshqalar.

Tahlilning birinchi bosqichida guruhlash usulini qo'llagan holda balans moddalarini tarkibi aniqlanadi. So'ngra har bir guruh va guruh ostining ulushi aniqlanib, resurslar va qo'yilmalar ulushining o'zgarishi baholanadi. Buning uchun:

- 1) tarkibiy o'zgarishlarning integral koeffitsiyenti aniqlanadi:

$$K = \sqrt{\frac{\sum (d_{1i} - d_{0i})^2}{\sum (d_{1i}^2 + d_{0i}^2)}}$$

yoki 2) quyidagi indeks hisoblanadi:

$$J = \sqrt{\sum \left(\frac{d_{1i} - d_{0i}}{d_{1i}^2 + d_{0i}^2} \right)^2 : \Pi}$$

bunda, d_{1i} — joriy davrda aktiv (passiv)lar i — moddasining ulushi;

d_{0i} — shu moddalarning bazis davrdagi ulushi;

P — resurslar yoki qo'yilmalar hajmi.

Agar solishtirilayotgan davrda tarkibi o'zgarmay qolsa, bu ko'rsatkich nolga teng bo'ladi, agar tarkibi butunlay o'zgarsa, bu ko'rsatkich birga teng bo'ladi. Ko'rsatkich 0,1ga teng yoki undan katta bo'lsa, sezirarli darajada tarkibiy o'zgarishlar yuz berganini ifodalaydi.

Aktiv va passivlar umumiy summasi yoki ularning ayrim guruhlar summasi dinamikasini o'rganish tahlilning alohida yo'nalishi bo'lib hisoblanadi.

Banklarning moliyaviy holati va ishonchliligi tahlilini bank balansi likvidligi va yetarliligining nisbiy ko'rsatkichlarini hisoblab amalga oshiriladi. Buning uchun ularni O'zbekiston Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan normativlar bilan solishtiriladi.

Bank kapitalining yetarlilik darajasini aniqlash uchun bank kapitalini yo'qolishi mumkin bo'lgan summaga nisbati olinadi:

$$N_1 = K / A_r - R_u - R_k - R_d; \text{ bunda,}$$

K — bank kapitali; $A_r = \Delta A_{0i} \times K_{pi}$ — yo'qotish riski hisobga olingan tortilgan aktivlar summasi;

A_{0i} — alohida operatsiyalar bo'yicha aktivlar;

K_{pi} — i -nchi operatsiyaning risk koeffitsiyenti;

R_u — qimmatli qog'ozlar qadrsizlanishi hisobiga yaratilgan rezervning umumiy hajmi; R_k — ssudalar bo'yicha yo'qolish mumkin bo'lgan rezervlarning umumiy hajmi, R_d — boshqa aktivlar va debitorlar bilan hisob-kitob operatsiyalari natijasida yo'qotish mumkin bo'lgan rezervning umumiy summasi hajmi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich norma bo'yicha 4%dan 8%gacha tebranadi. Bizning mamlakatimizda 2005-yil 1-yanvardan boshlab bunday normativ quyidagicha belgilangan: kapitali 5 mln.dan kam bo'lmagan banklar uchun — 11%, kapitali 5 mln. va undan ortiq banklar uchun — 10% hajmida belgilangan.

Banklar ishonchliligini bir meyordaliligi tomonidan (variatsiyasi) u yoki bu ko'rsatkichlarning vaqt bo'yicha o'zgarishidan bilish mumkin (dispersiya, o'rtacha kvadratik tafovut, variatsiya koeffitsiyenti).

Banklarni likvidlik holatini ko'rsatkichlari normativ bo'yicha va amaldagini solishtirib ham bilish mumkin. O'zbekiston Markaziy banki bu sohada bir necha likvidlik ko'rsatkichlarini taklif etgan: bir onda, joriy, uzoq muddatli, umumiy likvidlik, qimmatbaho metallar operatsiyalari bo'yicha muddatlari hisobga olgan holda, aktivlar, passivlar va boshqa omillar turi hamda summasini hisobga olgan holda taqsimlanadi. Umumiy likvidlik ko'rsatkichi tez likvidlikka ega bo'lganlar summasini, aktivlarning umumiy summasidan bankning majburiy rezervi ayrilaganiga bo'lib aniqlanadi:

$$N_5 = LA/A_r - R_0; \text{ bunda}$$

LA — tez likvidlikka ega bo'lgan aktivlar;

A_r — aktivlarning umumiy summasi;

R_0 — bankning majburiy rezervi.

Bu ko'rsatkichning maksimal hajmi Markaziy bank tomonidan 20% qilib o'rnatilgan.

Banklar faoliyatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, aktivlar va kapitalning daromadlilik ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning (F) aktivlar umumiy summasiga (A) nisbati aktivlarning daromadlilik darajasini ifodalaydi, kapitalga (K) nisbati esa kapital daromadlilik darajasini ifodalaydi. Aktivlar daromadlilik darajasi 2ta omilga bog'liq:

1) kapital va aktivlar nisbati;

2) kapital daromadliliigi:

$$F/A = K/A \times F/K.$$

Har bir omilni ta'sirini baholash uchun indeks usulidan foydalaniladi.

Olingan (kreditlarni sotishdan olingan yalpi daromad) va

to'langan (depozitlar xizmatiga to'langan xarajatlar) foizlar kreditlar berish va depozitlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha o'rtacha foiz stavkalarini aniqlash imkoniyatini beradi.

O'rta foiz stavkalarini o'zgarishi ikkita omilga bog'liq:

1) kredit(depozitlar) tarkibi;

2) har bir kredit (yoki har bir depozit) bitimi bo'yicha yakka foiz stavkalari.

Birinchi omil ta'sirini tarkib o'zgarishlari indeksi yordamida, ikkinchisini doimiy tarkibli indeks yordamida, ikkala omilning ta'sirini o'zgaruvchi tarkibli indeks yordamida aniqlanadi.

Kreditlash muddati prinsipiga rioya qilishni baholash uchun ssudalar aylanishi ko'rsatkichi hisoblanadi.

$$\text{Aylanish soni} = \frac{\text{Ssudalarni o'chirish bo'yicha aylanishi}}{\text{o'rtacha ssuda qarzi}}$$

$$\text{Aylanishning o'rtacha uzunligi} = \frac{\text{o'rtacha ssudalarni o'chirish bo'yicha aylanish}}{\text{qarzi Davrdagi kalendar kunlar soni}}$$

Jamg'arma banklaridagi depozitlar va kreditlarni baholash uchun har bir so'mni o'rtacha saqlash muddati (S) va mablag'larni bankda o'rtacha asrashi aniqlanadi (U):

$$S = O_v \times D / V; \text{ bunda;}$$

S — o'rtacha asrash davri (kunlarda);

O_v — davrdagi qo'yilmalarning o'rtacha qoldig'i;

V — davrda qo'yilmalarning berilishi muddati;

D — davrdagi kalendar kunlar soni;

$$U = O_0 - O_b / P_v \times 100; \text{ bunda;}$$

U — jamag'armadagi qo'yilgan mablag'larning asrash darajasi;

$O_0 - O_b$ — davr oxiri va boshiga qo'yilgan mablag'lar qoldig'i;

P_v — davr mobaynida qo'yilgan jamg'armalar.

Aholi jamg'armalari summasi (depozitlar) va banklarning o'z mablag' (kapital)lari nisbati (koordinatasi nisbiy miqdori) Markaziy bank tomonidan me'yoriy ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi (100%dan ortiq emas).

Banklarning qo'yilma operatsiyalarini baholash maqsadida qo'yilmalar umumiy summasi va o'rtacha qo'yilma dinamikasini omilli tahlili amalga oshiriladi. Qo'yilma umumiy summasiga ta'sir etuvchi omillar: jamg'arma bank filiallari soni, bir filialga to'g'ri kelgan qo'yilmalar hajmi va qo'yilmaning o'rtacha hajmi hisoblanadi.

3-§. Pul muomalasi statistikasi

Pul muomalasini ifodalaydigan statistik ko'rsatkichlar tizimi, pul massasini aniqlashga, uning tarkibini va muomala tezligini o'rganishga asoslanadi.

O'zbekiston Markaziy banki quyidagi pul massasi agregatlarini rasmiy ko'rsatkichlar sifatida qabul qilgan va u O'zbekiston statistikasida keng qo'llaniladi.

M0 — bank tizimidan tashqarida muomalada mavjud bo'lgan naqd pullar;

M1 — tarkibiga M0ni kiritadi, shuningdek, milliy valuta-dagi vositalar va jamg'armalarni o'z ichiga olib, ular korxonalar, tashkilotlar, ijarachilar, fuqarolar va boshqa hisob raqamidagi hisob-kitoblar qilish va qoldiq mablag'larini; aholi va korxonalarning tijorat banklaridagi so'rab olguncha

saqlanadigan depozitlarini; budget, kasaba uyushmalari, jamoat va boshqa tashkilotlar mablag'larini; sug'urta tashkilotlari mablag'larini o'z ichiga oladi.

M2 — tarkibiga M1 ni va aholining tijorat banklaridagi depozitlarini kiritadi.

O'zbekiston pul massasi hajmi va tarkibi

Ko'rsatkichlar	2004-yil I-yanvarga		2005-yil I-yanvarga	
	mlrd. so'm	jamiga nis- batan %%	mlrd. so'm	jamiga nis- batan %%
Pul massasi (M2)				
Pullar (M1)				
Shu jumladan:				
Banklardan tashqaridagi mavjud pullar (M0)				
Mavjudsiz vositalar				
Shu jumladan:				
Talab qilinguncha saqlanadigan mablag'lar				

Xalqaro amaliyotda pul massasini to'rttadan yettitagacha bo'lgan ko'rsatkichlari hisoblanadi. 1996-yildan boshlab O'zbekiston Markaziy banki ma'lumotlarida pul va bank statistikasining xalqaro andozalarga mos ko'rsatkichlaridan foydalaniladigan bo'ldi. Masalan, «Pullar» agregati M1 agregatiga o'xshaydi va mamlakatning barcha pul mablag'larini ifodalaydi: ularni to'xtovsiz to'lanadigan vosita sifatida ishlashi mumkin va ular banklardan tashqaridagi mavjud pullar va so'rab olguncha turuvchi bank tizimidagi depozitlardan iborat. «Kvazipullar» agregati pul tizimidagi kam likvidli de-

pozitlar bo'lib, ular bevosita to'lov vositasi sifatida ishlatilmaydi va ular aylanishi «pullar»ga nisbatan ancha sekin kechadi. Bu agregat muddatli va milliy valutadagi jamg'arma depozitlar va xorij valutadagi jamg'arma depozitlar bo'lib, ular O'zbekiston Markaziy banki balansida va tijorat banklari balansida hisobga olinadi. «Keng pullar» agregati «pullar» va «kvazipullar» agregatlarining yig'indisiga teng.

Pul massasi M2 agregatining «keng pullar» agregatidan asosiy farqi shundaki, M2 tarkibida xorij valutasidagi depozitlar hisobga olinmaydi. lekin unga vaqtincha kirish chegaralangan depozitlarning bir qismi kiritiladi. Ular pul balansi tuzilganda alohida mustaqil agregatga o'tkaziladi va pul massasi agregatlari hisoblanganda hisobga kiritilmaydi.

«Pul bazasi» ko'rsatkichi pul massasining mustaqil komponenti hisoblanadi. Pul bazasi M0 agregati — O'zbekiston Markaziy banki chiqargan mavjud pullarni (O'zbekiston Markaziy banki omborida saqlanayotgan pullarni hisobga olmagan holda) va tijorat banklarining Markaziy bankdagi majburiy rezervlarini o'z ichiga oladi (Xalqaro valuta fondi tavsiyasiga asosan «pul bazasi» ko'rsatkichini M0 agregatiga o'xshash sifatida qaraladi),

Pul massasining dinamikasini kuzatib turish va tijorat banklarining iqtisodiyotga kredit imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida «pul multiplikatori» ko'rsatkichidan foydalaniladi. Pul multiplikatori — koeffitsiyent, ya'ni muomaladagi pul massasini ko'paytirish o'lchovi bo'lib xizmat qiladi. Uni hisoblash uchun M2 pul massasini pul bazasi:

$$D_m = M2/M0 \text{ ga bo'linadi.}$$

Pul massasining aylanish tezligini aniqlash uchun yalpi ichki mahsulot hajini (YaIM) davrdagi o'rtacha pul massasi

hajmiga bo'linadi. Uning aksincha, ko'rsatkichi — iqtisodiy aylanishning, ya'ni so'mning «monetarizatsiya»si deb ataladi. Iste'mol baholarining orqa tomoni bo'gan pulning sotib olish qobiliyati ham pul aylanish ko'rsatkichlarining muhimlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Qator yillar uchun muomaladagi pul massasi agregatlarini yalpi ichki mahsulot bilan solishtirish indekslar — deflyatorlar degan ko'rsatkichni aniqlash imkoniyatini beradi. Bu ko'rsatkich mamlakatdagi inflatsiya darajasini aniqlash imkoniyatini beradi: indeks deflyator ortsa, inflatsiya ortadi, agar indeks deflyator pasaysa, inflatsiya pasayadi. O'zbekiston indeks deflyatorini boshqa mamlakatlarning shunday ko'rsatkichlari bilan solishtirish, inflatsiya darajasi o'zgarishi haqida xulosa chiqarish imkoniyatini beradi.

Dunyoning boshqa mamlakatlariga nisbatan mamlakatning barcha moliyaviy aktivlari va majburiyatlari hajmi va tarkibini baholash uchun makroiqtisodiy moliyaviy statistika da to'lov balansidagi boshqa ko'rsatkichlar qatorida «xalqaro investitsion holat» nomli ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqilgan. Bu tizim banklar, davlatni boshqarish organlari, korxonalar va uy xo'jaliklari moliyaviy aktivlari va majburiyatlari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Odatda, xalqaro investitsion holat statistik hisobot ko'rinishida chop etiladi, unda ko'rsatkichlar yil yoki boshqa davr boshi va oxiriga nisbatan keltiriladi, shuningdek, shu davr mobaynida xorij aktiv va majburiyatlarida yuz bergan o'zgarishlarni tushuntiruvchi ma'lumotlar keltiriladi. Xalqaro investitsion holat moddalari nomi PB moliyaviy hisobot moddalari nomiga to'liq o'xshaydi. Masalan, O'zbekiston kredit tashkilotlarining 2005-yil 1-kvartaldagi xalqaro investitsion holati quyidagi ko'rinishga ega bo'lgan:

		XIX 1.01. 2005-y	Natijada holat o'zgarish				XIX 1.04.05 (gr.1+ gr.5)
			Ope- ratsiya- lar	Qayta baho- lash	Bosh- qa- lar	Jami (gr.2+ gr.3 +gr.4)	
	A	1	2	3	4	5	6
A	Kredit tashkilotlar aktivlari						
	Shu jumladan:						
	Xorijga to'g'ri inves- titsiyalar						
	Portfel investitsiyalar						
	Boshqa investitsiyalar						
V	Tashkilotlar majburiyatlari						
	Shu jumladan:						
	O'zbekistonga xorij to'g'ri investitsiyalari						
	Portfel investitsiyalar						
	Boshqa investitsiyalar						
S	S=A-V. Kredit tash- kilotlarining sof xalqaro investitsion holati						

4-§. To'lov balansi

Iqtisodiyot sektorlari rivojini, mamlakatdagi iqtisodiy ho-
latni va milliy iqtisodiyotni qolgan dunyo bilan o'zaro alo-

qalari asosiy yo'nalishlari va natijalarini baholash uchun milliy hisoblar tizimi ko'rsatkichlari bilan bir qatorda to'lov balansi tuziladi.

To'lov balansi (TB) — shu mamlakat rezidentlari yoki milliy iqtisodiyot subyektlarining boshqa mamlakatlar rezidentlari bilan o'zaro munosabatlarini xarakterlaydigan ko'rsatkichlar tizimidan iborat. Bu makroiqtisodiy tahlilning muhim quroli bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi davrda bironta davlat o'z qobig'ida boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni amalga oshirmasdan rivojlana olmaydi. Mamlakatning rivojlanish darajasi, uning dunyoda tutgan o'rni, boshqa mamlakatlar bilan o'rnatgan aloqalari, eksport hajmi va tarkibi, tashqi savdo qoldig'i, oltin valuta rezervlari hajmi hamda dinamikasi va h.k. kabi parametrlar bilan baholanadi.

Milliy iqtisodiyot subyektlarining barcha tovar va moliyaviy oqimlari, oqibat natijada, boshqa mamlakatlar tovar va moliyaviy oqimlari bilan hamkorlikda harakat qiladi. Shu ma'noda TB ko'rsatkichlari makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimida yakunlovchi bo'lib hisoblanadilar.

«To'lov balansi» tushunchasi birinchi marta 1767-yilda D.Styuartning «Siyosiy iqtisod prinsiplari tadqiqoti» asarida eksport-import qoldig'i va u bilan bog'liq bo'lgan oltinning harakatini aks ettiruvchi tushuncha sifatida ishlatilgan. Ammo o'sha davrda ham, XIX asrda ham to'lov balansining ham nazariyasi ham amaliyoti yo'q edi. Xalqaro operatsiyalarni tizimli hisobini olib borish zaruriyati paydo bo'ldi, chunki shu davrda kapitalning xalqaro bozori rasmiylashdi, xalqaro to'lov tizimi tashkil topdi, ham davlat organlari, ham markaziy banklar tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy qatnashchisiga aylandi.

1923-yilda birinchi marta to'lov balansi AQSHda chop

etildi. 1924-yilda millatlar ligasi tomonidan bir necha mamlakatlar balans tuzildi, 1947-yilda esa TB tuzish bo'yicha tavsiyanomalar ishlab chiqildi.

50-yillar oxiridan hozirgi vaqtgacha TB tuzish metodologiyasini XVF ishlab chiqadi. 1993-yilda XVF balans tuzish bo'yicha yo'riqnomani beshinchi marta chop etdi.

MHT va TB metodologiyasining yaratilishi va amaliyotga joriy etilishi parallel ravishda amalga oshirildi, lekin hech qachon to'qnash kelmadi. Ular ikkalasining umumiy maqsadi bir mamlakat rivojlanish darajasini, uning dunyoda boshqa mamlakatlar orasida tutgan o'rnini makroiqtisodiy tahlil qilishdan iborat. Buning uchun barcha mamlakatlar ko'rsatkichlarini solishtirish prinsiplari va MHT va TBni tuzish qoidalaridan foydalanildi. XVFnin beshinchi ko'rsatkichiga (1993-y.) asosan TBdagi hisob, klassifikatsiya va ta'riflar MHTdagi kabi bir-biriga o'xshab ketadi:

- rezident va norezidentni aniqlash;
- iqtisodiyotni institutsional birliklar, sektorlar va tarmoqlarga ajratish;
- operatsiyalarni qayd etish vaqti: MHTda ham TB ham operatsiya vaqti hisoblash usuli bo'yicha aniqlanadi. Uning mohiyati shundaki, operatsiyalar boyliklarni almashish, o'tkazish, qayta tashkil etish, yaratish yoki yo'q bo'lib ketish vaqti bilan qayd etiladi.
- tovar va xizmatlar amaldagi bozor bahosida baholanadi;
- iqtisodiy operatsiyalar joriy va kapital operatsiyalarga ajratiladi.

TB ko'rsatkichlari mustaqil analitik ahamiyatga ega bo'lib, «qolgan dunyo» hisoblamasi ko'rsatkichlari bilan chegaralanmaydi. TB asosida xorij investitsiyalari qay usulda jalb etilganini, mamlakatning tashqi qarzlarini qanday

o'zgarishini, ularning foizlarini, Markaziy bankning xalqaro rezervlari qanday o'zgarishini aniqlash mumkin. TB ko'rsatkichlaridan ichki valuta bozori va valuta kursini tartibga keltirishda, davlatning fiskal va monetar siyosatini ishlab chiqarishda foydalaniladi.

O'zbekistonda TB tuzishni Markaziy bank amalga oshiradi. 1994-yildan boshlab TB kvartallar bo'yicha chop etiladi: I-kvartal uchun, I-yarim yil uchun, 9-oy uchun va yil bo'yicha to'liq balans tuziladi.

TB tuzishning asosiy prinsiplari:

TB buxgalteriya hisobi prinsipida — ikki yoqlama yozish asosida amalga oshiriladi. Har operatsiya ikki marta qayd etiladi: bir hisobning kreditida, ikkinchi hisobning debetida, chunki ko'pchilik operatsiyalar iqtisodiy boyliklarni almashishga asoslanadi. Masalan, korxona o'z mahsulotini eksport qiladi va evaziga valuta boyliklarini oladi: yoki xorij korxonasi shu mamlakat rezidenti firmasini rivoji uchun mablag' qo'yadi va evaziga moliyaviy aktivlar (aksiyalar va h.k.) yoki mulk oladi. Barter bo'yicha almashish mumkin, u holda eksporter — korxona evaziga ekvivalent tovar va xizmatlar oladi. Agar iqtisodiy boyliklar tekinga berilsa, u holda «transfertlar» moddasi kiritiladi.

— Iqtisodiy tahlil uchun TB ko'rsatkichlari guruhlanadi. MHTda ham TBda ham joriy va kapital operatsiyalar ajratiladi. Joriy operatsiyalarga tovar va xizmatlar va transfertlar bilan amalga oshirilgan operatsiyalar kiritiladi. Kapital operatsiyalar investitsion faoliyat bilan bog'liq bo'lib, ular kapital transfertlar va investitsiyalar (moliyaviy aktivlar va majburiyatlar) bilan operatsiyalarni aks ettiradi. Operatsiyalar xarakteriga qarab, TBning qaysi tomonida aks ettirilishini aniqlash mumkin.

To'lov balansi operatsiyalarini yozish prinsipi

	Operatsiya	Kredit(+)	Debet (-)
A	Tovarlar va nomil xizmatlar	Tovarlar eksporti va xizmatlar eksporti	Tovarlar importi va xizmatlar importi
B.	Mehnat va kapital xizmatlari	Rezidentlar tomonidan norezidentlarga ko'rsatilgan	Norezidentlar tomonidan residentlarga ko'rsatilgan
V	Joriy va kapital transfertlar	Rezidentlar tomonidan tovar va xizmatlarni tekinga olish	Norezidentlar tomonidan tovar va xizmatlarni tekinga olish
G	Moliyaviy aktivlar yoki majburiyatlar bilan operatsiyalar	Norezidentlar oldidagi majburiyatlar ortishi yoki norezidentlarga talabning kamayishi	Norezidentlarga talabning ortishi yoki norezidentlar oldida majburiyatlarning kamayishi

Balans va ikki yoqlama yozish prinsipidan kelib chiqib, joriy operatsiyalar hisobi kapital va moliyaviy aktivlar hisobi saldosi teng bo'lishi (qarama-qarshi belgi bilan) lozim. Binobarin, TBning umumiy saldosi doim nolga teng bo'lishi kerak. Ammo amalda kredit va debet yozuvlari orasida balansga erishib bo'lmaydi. Bunga sabab bir operatsiyaning kredit va debet yozuvlari uchun axborotlar har xil manbalardan olinadi.

Masalan, eksport bo'yicha ma'lumot manbai bo'lib bojxona statistikasi hisoblansa, xorij valutarining kelishi bank statistikasi ma'lumotlaridan olinadi. Kredit va debet yozuvlari orasidagi farq «sof xatolar va o'tkazib yuborishlar» deb ataladi.

Agregat ko'rinishida TBning umumiy ko'rinishi quyidagicha:

To'lov balansining asosiy komponent-lari (moddalar)	Kredit (+)	Debet (-)	Saldo
1. Joriy operatsiyalar hisobi A. Tovarlar va nominal xizmatlar 1. Tovarlar 2. Xizmatlar B. Mehnat va kapital xizmati (ishlab chiqarish omillari daromadlari) 1. Mehnat xizmati 2. Kapital xizmati V. Joriy transfertlar			
2. Kapital va moliyaviy qurollar bilan operatsiyalar A. Kapital bilan operatsiyalar 1. Kapital transfertlar B. Moliyaviy hisob 1. To'g'ri investitsiyalar 2. Portfel investitsiyalar 2.1 Aktivlar 2.2 Majburiyatlar (passivlar) 3. Boshqa investitsiyalar 3.1 Aktivlar Mavjud xorij valutalari va depozitlar Savdo kreditlari va avanslari Berilgan kreditlar bo'yicha balans Boshqa aktivlar 3.2 Majburiyatlar (passivlar) Mavjud xorij valutalari va depozitlar Savdo kreditlari va avanslar Jalb etilgan kreditlar balansi Boshqa majburiyatlar 4. Rezerv aktivlar			
Sof xatolar va o'tkazishlar			

Balansning ba'zi moddalari yanada aniqlik kiritishni taqozo etadi.

1. «Xizmatlar (noomil)» moddasi bo'yicha transport, sug'urta, moliyaviy, bank, turistik, injiniring va shunga o'xshash xizmatlar aks ettiriladi, ular ishlab chiqarish omillari bilan bog'liq emas.

2. «Omilli xizmatlar» moddasi bo'yicha rezidentlarning norezidentlarga ko'rsatgan ishlab chiqarish omillari (mehnat va kapital) xizmati aks ettiriladi. Xizmat deganda, xodimlarning xorijda olgan daromadlari (norezidentlardan) yoki rezidentlar tomonidan to'langan (masalan, mavsumiy ishchilar ish haqqi) daromadlar. Xorij aktivlariga egalik qilib olingan kapital xizmati daromadini, norezidentlar rezidentlarga to'laydilar yoki aksincha (foizlar, dividendlar, kupon daromadi va h.k.).

3. «Joriy transfertlar» boshqa mamlakatlarga berilgan (olingan) joriy daromad solig'i, mulk solig'i, to'lovlar va ijtimoiy sug'urta; qaytarilmaydigan (gumanitar) yordamni, ya'ni iste'mol tovarlari va xizmatlarni olish (berish). Ular transfertni ixtiyordagi daromadlarini va iste'molni ko'paytiradi va donorning esa shu ko'rsatkichlarini kamaytiradi.

4. «Kapital transfertlar» asosiy fondlarga egalik qilishni tekinga o'tkazish, qarzlar, merosga va kapitalga bo'lgan soliqlardan voz kechish, asosiy fondlarni yoki kapital qurilishni sotib olish uchun pullarni o'tkazish (olish) masalan, Germaniya hukumati tomonidan Rossiya harbiylari uchun qurilayotgan uylarni moliyalashtirish. Kapital transfertlar donorlar oluvchi va beruvchi mamlakatni aktiv va passivlarini o'zgarishiga olib keladi, oluvchi (beruvchi) mamlakat milliy boyligi hajmini o'zgartiradi.

5. «Moliya hisobida» aktivlar va majburiyatlar funksional belgisi bo'yicha klassifikatsiyalanadilar: to'g'ri investitsiyalar, portfel investitsiyalari, boshqa investitsiyalar va rezervlar.

5.1 «To'g'ri investitsiyalar» — korxonani boshqarish jarayoniga ta'sir ko'rsatish maqsadida kapitalda ishtirok etish. Korxona-rezidentga yirik aksioner-norezident tomonidan berilgan kreditlar ham to'g'ri investitsiyalar qatoriga qo'shiladi (va aksincha).

5.2 «Portfel investitsiyalar» — qimmatli qog'ozlarga qo'shilgan qo'yilmalarni anglatadi, aksiyalar va h.k., ular daromad olish maqsadida sotib olinadi. Portfel investitsiyalarga, shuningdek, qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar va ularning davomi bo'lgan (obligatsiyalar, veksellar, fyuchers valutalari, opsiyonlar va boshqalar) bilan kiritiladi. Joriy davr investitsiyalari daromadni keyingi davrlarda keltiradilar va joriy operatsiyalar hisobida aks ettiriladi.

5.3 Investitsiyalar va rezervlar deb, qaralmaydigan barcha operatsiyalar «Boshqa investitsiyalar» moddasida aks ettiriladi — mavjud xorij valutasini va depozitlari bilan operatsiyalar, berilgan va olingan savdo kreditlari, boshqa kreditlar, boshqa aktivlar va majburiyatlar.

5.4 «Rezerv aktivlari» — Markaziy bank va Moliya vazirligining erkin konvertlanuvchi likvidlik xorij aktivlari. Ularning tarkibiga mavjud xorij valutasini, korrespondentlashuvchi hisoblardagi qoldiq, mablag'lar, xorij mamlakatlar hukumatlari likvidlik qimmatli qog'ozlari, XVFning aktivlari va rezervlari (masalan, maxsus o'rnini to'ldirish huquqi) kiradi.

Monetar oltin yoki oltin ham Markaziy bank mulkida bo'lgani uchun shunga kiritiladi. Tijorat banklar qazib oluvchi va qayta ishlovchi korxonalar mulki bo'lgan nomonetar oltin, to'lov balansida oddiy tovar sifatida qaraladi. Monetar oltin bilan operatsiyalar faqat har xil mamlakatlar markaziy banklari bilan yoki markaziy bank va xalqaro tashkilotlar bilan o'tkazilishi mumkin. Markaziy bankning tovar oltinni sotib olish (sotishi) natijasida oltinni monetarizatsiya (de-

monetarizatsiya) qilish mumkin; shu bilan Markaziy bankda monetar oltin zaxirasi ortishi (kamayishi) mumkin. Agar bunday operatsiyalar mamlakat ichida o'tkazilsa, u holda bunday holat to'lov balansida aks ettiriladi; agar Markaziy bank nomonetar oltinni norezident korxonalaridan sotib olsa, bunday operatsiya tovarlar importi sifatida aks ettiriladi. Shunday qilib, tovar oltinni monetarizatsiya qilish jarayoni to'lov balansida ko'rsatilmaydi. Aktivlar va majburiyatlarni qayta baholash operatsiyalari ham (masalan, valuta boyliklarini) muhim operatsiyalar bo'lmagani uchun ko'rsatilmaydi.

XVF — balanslarni standart komponentlarga mos holda neytral holatda tuzishni maslahat beradi. Bunday qilinsa, umumiy saldo doim nolga teng bo'ladi. Yuqorida qayd qilinganidek, ma'lumotlar har xil manbalardan olingani uchun kredit va debet moddalar teng kelavermaydi. Tenglikni hosil qilish uchun maxsus balanslashtiruvchi modda «sof xatolar va o'tkazishlar» kiritiladi. To'lov balansini neytral holati «balans»ni ta'minlaydi, ammo uning muhim kamchiligi bor. Ikki yoqlama yozuv prinsiplariga rioya qilish uchun tenglashtirish amalga oshiriladi. Ular asosiy operatsiyalar kabi bo'lim va moddalarda aks ettiriladilar. Natijada boshqa mamlakatlar rezidentlarning o'zaro aloqasi real saldosi yo'qoladi.

Mamlakatning to'lov balansi milliy valutada tuziladi, chunki uning asosiy maqsadi — milliy iqtisodiyotni qolgan dunyo bilan o'zaro aloqasini tahlil qilishdan iborat. Ammo xalqaro taqqoslashlarni amalga oshirish maqsadida ko'rsatkichlar muqobil hamma qabul qilgan xorij valutasini — AQSH dollarida yoki Yevroda qayta baholanadi. Agar mamlakat valutasini devolvatsiyaga moyil bo'lsa, bunday operatsiyani amalga oshirish shart bo'lib qoladi. O'zbekiston to'lov balansi AQSH dollarida tuziladi va chop etiladi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Davlat budjeti daromadlari va xarajatlari qanday klassifikatsiyalanadi?

2. Budjet taqchilligi deganda nimani tushunasiz va uning qaysi ko'rsatkichlarini bilasiz?

3. Elastlilik koeffitsiyenti nimani ifodalaydi?

4. Bank aktiv va passiv operatsiyalariga tushuncha bering.

5. Bank faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.

6. O'zbekiston pul massasini ifodalovchi agregat ko'rsatkichlar tarkibi qanday?

7. Pul massasining aylanish tezligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

8. Pul qadrsizlanishi qanday o'rganiladi?

9. To'lov balansining asosiy tarkibiy qismlarini tushuntirib bering va u qaysi davrlar uchun tuziladi?

10. Joriy operatsiyalar hisobiga tushuncha bering.

11. To'lov balansini operatsiyalarini yozish prinsipi qanday?

12. Budjet daromadlarini nechta turga bo'lish mumkin?

a) bir turga;

b) ikki turga;

d) uch turga;

e) to'rt turga;

f) besh turga.

13. Soliq tushumlariga qaysi tushumlar kiradi?

a) fiskal monopoliyalar tomonidan davlat budjetiga to'langan daromadlar va ijtimoiy sug'urta bo'yicha majburiy to'lovlar;

b) qo'shimcha qiymat solig'i;

d) shaxsiy daromaddan olingan soliq;

e) tashqi savdo soliqlari;

f) aksiz soliqlari.

14. Soliqdan tashqari tushumlar qaysilar?

a) litsenziyalar;

b) yig'imlar;

d) Markaziy bank foydasidan ajratmalar;

e) transfertlar;

f) kreditlash.

15. Joriy xarajatlar tarkibi qanday?

a) ish haqqi;

b) foiz to'lovlari;

d) tashqi foiz to'lovlari;

e) pensiyalar;

f) hammasi ham joriy xarajatlarga kiradi.

16. Kapital qo'yilmalar tarkibi qanday?

a) moliyalashtirish;

b) tashqi moliyalashtirish;

d) yangi qarz olishlar;

e) qarzni to'lash;

f) yangi asosiy fondlarni sotib olish va qurish.

17. Bank kredit operatsiyalarini qanday tasniflash mumkin?

a) kredit oluvchilar bo'yicha;

b) maqsadi bo'yicha;

d) qatnashish jarayoni bo'yicha;

e) muddati bo'yicha;

f) hamma javoblar to'g'ri.

18. Pul agregatlari necha xil bo'ladi?

a) M0 — bank tizimidan tashqaridagi naqd muomaladagi pullar;

b) $M1 = M0 + \text{depozitdagi va hisob raqamidagi pullar};$

d) $M2 = M1 + \text{aholining tijorat banklardagi depozitlari};$

e) yuqorida qayd qilinganlarning barchasi to'g'ri.

19. To'lov balansı o'z ichiga asosan quyidagi balanslarni oladi:

- a) savdo balansı
 - b) xizmatlar va notijorat to'lovlar balansı
 - d) kredit va kapital harakati balansı
 - e) yuqorida qayd etilgan uchta balansni o'z ichiga oladi
20. Viloyat xalq banki bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan yil oxiriga:

Ko'rsatkichlar	2004-y.	2005-y.
Xalq banklari soni	73	78
Omonatlar soni, ming	57	80
Omonatlar miqdori, ming so'm	18000	20240
Aholi soni — ming kishi	232,0	244,0

Aniqlang:

- 1) Har bir ko'rsatkich bo'yicha dinamika ko'rsatkichlari
- 2) Bir bankka to'g'ri kelgan aholi soni
- 3) Omonatlarning o'rtacha miqdori

Olingan ko'rsatkichlarni tahlil qiling va xulosalar chiqaring.

21. 2000 va 2005-yillar orasida omonat qo'yuvchilar soni 2 marta, omonatlarning o'rtacha miqdori esa 3 marta ortgan. Bir omonatning o'rtacha omonati miqdori qancha marta ortgan?

22. Joriy davrda xalq banki bo'yicha qo'yilgan omonatlar haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (ming so'm):

Omonat turlari	Foiz stavkalari	Omonat summasi (m.s.)	Omonatni saqlash muddati
So'rab olguncha	5	300	5 oy
Muddatli	10	400	10 oy

Omonatlarni o'rtacha saqlash muddatini aniqlang.

XIV bob. INVESTITSİYALAR VA INVESTITSION FAOLIYAT STATISTIKASI

1-§. Investitsiyalar va investitsion faoliyat haqida tushuncha va statistikaning vazifalari

Milliy iqtisodiyotni bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos holda faoliyat olib borishi uchun muntazam ravishda ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish lozim. Buning uchun yangi texnologiyalarni joriy etish, yangi uskunalarni, xomashyo va materiallarni sotib olish, xodimlar malakasini oshirish lozim bo'ladi. Bunday holatni muntazam ravishda saqlab turish uchun xo'jalik yurituvchi subyektlar ma'lum miqdordagi kapitalga ega bo'lishlari kerak. Ammo amalda doim ham shunday bo'lavermaydi. Shuning uchun rahbarlar va menedjerlar oldida strategik rejalarni amalga oshirish uchun investitsion mablag'lar manbalarini qidirib topish masalasi ko'ndalang turadi.

O'zbekiston Respublikasida investitsion faoliyatni boshqarish asosi bo'lib quyidagi qonunlar hisoblanadi:

1. «Kapital qo'yilmalar sifatida amalga oshiriladigan investitsion faoliyat haqida»gi (2001-yil) qonuni;
2. O'zbekiston Respublikasidagi xorij investitsiyalari haqida»gi (2002-yil) qonuni.

Bu hujjatlarda investitsion faoliyatning asosiy holatlari va kategoriyalari keltirilgan va biz bu kategoriyalarning asosiylari mohiyatini ko'rib chiqamiz.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlar bozori bi-

lan birga, kapital bozori ham mavjud bo'lib, u har xil moliyaviy bozorlar yig'indisidan tashkil topadi. Moliyaviy bozorlarning asosiy xususiyati shundan iboratki, unda kapital egalari (investorlar) pul mablag'larini taqdim etib, daromadni esa kelajakda talab qiladilar, shu bozorning boshqa qatnashchilari kapital sotib olib, uni harakatga keltiradilar, o'z loyihalarini amalga oshiradilar, foyda ko'rishni rejalashtiradilar va kelajakda ko'rgan foydalarining ma'lum qismini kapital egasiga foiz sifatida qaytarib beradilar.

Investitsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda yetakchi o'rinni egallaydi, chunki investitsiya orqali kapital jamg'armalari jamg'arishiga va uning natijasida mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish va iqtisodiy o'sishga erishiladi.

Bizning fikrimizcha, investitsiya — uzoq muddatli resurs qo'yimalari bo'lib, ular yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish va eskilarini modernizatsiya qilish, texnika va texnologiyalarning yangi turlarini o'zlashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat) hajmini orttirish va sifatini yaxshilash va shu asosda ko'zlangan foyda (daromad)ni olishdir. Investitsiyalash asosida milliy iqtisodiyot miqyosida ayrim regionlar iqtisodiy potentsiali tenglashtiriladi, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishdagi qing'irliklar bartaraf etiladi, shahar va qishloqlar ko'rkiga ko'rk qo'shiladi.

Investitsiya lotincha «invest» so'zidan olingan bo'lib, uning aynan tarjimasi «solish» degan ma'noni anglatadi va u juda keng ma'nodagi tushuncha. Bir xil investorlar kapitalni korxona yoki kafeni qurishga yoki sotib olishga yo'naltiradilar, boshqalar ishlab chiqarish uskunalari yoki potok liniyalarini sotib oladilar, uchinchilar mablag'larini aksiyalar, obligatsiyalar yoki boshqa qimmatbaho qog'ozlarga qo'yadilar; to'rtinchilar o'z jamg'armalarini o'zlarining ilm

va madaniy saviyalarini ko'tarish uchun sarflaydilar, beshinchilar pul mablag'larini bank depozitiga ma'lum foiz asosida qo'yadilar, oltinchilar ma'lum mahsulot ishlab chiqarish uchun patent yoki litsenziya sotib oladilar, yettinchilar kapitalni kolleksionlashtirish uchun qo'yadilar, kitoblar, markalar sotib oladilar va h.k. Bularning barchasi investitsiya bo'lib hisoblanadi, shuning uchun investitsiyaga yagona, har tomonlama ta'rif berib bo'lmaydi, chunki u juda keng va chuqur ma'nodagi ishlab chiqarish munosabatlarini o'zida aks ettiradi.

Investitsiyalar birinchi navbatda yalpi ichki mahsulot bir qismining harakati bo'lib, ular milliy iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish parametrlarini aniqlab beradi, iste'mol va iqtisodiy o'sish qat'iyligini, ijtimoiy rivojlanishning kelajagini real aks ettiradi.

Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati bo'yicha qarash va nuqtai nazarlarni tahlili shuni ko'rsatdiki, turli iqtisodiy fanlar va amaliy faoliyatlarda ular turlicha talqin qilinadi. Umumiy iqtisodiy fanlarda investitsiyalar — kapitalni jamg'arish jarayoni deb qaraladi. Moliya nazariyasiga ko'ra, ular bo'lajak natijalarni qo'lga kiritish maqsadida, mazmuni bo'yicha, hozirgi kapital harakatlarni bildiradi. BMTning 1953-yilda qabul qilgan MHTda va shu asosda 1995-yilda qabul qilingan Yevropa MHTda investitsiya tushunchasi kengaytirilgan holda o'rganilib, asosiy kapitalni yalpi jamlanishi, unumdorlikni oshirish yoki xizmat qilish muddatini ko'paytirish maqsadida asosiy kapital elementlarini qayta qurollantirish bilan bog'liq xarajatlardan chiqariladi. Bizning fikrimizcha, investitsiyalarning ta'rifida ularni mohiyatini bildiruvchi maqsad va funksiyalari o'z aksini topishi zarur va u avvalo, sarmoya egasi uchun daromad manbai bo'lib hisoblanadi. U donor (sarmoya egasi)ning bo'sh pul

mablag'larini muomalaga kiritish orqali unga qo'shimcha daromad keltiradi, ammo bunday faoliyat mavjud bo'lgan aniq va noaniq risklar bilan bog'liq ekanini esda tutish kerak. Shu bilan birga investitsiya akseptor (sarmoya jalb qiluvchi) uchun ham foydali hisoblanadi. Odatda, investitsiya uchun sarmoya egasiga to'lanadigan haq (foiz, dividend va h.k. shaklida) kredit uchun to'lanadigan foizdan past bo'lishi uning akseptor uchun qanchalik manfaatli ekanligidan dalolat beradi.

Investitsiyalarning mohiyati rejali, bozor va o'tish davri iqtisodiyoti sharoitlarida bir-biridan investitsion faoliyat qatnashchilari, moliyalashtirish manbalari, investitsiya riski, investitsion sikl axborot bazasi, loyihani amalga oshirish sharoiti va h.k.lar bo'yicha farq qiladi.

Investitsiyalarni kelib chiqish manbalariga qarab, ikki xilga: ichki va tashqi investitsiyalarga ajratish mumkin:

— **ichki investitsiyalar** mamlakat milliy daromadining jamg'ariladigan qismi;

— **tashqi xorij investitsiyalari** bir iqtisodiyotdan ikkinchisiga o'tayotgan kapital oqimi bo'lib, ular ichki investitsiyalardan keskin farq qiladi. Ular mamlakatlararo ko'chadi, faqat o'z maqsadini ko'zlaydi, amal qilish sharoitlari o'zgaradi. Xorij investitsiyalari kirib kelishi kapital import qiluvchi mamlakatlarda soliq, ijara haqqi va boshqa tushumlarni ko'payishi ta'minlanadi.

Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotining laureati (1990-yil) U.F.Sharp eng ommabop bo'lgan «Investitsiya» nomli darsligida investitsiyalar kelgusida (ehtimol, nomuayyan) qiymatni olish maqsadida hozirgi vaqtda muayyan qiymatdan voz kechishdir»¹, deb ta'riflaydi. «Investitsiyalash» atama-

¹ У. Шарп, Г. Александр, Ж. Бейли. Инвестиции. Пер. С англ. М.:

sining ma'nosini bu qo'llanma mualliflari: «Kelajakda foyda olish uchun bugun puldan ajralishdir»¹ deb e'tirof etadilar.

Investitsion faoliyat ikki makro va mikro darajada amalga oshiriladi. Birinchi darajada davlat va rahbar strukturalar amalga oshirsa, ikkinchisida esa xo'jalik yurituvchi subyektlar-korxonalar, firmalar, kompaniyalar va boshqalar amalga oshiradilar. Ikkala holatda ham gap investitsiyalash strategiyasi, uning o'lchamlari va olingan natijalari haqida boradi.

Makroiqtisodiy darajada investitsiyalar deganda, milliy iqtisodiyot miqyosida ishlab chiqarish vositalarini takror ishlab chiqarishga, «inson omili»ni rivojlantirishga, uy joy fondini, tovar zaxiralarini orttirish va shu kabilarga qilingan chiqimlarning bir qismi tushuniladi.

Mikroiqtisodiy darajada investitsiyalar deganda korxona, firma, korporatsiya, xolding va h.k. miqyosida kapitalni takror ishlab chiqarishga, zaxiralar miqdorini orttirishga va shu kabilarga qilingan chiqimlarga, ya'ni foydaning ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan qismini anglatadi.

Meditcina tili bilan aytganda, investitsiya bu iqtisodiyotga qilingan «in'eksiya» bo'ladi. U iqtisodiyotni sog'lomlashtiradi, bardam qiladi. Investitsiyalarning asosiy manbai jamg'arma, boshqacha aytganda milliy iqtisodiyot (uy xo'jaligi, korxona, firma, davlat)dagi yalpi daromadning iste'mol qilinmagan qismi hisoblanadi. Sarflanmagan daromadlar turli moliya institutlari, banklar, jamg'armalar va boshqalarda saqlanadi va kerak paytda tadbirkorlarga resurslar olish uchun qarzga beriladi.

INFRA, 1997, C. 979

¹ У. Шарп, Т. Александр, Ж. Бейли. Инвестиции. Пер. С англ. М.:

INFRA, 1997, C. 16

Amaliyotda uch xil investitsiya turlari mavjud: moliyaviy, moddiy va nomoddiy investitsiyalar.

Moliyaviy investitsiyalar — kapitalni har xil moliyaviy aktivlarga qo'yilishini anglatadi. Investorlar, aksiyalar, obli-gatsiyalar va boshqa xil qimmatli qog'ozlar sotib olib, boshqa korxonalarning faoliyatida ishtirok etish huquqiga ega bo'ladilar. Ular yana muddatli depozitga qo'yilgan bank qo'yilmalari, kreditlashning har xil formalari, erkin konver-tatsiyalanadigan valutani sotib olish ham kiradi.

Moddiy investitsiyalar — material obyektlar yaratilishini taqozo qiladi. Ularga ko'chmas mulklar (binolar, inshootlar, yer uchastkalari)ga, transport infratuzilmalariga: ishlab chiqarish uskunalari (stanoklar, mashinalar, potok liniyalari, texnologik komplekslar va h.k.)ga aylanma mablag'lar (xomashyo, materi-allar, butlovchi qism va mexanizmlar)ga qo'yilgan qo'yilmalar kiradi. Boshqarish, moliyalashtirish va statistik nazariyasida bu-larni real yoki kapital hosil qiluvchi investitsiyalar deb ataladi.

Nomoddiy investitsiyalar — investor kapitalini kengayti-rish va qayta takror ishlab chiqarish uchun qo'yilgan noma-terial qo'yilmalar bo'lib, ular mulkiy mablag'lar balansida o'z aksini topmaydilar. Ular ishlab chiqarishni takomillashtirish uchun, firma yoki korxona xodimlari malakasini va ilm dara-jasini ko'tarish yoki mamlakat miqyosida «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ni amalga oshirish uchun qo'yilgan qo'yilmalar yoki keng ma'noda «inson intellektiga» qo'yilgan mablag'lar va patent va litsenziya, nou-xau (intellektual kapital), inovat-siyalar (kashfiyot yoki yangi texnika va texnologiya yechim-lari) uchun qo'yilgan qo'yilmalar kiradi. Bularga yana har xil ijtimoiy tadbirlar va dasturlarni amalga oshirish uchun qo'yilgan qo'yilmalar kiradi.

Amaliyotda mavjud bo'lgan investitsiyalarni quyidagi tur-larga ajratiladi:

1. Nimalarga sarflanishiga qarab:

- **Sof investitsiyalar** — asosiy kapital hajmini ko'paytirishga sarflanadi;

- **Yalpi investitsiyalar** — asosiy fondlarning hajmini ko'paytirishga va eskirishi o'rnini qoplashga sarflanadi;

2. Investorning maqsadiga qarab:

- **Bevosita investitsiyalar** — muayyan xo'jalik subyektini boshqarishda, ishtirok etish huquqini olish va foyda chiqarish maqsadida uning ustav kapitaliga mablag' solishdir;

- **Portfel investitsiyalar** — investorning aniq maqsadiga erishishi uchun xizmat qiladigan va bir butun qilib to'plangan turli qiymatlarning yig'indisidir;

- **Annuitet (moliyaviy renta)** — vaqti-vaqti bilan investorga muayyan daromad keltirib turadigan investitsiyadir.

3. Investitsiya subyektlariga qarab:

- **Xususiy investitsiyalar** — o'z xususiy kapitali, zayomlar (shu jumladan, obligatsiya zayomlar), shuningdek, jalb etilgan kapital hisobidan amalga oshiriladi;

- **Davlat investitsiyalari** — budget ajratmalari, uzoq muddatli ssudalar va boshqa jalb etilgan resurslar hisobidan amalga oshiriladi.

4. Tijoriy xatarga munosabatiga qarab:

- **Hisobga olingan xatarlarga borishga tayyor investor** — biron-bir subyektga mablag' solayotgan investor tadbirkor bo'lib, u qanday xatarga borayotganligini avvaldan hisoblagan;

- **Har qanday xatarga borishga tayyor investor** — o'yinchi tadbirkor hisoblanadi va u har qanday xatarni ham yengishga tayyor bo'ladi.

5. Tayinlangan obyektga qarab:

- **Kapital investitsiyalar** — real aktivlarga sarflanadi;

- **Inovatsion investitsiyalar** — texnikaning yangi avlod

va yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va o'zlashtirishga sarflanadi;

- **Ijtimoiy investitsiyalar** — inson salohiyatini va malakasini rivojlantirishga, ta'lim sohasiga, ishlab chiqarish tajribasini rivojlantirishga va nomoddiy ne'matlarning boshqa shakllariga sarflanadi.

Statistika amaliyotida real investitsiyalarni xarakterlash uchun ularning hajmi va normasi aniqlanadi.

Investitsiya hajmi deb solingan kapitalning qiymat formada ifodalangan miqdoriga aytiladi. (Absolut miqdor,... so'm yoki AQSH dollarida ifodalanadi).

Investitsiya normasi esa uning hajmini yalpi milliy mahsulotga yoki yalpi ichki mahsulotga bo'lish natijasida olinadi. (Nisbiy miqdor, foizlarda ifodalanadi).

Investitsiya ko'rsatkichlari joriy va solishtirma baholarda hisoblanadi va ifodalanadi. Bunda solishtirma narxlardagi hisob-kitoblar faqat so'mda emas, balki AQSH dollarida ham amalga oshiriladi, bu esa birinchidan, hisoblanayotgan ko'rsatkichlarga bahoning (inflatsiyaning) ta'sirini bartaraf qilishga, ikkinchidan, so'mning xalqaro kursidagi o'zgarishlarni ta'sirini ham bartaraf qilishga olib keladi va shu bilan birga O'zbekistonning investitsiya faoliyati ko'rsatkichlarini boshqa mamlakatlardagi xuddi shunday ko'rsatkichlar bilan bevosita taqqoslash imkoniyatini yaratadi.

Investitsiyalar haqidagi ma'lumotlar guruhlar bo'yicha korxona va tashkilotlarning statistik hisobot formasi №P-2 «Investitsiyalar haqida ma'lumotlar»da va «investitsion faoliyat haqidagi ma'lumotlar»ning ilovasida keltiriladi va bu sohadagi statistikaning vazifalari quyidagilardan iborat:

- investitsiyalar tarkibini va manbasini statistik o'rganish;
- kapital qo'yilma sifatida amalga oshirilishi investitsiyalarni o'rganish;

- nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni o'rganish;
- investitsiyalar samaradorligini statistik baholash va h.k.

2-§. Investitsiyalar tarkibini statistik o'rganish

Investitsiyalar tarkibi bir necha yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi.

Iqtisodiy aktivlar bo'yicha investitsiyalar ikkiga bo'linadi:

- **moliyaviy investitsiyalar** — moliyaviy aktivlarga qo'yiladi. Ular xo'jalik tashkilotlari tomonidan banklarga, qimmatbaho qog'ozlar va boshqa korxonalar ustav fondiga, davlat va mamlakat zayom obligatsiyalariga, boshqa tashkilot va korxonalarga kreditlar berish yo'li bilan amalga oshiriladi;
- **nomoliyaviy investitsiyalar** — MHT yo'nalishi bo'yicha material va nomaterial asosiy kapitalga, material aylanma mablag'lar hajmini ortishiga, boyliklar, material va nomaterial nomoliyaviy aktivlarga qo'shiladi.

Nomoliyaviy investitsiyalar tarkibiga quyidagilar ajratiladi:

- asosiy kapitalga investitsiyalar;
- nomaterial aktivlarga investitsiyalar;
- material aylanma mablag'lar zaxirasini to'ldirish;
- binolar, inshootlar, mashina va uskunalarni kapital ta'mirlashga xarajatlar;
- yer uchastkalari va tabiatdan foydalanish obyektlarini sotib olish.

Bular ichida asosiy o'rinni asosiy kapitalga investitsiyalar egallaydi va ular takror ishlab chiqarish yo'nalishlari bo'yicha qurilish, kengaytirish, rekonstruksiya qilish, obyektlarni texnik jihatdan qayta qurollantirish, mashina-uskunalar, instrument-inventarlar sotib olish, chorva mollar tuyog'ini

ko'paytirish, ko'p yillik o'simliklarni ekish va h.k.ga bo'linadi.

Investitsion faoliyatni tahlil qilishning keyingi yo'nalishi — asosiy kapitalga solingan investitsiyalarni o'rganishdan iborat va ular quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi:

- yangi qurilish;
- mavjud korxonalarni kengaytirish;
- mavjud korxonalarni texnik jihatdan qayta qurollantirish va rekonstruksiya qilish.

Yangi qurilish deb, yangi yoki binosi olib tashlangan maydonlarda yangi bino, inshootlar barpo etish maqsadida olib borilgan qurilishlarga aytiladi.

Mavjud korxonalarni kengaytirish deganda, mavjud korxonalar hududida yangi sexlar, obyektlarni qurish yoki ularga yaqin maydonlarda yangi yoki qo'shimcha ishlab chiqarish quvvatlarini qurish tushuniladi.

Mavjud korxonalarni rekonstruksiya qilish deganda, ishlab chiqarish quvvatlarini ko'paytirish, mahsulot sifatini va nomenklaturasini yaxshilash maqsadida korxonalardagi sexlar va obyektlardagi ishlab chiqarishni takomillashtirish va uning texnik-iqtisodiy darajasini yuqori darajaga ko'tarish tushuniladi.

Material aylanma mablag'lar zaxirasiga jalb etilgan investitsiyalar shu davrda ular qoldig'ining o'zgarishini xarakterlaydi. Uni davr boshidagi va davr oxiridagi qoldig'ining farqi sifatida olinadi.

Ishlab chiqarilmagan aktivlarga investitsiyalar hajmi ikki qismdan iborat: ishlab chiqarilmagan material aktivlarga uzoq muddatli qo'yilmalar (masalan, yerga, tabiiy resurslarga, tabiatdan foydalanish obyektlariga egalik qilish huquqi) va ishlab chiqarilmagan nomaterial aktivlarga sarflangan uzoq muddatli qo'yilmalar (masalan, mualliflar bilan bitim va

kelishuvlar, ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish opsiionlari va h.k.).

Bu tizimdagi har bir ko'rsatkich umumiy investitsiyalar-ning aniq bir qismini xarakterlaydi va ular tarkibi ayrim ko'rsatkichlarning ulushi bo'yicha o'rganiladi.

Har bir korxona va firmaning rivojlanish darajasini bilish uchun investitsion imkoniyatlarni baholash lozim, binobarin, ularning investitsion salohiyatini aniqlash kerak bo'ladi. Bunda ularning faqat investitsiyaga jalb qilinishi mumkin bo'lgan moliyaviy va boshqa resurslarini mavjudligini e'tiborga olish bilan birga, ularni qo'yish shartlari mavjudligi, ularning samaradorligini ham e'tiborga olish lozim bo'ladi.

Korxonaning investitsion salohiyati bozordagi hozirgi sharoit va holatni hisobga olgan holda eng ko'p jalb etilishi mumkin bo'lgan investitsion resurslar hajmini ifodalaydi. Bozor iqtisodiyoti davrida bu ko'rsatkichning ahamiyati juda yuqori hisoblanadi, chunki shunga qarab korxona rahbari yoki menedjeri investitsion loyihalar bo'yicha asosli qaror qabul qilish imkoniyatini beradi.

MHT yo'nalishi bo'yicha korxonalar investitsion salohiyatini ikki qismga ajratish mumkin:

- yalpi milliy jamg'arish;
- potensial xorij investitsiyalari.

Yalpi milliy jamg'arish alohida korxona chegarasida investitsion salohiyatning asosiy qismini tashkil etib, u ichki jamg'armalar hisobidan tashkil topadi. Avvalo ular amortizatsiya ajratmalari, korxona ixtiyorida qoladigan foyda, uning faoliyati davrida amalga oshirgan jamg'armasi va boshqa xususiy mablag'lari. Qo'shimcha manbalar sifatida qarzga olingan va budjetdan tashqari mablag'lar: bank kreditlari ko'rinishida, budjetdan tashqari fondlar mablag'lari, lizing bo'yicha asosiy fondlar va h.k. jalb etilgan mablag'larga yana

har xil darajadagi budjetlardan olingan mablag'lar, masalan, davlatning maqsadli dasturlari va h.k.

Korxonaning potensial xorijiy investitsiyalari uning rivojlanishi uchun qo'yilgan to'g'ri kapital qo'yilmalar, kapital transfertlar, xorij mamlakatlari yuridik va jismoniy shaxslarning sabablari va h.k. Bularning hajmi uncha katta bo'lmay, asosan bozor konyunkturasi bog'liq bo'ladi. Bular haqidagi ma'lumotlar ekspert baholash yo'li bilan faoliyat yurituvchi qo'shma korxonalardan olish mumkin.

Korxonalar investitsion faoliyatining asosiy qismi kapital qo'yilma sifatida amalga oshiriladi va ular ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

3-§. Kapital qo'yilmalar va ularning moliyaviy manbalari

Kapital qo'yilmalar investitsiyalarning asosiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiyot nazariyasida kapital qo'yilmalar deb, yangi asosiy fondlarni tashkil etishga, kengaytirishga, rekonstruksiya qilishga, modernizatsiya qilishga va mavjud korxonalarni qayta qurollantirishga qaratilgan kapital qo'yilmalarga aytiladi. Statistika kapital qo'yilmalarni faqat moliyaviy kategoriya sifatida emas, balki asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish jarayonidagi ko'p qirrali investitsion jarayon sifatida o'rganadi.

Ularning tarkibiga har xil nisbatda muhandis qidiruv, loyihalash, qurilish-montaj ishlari, mashina va uskunalarni sotib olish va ularni yaratish, ularni o'rnatish va h.k. xarajatlari qo'yilmalarning texnologik tarkibida quyidagi elementlarni ajratadi:

— loyihalash-qidiruv ishlari xarajatlari. Bularga asosiy

fondlar obyekti va kompleks qurish bo'yicha muhandis-qidiruv va loyihalash ishlari xarajatlari kiradi;

— qurilish ishlari xarajatlari. Bular kapital qo'yilmalar tarkibidagi xarajatlarning asosiy qismini tashkil etadi. Qurilishga loyihaga kiritilgan bino va inshootlarni ko'tarish, kengaytirish, rekonstruksiya qilish va tiklash kabi ishlar kiritiladi. Masalan, fundament osti uchun katlovan qazish, bino g'ishtlarini terish, metall va temirbeton konstruksiyalarni montaj qilish, qurilish obyektlari hududlari atrofini obodonlashtirish va boshqalar;

— uskunalarni o'rnatish ishlari xarajatlari. Ularga ishlab chiqarish, texnologik, energetik uskunalarni yig'ish va o'rnatish, shuningdek, qo'yimalarga ulash, ehtiyotkorlik ishlari va boshqalar;

— o'rnatishni taqozo etadigan uskunalarni sotib olish. Ularga texnologik, energetik va boshqa ishlab chiqarish uskunalarni sotib olish xarajatlari kiradi. Ularni faqat oldin yig'ish va qattiq joyga o'rnatish va montaj qilingach ekspluatatsiyaga kiritish mumkin. Bu uskunalariga, masalan, metallni qayta ishlovchi stanoklarni, poligrafiya uskunolari, statsionar turbinalar, elektrogeneratorlar va boshqalar kiritiladi.

— o'rnatishni taqozo etmaydigan mashina-uskunalarini sotib olish. Bularga ekspluatatsiya qilish uchun hech qanday montaj ishlarini talab etmaydigan mashina-uskunalar kiradi. Masalan, buldozerlar, ekskavatorlar, elektromotoparomlar, avtomobillar, lokomotivlar va h.k. Bu xarajatlarga qurilish smetasiga kiritilmagan mashina va uskunalar xarajatlari, masalan, eskirgan uskunalarini yangilash yoki mavjud mashina parkini kengaytirish xarajatlari va h.k. kiritiladi;

— ishlab chiqarish instrument va inventarlari. Ularga barcha turdagi ishlab chiqarish instrumentlari, tez eskiradigan va

yemiriladigan predmetlar kiritilib, ular obyektlarni qurish smetasiga kiritilgan bo'ladi;

— asosiy podani tashkil etish xarajatlariga asosiy fondlarga kiritiladigan ishchi va mahsuldor hayvonlarni sotib olish xarajatlari kiritiladi;

— asosiy fondlar qiymatini oshirmaydigan xarajatlar. Bularga ushbu investitsion obyektni qurilishiga ahamiyati bo'lmagan ba'zi ishlarni amalga oshirish, tayyor obyektlarni ishga tushirish bo'yicha kadrlarni tayyorlash xarajatlari kiritiladi;

— boshqa kapital xarajatlar. Bularga boshqa firmalarning bitirilmagan obyektlarini sotib olish, ko'p yillik o'simliklarni o'stirish xarajatlari kiradi.

Statistika investitsion faoliyatni o'rganishda ularni texnologik tarkibi bilan birga kapital qo'yilmalarni tipologik gruppalashni ham amalga oshiradi: iqtisodiy vazifasi bo'yicha (ishlab chiqaradigan va xizmat ko'rsatadigan sohalarga qo'yilgan kapital mablag'lar), milliy iqtisodning yagona klasifikatori asosida keltirilgan sektorlar va tarmoqlar bo'yicha qo'yilgan kapital mablag'lar. Shuningdek, kapital qo'yilmalarni moliyaviy manbalari va mulk formasi bo'yicha gruppalash ham muhim ahamiyatga ega.

Kapital mablag'larning ichki va tashqi manbalarni 3 turga ajratish mumkin:

1. Korxona va tashkilotlarning o'z mablag'lari:

- a) korxonalar ixtiyorida qoladigan foyda;
- b) amortizatsiya fondi.

2. Jalb etilgan budjet mablag'lari:

- a) davlat budjeti mablag'lari;
- b) mahalliy budjet mablag'lari;
- d) boshqa budjet mablag'lari.

3. Budjetdan tashqari jalb qilingan va qarzga olingan mablag'lar:

- a) bank kreditlari va aholi mablag'lari;
- b) boshqa tashkilotlardan qarzga olingan mablag'lar;
- d) budjetdan tashqari fond mablag'lari;
- e) xorij qo'yilmalarini ham qo'shgan holdagi boshqa budjetdan tashqari mablag'lar.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasiga qaraganda 2005-yilning yanvar-dekabrida respublikaning asosiy kapitalni ko'paytirishga 3012,9 mlrd. so'm miqdorida investitsiyalar kiritilib, o'sish sur'ati 2004-yil yanvar-dekabriga nisbatan 107,0%ni tashkil qildi.

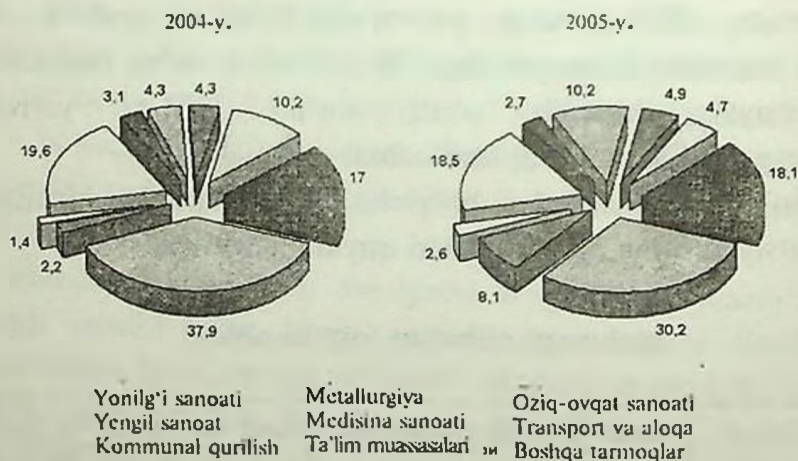
Moliyalash manbalari bo'yicha asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning taqsimlanishi quyida keltirilgan:

(yakunga nisbatan foiz hisobida)

	Jami inves- titsiya- lar, mlrd. so'm	Shu jumladan moliyalash manbalari bo'yicha					
		Res- pub- lika bud- jeti	Kor- xona- lar bud- jeti	Chet-el invest- tisiya- lari va kredit- lari	Aholi mab- lag'- lari	Bank kredit- lari va boshqa qarz olingan mablag'- lar	Budjet- dan tashqari fondlar mab- lag'- lari
Jami	3012,9	12,7	48,5	19,2	11,8	3,1	4,7
shu jumladan:							
Davlat korxonalari	1922,5	0,5	55,7	20,5	18,4	4,9	0,0
Nodavlat korxonalari	1090,4	34,3	35,8	16,8	0,1	0,1	12,9

Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida chet el investitsiyalari va kreditlarini o'zlashtirish quyidagi ma'lumotlarda ifodalanadi:

chet el investitsiyalari va kreditlarining umumiy hajmiga nisbatan foiz hisobida



Ijtimoiy soha obyektlarini qurish

Joriy yilning yanvar-dekabrida noishlab chiqarish sohasiga 1044,6 mlrd. so'm investitsiyalar yo'naltirildi va bu investitsiyalar umumiy hajmining 34,7%ini tashkil qildi.

Uy-joy qurilishida noishlab chiqarish sohasiga kiritilgan investitsiyalarning umumiy hajmidan 340,9 mlrd. so'mi yoki ularning umumiy hajmidan 32,6% o'zlashtirildi.

2005-yilning yanvar-dekabrida umumiy maydoni 6033,2 ming kv.m. bo'lgan 54,7 mingta kvartira (o'tgan yilning shu davriga nisbatan 98,0%), shu jumladan, qishloq joylarida — 5346,6 ming kv.m. (o'tgan yilning shu davriga nisbatan 97,3%) uy-joy foydalanishga topshirildi.

Yakka tartibdagi quruvchilar tomonidan umumiy maydoni 5984,1 ming kv.m. bo'lgan (umumiy ishga tushirilgan turar joylarning 99,2%) turar joylar ishga tushirildi.

Noishlab chiqarish sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalar umumiy hajmidan ta'lim obyektlari qurilishida 348,5 mlrd. so'm (investitsiyalar umumiy hajmining 33,4%), kommunal qurilishda 92,2 mlrd. so'm (8,8%), sog'liqni saqlash obyektlari qurilishida 66,7 mlrd. so'm (6,4%) o'zlashtirildi.

Umumta'lim maktablarini qurilishi va qayta ta'mirlash hisobiga 126,3 ming o'quv o'rinli 337 ta umumta'lim maktablari, maktablar uchun 95 sport inshootlari ishga tushirildi.

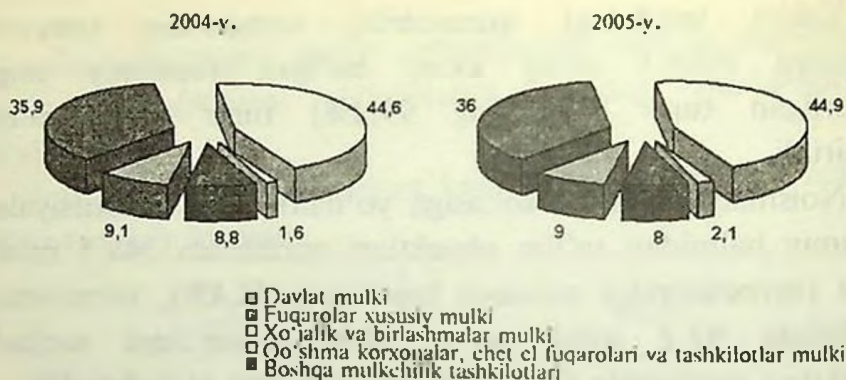
Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari qurilishi va qayta ta'mirlashda 216,1 mlrd. so'm investitsiyalar o'zlashtirildi, bu noishlab chiqarish sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalarning 20,7%ini va ta'lim sohasiga kiritilgan investitsiyalarning 62,0%ini tashkil qildi.

Kommunal qurilish sohasida 2400,1 km. vodoprovod va 3167,7 km. gaz tarmoqlari ishga tushirildi, bu 2004-yilning yanvar-dekabriga nisbatan tegishli ravishda 123,3 va 111,9%ni tashkil qildi. Qishloq joylarida umumiy vodoprovod tarmoqlarining 94,8% va gaz tarmoqlarining 96,6% ishga tushirilgan.

2005-yilning yanvar-dekabrida 1377,5 mlrd. so'mlik qurilish ishlari bajarilib, 2004-yilning shu davriga nisbatan 107,8%ni tashkil etdi.

Mulkchilik shakllari bo'yicha bajarilgan qurilish ishlari taqsimoti quyidagicha ifodalanadi:

umumiy hajmga nisbatan foiz hisobida



Qurilish ishlari umumiy hajmidan 69,8% yangi qurilish, faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni rekonstruksiya qilish, kengaytirish va texnik jihatdan qayta jihozlashga, 30,2% - kapital, joriy ta'mirlash va boshqa pudrat ishlariga to'g'ri keladi.

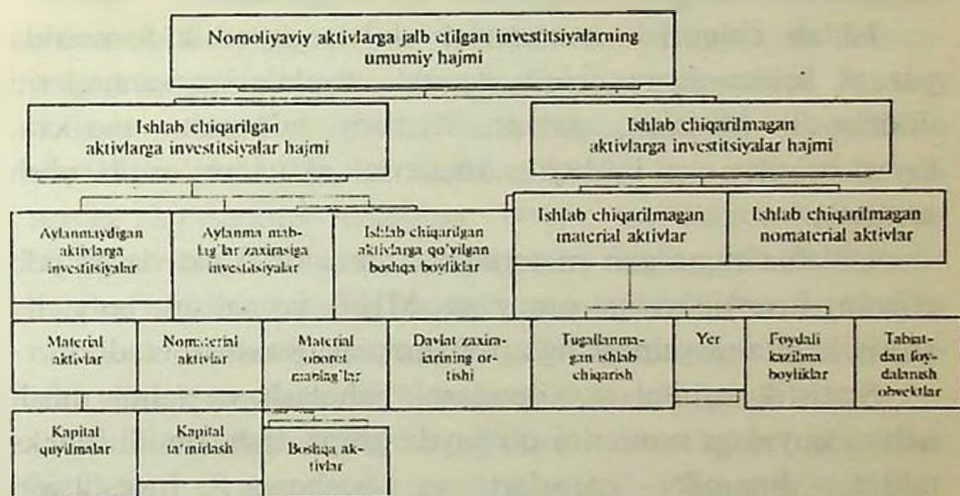
Nodavlat mulkchilik shaklidagi tashkilotlar tomonidan 1253,8 mlrd. so'mlik qurilish ishlari amalga oshirilib, qurilish ishlarining umumiy hajmida 91,0%ni tashkil qildi.

4-§. Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar statistikasi

Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar, sektorlar, tarmoqlar, korxonalar va firmalar ishlab chiqarish faoliyatida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu qo'yilmalar, mohiyati bo'yicha kapitalni tashkil etuvchi investitsiyalar bo'lib, ular korxona va tashkilotlarning asosiy va aylanma fondlarini yaratilishini ta'minlaydir.

Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini aniqlashning asosi bo'lib, BMTning MHT (1993-y.) hisoblanadi. Unda nomoliyaviy

aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning umumiy hajmi va uning ayrim yo'nalishlari ko'rsatiladi.



Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning ko'rsatkichlar tizimi.

Chizmada keltirilgan investitsiya ko'rsatkichlari MHT yo'nalishi bo'yicha makroiqtisodiy ko'rsatkichlari qatoriga kiradi. Shu bilan birga bu ko'rsatkichlarning har biri mikrodarajada ham o'ziga o'xshash ko'rsatkichga ega bo'lib, ularni aniqlash metodologiyasi ham bir xil. Binobarin, kapitalni hosil qiluvchi investitsiyalar xo'jalik yuritishning barcha bo'g'inlarida ham hisoblanishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ularni kichik korxonalardan tortib, to yirik korporativ tashkilotlarga ham shuningdek, milliy iqtisod darajasida ham hisoblash mumkin. Bu ko'rsatkichlarning mohiyati quyidagicha:

Kapital qo'yilmalar yangi asosiy fondlarni barpo etish uchun qilingan barcha xarajatlarni o'z ichiga oladi va ular barcha investitsiyalarning umumiy hajmida asosiy o'rinni egallaydi.

Kapital ta'mirlash mavjud asosiy fondlarni, temir va avtomobil yo'llarini ta'mirlash xarajatlarini o'z ichiga oladi.

Boshqa material aktivlar budget tashkilotlari tomonidan uskunalar, inventarlar sotib olish va boshqa kapital ishlarni bajarish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish nomaterial aktivlarga mulk formasida yuzaga kelmaydigan asosiy kapital obyektlariga xarajatlarni ifodalaydi. Masalan, patent, dasturiy ta'minot, nou-xau, tovar belgilari va boshqa nomaterial aktivlarni sotib olish xarajatlari.

Ishlab chiqarilgan material va nomaterial aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar summasi MHT yo'nalishi bo'yicha asosiy kapitalni yalpi jamg'arish summasini tashkil etadi.

Statistik kapital qo'yilmalarni baholash va tahlil qilish uchun quyidagi usullarini qo'llaydi: gruppalash, omilli indeks tahlili, dinamika qatorlari va boshqalar. Investitsion jarayonlarni o'rganish yakka ko'rsatkichlar yoki o'zaro bog'langan ko'rsatkichlar tizimi orqali alohida korxonalar yoki korporativ tashkilotlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Reja bo'yicha ajratilgan kapital qo'yilmalar hajmidan foydalanish darajasini ifodalash uchun ularning shu davrdagi amaldagi hajmi (K_a) rejadagi hajmi (K_r) bilan solishtiriladi. Boshqacha qilib aytganda, kapital qo'yilmalar bo'yicha reja bajarish indeksi hisoblanadi:

$$J = SK_a : SK_r;$$

shuningdek, uning rejadagi hajmidan absolut farqi aniqlanadi:

$$DK = SK_a - SK_r; \text{ bunda,}$$

K_a K_r — alohida olingan obyekt bo'yicha o'zlashtirilgan va o'zlashtirilishi lozim bo'lgan kapital qo'yilmalar hajmi.

Bu ko'rsatkichlar alohida firmalar yoki kichik korxonalar bo'yicha kapital qo'yilmalar haqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Tadbirkorlik va tijoriy faoliyatda bir necha yo'nalishlar bo'yicha kengroq yo'nalishlarni amalga oshirayotgan korporativ tashkilotlar muhim rol o'ynaydilar. Bunday holatda umumlashtiruvchi ko'rsatkich har bir investitsion obyekt bo'yicha chuqur tahlil qilinadi. Lekin umumlashtiruvchi ko'rsatkich orqasida ayrim investitsion obyektlar bo'yicha rejaga nisbatan tafovutlar ko'rinmay yotadi. Statistikaning vazifasi shundan iboratki, u rejaga nisbatan mutlaq va nisbiy tafovutlarni aniqlanishi yoki investitsion faoliyatdagi real yutuqlar va kamchiliklarni ochib berishi kerak.

Bu masalani yechish uchun investitsion obyektlar bo'yicha 2 xil gruppalashni amalga oshirishi bilan erishiladi:

1) kapital qo'yilmalar bo'yicha rejani bajargan obyektlar bo'yicha;

2) reja bo'yicha kapital qo'yilmalar bajarilmay qolgan obyektlar bo'yicha. Har bir gruppada obyektlari bo'yicha absolut tafovutlar aniqlanib, korporatsiya bo'yicha kapital qo'yilmalarda erishilgan yutuq va kamchiliklarni real hajmini aniqlash mumkin. Matematika nuqtai nazardan rejaga nisbatan tafovutni, tafovutlarning algebrik yig'indisi sifatida olish mumkin:

$$SDK = SDK_0 + SDK_{yc}; \text{ bunda,}$$

DK_0 — shu obyektidagi kapital qo'yilmalar rejaga nisbatan ortiq;

DK_{yc} — shu obyektidagi kapital qo'yilmalar rejaga nisbatan kam.

Shu tafovutlarni nisbiy miqdorlarda quyidagi formula asosida aniqlanadi:

SDK: $SDK_r = (SDK_0 : SDK_r) + (SDK_{ye} : SDK_r)$; bunda,

SDK_r – korporatsiya bo'yicha kapital qo'yilmalar hajmining rejaga nisbatan farqi.

Yuqoridagi analik usulni quyidagi korporativ trest ma'lumotlari asosida hisoblaymiz.

Kapital qo'yilmalar bo'yicha yillik ko'rsatkichlarini hisoblash

№	Investitsion obyektlar nomi	Kapital qo'yilmalar amaldagi bahoda, mln.so'm		Obyektlar bo'yicha kapital qo'yilmalar hajmini rejaga nisbatan tafovut	
		Reja bo'yicha	Yil davomida o'zlashgan	Rejaga nisbatan ortiq	Rejaga nisbatan kam
1.	Elektr isitgich markazi	9248	9000		-248
2.	Bo'yoq sexi	2866	3110	224	
3.	Elevator	4734	4620		-114
4.	Non zavod	2236	2520	284	
5.	Oziq-ovqat konsentrati sexi	3762	3572		-190
6.	Materiallar ulgurji ombori	2060	1806		-254
7.	Yig'uv konveeri	1420	1638	218	
	Jami	26346	26266	726	-806

Trest bo'yicha investitsion obyektlarni gruppalash natijasida quyidagilarga ega bo'lamiz:

– mutlaq ifodalashda:

$$(26266-26346)=(224+284+218)+(-248-114-190-254)=726+(-806);$$

– nisbiy ifodalashda:

$$80/26346 \times 100=726/26346 \times 100+(-806/26346 \times 100);$$

$$0,3\%=2,76\%+(-3,06\%)$$

Shunday qilib, trestning uchta investitsion obyekti bo'yicha kapital qo'yilmalar hajmi rejaga nisbatan 726 ming so'm, yoki 2,76% ortgan, 4ta investitsion obyekti bo'yicha esa 806 ming so'mga yoki 3,06% kapital qo'yilmalar o'zlashtirilmay qolgan. Analitik hisob-kitoblarga qaraganda trestning investitsion faoliyatida sezilarli buzilishlar borligi aniqlandi.

Korxonalar investitsion faoliyatida kapital qo'yilmalarni o'zlashtirish darajasi dinamikasini o'rganish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital qo'yilmalar bo'yicha ikki xil indeks hisoblanadi: kapital qo'yilmalar qiymati indeksi va kapital qurilmalar fizik hajmi indeksleri.

Kapital qo'yilmalar qiymati indeksini quyidagi agregat formula asosida hisoblash mumkin:

$$J_{qp}=Sq_1p_1:Sq_0p_0; \text{ bunda,}$$

q_1 va q_0 – natural ko'rinishda joriy va bazis davrdagi kapital ish va sotib olishlar;

r_1 va r_0 – kapital qo'yilma elementlarining joriy va bazis davrdagi bahosi.

Bu indeksda joriy davr va bazis davr kapital qo'yilmalar elementlari o'z davrining baholarida o'lchanadi. Shuning uchun bu ko'rsatkichga investitsion va inflatsion faktorlar ta'sir etadi.

Kapital qo'yilmalarning fizik hajmi indeksi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$J_q = S_{q1p} : S_{q0p}; \text{ bunda,}$$

R — kapital qo'yilma elementlarining solishtirma bahosi (qaysidir davr yoki smeta bahosi);

q_1 q_0 — kapital qo'yilmalarning joriy va bazis davrdagi natural ko'rinishdagi texnologik elementlari.

Bu indeksning o'ziga xos xususiyati shundaki, bunda bahoning ta'siri bo'lmaydi. Shuning uchun u kapital qo'yilmalarning fizik hajmi o'zgarishini yoki ularning material-mulk mohiyatini ifodalaydi. U inflatsion jarayonlarning ta'siridan ozod etilgan.

Ko'rilgan kapital qo'yilma indeksleri uchinchi ko'rsatkich bilan o'zaro bog'langan — kapital qo'yilmalar bahosi indeksi bilan. Baho agregat indeksi quyidagicha:

$$J_p = S_{p1q1} : S_{p1p0};$$

Yuqoridagi uchta indekslar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$J_{qp} = J_q \times J_p;$$

Ya'ni kapital qo'yilmalar qiymat indeksi, ularning fizik hajm va baho indeksleri ko'paytmasiga teng.

5-§. Investitsiyalar samaradorligini statistik baholash

Investitsiyalarni statistik o'rganish masalalaridan yana biri ularning samaradorligini baholash hisoblanadi. Bunday holat

korxona, firma, korporatsiya va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning rivojlanishi bo'yicha strategik maqsadlaridan kelib chiqib, ularda yangi ishlab chiqarish, ishlab chiqarishni kengaytirish, rekonstruksiya qilish, texnik jihatdan qayta qurollanish va boshqa tijoriy faoliyatdan kelib chiqadi. Bu ishlarning amalga oshirish uchun katta hajmdagi investitsiya mablag'lari kerak bo'lsa ham, lekin investitsion resurslar hajmi doim chegaralangan bo'ladi. Shuning uchun korxona investorlarini, rahbarlarini, menejerlarini qo'yilgan kapital qo'yilmalarni o'rnini qoplash qachon va qanday amalga oshiriladi yoki ularni samaradorligi qanday bo'lishi hammasini ham qiziqtiradi.

Investitsiyalar samaradorligi darajasini o'rganishda statistika, iqtisodiyot nazariyasi uslublarini qo'llaydi. Uning samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlash uslubiyati maxsus hujjat «Investitsion loyihalar samaradorligini baholash bo'yicha uslubiy tavsiyanomalar»da keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad obyektlarni loyihalash jarayonida eng samaradorligini tanlab olishdan iborat bo'sa, statistikaning vazifasi boshqacha — u investitsion obyektlardan foydalanish jarayonidagi samaradorlikni aniqlashdan iborat. Shuning uchun samaradorlikni statistik baholash investitsion obyektlarni ham loyihalash, ham ulardan foydalanish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Investitsiyalar samaradorlik darajasini aniqlash maxsus hujjatlarda keltirilgan uslubiyotlardan katta farq qilmaydi, lekin ular endi amaliy ma'lumotlarga, ya'ni obyektlarni ekspluatatsiya qilish jarayonidagi ma'lumotlarga tayanadi. Obyektlar ishlatilayotgan sohalar, tarmoqlarni e'tiborga olgan holda tijorat, budjet va umumiy iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Investitsiyalar samaradorligini aniqlashda boshlang'ich

nuqta bo'lib, natija (samara)ni investitsion resurslarni barpo etish xarajatlariga bo'linadi. Natija sifatida xo'jalik yurituvchi subyektlarning ma'lum davrda olgan sof daromadlari olinsa, investitsion xarajatlar sifatida barcha resurslar: pul, material, intellektual resurslar xarajatlari tushuniladi.

Investitsiyalar samaradorligini aniqlash uchun statistika quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi: sof daromad, o'rnini qoplash muddati, investitsiyalar foydalilik indeksi va boshqalar.

Korxonalar amaliyotida investitsiyalar samaradorligini aniqlashda har xil yo'nalishlar mavjud. Bunda muhim omil sifatida vaqt omili: joriy xarajatlar va olingan iqtisodiy naf hajmi hisoblanadi. Agar vaqt omili hisoblanmasa, olingan naf hajmi bir xil bo'lish ham mumkin, lekin u har xil vaqt davomida olingani uchun ularni solishtirib bo'lmaydi.

Statistika amaliyotida kapital qo'yilmalarning amaldagi samaradorligini aniqlashda ikki xil yo'nalish mavjud. Birinchi yo'nalishda amaldagi investitsion xarajatlar va ularning amaliy natijalari vaqt omilini hisobga olmagan holda o'rganiladi. Ikkinchi yo'nalish har xil vaqtlardagi xarajatlarni diskontirlash orqali bir xil vaqtga va solishtirish mumkin bo'lgan holga keltirishga asoslanadi.

Amaldagi sof daromad (D_s) — o'rganilgan davrda korxona tomonidan amaliy baholarda olingan iqtisodiy samarani ifodalaydi:

$$D_s = N - (JX + SF)$$

N — investitsion loyihani amalga oshirishdan olingan natija (+, -);

JX — joriy xarajatlar;

SF — soliq va boshqa to'lovlar foizi.

Investitsiyalar o'rnini qoplash muddati — statistika amaliyotida muhim va keng taqalgan ko'rsatkichi hisoblanadi.

Uni aniqlash uchun investitsion loyihani amalga oshirish boshlangan kundan boshlab qilingan xarajatlar summasi o'rnini qoplaguncha ketgan vaqt bilan aniqlanadi.

Investitsiyalar o'rnini qoplash muddati ($T_{qoplash}$) quyidagi uch xil vaqtni o'z ichiga oladi: investitsiyalash oldi vaqti (T_{io}), investitsiya vaqti (T_{in}) va obyektidan foydalanish davrida o'rnini qoplash vaqti ($T_{o'q}$). Ular qandaydir vaqt birliklarida o'lchanadi: kun, hafta, oy, yil.

$$T_{qoplash\ muddati} = T_{io} + T_{in} + T_{o'q}$$

Ammo amaliyotda investitsiyalash oldi davrini boshlang'ich davrini aniqlash qiyinchilik tug'diradi, shuning uchun kapital qo'yilmalar o'rnini qoplash davrini, uni moliyalashtirish boshlangan vaqtdan boshlab hisoblanadi. U holda bu ko'rsatkich quyidagicha hisoblanadi:

$$T_{qoplash\ muddati} = T_{in} + T_{o'q}$$

Investitsiyalash davri deb ikki vaqt orasidagi vaqtni: investitsion loyihani moliyalash boshlangan kundan (odatda investor tomonidan buyurtmachi yoki ijrochi hisob raqamiga pul mablag'larini birinchi marta o'tkazgan kundan boshlab) to obyektini korxona asosiy faoliyati balansiga o'tkazilgan kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi (obyektini qabul qilish kuni aktda ko'rsatiladi).

Investitsion obyektini o'rnini qoplashning bevosita vaqti (asosiy o'rnini qoplash muddati) uni ekspluatatsiyaga topshirish kunidan boshlanib, uni investitsion qo'yilmalarning o'rni qoplangan kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu vaqtning uzunligi faqat hisob-kitob qilish bilan aniqlanadi va uning mohiyati quyidagicha:

o'rnini qoplash muddatini boshlanish davrini aniqlash juda oson; bu obyektni ishga tushirilgan kunidan boshlanadi. Obyekt o'rnini qoplangan kunini quyidagicha aniqlanadi:

shu davr ichida olingan foyda summalari yig'ib boriladi (amaldagi sof daromad) va u shu obyektga quyilgan kapital qo'yilmalar bilan solishtiriladi (oy, yil va h.k.). Shu davrda yuqorida qayd etilgan shart bajariladi: amalda yig'ilgan sof daromad hajmi obyektga qo'yilgan kapital qo'yilmalarga teng yoki undan ko'proq bo'ladi yoki boshqacha qilib aytganda,

$$\sum_{i=1}^{T_K} (D_i + A) = K;$$
 o'rnini qoplash muddati tugamaganligini ifodalaydi.

Lekin kapital qo'yilmalarning to'liq o'rnini qoplash momentini o'rnatish uchun bevosita o'rnini muddatini hisob-kitob qilish yo'li bilan aniqlanadi ($T_{b.u.q.}$)

$$T_{b.u.q.} = T_{cp} - T_{da}; \text{ bunda,}$$

T_{cp} — investitsion obyektni ekspluatatsiyaga kiritilgan kundan boshlab, o'rnini qoplash muddati tugagan davr (yil) orasidagi vaqt o'rnini qoplash muddati bo'lib hisoblanadi

T_{da} — o'rni to'lgan kundan boshlab davr oxirigacha bo'lgan davr (oxirgi yil) orasidagi kalendar davrning bir qismi.

T_{da} qiymati quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_{da} = S(D_r + A) - K / P_{da};$$

Aniqlangan uslubiyat asosida kapital qo'yilmalarning amaldagi o'rnini qoplash muddati quyidagicha aniqlanadi:

$$T_{o'q} = T_{pi} + T_{in} + T_{ep} - S(D_r + A) - K/P_{da}; \text{ bunda,}$$

P_{da} — o'rni to'lgan davr davomida (oy, kvartal va h.k.) olingan sof daromad (amortizatsiyani ham qo'shib).

Formulaning oxirgi naf sifatida ifodalangan qismi o'rni to'lgan vaqtdan keyingi vaqt bo'lgani uchun, obyektni umumiy ekspluatatsiya qilish vaqtidan ayriladi.

Quyidagi misolda kapital qo'yilmalarning amaldagi samaradorlik ko'rsatkichlarini hisoblaymiz. Masalan, korxona bir yarim yil davomida 7150 ming so'mlik qiymatga ega bo'gan texnologik liniyani yaratish uchun investitsiyalashni amalga oshirgan. Texnologik liniyani ishga tushirish uni ekspluatatsiya qilishning birinchi yilini 1-iyulida amalga oshirilgan. To'rt yil davomida uni ekspluatatsiya qilish natijasida quyidagi moliyaviy natijalarga erishilgan:

**Texnologik liniyani ekspluatatsiya qilish ko'rsatkichlari,
ming so'm.**

№	Ko'rsatkich	Ekspluatatsiya qilish yili						
		1	2		3		4	
		Yil davomida	Yil davomida	o'sib bo-rishi	Yil davomida	o'sib bo-rishi	Yil davomida	o'sib borishi
1	Mahsulotni sotishdan tushgan tushum	2814	3547	6361	8936	15297	15191	30488
2	Joriy xarajatlar	2836	1696	4082	4877	8959	8753	17712
3	Amortizatsiya	660	660	1320	660	1980	660	2640

4	Yalpi foyda (1 qator—2 qator)	-232	1191	959	3399	4358	5778	10136
5	Soliqlar va boshqa to'lovlar	23	246	269	1178	1493	2012	3505
6	Sof foyda (4 qator-5 qator)	-209	945	736	2221	2957	3766	6623
7	Amaldagi (real) sof daromad (3 qator + 6 qator)	451	1605	2056	2881	4937	4426	9363

Kapital qo'yimalarning amalda o'rnini qoplash yuqoridagi formula bo'yicha aniqlanadi. Masalaning shartiga ko'ra investitsion davr 1,5 yil. Yig'ilgan sof daromad bilan qo'shilgan kapital qo'yimlar orasidagi nisbat shuni ko'rsatadiki, o'rnini qoplash muddati 4 yil amalga oshirilgan ($9363 > 7150$).

Ekspluatatsiyaga kiritilgan kundan boshlab, to uning o'rnini qoplash kungacha bo'lgan davr 2,5 yilga teng. O'rnini to'liq qoplash muddati bilan uni tugatilish vaqtini orasidagi davr quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi.

$$9363 - 7150 / 4426 = 0,5 \text{ yil.}$$

Texnologik liniyani o'rnini qoplashning amaldagi muddati:

$$T_{o'q} = 1,5 + 2,5 - 0,5 = 3,5 \text{ yil.}$$

Hisob-kitob qilingan vaqtda o'rnini qoplash muddati yetilmagan bo'lsa, statistika o'rnini qoplash muddati kelishi mumkin bo'lgan davrni aniqlashni tavsiya etadi.

$$T_{o'.q.m.k.m.b.d.} = T_{pi} + T_{in} + T_{ob} + T_{ou}; \text{ bunda,}$$

T_{ob} — obyektни ishga tushirgan kundan boshlab, to kuzatish boshlangan kritik kungacha bo'lgan davr;

T_{ou} — kuzatish boshlangandan kritik kungacha bo'lgan kapital qo'yilmalarni o'rnini qoplashning shartli davri yoki investitsion obyekti kutilayotgan to'liq o'rnini qoplash davri o'tguncha bo'lgan momentda.

O'rnini qoplashning shu qismi uzunligini aniqlash formulasi:

$$T_{ou} = K - S(D_r + A)_{ok} / P_{da}; \text{ bunda,}$$

$S(D_r + A)_{ok}$ — o'tkazilgan kritik kundan so'nggi amortizatsiya summasini ham qo'shib hisoblangan to'plangan sof daromad summasi, o'rnini qoplash kuni kelguncha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Masalan, bizning misolimizda 4 yil ekspluatatsiyada bo'lgan davrda to'plangan sof daromad summasi 3355 ming so'm, oxirgi yildagi daromad esa — 1650 ming so'm. Bunday holatda o'zgartirilgan misol ma'lumotlarini solishtirish natijasida shu narsa aniqlandiki, o'rnini qoplash davri hali o'tmagan, binobarin, kutilayotgan o'rnini qoplash muddatini aniqlash mumkin.

$$T_{kutilayotgan} = 0 + 3,5 + 7150 - 3355 / 1650 = 3,5 + 2,3 = 5,8 \text{ yil.}$$

Kritik momentdan so'nggi hisoblangan ko'rsatkich (2,3 yil) shuni ko'rsatdiki, daromad keyingi ekspluatatsiya qilingan davrda ham o'zgarmasdan qoladi (misolimizdagi 4 yil ekspluatatsiya qilingandan so'nggi daromadga teng). Binobarin, kutilayotgan o'rnini qoplash davri baza sifatida olingan daromad hajmiga bog'liq bo'ladi.

Yuqorida ko'rilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana statistika bitta ko'rsatkichini — kapital qo'yilmalar o'rnini qoplash koeffitsiyentini aniqlaydi va bu koeffitsiyent obyektни ekspluatatsiya qilish davrida to'plangan daromad bilan qoplanish darajasini ifodalaydi, yoki

$$K_{o.q} = S(D_r + A)_{ob} / K; \text{ bunda,}$$

$S(D_r + A)_{ob}$ — obyektни ekspluatatsiya qilish boshlangan kundan boshlab to'plangan amortizatsiya ham qo'shilgan sof daromad hajmi;

K — kapital qo'yilmalarning to'liq hajmi.

Misolimizda, masalan, obyektни 3 yil ekspluatatsiya qilish natijasida o'rnini qoplash koeffitsiyenti teng bo'ladi: $4937:7159=0,69$ yoki shu yili qo'yilgan investitsiya hajmining 69% o'rni qoplandi. Bu koeffitsiyent 4 yilda quyidagicha bo'ladi:

$$9363:7150=1,3 \text{ yoki}$$

shu yili kapital qo'yilmalar o'rni to'liq qoplangan.

Tahlil jarayonida kapital qo'yilmalarning amaldagi samaradorlik ko'rsatkichlari investitsion loyihani tayyorlash paytida aniqlangan samaradorlik ko'rsatkichlari bilan solishtiriladi. Bunda, albatta, solishtirilayotgan ko'rsatkichlar bir xil uslubiyat asosida aniqlangan bo'lishi shart.

Savollar, testlar va masalalar

1. Investitsiya va investitsion faoliyat statistikasi o'rganadigan masalalar haqida fikr bildiring.

2. «Investitsiya» «moliyalashtirish» «kredit» kabi kategoriyalarning mohiyatini va bir-biridan farqlarini ochib bering. «Invest» so'zi qanday ma'noni anglatadi?

3. Investitsion faollik darajasi va investitsiyalarning moliyaviy jihatdan ta'minlanishi nimalarga bog'liq?

4. Investitsiyalarning qanday turlarini bilasiz?

5. Quyidagi elementlarni moliyaviy, moddiy va nomoddiy investitsiyalarga ajrating:

a) aksiyalar;

b) obligatsiyalar;

d) qimmatli qog'ozlar;

e) depozitlar;

f) binolar;

g) inshootlar;

h) yer uchastkalari;

i) aylanma mablag'lar;

j) xodimlar malakasini oshirish;

k) «inson intellekti»ga qo'yilgan mablag'lar.

6. Yalpi ichki mahsulot bilan investitsiya resurslari orasidagi bog'lanish:

1) yalpi ichki mahsulot

2) soliq va tushumlar

3) budjet

4) investitsiya resurslari

MHTda bular orasidagi bog'lanish qanday tartibda ishlatiladi:

a) 1-2-3-4

d) 3-2-1-4

f) 3-1-2-4

b) 2-1-3-4

e) 1-3-2-4

g) 2-1-3-4

7. Amaliyotda mavjud investitsiyalar quyidagi turlarga ajratiladi:

- 1) yo'nalish obyektiga qarab
- 2) maqsadga qarab
- 3) faoliyat subyektiga qarab
- 4) risk darajasiga qarab
- 5) tayinlangan obyektiga qarab

Quyidagi investitsiyalar shu turlarning qaysi biriga kiradi:

Sof investitsiyalar, yalpi investitsiyalar

Bevosita investitsiyalar, portfel investitsiyalar, moliyaviy renta

Xususiy investitsiyalar, davlat investitsiyalari

Hisobga olingan risklarga borishga tayyor investor

Har qanday riskka borishga tayyor investor

Innovatsion investitsiyalar, ijtimoiy investitsiyalar

8. O'zbekiston investitsiyalari hajmini yalpi ichki mahsulotga nisbati bo'yicha o'sishini 3 davrga ajratish mumkin:

- 1) 1991—1995-investitsiya hajmi kamaygan
- 2) 1996 — investitsion faollik o'sgan davr
- 3) 1997—2004-investitsiya hajmi orta bordi

Bu davrlarni xarakterlab bering.

9. Asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibida quyidagi guruhlar ajratiladi: qurilish-montaj ishlari, uskuna, instrument, inventar, boshqa kapital ishlar va xarajatlar. Investitsiyalarni bunday gruppalar quyidagilarni ifodalaydi:

a) asosiy kapitalga investitsiyalarni texnologik tarkibi;

b) asosiy kapitalga investitsiyalarni takror ishlab chiqarish tarkibi;

d) asosiy kapitalga investitsiyalarni xarajat yo'nalishlari bo'yicha tarkibi.

10. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning asosiy manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- korxonalar va aholining o'z ixtiyoridagi resurslar;
- qarzga olingan va jalb etilgan moliyaviy mablag'lar;
- davlat va mahalliy budjetlardan ajratilgan mablag'lar;
- budjetdan tashqari mablag'lar;
- xorijiy kapital.

Bu manbalarni markazlashgan va markazlashmagan investitsiyalarga ajrating.

1. Sanoat tarmoqlari bo'yicha asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibi (moliyalashning barcha manbalari bo'yicha, %):

Tarmoqlar	2003	2004	2005
Jami sanoat tarmog'i bo'yicha	100,0	100,0	100,0
shu jamladan:			
Elektroenergetika	3,8	6,0	9,4
Yoqilg'i	32,3	28,6	18,9
Qora metallurgiya	0,4	0,3	0,8
Rangli metallurgiya	11,1	12,1	20,9
Mashinasozlik va metallurgiya	14,6	10,2	5,5
Kimyo va neftkimyo	9,9	11,9	10,5
O'rmon, yog'ochni qayta ishlash va selyuloza, qog'oz	0,3	0,2	0,7
Qurilish mollari	1,2	1,6	1,7
Yengil sanoat	15,9	14,3	19,4
Oziq-ovqat	5,8	7,9	5,5
Boshqa tarmoqlar	4,9	6,9	6,7

Asosiy kapitalga investitsiyalarning tarkibini o'zgarishini tahlil qiling.

2. O'zbekiston sanoatida asosiy ishlab chiqarish fondlari amortizatsiyasining investitsiyadagi hissasini aniqlang:

Ko'rsatkichlar	2003	2004	2005
1. Asosiy fondlarni yil boshidagi qiymati, mln. so'm	88560,1	111762,4	261182,5
2. Asosiy fondlarning amortizatsiyasi, mln. so'm	7684,9	8055,4	17466,2
3. Amortizatsiyaning kapital investitsiyalardagi hisssasi, %	?	?	?

3. O'zbekiston investitsiyalarini moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi (% hisobida):

Manbalar	2003	2004	2005
Davlat budjeti	17,0	14,2	12,7
Korxonalar mablag'lari	40,6	43,4	48,5
Xorij investitsiyalari va kreditlari	18,4	19,0	19,2
Aholi mablag'lari	16,9	18,9	11,8
Bank kreditlari	4,7	5,0	3,4
Budjetdan tashqari mablag'lar	3,0	3,7	4,7

Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarida yuz bergan o'zgarishlarni tahlil qiling.

16. Korxona tomonidan bir martalik 45 mln. so'm hajmidagi investitsiya qilingan. 5 yil ichida yillik sof daromadni bir maromda 15 mln. so'm miqdorida olish kutilmoqda. Investitsiyalarni qoplash muddatini aniqlang.

XV bob. AHOLI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI. AHOLINING DAROMADLARI VA XARAJATLARI BALANSI

1-§. Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari

Turmush darajasi ijtimoiy kategoriyalarning muhimlaridan biri bo'lib, uni tor va keng ma'noda tushunish mumkin. Tor ma'nodagi turmush darajasi — bu aholining moddiy boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilishdagi erishilgan darajasi. Keng ma'noda esa jamiyatning yashashi uchun yaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar majmuasini o'z ichiga oladi.

Aholi turmush darajasi kategoriyasi iqtisodiy adabiyotlarda har xil talqin qilinadi va uni aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimi ham turli xil ko'rinishga ega bo'lib, ularni uch guruhga ajratish mumkin: daromadlar, iste'mol va yashash sharoitlari. Shu ko'rsatkichlarning barchasi butun aholi miqyosida va aholining jon boshiga nisbatan hisoblanadi.

Aholining pul daromadlari hajmi, tarkibi, ulardan foydalanish yo'nalishlari va aholining ayrim guruhlari orasida taqsimlanishi haqidagi va boshqa ma'lumotlar asosida aholi turmush darajasini **asosiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlari tuziladi.**

Ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlar o'rtacha va median ko'rsatkichlarda o'zgarish darajasi, uchrashish tezligi, to'plash, diferensiyalash va sotib olish qobiliyati kabilarda ifodalanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarni hisoblash

makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni tuzishga qo'yilgan talablarga asosan, lekin ijtimoiy ko'rsatkichlarning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda amalga oshiriladi.

Turmush darajasini uch xil yo'nalishda o'rganish mumkin:

- 1) barcha aholiga nisbatan;
- 2) uning ijtimoiy guruhlariga nisbatan;
- 3) har xil daromadga ega bo'lgan uy xo'jaliklariga nisbatan.

Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyot vazirligi qoshidagi «iqtisodiy konyunktura va bashoratlash markazi» tomonidan 1992-yilda ishlab chiqilgan «Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar tizimi» zamonaviy talablarga javob beradi va ancha to'liq ishlangan. Uning 7 bo'limida 39 ta ko'rsatkich keltirilgan:

1. Jamlovchi ko'rsatkichlar.
2. Aholi daromadlari.
3. Aholi xarajatlari va iste'moli.
4. Aholining pul jamg'armalari.
5. Yig'ilgan mulk va turar joy.
6. Aholining ijtimoiy tabaqalanishi.
7. Aholining kam ta'minlangan qatlami.

Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimining oxirgi varianti BMT tomonidan 1978-yilda taqdim etilgan.

1. Tug'ilish, vafot etish va boshqa aholini xarakterlaydigan ko'rsatkichlar.
2. Turmushning sanitariya-gigiena sharoitlari.
3. Oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish.
4. Turar joy sharoitlari.
5. Ta'lim va san'at.
6. Mehnat sharoiti va bandlilik.

7. Aholining daromadlari va xarajatlari.
8. Yashash qiymati va iste'mol baholari.
9. Transport vositalari.
10. Dam olishni tashkil etish.
11. Ijtimoiy ta'minot.
12. Insonning erkinligi.

Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlarni shartli ravishda o'lchov turlariga qarab quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

a) **sintetik qiymat ko'rsatkichlari** (YaIM, iste'mol fondi, aholining jami daromadlari va h.k.);

b) **fizik ko'rsatkichlar**, aniq material boyliklarni iste'moli hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar (shaxsiy mulk bilan ta'minlanish darajasi, oziq-ovqat mahsulotlar iste'moli, tashilgan yo'lovchilar soni va h.k.);

d) **boyliklar taqsimoti va tarkibi nisbatlarini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkichlar** (aholining daromadlar guruhlari bo'yicha taqsimoti, daromadlar va iste'molni yig'uvchi va kelishtiruvchi ko'rsatkichlar va h.k.).

Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimiga bevosita iste'mol ko'rsatkichlari bilan birga iste'mol imkoniyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar ham kiradi. Ularga, masalan, iste'mol fondi yoki daromad darajasi ko'rsatkichlarini kiritish mumkin.

«Turmush darajasini» ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi ko'p bo'lganligi sababli hozirgi vaqtda qator jamlovchi ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi va ulardan biri **inson imkoniyatlarini rivojlanish indeksi (inson salohiyatini rivojlanish indeksi)**dir. Bu ko'rsatkich insonlarning moddiy va manaviy istaklarini qondirish imkoniyatlarini o'lchash uchun, shuningdek, ayrim mamlakatlar va umuman, insoniyatning ijtimoiy rivojlanishi ustidan nazorat olib borish uchun xizmat qiladi.

Inson rivojlanish indeksi ($J_{i.r.}$) uchta omilning ta'sirini hisobga oladi:

- 1) umr uzunligi;
- 2) ta'lim olish darajasi;
- 3) jon boshiga ishlab chiqarilgan YaIM hajmi.

Bu ko'rsatkich ($J_{i.r.}$) turmush tarzini ifodalovchi uch ko'rsatkich asosida o'rtacha arifmetik usulda aniqlanadi:

$$J_{i.r.} = 1/3 \times (\Delta J_{xi}); \text{ bunda,}$$

J_{xi} — turmush darajasi indikatorlari, shu jumladan:

J_{x1} — kutilayotgan umr uzunligi;

J_{x2} — aholining ta'lim olish darajasi (yig'ma ko'rsatkich: yoshi katta aholining savodxonlik darajasi va boshlang'ich, o'rta va oliy ma'lumot olayotgan yoshlar salmog'i);

J_{x3} — jon boshiga to'g'ri kelgan real YaIM hajmi, uni pulni sotib olish qobiliyatini e'tiborga olgan holda hisoblanadi AQSH dollarida).

Indeksning har bir omili hisoblanayotganda uning minimal va maksimal qiymati belgilangan andozasidan foydalaniladi va u bilan mamlakatdagi amaldagi ko'rsatkich solishtiriladi:

$$J_x = \frac{x_i \text{ amaldagi hajmi} - x_i \text{ minimal hajmi}}{x_i \text{ maksimal hajmi} - x_i \text{ minimal hajmi}}$$

Bo'lajak umr uzunligi indeksi hisoblanayotganda maksimal daraja sifatida 85 yosh olinadi, minimal daraja sifatida esa 25 yosh olinadi. Ta'lim olish indeksi hisoblanayotganda andozalar 100% va 0% deb olinadi, jon boshiga real YaIM hajmi indeksi — 100 va 5500 AQSH dollari olinadi.

Jon boshiga real YaIM hajmi ko'rsatkichi ishlab chiqarilgan, taqsimlangan va iste'mol qilingan darajani aks ettiradi. Umr ko'rish uzunligi ko'rsatkichi millatning sog'lomlik darajasini ifodalaydi. U mamlakatning iqtisodiy o'sish darajasiga,

olib borilayotgan ijtimoiy siyosatga, meditsina xizmati darajasiga, ekologiyaga va boshqa omillarga bog'liq. Aholining ta'lim olish darajasi jamiyatning intellektual va ijodiy salohiyatini ifodalaydi.

BMT rivojlanish dasturining «1995-yilda inson rivojlanish darajasi tendensiyasi» nomli ma'ruzasida ta'kidlaganidek, oxirgi 30 yil mobaynida insoniyat o'z rivojida sezilarli o'sishga erishgan. Hozirgi vaqtda umr uzunligi 1960-yilga nisbatan 17-yilga ortgan. Bolalar o'imi esa yarmiga qisqargan.

1960-yildan 1995-yilgacha bo'lgan davrda butun dunyo bo'yicha hisoblangan inson rivojlanish koeffitsiyenti 247 foiz punktga o'sgan. Jumladan, aholi jon boshiga real YaIM ishlab chiqarish (solishtirma baholarda) 1,8 marta ortgan, o'rtacha umr uzunligi 50 yoshdan 64 yoshgacha ko'tarilgan, aholi savodxonlik darajasi esa 50%gacha ortgan.

Barcha mamlakatlar bo'yicha turmush darajasi solishtirilganda ular o'rtasida juda katta farq borligi aniqlangan. 1995-yilda BMT rivojlanish dasturining mutaxassislari tomonidan o'rganilgan 174 mamlakat quyidagicha taqsimlangan: 63tasi insonning rivojlanish darajasi yuqori, 64tasi o'rta va 47tasi past darajada (indeksi 0,500dan kichik). Lekin asta-sekin bunday farqlar yo'qolib, inson rivojlanish darajasi tenglashib bormoqda.

1992-yilda esa yer yuzi aholisining rivojlanish darajasi 30% rivojlangan, 39% o'rta va 31% esa past darajada bo'lgan edi. 30 yil mobaynida indeks variatsiyasi taxminan 2 marta kamaygan. Inson salohiyati rivojlanish darajasi bo'yicha eng yuqori o'rinni 1998 yilda Kanada, AQSH va Avstraliya egalagan. Inson rivojlanish indeksini hisoblash metodologiyasi doim mukammallashib bormoqda. Bunda hisobga olinadigan ko'rsatkichlarni tanlash, shuningdek, foydalaniladigan vazn

koeffitsiyentlaridan foydalanish munozarali masalalar bo'lib hisoblanadi.

2-§. Aholi daromadlarining shakllanishi va uning tarkibi

Aholining turmush darajasi ko'p jihatdan ularning olayotgan daromadlariga bog'liq bo'lib, shaxsiy ehtiyojlarni qondirish darajasini ifodalaydi.

Aholi daromadlari — ma'lum vaqt oralig'ida uy xo'jaliklari tomonidan olingan pul va natural formadagi vositalar bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- aholi barcha kategoriyalarning mehnat haqi;
- pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar;
- xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari;
- kreditlar, xorij valutalarini sotishdan olingan daromadlar;
- mulkdan olingan daromadlar (masalan, qo'yilmalar, qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizlar, dividendlar va h.k.);
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar va boshqalar.

Aholi daromadlari darajasini aniqlash va tarkibini o'rganish uchun qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Dj.Xiks ta'limotiga asosan, daromadlarni taqsimlashni har xil jarayonini aks ettiruvchi uy xo'jaliklarining daromadlari ko'rsatkichlari hisoblanadi: birlamchi daromadlar, ixtiyordagi daromadlar, tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlar.

Birlamchi daromad — har bir boquvchiga joriy va o'zgarmas baholarda hisoblangan moddiy ne'matlar ishlab chiqarishda bevosita qatnashib olingan daromadni bildiradi. Bu ko'rsatkich faqat ishlovchi uy xo'jaligi a'zolariga nisbatan

hisoblanadi va ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: mehnat haqqi, aralash daromadlar, mulkdan olingan sof daromadlar, foyda va uy-joy egalari olgan unga tenglashtirilgan daromadlar.

Joriy transfertlar qoldig'iga tuzatish kiritilgan birlamchi daromadlar, uy xo'jaliklari **ixtiyordagi daromadlarni** tashkil etadi:

$ID = BD + \Delta JT$; bunda,

ID — ixtiyordagi daromadlar;

BD — birlamchi daromadlar;

ΔJT — uy xo'jaliklari joriy transfertlari qoldig'i.

Joriy transfertlar qoldig'ini, tashqariga berilgan va tashqaridan olingan daromadlarni hisobga olsak **ixtiyordagi milliy daromad** hosil bo'ladi. Bu makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan, milliy daromad ko'rsatkichi kabi aholi turmush darajasini va mamlakat iqtisodiyoti holatini kompleks tahlil qilishda foydalanish mumkin.

Uy xo'jaliklarining ixtiyordagi daromadlari — uy xo'jaliklarining ishlab chiqarish faoliyatidan, mulkdan, shuningdek, qayta taqsimlanish natijasida olgan daromadlarini: import va ishlab chiqarishda olingan subsidiyalarni va joriy transfertlarni qo'shib hisoblanadi.

Ixtiyordagi daromadlar hisobidan uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moli xarajatlari amalga oshiriladi, ular orasidagi farq esa ushbu sektor jamg'armasini tashkil etadi.

Uy xo'jaliklari olgan natural formadagi ijtimoiy transfertlar va ixtiyordagi daromadlar qo'shilib tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadni tashkil etadi (TKID):

$TKID = ID + IT$; bunda,

ID — ixtiyordagi daromadlar;

IT — ijtimoiy transfertlar.

Bu ko'rsatkich uy xo'jaliklarining oxirgi iste'molini

aniqlash imkonini beradi. Iste'molning bunday tuzatish kiritilgan ko'rsatkichi — uy xo'jaliklarining amaldagi oxirgi iste'molini ifodalaydi. U iste'mol tovarlari va xizmatlarini sotib olish uchun qilingan xarajatlarni va natural formada olingan ijtimoiy transfertlar qiymatlarini ifodalaydi.

Aholining pul daromadlari aholi hamma kategoriyalari ish haqi, pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar, mulkdan olingan daromadlar (foiz, dividend va h.k.) tadbirkorlar faoliyatidan olgan daromadlar, shuningdek, sug'urta to'lovlari, ssudalar, chet el valutasini sotishdan olingan daromad va boshqa daromadlarni o'z ichiga oladi.

O'rtacha jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadlarini aniqlash uchun pul daromadlari umumiy summasini o'rtacha yillik mavjud aholi soniga bo'linadi.

Xodimlarga hisoblangan o'rtacha oylik ish haqi tarmoqlar bo'yicha hisoblangan oylik ish haqi fondini o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soniga bo'linadi. Xodimlar tomonidan olingan davlat va nodavlat budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan olingan ijtimoiy nafaqalar ish haqqi fondiga va o'rtacha oylik hajmiga qo'shilmaydi.

Joriy davr bahosida hisoblangan daromad ko'rsatkichlari nominal daromad deb ataladi.

Ixtiyordagi real pul daromadlari joriy davr daromadlaridan majburiy to'lovlar va kirimlar (soliqlar va yig'imlar, sug'urta to'lovlari, ijtimoiy tashkilotlarga to'lovlar, aholini ijtimoiy himoya qilish fondi, bank kreditlarini qaytarish va boshqa to'lovlar)ni ayirish yo'li bilan aniqlanadi. Nominal va real daromadlar orasida tovar va xizmatlar bahosida yuz bergan o'zgarishlarni hisobga olib sezilarli farq bo'lishi mumkin.

Ixtiyordagi real daromadlar joriy davr bazis davriga nisbatan majburiy to'lovlarni hisobga olgan holda daromadlar

qanday o'zgarganligini ifodalaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$IRD = \frac{\left(\begin{array}{c} \text{Joriy davr} \\ \text{pul daromadlari} \end{array} - \begin{array}{c} \text{Joriy davr majburiy} \\ \text{va ixtiyoriy to'lovlari} \end{array} \right) \cdot \text{Iste'mol baholar indeksi}}{\begin{array}{c} \text{Bazis davr} \\ \text{Pul daromadlari} \end{array} - \begin{array}{c} \text{Bazis davr} \\ \text{Majburiy} \\ \text{to'lovlari} \end{array}}$$

**Aholining real va ixtiyordagi real pul daromadlari
quyidagicha hisoblanadi:**

Aholi pul daromadlari (mln.AQSH doll.)		Majburiy va ixtiyoriy to'lovlar (mln.AQSH doll.)		Iste'mol baholar indeksi (%)	Avvalgi yil oyiga nisbatan %da hisoblangan real pul daromadlari	Avvalgi yil oyiga hisoblangan real ixtiyordagi daromadlar
Oktabr 2004-y.	Oktabr 2005-y.	Oktabr 2004-y.	Oktabr 2005-y.			
1	2	3	4	5	$6 = 2:5 / 1 \times 100\%$	$7 = (2-4):5 / 1-3 \times 100\%$
15158	24278	1215	2118	149,6	107,1	106,2

Jadval ma'lumotlariga qaraganda, bir yilda real pul daromadlari 7,1%ga, real ixtiyordagi daromadlar esa 6,2%ga o'sgan.

Real daromadlarni o'zgarishi tezligi quyidagi omillarga bog'liq: nominal daromadlar o'sish darajasi, soliq to'lovlari stavkalarining o'zgarishi va baho indeksining o'zgarishi.

Iste'mol baholar indeksi aholi tomonidan sotib olinadigan ma'lum belgilangan tovar va xizmatlar yig'indisi qiymatining o'zgarishini xarakterlaydi. Masalan, iste'mol ba-

holar indeksini hisoblash uchun O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi tomonidan aholi iste'moli tarkibini xarakterlab beradigan 300 xil tovar va xizmatlar tanlab olingan. Buni o'rganish uchun uy xo'jaliklarida yil davomida o'tkazib boriladigan statistik kuzatish ma'lumotlari asos bo'lib hisoblanadi.

Baho indeksi aholining iste'mol tarkibi o'zgarmagan holda joriy davr tovar va xizmatlarni sotib olish uchun bazis davriga nisbatan qancha ortiq yoki kam sarflashni ifodalaydi.

Deflyator deb nomlangan baho indeksi quyidagicha hisoblanadi:

$$J_p = \Delta P_1 q_p : \Delta P_0 q_p = \Delta i_p p_0 q_p : \Delta P_0 q_p; \text{ bunda,} \\ q_p - \text{tovarlarning doimiy (o'zgarmas) miqdori.}$$

Aholi daromadlari va xarajatlari hajmi oilalarining budjetini aks ettirishi bilan birga aholining daromadlari va xarajatlari balansini tuzish va milliy hisoblar tizimadagi «Uy xo'jaligi» sektori hisoblamalari ko'rsatkichlarini ham aniqlash imkoniyatini beradi.

Aholining daromadlari va xarajatlari balansi — aholining daromadlari, xarajatlari, jamg'armalari hajmi va tarkibini ham ifodalaydi. Balans yalpi milliy daromadning qanday qismi aholi ixtiyoriga pul formada tushishini ifodalaydi.

Balans ijtimoiy-iqtisodiy tahlilning muhim qurollaridan biri bo'lib, u aholi turmush darajasini ifodalaydi. Uning yordamida aholi pul daromadlari va xarajatlarining umumiy hajmi, uning tarkibi aniqlanadi, aholining real va nominal daromadlari, aholining sotib olish qobiliyati aniqlanadi va boshqa hisob-kitoblar amalga oshiriladi.

Balansning **daromadlar qismi** har xil manbalardan tushumlarni ifodalaydi. Ularni moliyaviy va statistik hisobotlardan, tanlama kuzatish va boshqa manbalardan olish mumkin.

Balansning **xarajatlar qismi** aholi tomonidan to'langan transfertlar, tovar va xizmatlarni sotib olish uchun to'lovlar va aholining depozit va qimmatli qog'ozlarda ortgan jamg'armalaridan tashkil topadi.

Balansning daromadlar qismida ba'zi bir iqtisodiy ma'nosi bir xil bo'lgan moddalar kiritilgan. Masalan, mulkdan olingan daromadlarga dividendlar, jamg'arma va qimmatli qog'ozlardan olingan foizlar.

Balansning xarajatlar qismidagi ko'rsatkichlar o'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra milliy hisoblar tizimidagi ko'rsatkichlar bilan bir xil emas. Daromadlar qismini xarajatlar qismiga nisbatan ortiq bo'lishi pul formadagi aktivlarni o'sishini anglatadi. Agar aksincha bo'lsa, aholining iste'mol xarajatlari uy xo'jaliklarining yig'ilgan aktivlari hisobidan moliyalashtirilganini ifodalaydi.

O'zbekiston 2005-yil statistik axborotnomasi ma'lumotlariga ko'ra aholining nominal pul daromadlari hisobot davrida 2004-yilning shu davriga nisbatan 29,7%ga ko'paydi va 9989,8 mlrd. so'mni tashkil qildi, aholining pul xarajatlari va jamg'armalari 28,8%ga ko'payib 9794,6 mlrd. so'mni tashkil qildi.

Aholining pul daromadlari, xarajatlari va jamg'armalari dinamikasi quyidagicha ifodalanadi: (mlrd. so'm)

	Aholi pul daromadlari	Aholi pul xarajatlari va jamg'armalari	Pul daromadlarining xarajatlardan farqi
2004-y.	7702,3	7604,2	98,1
2005-y.	9989,8	9794,6	195,2

2005-yilda aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi tarkibi quyidagicha ifodalanadi:

	Mrd. so'm	Jamiga nisbatan foiz hisobida	2004- yilga nisbatan foiz hisobida
Jami daromadlar	9989,8	100	129,7
Shu jumladan:			
Mehnatga haq to'lash va korxonalardan olingan boshqa daromadlar	2936,6	29,4	139,8
Qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar	2595,1	26,0	115,5
Ijtimoiy transfertlar	1456,2	14,6	137,5
Mol-mulk, tadbirkorlik daromadlari va boshqalar	3001,7	30,0	130,8
Jami xarajatlar va jamg'armalar	9794,6	98,0	128,8
Shu jumladan:			
Iste'mol xarajatlari	7248,3	72,5	122,4
Majburiy to'lovlar va badallar	697,5	7,0	117,8
Omonatlar, qimmatli qog'ozlarga joylashtirish, jumladan valuta xarid qilish hisobiga jamg'armalarning o'sishi va boshqa xarajatlar	1848,8	18,5	169,3

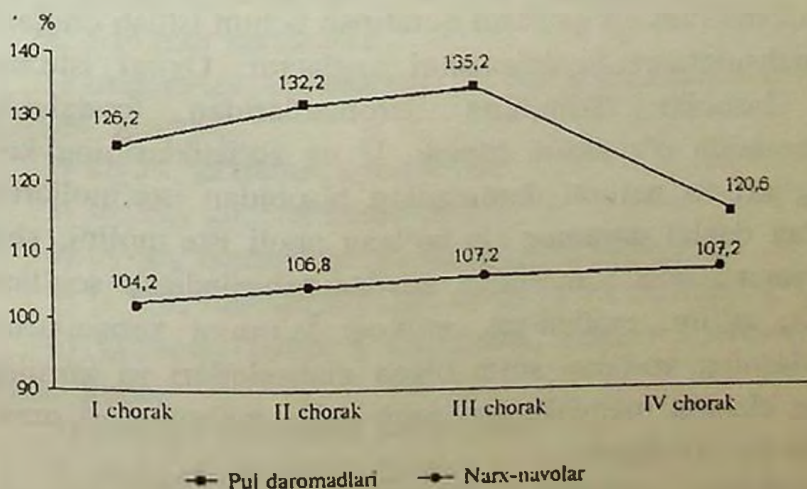
Aholi pul daromadlarining umumiy hajmida tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar (qishloq xo'jalik mahsulotlari sotishdan olingan daromadlarni qo'shgan holda) va mol-

mulk ulushi yuqori bo'lib, umumiy pul daromadlarining 56,0%ini, mehnatga haq to'lash va korxonalardan olingan boshqa daromadlarning ulushi 29,4%ni, ijtimoiy transfertlarning ulushi esa 14,6%ni tashkil qildi.

Aholining iste'mol xarajatlari 22,4%ga ko'paydi va 7248,3 mlrd. so'mni tashkil qildi. Iste'mol xarajatlari ulushi pul daromadlarining umumiy hajmida 76,8%dan 72,5%ga kamaydi.

Majburiy to'lovlar va badallarga haq to'lash xarajatlari 17,8%ga ko'paydi va 697,5 mlrd. so'mni tashkil qildi, ularning pul daromadlaridagi ulushi 7,7%dan 7,0%ga kamaydi.

2004-yilning tegishli davriga nisbatan foiz hisobida



3-§. Aholi iste'moli. Iste'mol manbalari va uning tarkibi

Iste'mol hajmi, uning dinamikasi va tarkibi inson turmush darajasining muhim elementlari bo'lib hisoblanadi. MDH mamlakatlarida iste'molchi manfaatini himoya qiluvchi

qonunlar aktlari qabul qilingan, ular minimal daromad, pensionerlarni, nogironlarni ijtimoiy ta'minoti, bahoning ortishi va inflatsiya natijasida aholining ijtimoiy himoyalash kabilar, shuningdek, «Iste'molchi huquqini himoyalash haqida»gi qonun qabul qilinib, unda fuqarolarning huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarini himoya qilish asoslari yaratilgan.

Xalqaro andozalarni tashkil etish tashkiloti (ISO) ham iste'molchilar manfaatlarini himoya qiladi.

Aholi iste'moli statistikasining asosiy vazifasi iste'molning natural va qiymat ko'rsatkichlarini, individual va oilaviy iste'mol budjetlarini, iste'mol xarajatlari tarkibini va iste'molning elastikligini va uning dinamikasini o'rganishdan iborat.

Iste'mol — ishlab chiqarish jarayonining oxirgi nuqtasi va takror ishlab chiqarishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Iste'mol ma'lum ehtiyojlarni qondirish uchun ishlab chiqarilgan mahsulotdan foydalanishni anglatadi. Oxirgi iste'mol milliy hisoblar tizimining daromadlaridan foydalanish hisoblamasida o'z aksini topadi. U uy xo'jaliklarining ko'p mablag'lari va natural daromadlari hisobidan iste'mollarini, butunlay davlat qaramog'ida bo'lgan aholi iste'molini, shu-larga yana davlat tomonidan amalga oshiriladigan sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, ijtimoiy ta'minot xarajatlarini, fuqarolarning xorijdan sotib olgan mahsulotlari va xorijlik-larning bizning mamlakatdan sotib olgan mahsulotlari orasi-dagi farqni ifodalaydi.

Aholining umumiy iste'moli material va nomaterial boylik va xizmatlar iste'molini o'z ichiga oladi. U ishlab chiqarish darajasiga, shuningdek, taqsimlash tarkibi va tarkibiga bog'liq.

To'lovli va to'lovsiz iste'molni ajratish lozim.

To'lovli iste'mol aholining pul daromadlari hisobiga amalga oshiriladi.

To'lovsiz iste'mol — butunlay davlat qaramog'idagi aholining sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat va h.k. muassasalaridagi tovar va xizmatlar iste'molini o'z ichiga oladi. To'lovli iste'mol to'liq qiymat bo'yicha, to'lovsizi esa xarajatlar summasi sifatida hisobga olinadi.

Xizmatlar material va nomaterial xizmatlarga bo'linadi. Material xizmatlar — ilgari ishlab chiqarilgan mahsulotlarni qayta ishlash va tiklash maqsadida amalga oshiriladi. Nomaterial xizmatlar — bular material formada yuzaga kelmaydigan xizmatlar (ta'lim sohasi, sog'liqni saqlash va h.k.). Material boyliklar va xizmatlar ularning hajmi, tarkibi va sifati ko'rsatkichlari yordamida o'rganiladi.

Xizmatlar tarkibi kattalashtirilgan holda maqsadli vazifasiga asosan quyidagi guruhlarini o'z ichiga oladi:

A. Iste'mol xarajatlari:

1) oziq-ovqat mahsulotlari, uydan tashqarida ovqatlanish, alkogol, tamaki;

2) kiyim, gazlama, oyoq kiyimi;

3) shaxsiy gigiena mahsulotlari;

4) uy-joy kommunal xizmatlari, mebel va h.k.;

5) ta'lim, madaniyat, dam olish va h.k. xizmatlar;

6) ijtimoiy transport xizmatlari, xususiy transportni asrash, aloqa;

7) yoqilg'i va boshqa mahsulotlar.

B. Noiste'mol xarajatlari:

1) xususiy yordamchi xo'jalik xarajatlari;

2) tug'ishganlarga ko'rsatilgan material yordamlar;

3) jamg'arish (banklardagi hisoblar, qimmatli qog'ozlar va chet el valutalarini sotib olish va h.k.);

4) soliqlar, to'lovlar va boshqa xarajatlar.

**Ayrim mamlakatlarda 2005-yilda uy xo'jaliklarining oxirgi
iste'moli tarkibi (%)**

Mamla- katlar	Jami	Oziq- ovqat mah- sulot- lar, ichim- lik, tamaki	Ki- yim va o- yoq ki- yim	Uy-joy to'lov- lari va kom- munal xizmat- lar	Me- bel va uyga xiz- mat- lar	Me- ditsi- na xiz- mat- lari	Tran- sport va alo- qa	Dam olish, ma- dani- yat, ta'lim	Bosh- qa tovar va xiz- mat- lar
Angliya	100,0	19,9	5,9	20,1	6,4	1,6	17,2	10,8	18,1
Germa- niya	100,0	15,2	6,3	20,7	8,2	14,5	15,9	9,0	10,1
Indiya	100,0	53,9	10,4	9,3	4,2	2,3	12,6	3,4	3,5
Kanada	100,0	14,5	5,3	24,5	8,7	4,4	14,5	11,6	16,5
Rossiya	100,0	33,8	11,3	8,7	5,0	8,4	10,6	11,6	10,6
AQSH	100,0	11,5	6,0	18,2	5,9	18,0	14,1	14,0	16,0
Fransiya	100,0	18,2	5,4	21,8	7,3	10,4	16,3	7,5	13,2
Yaponiya	100,0	17,6	5,4	21,4	5,0	10,1	19,0	12,6	17yo, 0
Ukraina	100,0	45,1	5,3	11,0	3,1	11,2	5,5	14,1	4,8
Belorussiya	100,0	50,2	6,7	8,1	3,0	8,4	5,8	10,8	7,0

Jadval ma'lumotlariga qaraganda har xil mamlakatlar iste'moli tarkibida sezilarli farqlar mavjud. Ammo MDH davlatlari iste'moli tarkibi bir-biriga o'xshab ketadi: xarajat-
larning asosiy qismi oziq-ovqat mahsulotlari, ichimlik,
tamakiga to'g'ri keladi, uy-joy to'lovlari, kommunal xizmat-
lar va transport xarajatlari ulushi ancha past. 2005-yilda
O'zbekiston aholisining iste'mol xarajatlari 22,4%ga ko'paydi

va 7248,3 mlrd. so'mni tashkil qildi. Iste'mol xarajatlari ulushi pul daromadlarining umumiy hajmida 76,8%dan 72,5%ga kamaydi.

4-§. Aholining material boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari

Material boyliklar va xizmatlar iste'moli natural, shartli-natural va qiymat usullarda o'rganiladi.

Qiymat ko'rinishida bu ko'rsatkich amaldagi baholarda va tarkibda o'rganiladi. Umumiy iste'mol hajmi bilan birga jon boshiga iste'mol ham aniqlanadi. Ayrim tovarlarni amaldagi jon boshiga iste'molini ratsional-me'yoriy darajani solishtirish aholini shu tovarga bo'lgan ehtiyojini qondirish darajasini aniqlash imkoniyatini beradi. Qandaydir i-tovarga bo'lgan ehtiyojni qondirish koeffitsiyenti quyidagi ko'rinishga ega.

$K_i = q_{ia} : q_{ih}$; bunda,

q_{ia} — i-tovarning amaldagi iste'moli;

q_{ih} — i-tovarning ratsional-me'yoriy iste'moli.

Umumiy va jon boshiga o'rtacha iste'mol dinamikasi indeks orqali aniqlanadi.

Iste'mol indeksi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

a) bir tovar uchun: $i_q = \Delta q_1 : \Delta q_0$;

b) yoki jon boshiga: $J_{q/s} = \Delta q_1 / S_1 : \Delta q_0 / S_0$;

bunda, q_1 q_0 — bir tovarning joriy va bazis davrdagi amaldagi hajmi;

S_1 S_0 — aholining bazis va joriy davrdan o'rtacha yillik soni;

d) barcha material boyliklar bo'yicha: $J_q = \Delta q_1 R_0 : \Delta q_0 R_0$;

shu jumladan, jon boshiga: $J_{q/s} = \Delta q_1 R_0 / S_1 : \Delta q_0 R_0 / S_0$;

bunda, q_1 q_0 — joriy va bazis davrda ayrim material boyliklarning hajmi;

R_0 — bazis davr material boyliklar bahosi (solishtirma baho).

Joriy davrda bazis davriga nisbatan material boyliklar va xizmatlar iste'moli umumiy indeksi quyidagicha hisoblanadi:

a) barcha aholi bo'yicha:

$$J_q = \Delta q_1 R_0 + \Delta q_{1x} R_{0x} / \Delta q_0 R_0 + \Delta q_{0x} R_{0x};$$

b) jon boshiga:

$$J_{q/s} = (\Delta q_1 R_0 + \Delta q_{1x} R_{0x}) : S_1 / (\Delta q_0 R_0 + \Delta q_{0x} R_{0x}) : S_0;$$

bunda, $\Delta q_1 R_0$ va $\Delta q_0 R_0$ — joriy va bazis davrda material boyliklarni iste'moli (bazis davr yoki solishtirma bahoda):

$\Delta q_{1x} R_{0x}$ va $\Delta q_{0x} R_{0x}$ — joriy va bazis davrda xizmatlar iste'moli (bazis davr yoki solishtirma bahoda).

Material boyliklar va xizmatlarni joriy baholarda dinamikasini o'rganish lozim bo'lganda quyidagi ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi:

a) barcha aholi bo'yicha: $J_{qr} = \Delta q_1 R_1 : \Delta q_0 R_0$;

b) jon boshiga: $J_{qr/s} = \Delta q_1 R_1 / S_1 : \Delta q_0 R_0 / S_0$;

bunda, $\Delta q_0 R_0$ — vakil tovarlarning yoki xizmatlarning bazis davrdagi qiymati (bazis davr bahosida);

$\Delta q_1 R_1$ — vakil tovarlar yoki xizmatlarning joriy davrdagi qiymati (joriy davr bahosida).

Masalan, aholi xarajatlari asosida tovar va xizmatlar iste'moli fizik hajmi indeksini barcha aholi yoki jon boshiga iste'molini aniqlaymiz, o'rtacha yillik aholi soni, bazis davrda — 40265 ming kishi, joriy davrda — 10236 ming kishi.

Material boyliklar va xizmatlar	Joriy baholarda sotib olingan tovar va xizmatlar qiymati, pul birligi		Bahoning o'zgarishi, %
	Bazis davr	Joriy davr	
1. Oziq-ovqat tovarlari	2000	2300	+7,5
2. Nooziq-ovqat tovarlari	1050	1100	+5,2
3. To'lovli xizmatlar	250	360	+7,8

Yuqoridagi formulalarni tortilgan o'rtacha garmonikka aylantiramiz:

$$J_q = \Delta q_1 R_0 + \Delta q_{1x} R_{0x} / \Delta q_0 R_0 + \Delta q_{0x} R_{0x} = \Delta q_1 R_1 : J_p + \Delta q_{1x} R_{1x} : i_{pi} / \Delta q_0 R_0 + \Delta q_{0x} R_{0x}$$

$$J_{q/s} = (\Delta q_1 R_1 : i_p + \Delta q_{1x} : i_{px}) : S_1 / (\Delta q_0 R_0 + \Delta q_{0x} R_{0x}) : S_0;$$

Shunday qilib:

$$J_q = (2300 : 1,075 + 1100 : 1,052 + 360 : 1,078) / 2000 + 1050 + 250 = 3519 / 3300 = 1,066 \text{ yoki } 106,6\%$$

$$J_{q/s} = (2300 : 1,075 + 1100 : 1,052 + 360 : 1,078) : 10236 / (2000 + 1050 + 250) : 10265 = 0,3438 / 03215 = 1,069 \text{ yoki } 106,9\%.$$

Demak, aholi tomonidan iste'mol qilingan material boyliklar va xizmatlar hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 6,6%ga ortgan.

Jon boshiga iste'mol qilingan material boyliklar va xizmatlar hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 6,9%ga ortgan, buning sababi aholi sonining biroz kamayishi hisoblanadi.

Aholi jon boshiga iste'mol hajmining jon boshiga to'g'ri kelgan daromadga bog'liqligini o'rganish maqsadida elastlilik koeffitsiyenti hisoblanadi va u ikki xil bo'ladi.

Empirik elastlilik koeffitsiyenti quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E = (\Delta u : \Delta x) : (u_0 : x_0) = \Delta u / u_0 : \Delta x / x_0;$$

bunda, x — omil belgi — aholi jon boshiga daromad hajmi;

u — natijaviy belgi — aholi jon boshiga iste'mol hajmi.

Empirik elastlilik koeffitsiyenti jon boshiga daromad 1%ga o'zgarsa, jon boshiga iste'mol qanday o'zgaradi degan savolga javob beradi. Avvalo X va U o'rtasidagi bog'liqlikni formasi aniqlanadi. Agar X va U o'rtasida chiziqli bog'liqlik bo'lsa, u holda:

- 1) chiziqli korrelatsiya koeffitsiyenti hisoblanadi R va u o'rganilayotgan belgilar orasidagi bog'liqlik darajasini ifodalaydi;
- 2) agar bog'liqlik darajasi yuqori bo'lsa, u holda bo'lishi mumkin bo'lgan o'rtacha kvadratik xatoning korrelatsiya

koeffitsiyenti aniqlanadi (G_R);

3) undan so'ng regressiya tenglamasining parametrlari aniqlanadi, uning sifatini belgilovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi;

4) nazariy elastiklik koeffitsiyenti topiladi.

Ularning hisob-kitobi quyida keltirilgan:

Jon boshiga hisoblangan daromad va go'sht mahsulotlari iste'moli

Oila nomeri	Jon boshiga daromad, pul birligi (x)		Jon boshiga iste'mol, kg. (u)		Joriy davr			
	Bazis davri	Joriy davri	Bazis davri	Joriy davri	x u	u ²	x ²	$\Delta(u - ux/u) \cdot 100$
1	860	900	25	27	24300	729	810000	2,6
2	980	1030	27	29	29870	841	1060900	1,0
3	1050	1100	29	31	34100	961	1210000	0,3
4	1100	1140	31	32	36480	1024	1299600	0,6
5	1160	1210	32	34	41140	1156	1464100	1,8
6	1270	1300	34	36	46800	1296	1690000	1,4
Jami	6420	6680	178	189	212690	6007	7534600	7,7
o'rtacha	1070	1113,3	29,7	31,5	35448	1001,2	1255767	1,28

Elastiklikning nazariy va empirik koeffitsiyentlarini hamma oila uchun hisoblaymiz, agar jon boshiga daromad bilan iste'mol orasidagi bog'lanish chiziqli bo'lsa:

$$E = 31,5 - 29,7 / 1113,3 - 1070 : 29,7 / 1070 = 1,5$$

Yani, jon boshiga daromad 1%ga ortsa, jon boshiga iste'mol 1,5%ga ortadi.

Chiziqli korrelatsiya koeffitsiyenti quyidagicha hisoblanadi:

$$R = xy - x \cdot y / Gx \cdot Gy;$$

bunda, Gx — omil belgining o'rtacha kvadratik tafovuti;

Gy — natija belgining o'rtacha kvadratik tafovuti.

Chiziqli korrelatsiya koeffitsiyenti belgilar orasidagi bog'liqlikning zichligini ifodalaydi. Korrelatsiya koeffitsiyenti 0 bilan 1 orasida o'zgaradi. U qanchalik birga yaqinlashsa, bog'lanish shunchalik zich bo'ladi. Agar $R=1$ bo'lsa, bog'lanish funksional, agar $R=0$ bo'lsa, bog'lanish bo'lmaydi. Agar korrelatsiya koeffitsiyenti (+) ishora bilan chiqsa, demak, aloqa to'g'ri, agar (-) ishora chiqsa, aloqa teskari bo'ladi.

Bizning misolimizda:

$$R = \frac{35448 - 1113,3 \times 31,5}{\sqrt{(1001,2 - 31,5^2) \times (1255767 - 1113,3^2)}} = 0,993$$

Demak, jon boshiga daromad bilan iste'mol orasidagi bog'lanish to'g'ri va juda yuqori.

Belgilar orasidagi korrelatsion aloqaning muhimligini baholash uchun korrelatsiya koeffitsiyentining o'rtacha kvadratik xatosi hisoblanadi:

$$G_R = 1 - R^2 / P;$$

$$\text{Bizning misolimizda: } G_R = 1 - 0,993^2 / 6 = 0,016$$

Shunday qilib, belgilar orasidagi aloqani sezilarli deb qarash mumkin.

Chiziqli regressiya tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$J_x = a_0 + a_1 x;$$

bunda, a_0 — tenglamaning ozod parametri bo'lib, u natijaviy belgining (iste'mol) darajasini ifodalaydi;

a_1 — regressiya koeffitsiyenti. U agar aholi daromadi 1%ga ortsa, iste'mol qanchaga o'zgarishini ko'rsatadi.

a_0 va a_1 lar qiymatini topish uchun, normal tenglamalar tizimini yechish lozim:

$$6p + 6680a_1 = 189$$

$$6680a_0 + 7534600a_1 = 212690, \text{ shundan}$$

$$a_0 = \Delta y \cdot \Delta x^2 - \Delta y x \cdot \Delta x / p \Delta x^2 - \Delta x \cdot \Delta x = 189 \cdot 7534600 - 212690 \cdot 6680 / 6 \cdot 7534600 - 6680^2 = 5,6$$

$$a_1 = n \Delta x y - \Delta x \cdot \Delta y / n \Delta x^2 - \Delta x \cdot \Delta x = 6 \cdot 212690 - 6680 \cdot 189 / 6 \cdot 7534600 - 6680^2 = 0,023$$

Tuzilgan regressiya tenglamasi jon boshiga daromad bilan jon boshiga iste'mol o'rtasidagi bog'liqlikni qanchalik to'g'ri aks ettirishini aniqlash maqsadida o'rtacha approksimatsiya xatosini hisoblaymiz:

$$A = 1/n \cdot \Delta (y_1 - y_x) / y_1 \cdot 100 = 1/6 \cdot 7,7 = 1,28$$

Approksimatsiya xatosi qanchalik kichik bo'lsa, bog'liqlik haqiqiy darajaga yaqin bo'ladi. Buning misolimizda haqiqiy iste'mol hisobdagiga qaraganda 1,28% farq qiladi.

Nazariy elastililik koeffitsiyenti iste'molning daromadga bog'liqligi aloqaning chiziqli formasida quyidagicha hisoblanadi:

$$E = a_1 \cdot x : u = 0,023 \cdot 1113,3 / 31,5 = 0,813$$

Nazariy elastiklik koeffitsiyentining ko'rsatishga, agar daromad 1%ga ortsa, go'sht mahsulotlarining iste'moli 0,813%ga ortadi.

Omil belgining natijaviy belgiga ta'sirini baholash maqsadida **Δ -koeffitsiyent** hisoblanadi:

$$\Delta = a_1 \cdot G_x / G_y = 0,023 \cdot 27,79 / 2,99 = 0,982.$$

Δ -koeffitsiyent — o'rtacha kvadratik tafovutning qaysi qismiga, jon boshiga iste'mol o'zgaradi, agar jon boshiga iste'mol o'rtacha kvadratik tafovutga o'zgarsa, degan so'roqqa javob beradi.

Shunday qilib, jon boshiga iste'mol ko'p jihatdan jon boshiga daromadga bog'liq ekan.

Savollar, testlar va masalalar

1. Aholi turmush darajasi haqida tushuncha: uni tor va keng ma'noda qanday tushunish lozim?

2. Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.

3. Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansining mohiyati nimada?

4. Uy xo'jaliklarini daromadlari qanday turlarga bo'linadi?

5. Nominal va real daromad mohiyati nimada?

6. O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlari qanday?

7. Rossiyada aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar nechta bo'lim va ko'rsatkichdan iborat?

8. Turmush darajasini qaysi yo'nalishlarda o'rganish mumkin?

a) barcha aholiga nisbatan

b) ayrim ijtimoiy guruhlariga nisbatan

v) har xil daromadga ega bo'lgan uy xo'jaliklariga nisbatan

g) yosh tarkibiga nisbatan

d) yuqoridagi yo'nalishlarning barchasiga nisbatan.

9. Jamlovchi ko'rsatkich «inson imkoniyatlarini rivojlanish» indeksi qanday hisoblanadi?

a) uchta omilning ta'sirini hisobga oladi

— umr uzunligi

— ta'lim olish darajasi

— jon boshiga hisoblangan YaIM hajmi

b) to'rtta omilning ta'sirini hisobga oladi

— jon boshiga ishlab chiqarish YaIM

— jon boshiga iste'mol qilingan mahsulotlar hajmi

— aholi daromadlari hajmi

— ta'lim olish darajasi

d) beshta omilning ta'sirini hisobga oladi
— aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaIM hajmi
— aholi barcha kategoriyalarning ish haqqi
— pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar hajmi

— o'rtacha ish haqi va pensiyaning nisbati
e) uch omilning ta'sirini hisobga oladi
— ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasi
— mehnat resurslari barcha kategoriyalarini o'rtacha oylik ish haqi

— ta'lim olish darajasi

f) uch omilning ta'sirini hisobga oladi

— ta'lim olish darajasi

— sog'liq darajasi

— umr uzunligi

Javob: a, b, v, g, d.

10. Aholi daromadlarining shakllanishi qanday?

1) a) aholi barcha kategoriyalari ish haqi

b) pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar

d) xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari

2) a) kreditorlar, xorij valutalarini sotishdan olingan daromadlar

b) mulkdan olingan daromadlar

d) qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar va boshqalar

3) a) aholi barcha kategoriyalari ish haqi

b) pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar

d) xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari

e) kreditorlar, xorij valutalarini sotishdan olingan daromadlar

f) mulkdan olingan daromadlar

g) qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar.

Javob: 1, 2, 3.

11. Nominal va real daromad farqi nimada?

1) ularning hajmida

2) ularning tarkibida

3) ularning bahosida

4) majburiy to'lovlari hisobga olinadi

5) tovar va xizmatlar bahosida yuz bergan o'zgarishlarda

12. Aholi xarajatlari tarkibi qanday?

1) iste'mol xarajatlari

2) noiste'mol xarajatlari

3) iste'mol va noiste'mol xarajatlar

4) majburiy to'lovlar

5) xususiy yordamchi xo'jalik xarajatlari

4. Viloyat bo'yicha quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Aholi jon boshiga ratsional iste'mol hajmi (kg)	Amalda jon boshiga to'g'ri kelgan iste'mol (kg)	
		2004 yil	2005 yil
Go'sht va go'sht mahsulotlari	85,0	65,0	78,2
Sut va sut mahsulotlari	432,0	335,0	346,4
Kartoshka	90,0	125,2	121,6
Qand-shakar.	41,0	35,0	40,0

Shu mahsulotlar bo'yicha aholi iste'molini qondirish darajasini aniqlang va xulosalar chiqaring.

14. Aholi jon boshiga daromad 20%ga, meva-sabzavotlar iste'moli 30%ga ortgan. Aholining meva-sabzavotlar iste'moli va uning daromadlari orasidagi elastiklik koeffitsiyentini hisoblang va xulosa qiling.

15. Nominal (pul) ish haqi 35% ortgan, tovar va xizmatlar bahosi esa 10% kamaygan, ish kuni uzunligi 9% kamaygan, xodimlar soni 25% ortgan.

Aniqlansin:

- 1) 1 xodimga to'g'ri kelgan real ish haqi ortishi;
- 2) Ish kuni uzunligini kamayishini hisobga olgan holda real ish haqi indeksi.

16. Aholi xarajatlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

	Sotib olingan tovarlar va xizmatlar qiymati (joriy baholarda, mln. so'm)		Baho indeksi
	Bazis davr	Joriy davr	
Oziq-ovqat mahsulotlari	100,0	110,0	0,95
Nooziq-ovqat mahsulotlari	70,0	88,0	0,90
Maishiy xizmatlar	9,0	10,0	0,85

Aholi soni joriy davrda bazis davriga nisbatan 8% o'sgan.

Aniqlang: aholi jon boshiga tovar va xizmatlar iste'moli indeksleri:

- a) yakka indekslar;
- b) umumiy indekslar.

GLOSSARIY

Aholi takror paydo bo'lishini brutto koeffitsiyenti — bir ayolning butun umri davomida tuqqan o'rtacha qiz bolalar soni. Uni aniqlash uchun umumiy tug'ilish koeffitsiyentini 0,49 (barcha tug'ilganlar tarkibida qiz bolalar salmog'i) ga ko'paytiriladi.

Aholini takror paydo bo'lishi netto koeffitsiyenti — butun umri mobaynida bir ayol tuqqan bolalarining o'rtacha soni, ular onasi tuqqan vaqtidagi yoshigacha yashaganlar.

Asosiy fondlar — mamlakat milliy boyligining muhim qismi: Ular ishlab chiqarish jarayonida ko'p marta foydalaniladigan va o'z qiymatini tayyor mahsulotga asta-sekin o'tkaza boradigan aktivlar hisoblanadi. Bunday fondlarga imorat va inshoot, mashina va uskunalar, transport vositalari, bog'lar, uzumzorlar, geologiya-qidiruv ishlariga sarflar, EHM ma'lumotlar bazasi va ularni dasturlar bilan ta'minlash xarajatlari, san'at va adabiyotning nodir asrlari va shu kabilar kiradi.

Aylanma mablag'ning aylanishi — takror ishlab chiqarish jarayonida aylanma mablag'ning harakat tezligini ifodalovchi ko'rsatkich. U ikki xil ifodalanadi: a) aylanish koeffitsiyenti (o'rganilayotgan davrda aylanma mablag'larning aylanish soni) b) necha ishchi kunda bir marta aylanishi (aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'ini davr mobaynidagi kunlar soniga ko'paytirilib, sotilgan mahsulot tannarxi hajmiga bo'linadi).

Asosiy kapitalning iste'moli — asosiy kapital qiymatining jismoniy va ma'naviy eskirishi natijasida kamayishi. Uning hajmi asosiy kapitalning yoshini va hozirgi tiklashdagi qiymatini hisobga olgan holda aniqlanishi lozim.

Aholi daromadi — ma'lum vaqt ichida uy xo'jaliklari tomonidan olingan pul yoki natural formadagi mablag'lar.

Birlamchi daromad — institutsion birliklar tomonidan milliy daromadning birlamchi taqsimlash natijasida olingan daromadlar: ish haqi, mulkdan olingan daromadlar, foyda, aralash daromad, ishlab chiqarish va import solig'idan iborat.

Bo'lajak umrning o'rtacha uzunligi — insonning shu mavjud avlod ichida tug'ilib kelajakda yashashi mumkin bo'lgan davrni ifodalaydi.

Barcha turdagi iqtisodiy faoliyatlarning xalqaro andozalar asosida tasniflash — makroiqtisodiy statistikaning muhim tasniflaridan biri hisoblanadi. Bunday tasniflash birligi qilib alohida korxona yoki muassasa olinadi va ular ishlab chiqarayotgan mahsulot yoki xarajatlar tarkibi, yoxud qo'yilayotgan texnologiyalari bir xil bo'lgan taqdirda ayrim tarmoqlarga birlashtiriladi.

Boshqa ishlab chiqarish soliqlari — ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlik uchun to'lov, undan tashqari litsenziyalar va ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun berilgan ruxsatnomalar uchun va rezident faoliyati uchun kerak bo'lgan boshqa to'lovlar kiritiladi. Ularga ish haqi, imoratlar, inshootlar, transport vositalari, tadbirkorlik va h.k.lar uchun to'lovlar misol bo'la oladi.

Davlat budjetining taqchilligi — xarajatlar summasining daromadlar summasidan ortiq bo'lishi.

Doimiy baholar — ba'zi baho sifatida olingan qandaydir joriy davr bahosi; Uni fizik hajm indikatorini aniqlash uchun ishlatiladi. Ular odatda 5 yilda bir o'zgartiriladi.

Jamg'arish — ixtiyordagi daromadni bir qismi bo'lib, u oxirgi iste'mol maqsadlari uchun sarflanmaydi, balki jamg'arish uchun sarflanadi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish maqsadida asosiy fondlar, ay-

lanma mablag'lar va moliyaviy aktivlar hajmi orttiriladi.

MHT ta'rifiga asosan jamg'arish — bu barcha moliyaviy (mavjud pul mablag'lari, depozitlar, qimmatli qog'ozlar, zayomlar, kreditlar va h.k.) aktivlarni va material aktivlarni o'sishini anglatadi.

Joriy davrda iqtisodiyotda band bo'lgan aholi soniga quyidagilar kiradi:

— haq olish hisobiga yollanib ma'lum ishni bajarganlar, shu bilan birga daromad keltiruvchi ishlarni yollanmasdan bajarganlar;

— oilaviy korxonada haq olmasdan ish bajarganlar;

— uzrli sabablar bilan dam olish kunlari, yillik mehnat ta'tili, betoblighi tufayli, ma'muriy ta'til va h.k. tufayli ish beruvchi bilan aloqani uzmagani kishilar.

Institutsion birliklar — aktivlarga egalik qilish, majburiyatlar olish, iqtisodiy faoliyat yuritish va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazish huquqiga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar.

Iste'mol — ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining oxirgi fazasi, ijtimoiy mahsulotdan aholini iqtisodiy talablarini qondirish jarayoni.

Iste'mol baholari indeksi — iste'mol savatiga kiritilgan tovar va xizmatlar bahosining u yoki bu davrdagi o'rtacha o'zgarishini ifodalovchi indeks. U odatda, Leypeyres formulasi bo'yicha aniqlanadi.

Ish kuchiga sarflangan xarajatlar — ish beruvchilar tomonidan ish kuchini yollash va uni asrash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar yig'indisi.

Ishsizlik darajasi — ishsizlik sonining iqtisodiy faol aholi soniga nisbati. 16 va undan yuqori yoshdagilar, lekin ishga ega bo'lmaganlar, faol ish qidirayotganlar, ishni boshlashga tayyor turganlar ishsizlar deb ataladi.

Ish haqi — joriy davrda ish beruvchi tomonidan yollangan xodimga bajargan ishlari uchun berilgan pul yoki natura usulidagi to'lovlar bo'lib, ular hisoblangan summalar yig'indisidan tashkil topadi va ikki qismga bo'linadi: ish haqqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

Ishlab chiqarish — ma'lum davrda alohida xo'jalik yurituvchi subyektlar tarmoqlar va iqtisodiy sektorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mol va xizmatlar qiymati.

Ikkilamchi deflyator usuli — qo'shilgan qiymati o'zgarmas baholarda qayta baholash usuli bo'lib, uning uchun avval ishlab chiqarish va oraliq iste'mol deflyatorlanadi, so'ngra birinчисidan ikkinچisi ayriladi.

Ishlab chiqarish va import solig'i — davlat tomonidan ishlab chiqaruvchi birliklardan tovar va xizmatlar ishlab chiqargani yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalangani uchun olinadigan soliqlar — majburiyat, qaytarilmas to'lovlardir. Ularga mahsulotlar ishlab chiqarishga bo'lgan soliqlar va import soliqlar kiradi.

Ishchi kuchi bozori — ish kuchining egasi va ish beruvchilar orasidagi ijtimoiy munosabatlar tizimi.

Iqtisodiy faol aholi — o'z ish kuchini tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun taqdim etgan doimiy aholining bir qismi (ayollar, erkaklar) bo'lib, ular band aholi va ishsizlarga bo'linadilar.

Iqtisodiyot aktivlari — obyektlar bo'lib, ularga institutsion birliklar yakka holda yoki jamoa bo'lib egalik qilish huquqiga ega bo'ladilar. Ularning egalari ma'lum vaqt davomida ularga egalik qilishdan yoki ulardan foydalanishdan iqtisodiy naf ko'radilar. Iqtisodiy aktivlar-moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarga bo'linadi. Nomoliyaviy aktivlarga ishlab chiqarilgan (asosiy fondlar, material aylanma mablag'lar, boyliklar) va ishlab chiqarilmagan (yer, yer osti qazilma boyliklar, o'rmon

resurslari, patentlar, litsenziyalar va h.k.) aktivlar kiradi. Moliyaviy aktivlarga ega monetar oltin, mavjud pul va depozitlar, qimmatli qog'ozlar, ssudalar, debitor va kreditor qarzlari kiradi.

Kredit — olingan resurslarni foiz bilan qaytarish va o'rnini qoplash asosida vaqtincha foydalanish uchun berish. Kreditlash usullaridan biri sifatida ssudani keltirish mumkin.

Mamlakatning iqtisodiy hududi — shu mamlakat hukumati tomonidan boshqariladigan hudud bo'lib, uning chegarasida fuqarolar, tovarlar va kapitallar erkin harakat qila oladi.

Mehnat resurslari balansi — mavjud mehnat resurslari va ularni faoliyat turlari hamda sohalari bo'yicha taqsimlanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.

Milliy hisoblar — buxgalteriya schyotiga o'xshash formadagi jadvallar tizimi bo'lib, u YaIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish jarayonini xarakterlaydi.

Milliy hisoblar tizimi (MHT) — makro darajada bozor iqtisodiyotini yoritish va tahlil qilish uchun foydalaniladigan o'zaro bog'langan ko'rsatkichlar va tavsifnomalar tizimi. Uning asosida yirik iqtisodchi olimlar D. Keyis, Dj. Xiks tomonidan yaratilgan siyosiy iqtisod yo'nalishlari yotadi.

Milliy boylik — kishilik avlodi mehnati tufayli va foydalanish mumkin bo'lgan tabiiy boyliklar yig'indisidan tashkil topadi. Mehnat natijasida paydo bo'lgan ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlaridan iborat noz-ne'matlar yig'indisi milliy mulk deb ataladi.

Mahsulotlarga soliqlar — rezidentlar tomonidan ishlab chiqarilgan va sotilgan yoki import qilingan mol hamda xizmatlarga mutanosib ravishda olinadigan soliqlar. Ularga masalan, qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz, bojxona to'lovlari va h.k.lar kiradi.

Nominal ish haqi — pul formadagi ish haqi, faqat pul hajmini ifodalaydi, uning sotib olish qobiliyatini hisobga olmaydi.

Oxirgi iste'mol uchun qilingan xarajatlar — uy xo'jaligi a'zolari rezidentlarning iste'mol tovarlari va xizmatlar sotib olish uchun qilingan xarajatlari, shuningdek, davlatni boshqarish organlari va uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarning yakka tartibli hamda jamoa is'temoli uchun qilgan xarajatlari yig'indisi. Xarajatlarni bunday guruhlash oxirgi iste'molni kim tomonidan moliyalashtirilishini ko'rsatadi.

Oraliq iste'mol — ishlab chiqarish jarayonida butunlay to'liq ishlatilgan mol va xizmatlar qiymati.

Real ish haqi — mavjud iste'mol baholariga nisbatan tuzatish kiritilgan pul formadagi ish haqi. Unga qancha tovar va xizmatlarni sotib olish mumkinligini ko'rsatadi.

Rezidentlar — nisbatan uzoq vaqt davomida hududida iqtisodiy qiziqishi bo'lgan institutsion birliklar (korxonalar, tashkilotlar, uy xo'jaliklari va h.k.lar).

Rentabellik — korxona faoliyatining foydalik darajasi. Uning to'rt xil ko'rsatkichi mavjud: korxona aktivlari rentabelligi, xususiyl kapital rentabelligi va sotilgan mahsulot rentabelligi. Bu ko'rsatkichlarni balansdagi (sof) foyda ko'rsatkichini korxona aktivlarining o'rtacha yillik qiymati, muomalaga chiqarilgan aksiyalar miqdori, xususiyl kapital miqdori va sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati bilan aniqlanadi.

Sektor — institutsion birliklar yig'indisi bo'lib, ularning maqsadi, moliyalashtirish manbalari va funksiyalari bir xil bo'ladi, natijada ularning iqtisodiy xulqi ham o'xshashib ketadi.

Soliqlar — bular majburiyl, qaytarilmaydigan to'lovlar. Ular davlat organlari tomonidan ishlab chiqarish birliklaridan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab

chiqarish omillaridan foydalanganlari uchun olinadi.

Subsidiyalar — joriy to'lovsiz, qaytarilmaydigan to'lovlar bo'lib, ular davlatni boshqarish organlari tomonidan ma'lum iqtisodiy-ijtimoiy siyosatni amalga oshirish uchun qilinadi: mahsulotlar va importga subsidiyalar, ishlab chiqarishga subsidiyalar va h.k.

Sof kreditlash (qarz olish) — nomoliyaviy aktivlarni sotib olish uchun moliyalashtirish mablag'larining, sof xarajatlarga nisbatan ortiqligi (defitsitligi). Uning hajmini aniqlash uchun yalpi asrash bilan yalpi jamg'arish va yerlarni va nomaterial aktivlarni sof sotib olish plus «qolgan dunyo» kapital transfertlari orasidagi farqqa teng. Makrodarajadagi sof kreditlash yoki sof qarz olish mamlakatning «boshqa dunyo»ga bergan yoki «boshqa dunyo»dan olgan sof resurslari hajmini ko'rsatadi.

To'lov balansi — mikroiqtisodiy statistikaning muhim bo'limi; Shu mamlakat va boshqa dunyo rezidentlari orasidagi barcha tashqi iqtisodiy operatsiyalar haqidagi ma'lumotlarni ma'lum tizimga keltiradi.

Transfertlar — daromadlar va boyliklarni qayta taqsimlashni ifodalaydigan ko'rsatkich; U bir institutsional birlik tomonidan ikkinchisiga tekinga berilgan pullar, tovarlar, xizmatlar yoki aktivlarni ifodalaydi. Ular joriy va doimiyga yoki pul formadagi va natural formadagi transfertlarga bo'linadi.

Tug'ilish va vafot etishning umumiy koeffitsiyenti — joriy yilda tirik tug'ilganlar soni bilan vafot etganlar sonini mavjud bo'lgan o'rtacha yillik aholi soniga bo'linadi va promilleda (1000 kishiga nisbatan) ifodalanadi.

Tug'ilish koeffitsiyentining yig'indisi har bir yosh guruhi bo'yicha hisoblangan tug'ilish koeffitsiyentlarining yig'indisi; bir ayol butun umri mobaynida tuqqan bolalar sonini ifodalaydi.

Tarmoqlararo balans — MHTning muhim bo'limi bo'lib, uning yordamida tarmoqlararo aloqalar, oraliq iste'mol, tarmoqlar ishlab chiqarishi va talabi orasidagi murakkab bog'lanishlar tadqiq qilinadi.

Fisher indeksi — Laypeyres va Pashe indeksleri asosida tortilgan o'rtacha geometrik sifatida hisoblanadigan indeks. U YaIM xalqaro miqyosida solishtirishda keng qo'llaniladi.

To'xtovsiz inventarizatsiya usuli — asosiy fondlarning tiklashdagi bahosini aniqlash uchun (u yoki bu kunga nisbatan). Buning uchun baho indeksleri yordamida investitsiyalarning tiklashdagi bahosi aniqlanadi.

Uy xo'jaligi — umumiy yashash sharoitlarini va ayrim tovar va xizmatlarni birgalikda iste'mol qilish uchun o'z daromadlarini va moddiy boyliklarini birlashtirgan shaxslar guruhi.

Foyda va aralash daromadlar — yalpi qo'shilgan qiymatning bir qismi bo'lib, u ishlab chiqaruvchilar ixtiyorida ish haqi, ishlab chiqarish va import solig'ini to'lagandan so'ng qoladi. Bu modda mulkdan olgan daromadni hisobga olmagan holda ishlab chiqarishdan olingan foyda yoki zarar summasini ifodalaydi. Bu uy xo'jaliklariga qarashli nokorporativ korxonalarda bu mulk egasi va tadbirkor daromadidan ajratib bo'lmaydigan mehnat uchun to'lovlar elementini ham o'z ichiga oladi. Shuning uchun uni aralash daromad ham deyiladi.

Foyda — korxona va tijorat tashkilotlarining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatining oxirgi moliyaviy natijasi. Balansdagi foyda korxonaning mahsulot (xizmat) larini, ortiqcha asosiy fondlarning va boshqa mulklarni sotishdan oladi. Sotishdan tashqari operatsiyalardan olingan daromadlar (zarardan tashqari) ham shu ko'rsatkich tarkibiga qo'shiladi.

Xalq xo'jaligi balansi (XXB) – sobiq SSSR va sotsialistik mamlakatlarda qo'llanilgan tizim bo'lib, unda makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi o'z aksini topgan. XXB markscha kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ta'limotiga asoslangan.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – markaziy makroiqtisodiy ko'rsatkich; u yoki bu davrda shu mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan oxirgi mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor bahosida hisoblangan hajmi.

Yalpi milliy daromad (YaMD) – shu mamlakat rezidentlarining shu mamlakatning va xorijiy mamlakatlarning YaIMni yaratish davomida olgan birlamchi daromadlari (mulkdan olgan soliq bilan birga)ning yig'indisi.

Yalpi milliy ixtiyoridagi daromad (YaIMD) – shu mamlakat rezidentlari tomonidan olingan birlamchi daromadlar va sof joriy transfertlar yig'indisi.

Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ) – alohida olingan xo'jalik yurituvchi subyektlar, tarmoqlar va iqtisodiy sektorlarning faoliyati natijasi bo'lib, uning hajmi yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'moli orsidagi farqqa teng.

Yalpi ichki mahsulot deflyatori – yalpi ichki mahsulot uchun aniqlangan baho indeksi; Uni aniqlash uchun yalpi ichki mahsulot qiymat indeksini, YaIMning fizik hajm indeksiga nisbatan olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev Yo.A. Statistika nazariyasi. — T.: «O'qituvchi». 2002-yil.
2. Багат А.В., Конкина М.М., Исмчера В.М. Статистика. — М.: Финансы и статистика, 2005 г.
3. Богородская Н.А. Статистика финансов. Учебное пособие 2-е издание, Благовест-В, 2005 г.
4. Елисеева И.И., Васильева Э.К. Демография и статистика населения. —М.: Финансы и статистика, 2006 г.
5. Забродская Н.Г. Экономика и статистика предприятия. —М.: Издательство деловой и учебной литературы, 2005 г.
6. Mahmudov B. Milliy hisobchilik asoslari. —T.: «Akademiya», 2003-y
7. Мелкумов Я.С. Социально-экономическая статистика. М. ИМПЕ-ПАБЛИШ, 2004 г.
8. Nabiyev X., Abdurahmonov M. Ishlab chiqarish tarmoqlari statistikasi. —T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi. Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2004-y.
9. Перова М.Б., Перов Е.В. Социальная статистика. —М.: Финансы и статистика, 2005 г.
10. Руденко В.И. Статистика. Издательский дом «Дашков и К», 2006 г.
11. Soatov N.M. Statistika. Darslik. —T.: Abu Ali ibn Sino. 2003-y.
12. Харченко Л.П. Статистика. Инфра—М, 2006 г.
13. Яковлева А.В. Экономическая статистика. РИОР, 2005 г.

14. Статистика: показатели и методы анализа (справочное пособие), Современная школа, 2005 г.
15. «O'zbekiston Respublikasida Xalqaro amaliyotda qabul qilingan, bozor iqtisodiyotiga mos bo'lgan hisob va statistika tizimini amaliyotga tatbiq etish dasturi» O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yilning 24-avgust 433-sonli qarori.

MUNDARIJA

Soʻz boshi.....	3
<i>I bob. Xoʻjalik yuritishning bozor iqtisodiyoti tizimi</i>	
1-§. Bozor, uning turlari va tarkibi.....	7
2-§. Bozor iqtisodiyotini tashkil etishning umumiy muammolari.....	14
3-§. Bozor faoliyatini amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmi va qurollari.....	18
4-§. Tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va foyda....	29
5-§. Mikro va makroiqtisodiyotning iqtisodiy mexanizmi tizimida davlatning oʻrni va roli.....	33
6-§. Mikrodarajadagi tadbirkorlik va mulk formalari...	39
7-§. Oʻzbekiston iqtisodiyotida bozor va tadbirkorlikning oʻziga xos xususiyatlari va statistikaning vazifalari.....	43
Savollar, testlar va masalalar.....	48
<i>II bob. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xoʻjalik yurituvchi subyektlarni iqtisodiy sektorlar va tarmoqlar boʻyicha tasniflash</i>	
1-§. Iqtisodiy faoliyat tushunchasi va kategoriyalari.....	53
2-§. Milliy hisoblar tizimining klassifikatsion birliklari.....	54
3-§. Institutsional birlik turlari.....	58
4-§. Faoliyat turlarining tarmoq klassifikatsiyasi.....	61
5-§. Institutsional birliklarning rezidentlik statusi	65
6-§. Iqtisodiyotni sektorlarni tarkibi.....	68
Savollar, testlar va masalalar.....	76
<i>III bob. Milliy hisoblar tizimi — makroiqtisodiy statistikaning asosiy uslubi, asosi va markaziy boʻlimi</i>	
1-§. Milliy hisoblar tizimi haqida tushuncha: asosiy	

yo'nalishlar va ta'riflar.....	77
2-§. Asosiy hisoblamalar tizimi.....	82
3-§. Milliy hisoblar tizimidan makroiqtisodiy tahlil va bashoratlash maqsadida foydalanish.....	109
Savollar, testlar va masalalar.....	112
<i>IV bob. Aholi statistikasi</i>	
1-§. Aholi — statistikasining o'rganish obyekti.....	116
2-§. Aholi soni statistikasi.....	118
3-§. Aholi tarkibi statistikasi.....	122
4-§. Aholining tabiiy harakati statistikasi.....	125
5-§. Vafot etish jadvallari va aholi sonini basho- ratlash.....	132
6-§. Aholi migratsiyasi statistikasi.....	138
Savollar, testlar va masalalar.....	140
<i>V bob. Mehnat bozori statistikasi</i>	
1-§. Iqtisodiy faol va nafaol aholi.....	148
2-§. Korxona xodimlari tarkibi, soni va harakat ko'rsatkichlari.....	161
3-§. Ish vaqti va undan foydalanish ko'rsatkichlari.....	166
4-§. Ish vaqti balansi.....	171
Savollar, testlar va masalalar.....	174
<i>VI bob. Milliy hisoblar tizimidagi milliy boylik statistikasi</i>	
1-§. Milliy boylik tushunchasi, hajmi va tarkibi.....	178
2-§. Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmini aniqlash usuli.....	184
3-§. Asosiy fondlar va ularni tasniflash.....	186
4-§. Asosiy fondlarni baholash usullari.....	189
5-§. Asosiy fondlardan foydalanish va mehnatni fond- lar bilan qurollanish ko'rsatkichlari.....	191
6-§. Uskunalar tasnifi, holati, soni, quvvati va ular- dan foydalanish ko'rsatkichlari.....	196
7-§. Ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ular-	

	dan foydalanish ko'rsatkichlari.....	206
8-§.	Asosiy fondlarning yemirilishi va amortizatsiyasi..	210
9-§.	Asosiy fondlarning balanslari, ularning holati va takror ishlab chiqarish ko'rsatkichlari.....	214
	Savollar, testlar va masalalar.....	217
VII bob. Milliy hisoblar tizimida makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi		
1-§.	Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblashning umumnazariy asoslari.....	226
2-§.	Mahsulot va daromadlarning doiraviy aylanmasi..	231
3-§.	Milliy hisoblar tizimidagi baholar va soliqlar tizimi.....	234
4-§.	Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.....	239
	Savollar, testlar va masalalar.....	248
VIII bob. Yalpi ichki mahsulot statistikasi		
1-§.	Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblash usullari...	255
2-§.	Nominal va real yalpi ichki mahsulot.....	269
3-§.	Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblash- ning o'ziga xos xususiyatlari.....	274
	Savollar, testlar va masalalar.....	282
IX bob. Mahsulot (xizmat)larni ishlab chiqarish, muomala xarajatlari va moliyaviy holat statistikasi		
1-§.	Ishlab chiqarish va muomala xarajatlari statisti- kasi.....	293
2-§.	Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi va dinamikasini statistik o'rganish.....	300
3-§.	Tannarx ko'rsatkichi va dinamikasini umum- lashtiruvchi ko'rsatkichlar.....	305
4-§.	Muomala xarajatlari statistikasi.....	310
5-§.	Korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari sta-	

tistikasi.....	313
Savollar, testlar va masalalar.....	324
X bob. Xizmat ko'rsatish sohasi statistikasi	
1-§. Tovar aylanish turlari va ko'rsatkichlar tizimi.....	333
2-§. Tovar aylanishi hajmi, tarkibi va tovar zaxiralari ko'rsatkichlari.....	337
3-§. Tovarlarini sotuvchi va oluvchi o'rtasidagi bitim shartlarini bajarilish statistikasi.....	345
4-§. Transport va aloqa statistikasi.....	347
Savollar, testlar va masalalar.....	351
XI bob. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi	
1-§. O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy alo- qalarining shakllari.....	357
2-§. Bojxona statistikasi.....	358
3-§. Tashqi savdo indeksleri.....	367
4-§. Ishlab chiqarish kooperatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi.....	369
5-§. Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlari.....	371
Savollar, testlar va masalalar.....	374
XII bob. Milliy daromad va Milliy hisoblar tizimidagi boshqa daromad ko'rsatkichlari	
1-§. Dj.Xiksning daromad haqidagi ta'limoti.....	379
2-§. Yangi Milliy hisoblar tizimida Dj.Xiksning ta'limotiga kiritilgan aniqliklar.....	383
3-§. Nominal va real daromad.....	391
4-§. Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasi.....	392
Savollar, testlar va masalalar.....	397
XIII bob. Moliya-kredit tizimi statistikasi	
1-§. Davlat budjeti statistikasining vazifalari.....	401
2-§. Bank statistikasining asosiy ko'rsatkichlari.....	404
3-§. Pul muomalasi statistikasi.....	409

4-§.	To'lov balansi.....	413
	Savollar, testlar va masalalar.....	422
XIV bob. Investitsiyalar va investitsion faoliyat statistikasi		
1-§.	Investitsiyalar va investitsion faoliyat haqida tushuncha va statistikaning vazifalari.....	425
2-§.	Investitsiyalar tarkibini statistik o'rganish.....	433
3-§.	Kapital qo'yilmalar va ularning moliyaviy manbalari.....	436
4-§.	Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar statistikasi.....	442
5-§.	Investitsiyalar samaradorligini statistik baholash...	448
	Savollar, testlar va masalalar.....	457
XV bob. Aholi turmush darajasi statistikasi. Aholining daromadlari va xarajatlari balansi		
1-§.	Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari.....	461
2-§.	Aholi daromadlarining shakllanishi va uning tarkibi.....	466
3-§.	Aholi iste'moli. Iste'mol manbalari va uning tarkibi.....	473
4-§.	Aholining material boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari.....	477
	Savollar, testlar va masalalar.....	483
	Glossariy	487
	Foydalanilgan adabiyotlar	496

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение.....	3
<i>Глава 1. Рыночная система ведения хозяйства</i>	
§1. Виды рынка и его состав.....	7
§2. Общие проблемы организации рыночного хозяйства.....	14
§3. Экономические механизмы и инструменты осуществления деятельности рынка.....	18
§4. Затраты на производство товаров и прибыль.....	29
§5. Роль и значение государства в системе макро и микроэкономики.....	33
§6. Предпринимательство на микроуровне и формы собственности.....	39
§7. Специфические особенности рынка и предпринимательства в экономике Узбекистана и задачи статистики.....	43
Вопросы, тесты и задачи.....	48
<i>Глава 2. Классификация хозяйствующих субъектов</i>	
§1. Понятие и категории экономической деятельности.....	53
§2. Классификационные единицы системы национальных счетов.....	54
§3. Виды институциональных единиц.....	58
§4. Отраслевая классификация видов деятельности.....	61
§5. Резидентный статус институциональных единиц.....	65
§6. Секторный состав экономики.....	68
Вопросы, тесты и задачи.....	76

Глава 3. Система национальных счетов — основа, основной метод и центральный раздел макроэкономической статистики

- §1. Понятие о СНС: основные направления и определения.....77
- §2. Система основных счетов.....82
- §3. Использование СНС в макроэкономическом анализе и прогнозировании.....109
- Вопросы, тесты и задачи.....112

Глава 4. Статистика населения

- §1. Население — объект изучения статистики.....116
- §2. Статистика численности населения.....118
- §3. Статистика состава населения.....122
- §4. Статистика естественного движения населения.....125
- §5. Таблицы смертности и прогнозирование численности населения.....132
- §6. Статистика миграции населения.....138
- Вопросы, тесты и задачи.....140

Глава 5. Статистика рынка труда

- §1. Экономически активное и неактивное население.....148
- §2. Показатели численности, состава и движения работников предприятия.....161
- §3. Рабочее время и показатели его использования.....166
- §4. Баланс рабочего времени.....171
- Вопросы, тесты и задачи.....174

Глава 6. Статистика национального богатства в системе национальных счетов

- §1. Понятие и состав национального богатства.....178
- §2. Методы определения объема национального богатства.....184
- §3. Основные фонды и их классификация.....186
- §4. Методы оценки основных фондов.....189

§5. Показатели использования основных фондов и фондово- оруженности труда.....	191
§6. Классификация, состояние, численности и показатели использования оборудования.....	196
§7. Производственные мощности и показатели их использо- вания.....	206
§8. Износ и амортизация основных фондов.....	210
§9. Балансы основных фондов и показатели их воспроизвод- ства.....	214
Вопросы, тесты и задачи.....	217
Глава 7. Система показателей характеризующих конечный ре- зультат макроэкономической деятельности в СНС	
§1. Общетеоретические основы исчисления результатов мак- роэкономической деятельности.....	226
§2. Кругооборот товаров и доходов.....	231
§3. Система цен и налогов в СНС.....	234
§4. Система показателей характеризующих конечный резуль- тат макроэкономической деятельности.....	239
Вопросы, тесты и задачи.....	248
Глава 8. Статистика валового внутреннего продукта	
§1. Методы определения объема ВВП.....	255
§2. Номинальный и реальный ВВП.....	269
§3. Особенности определения объема продукции отдельных отраслей.....	274
Вопросы, тесты и задачи.....	282
Глава 9. Затраты на производство товаров (услуг), обращения и статистика финансового состояния	
§1. Статистика затрат на производство и обращения.....	293
§2. Статистическое изучение себестоимости продукции и ее динамика.....	300
§3. Обобщающие показатели себестоимости продук- ции.....	305

§4. Показатели затрат товарного обращения.....	310
§5. Статистика финансовых результатов деятельности предприятий.....	313
Вопросы, тесты и задачи.....	324

Глава 10. Статистика сферы услуг

§1. Виды и система показателей товарного обращения.....	333
§2. Показатели, состав и запасы товарного обращения.....	337
§3. Статистика договора поставок.....	345
§4. Статистика транспорта и связи.....	347
Вопросы, тесты и задачи.....	351

Глава 11. Статистика внешне экономической деятельности

§1. Формы ВЭД Узбекистана.....	357
§2. Таможенная статистика.....	358
§3. Индексы внешней торговли.....	367
§4. Производственная кооперация, международный капитал и миграция рабочей силы.....	369
§5. Показатели международного разделения труда.....	371
Вопросы, тесты и задачи.....	374

Глава 12. Национальный доход и другие показатели дохода в СНС

§1. Учение Дж.Дикса о доходах.....	379
§2. Уточнения внесенные на учения Дж.Хикса в новой системе национальных счетов.....	383
§3. Номинальный и реальный доход.....	391
§4. Статистика распределения, перераспределения и конечного использования национального дохода.....	392
Вопросы, тесты и задачи.....	397

Глава 13. Статистика финансово-кредитной системы

§1. Задачи статистики государственного бюджета.....	401
§2. Основные показатели банковской статистики.....	404

§3. Статистика денежного обращения.....	409
§4. Платёжный баланс.....	413
Вопросы, тесты и задачи.....	422

Глава 14. Статистика инвестиций и инвестиционной деятельности

§1. Понятие инвестиций, инвестиционной деятельности и задачи статистики.....	425
§2. Статистическое изучение состава инвестиций.....	433
§3. Финансовые источники капитальных вложений.....	436
§4. Статистика инвестиций в нефинансовые активы.....	442
§5. Статистическая оценка эффективности инвестиций.....	448
Вопросы, тесты и задачи.....	457

Глава 15. Статистика жизненного уровня.

Баланс доходов и расходов населения

§1. Показатели жизненного уровня населения.....	461
§2. Формирование и состав доходов населения.....	466
§3. Источники и состав потребления населения.....	473
§4. Показатели потребления материальных благ и услуг.....	477
Вопросы, тесты и задачи.....	483
Глоссарий.....	487
Список использованной литературы.....	496

This image shows a single sheet of white paper with horizontal blue or grey ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There is no handwriting or other markings on the paper.

H.G'.NABIYEV, D.H.NABIYEV

IQTISODIY STATISTIKA

Toshkent — «Aloqachi» — 2008

Muharrir:

S.Narziyev

Tex. muharrir:

A.Moydinov

Musahhih:

M.Hayitova

Kompyuterda sahifalovchi:

Sh.Mirqosimova

Bosishga ruxsat etildi 10.03.2007-y. Bichimi 60x84 1/16.

«Timez Uz» garniturası. Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabofi 32,25. Nashriyot bosma tabog'i 32,0.

Tiraji 2000. Buyurtma №294.

6651-00

ISBN 978-9943-326-31-6



9 789943 326316